

p-ISSN : 1300-9702
e-ISSN : 2149-3243

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

Firat University

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

The Journal of International Social Sciences

Cilt/Volume: 27

Sayı/Issue: 1

Ocak / January – 2017

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi uluslararası hakemli bir dergidir ve TÜBİTAK, ULAKBİM SBVT, ASOS İndex ve EBSCO tarafından taranarak indekslenmektedir.

The Journal of Social Sciences is international refereed and indexed in TÜBİTAK, ULAKBİM SBVT, ASOS Index and EBSCO

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

The Journal of International Social Sciences

p-ISSN: 1300-9702

e-ISSN: 2149-3243

YAYIN İLKELERİ / *The Principles of Publication*

Her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere iki sayı halinde yayımlanır.

This journal is published two be annually in January and July every year.

Dergide sosyal bilimler alanlarında Türkçe ve yabancı dillerde yazılmış özgün araştırma makaleleri yayımlanır.

In the Journal, Original articles written in Turkish or in any foreign languages are published in the area of social sciences

Yazılar yayın ve danışma kurulunun onayından geçtikten sonra yayımlanır.

Articles are published after the approval of editorial and advisory board members

Yazıların içeriğinden yazarları sorumludur.

All writers are responsible for the content of the articles.

Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or utilized in any form without referring to the name of the journal.

Cilt/Volume: 27 Sayı/Issue: 1

GENEL YAYIN YÖNETMENİ

Editor in Chief

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR

EDİTÖRLER

Editors

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR

Doç. Dr. Hasan ŞENER

Doç. Dr. Süleyman İLHAN

YAZI İŞLERİ

Editorial Secretary

Mehmet ÜNSALDI

Yazışma Adresi / Correspondence

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

23119 - ELAZIĞ

Tel : 0-424-241 54 80

0-424-237 00 00-3739

Fax : 0-424-233 21 80

e-mail: sbedergi@firat.edu.tr

Web: <http://sosbe.firat.edu.tr/tr/node/128>

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/firatsbed/issue>

Dizgi / Composition:

Mehmet ÜNSALDI

Baskı / Print:

Fırat Üniversitesi Basımevi

Tel : +90 424 2370000/4495

ELAZIĞ - 2017

YAYIN KURULU / Editorial Board

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. İskender OYMAK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)

Doç. Dr. Hasan ŞENER (Fırat Üniversitesi)

Doç. Dr. Süleyman İLHAN (Fırat Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Tamer KAVURAN (Fırat Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU / Advisory Board

Prof. Dr. Abdulhalim AYDIN (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet YATKIN (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ergün YILDIRIM (Yıldız Üniversitesi)

Prof. Dr. H. Musa TAŞDELEN (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Harry ROGGE (KNAG)

Prof. Dr. Karl DONERT (Liverpool Hope University)

Prof. Dr. Ömer AYTAÇ (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Mahmut ATAY (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet AYGÜN (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ (İnönü Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Saadettin TONBUL (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Süleyman ÇALDAK (İnönü Üniversitesi)

Doç. Dr. Ruhay YAŞAR (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Assoc. Prof. Dr. Ion LIHACIU (Al. I. Cuza University)

Sc. D. Prof. LU Aleksandr TSOI (Lodz University)

Cilt / Volume: 27

Sayı / Issue: 1

BU SAYININ HAKEMLERİ / Referees of The Issue

Prof. Dr. Abdullah KORKMAZ (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet YATKIN (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Burhan AKPINAR (Harran Üniversitesi)
Prof. Dr. Emine ORHANER (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma Sezen ÜNLÜ (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Füsun KARA (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Lütfi Gürkan GÖKÇEK (Nevşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat ÇAK (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer AYTAÇ (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Sabit DUMAN (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Tarık ÖZCAN (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Ebru Burcu YILMAZ (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih SARIOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatime GÜNEŞ (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Hasan BURAN (Trakya Üniversitesi)
Doç. Dr. Hilmi ÜNSAL (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Taner ŞENGÜN (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat DEMİR (Harran Üniversitesi)
Doç. Dr. Murat TUNCER (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa ALİCAN (Adıyaman Üniversitesi)
Doç. Dr. Mücahit COŞKUN (Karabük Üniversitesi)
Doç. Dr. Orhan YAZICI (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Ruhat YAŞAR (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Doç. Dr. Süleyman İLHAN (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Tuncay DİLCİ (Cumhuriyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Vehbi BAYHAN (İnönü Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Rıfat BİLGİN (Fırat Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Coğrafya / Geography

Pınar POLAT, Murat SUNKAR

- Rize'nin İklim Özellikleri ve Rize Çevresinde Uzun Dönem Sıcaklık ve Yağış Verilerinin Trend Analizleri
The Climatic Characteristics of Rize and The Trend Analyses of Long-Term Temperature and Precipitation Data Around Rize 1

Dil ve Edebiyat / Language and Literature

Sümeyye DİNLER KÖKSAL

- Kemal Tahir'in *Notlar*'ına Yansıyan Roman Poetikası
Novel Poetics Reflected in Kemal Tahir's Notes..... 25

Eğitim Bilimleri / Education Sciences

Mukadder BOYDAK ÖZAN, Hakan POLAT, Seda GÜNDÜZAL, Zübeyde YARAŞ

- Etik Kodlara İlişkin Okul Yöneticilerinin Görüşleri ve Etik Kod Önerileri
School Administrators' Opinions and Suggestions on Codes of Ethics 43

Zülfü GENÇ, Süleyman Burak TOZKOPARAN

- Siberaylaklık Nedenleri Ölçeği: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması
Reasons Of CyberloafingScale: A Scale Development Study..... 53

İktisadi ve İdari Bilimler / Economics and Administrative Sciences

Ali Haydar SOYSÜREN, İhsan KURTBAŞ

- "Mefluc Devlet İradesinden" Kudretli Devlete (12 Eylül Yönetiminin Siyasi Kültürü Bağlamında Anayasa Yapım Politikası)
"From The Paralysed Will of the State" To The Powerful State (Constitution Making Policy of 12 September Administration in the Context of its Political Culture)..... 63

Hakan EVİN

- 6360 Sayılı Yasa ve Kentsel Yoksullukla Mücadelede Büyükşehir Belediyeleri: Malatya Örneği
Law Numbered 6360 And Metropolitan Municipalities In Fighting Against Urban Poverty: Case Of Malatya..... 85

Mahmut İNAN, Murat DEMİR

- Demiryolu Ulaşımı ve Türkiye'de Hızlı Tren Yatırımlarının Etkileri: Eskişehir – Konya Örneği
Rail Transportation And Effects Of High Speed Railway Investments In Turkey: Eskişehir – Konya Example..... 99

Özcan DEMİR, Eray Ekin SEZGİN

- Bankacılık Sektöründe Örgütsel İletişim Kaynaklı Sorunların İncelenmesi: Elazığ ve Malatya İllerinde Yapılan Bir Araştırma
Examination Of Problems Related To Organizational Communication In The Banking Sector: A Study Executed In The Cities Of Elazığ And Malatya..... 121

Rıdvan ÖNDER, Abdunnur YILDIZ

- 5520 ve 5746 Sayılı Kanunlar Çerçevesinde AR-GE Harcamalarının Vergisel Durumu
Taxation Situation Of Research And Development Expenses In The Context Of The Law No 5520 And 5746..... 141

Sosyoloji / Sociology

Çağrı ERYILMAZ

Sosyal Bilim Paradigmaları Çerçevesinde Çevre Sosyolojisi'nin Kuramları ve Kavramları
Theories and Concepts of Environmental Sociology In The Framework of Social Sciences Paradigms..... 159

Kasım KARAMAN

Changing Economies Unchanging Gender Roles: A Sociological Study About Women Working In
The Agri-Food Sector In Turkey
*Değişen Ekonomiler Değişmeyen Cinsiyet Rollerini: Türkiye'de Tarım-Gıda Sektöründe Çalışan Kadınlar
Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma* 175

Metin GÜLTEKİN, Mehmet TAN

Siirt Dudêran Aşireti: Yapı ve Değişim
Dudêran Ashiret of Siirt: Structure and Change..... 187

Tarih / History

Cuma Ali YILMAZ

Antik Dünyayı Fetheden Ordu (Büyük İskender'in Ordusu Üzerine Bazı Bilgiler)
Army Conquering the Ancient World (Some Informations on the Alexander the Great's Army)..... 207

Halil İbrahim AKSAKAL

Dr. Refik Saydam Önderliğinde Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetlerini Modernleştirme
Çabaları
Dr. Efforts to Modernize Republican Health Services under the Leadership of Refik Saydam..... 219

Özcan TATAR

384 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicilinin H.1046-1047 (M.1636-1637) Tanıtımı ve Fihristi
(Sayfa 3-52)
*The Index and Presentation of Şer'iyeye Records of Harput Numbered 384 in H.1046-1047
(M.1636-1637) (Page 3-52)*..... 233

Taner YILDIRIM

Abbasilerde Bilgi Toplama ve Haberleşme
Communication And Collecting Data In The Abbasids..... 249

Yunus EKİCİ

Bolşevik İhtilâlinin Ortaya Çıkması ve Sebepleri
The Emergence of The Bolshevik Revolution and The Reasons Thereof 265

Makale Yazım Kuralları / Writing Instructions for Papers..... 277

RİZE'NİN İKLİM ÖZELLİKLERİ VE RİZE ÇEVRESİNDE UZUN DÖNEM SICAKLIK VE YAĞIŞ VERİLERİNİN TREND ANALİZLERİ

The Climatic Characteristics of Rize and The Trend Analyses of Long-Term Temperature and Precipitation Data Around Rize

Pınar POLAT*

Murat SUNKAR**

Özet

Bu çalışmada, Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon meteoroloji istasyonlarının uzun dönem (1970-2014) rasat verileri kullanılarak Rize'nin iklim özellikleri belirlenmiştir. Ayrıca bu istasyonların sıcaklık ve yağış değerleri kullanılarak Mann-Kendall ve Sen yöntemi ile trend analizleri yapılmıştır. Rasat verileri kullanılan 4 istasyon Doğu Karadeniz'de kıyı kuşağında yer almaktadır. İstasyonlar arasındaki uzaklık fazla olmamasına rağmen iklim elemanlarında büyük değişiklikler gözlenmektedir. Rize, Türkiye ve Karadeniz Bölgesi'nde iklim özellikleri açısından çok farklı özelliklere sahiptir. Oroğrafi ve bakı faktörü etkisiyle Rize'de çevresine göre lokal klima şartları yaşanmaktadır. Rize'de uzun yıllar yıllık ortalama sıcaklık 14.3 °C, yıllık ortalama yağış 2254.4 mm'dir. En düşük sıcaklık 3.4°C ile şubat ayında, en yüksek sıcaklık 26.7°C ile ağustos ayında ölçülmüştür. Yıllık ortalama güneşli gün süresi 5-6 saat civarındadır. Rize'de uzun yıllar yıllık ortalama basınç 1014 mb olarak ölçülmüştür. Rize'de hakim rüzgar yönü Güneybatı'dır. Bunun nedeni güneyden kıyıya doğru esen rüzgarların yanısıra, sahanın Karadeniz üzerinden gelen hava akımlarına açık olmasıdır. Sıcaklık, yağış ve güneşlenme süresi dikkate alındığında sisli ve bulutlu gün sayısı fazla çıkmaktadır. Bu durum buharlaşmanın düşük olmasını sağlamıştır. Su noksanının olmadığı Rize'de toprak daima nemli, bitki örtüsü oldukça gürdür. Bu özellikler dikkate alındığında Rize'de çok nemli ılıman iklim şartlarının yaşandığı görülmektedir. Mann-Kendall ve Sen analizi sonuçlarına göre, Pazar dışındaki istasyonlarda sıcaklık değerlerinde belirgin artış eğilimi, yağışta ise Hopa dışındaki istasyonlarda artış eğilimi görülmektedir. Trend analizlerine göre Rize diğer istasyonlara göre daha kararlı bir özellik göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Rize, İklim özellikleri, Mann-Kendall testi, Sen yöntemi, Trend analizi.

Abstract

In this study, the climatic characteristics of Rize were determined using the long-term (1970-2014) observation data of Rize, Pazar, Hopa and Trabzon meteorological stations. In addition, trend analyses were performed through the Mann-Kendall method using the temperature and precipitation data of these stations. These 4 stations where the observation data were obtained are located in the coastal belt in the Eastern Black Sea. Although the distances between the stations are not so long, extreme changes are observed in the climatic factors. Rize has very different properties in terms of climatic characteristics in Turkey and the Eastern Black Sea. Local climatic conditions which are unique to Rize are observed with the orography and exposure effects. In Rize, the long-term annual mean temperature is 14.3°C and the annual mean precipitation is 2254.4 mm. The lowest temperature was measured as 3.4°C in February and the highest temperature as 26.7°C in August. The annual mean time of sunny day is around 5-6 hours. The long-term annual mean pressure was measured as 1014 mb in Rize. The predominant wind direction is south-west. This is because of the winds blowing from south towards the coastal belt as well as it to be a region which is open to air flows through the Black Sea. Considering the temperature, precipitation and sunshine duration, the number of foggy and cloudy days seems to be high. This ensures low rate of evaporation. In Rize, where there is no water lacking, soil is always humid and vegetation is very bushy and green. Considering these characteristics, it is seen that perhumid and moderate climate conditions are experienced in Rize. According to the Mann-Kendall and Sen analysis results, significant tendencies to increase are seen in the temperature ratings in the stations except for Pazar and in the amounts of precipitation in the stations except for Hopa. According to the trend analyses, Rize shows a more stable characteristic compared with the other stations.

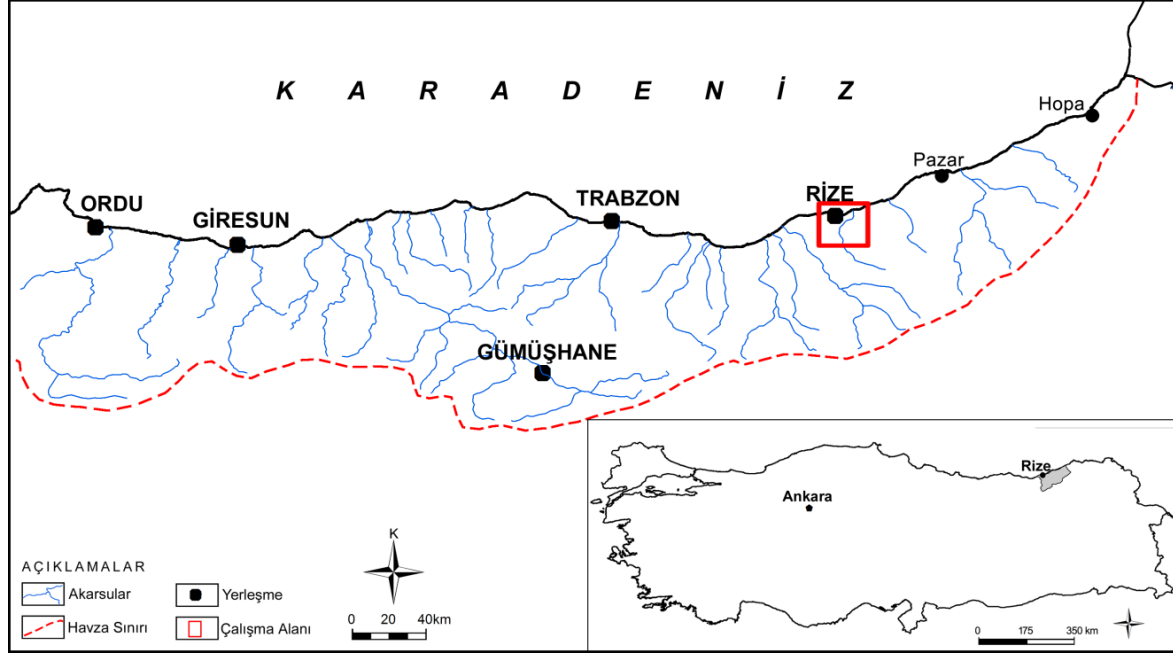
Key Words: Rize, Climatic features, Mann-Kendall test, Sen method, Trend Analysis

* Arş. Gör., Erzincan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, ERZİNCAN, ptaskiran@erzincan.edu.tr

** Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Coğrafya Bölümü, ELAZIĞ, msunkar@firat.edu.tr

1. GİRİŞ

Rize, Doğu Karadeniz Bölümü'nün doğusunda, Rize Dağları'nın kuzeyinde, Karadeniz kıyısında yer almaktadır (Şekil 1). Kent, doğuda Paşakuyusu Tepe ile batıda Kambursırtı arasında bir koyun etrafında kurulmuştur. Son yıllardaki hızlı kentleşmeye bağlı olarak kıyı boyunca yayılarak güneyindeki tepelik alanlara doğru genişlemiştir. Rize, güneyden kısa mesafede yükseltisi 3000 m'yi bulan Rize Dağları ile çevrelenmiştir. Rize gerisindeki orografik yapı nedeniyle Karadeniz üzerinden gelen nemli hava kütleleri bol yağış bırakmaktadır. Bu coğrafi koşullar nedeniyle Rize iklim özellikleri bakımından Karadeniz kıyı kuşağında çok farklı bir konuma sahiptir.

Şekil 1. Çalışma Alanının Lokasyon Haritası

Türkiye'de iklim olaylarını, basınç merkezlerinin durumu ve çeşitli yönlerden etkili olan hava kütlelerinin mevsimlik değişimleri düzenlemektedir. Başka bir ifade ile oluşum alanları ve özellikleri bakımından farklı hava kütlelerinin mevsimlere göre değişen etki alanında bulunduğundan geçiş kuşağı özelliğine sahiptir (Erinç, 1996; Koçman, 1993). Türkiye genelinde Akdeniz iklimi özellikleri görülmekte olup, kış mevsiminde kutbi, yaz mevsiminde ise tropikal hava kütlelerinin etkisinde kalmaktadır. Türkiye'nin tamamında olduğu gibi Karadeniz Bölgesi de orta kuşaktaki Batı Rüzgârları etkisinde kalmakta olup yaz mevsiminde farklı, kış mevsiminde farklı hava kütlelerinin etkisi altında kalmaktadır. Bu hava kütleleri bölgede sıcaklık ve yağış gibi bütün iklim elemanlarını önemli ölçüde kontrol altında bulundurmaktadır (Atalay ve Mortan, 2003). Bu genel durum ile birlikte Rize çevresinin coğrafi özellikleri nedeniyle iklim şartlarında bölgesel değişiklikler yaşanmaktadır.

Rize güneyinde dağların D-B doğrultusunda uzanması bakı şartlarının etkili olmasını sağlamıştır. Doğu Karadeniz Dağları'nın kuzey yamaçları boyunca sıcak cephelerin hapsolmesi nedeniyle yağış miktarı ve şiddetinde artış görülmektedir. Rize'nin de içerisinde yer aldığı Karadeniz kıyıları boyunca denizel etkiler kuvvetli hissedilmekte olup her mevsim yağışlı geçmektedir. Kıyı kuşağında cephe geçişlerine bağlı olarak yağış miktarı yüksektir. Yerel farklılıklar nedeniyle bölge genelinde yağış miktarı değişmektedir. Kuzeye bakan yamaçlarda kuzeybatıya dönük yamaçlar, kuzeydoğuya bakan yamaçlara göre daha fazla yağış almaktadır (Erinç, 1996; Koçman, 1993). Rize ve çevresindeki yamaçların genelde kuzeydoğu doğrultusunda uzanması fazla yağış almasında önemli bir faktör olmuştur (Polat ve Sunkar, 2013).

Karadeniz Bölgesi'nde sıcak ve soğuk cepheler sürekli olarak birbirlerini takip etmektedir. Sonbaharda Kuzeybatı Avrupa'dan sokulan polar cephe Karadeniz üzerinde yağışlara neden olmaktadır. Karadeniz kıyı dağlarının kuzeye bakan yamaçları boyunca bu cephelerin alıkonulmasıyla günlerce devam eden yağışlar meydana gelmektedir. Polar cephenin faaliyeti nedeniyle Rize ve çevresinde yaz başlarına kadar yağışlar devam etmektedir (Atalay ve Mortan, 2003). Doğu Karadeniz'de yüksek yaz yağışları ise orta enlem siklonlarının neden olduğu cephesel yağışlarla birlikte, Karadeniz'in kuzeyinden geçen ya da orada uzun süre etkili olan yüksek basınçlardan kaynaklanan kuzeyli hava akımlarının oluşturduğu orografik ve yerel konvektif yağışlar ile yakından ilişkilidir (Türkeş, 2010).

Uzun yıllar meteorolojik verilere göre Rize'de yıllık ortalama sıcaklık 14.3°C, yıllık ortalama yağış 2254.4 mm'dir. Uzun yıllar sıcaklık ortalamasına göre kış mevsiminde sıcaklık 5°C'nin altına düşmemiştir. Güneşlenme süresi, sıcaklık ve yağış şartları düşünüldüğünde sisli ve bulutlu gün sayısı (bulutlu ve kapalı gün) yıllık ortalama 307.6 günü bulmaktadır. Rize ile Karadeniz Bölgesi kıyı kuşağında yer alan merkezler karşılaştırıldığında, Rize'nin bu kuşakta çevresine göre farklı iklim özelliklerine sahip olduğu görülmektedir. Örneğin, Rize ile Trabzon arasında 80 km'lik bir mesafe bulunmasına rağmen Rize Trabzon'dan 2.5 kattan daha fazla yağış almaktadır. Rize'nin iklim özelliklerinde görülen bu farklılığın ortaya konulması amacıyla tarafımızdan bazı çalışmalar yapılmıştır (Polat, 2013, Polat ve Sunkar, 2013). Tarafımızdan yürütülen iklim çalışmaları dışında farklı araştırmalarda Rize'nin iklim özellikleri konu edilmiştir (Bahadır ve Özdemir, 2011; Özmen, 2013). Bahadır ve Özdemir (2011) Trabzon ve Rize'nin yıllık ve mevsimlik yağış değişimlerinin eğilimlerini incelemiştir. Özmen (2013) ise Rize ve Pazar istasyonlarına ait 1980-2010 yılları arasındaki sıcaklık ve yağış verilerini kullanarak aylık trend analizlerini yapmıştır. Bu çalışmada ise Özmen'den (2013) farklı olarak 1970-2014 arasındaki veriler kullanılmış ve 4 istasyonun uzun dönem yıllık ve mevsimlik ortalama sıcaklık ve yağış verilerinin trend analizleri yapılmıştır.

Rize ile ilgili yapılan iklim çalışmalarında, iklim elemanlarının hepsi birlikte bir bütün olarak değerlendirilmemiştir. Bazı çalışmalarda sadece yağış, bazılarında aylık sıcaklık ve yağış verileri, bir veya iki istasyon kullanılarak analiz edilmiştir. Bu çalışmada ise diğer çalışmalardan farklı olarak; 1) Daha fazla ve uzun süreli meteoroloji istasyonu verileri kullanılmış, 2) Bütün iklim elemanları birlikte değerlendirilmiş, 3) Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon meteoroloji istasyonlarının uzun dönem yıllık ortalama yağış ve sıcaklık değerleri Mann-Kendall ve Sen yöntemiyle analiz edilmiş, 4) Rize'nin mevsimlik yağış ve sıcaklık trend analizleri yapılarak iklim elemanlarındaki değişim eğilimleri incelenmiştir. Çalışmanın bu yönleriyle diğer araştırmalardan farklı olduğu düşünülmektedir.

2. METOD

Bu çalışmada Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon olmak üzere toplam 4 meteoroloji istasyonunun 44 yıllık (1970-2014) meteorolojik verileri kullanılmıştır (Tablo 1). Bu istasyonlara ait meteorolojik veriler Meteoroloji Genel Müdürlüğü'nden temin edilmiştir. Rize dışındaki istasyonların verileri karşılaştırma amacıyla kullanılmıştır.

Tablo 1. Bu Çalışmada Meteorolojik Verileri Kullanılan İstasyonlar ve Özellikleri

İstasyonlar	Enlem (K)	Boylam (D)	Yükselti (m)
Rize (Merkez)	41° 04' 00"	40° 50' 13"	3
Pazar	41° 17' 77"	40° 89' 93"	78
Hopa	41° 40' 65"	41° 43' 30"	33
Trabzon (Merkez)	40° 99' 85"	39° 76' 49"	25

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü, İstasyon Bilgileri Veritabanı

Genel durumun belirlenmesi amacıyla istasyonların uzun yıllar aylık ortalama sıcaklık, yağış ve basınç şartları değerlendirilmiştir. Daha sonra 44 yıllık süre içerisinde sıcaklık ve yağıştaki trendin belirlenmesi amacıyla Mann-Kendall testi uygulanmıştır. Bu testte 4 istasyonun ortalama

aylık sıcaklık ve yağış verileri kullanılmıştır. Sonrasında ise Rize'nin verileri kullanılarak mevsimlik değişimler analiz edilmiştir. İklim elemanlarına ait veriler değerlendirilirken yaşanan trendin ne yönde olduğunun tespit edilmesinde çeşitli istatistikî yöntemler kullanılmaktadır. Bu yöntemler arasında en yaygın olanı Mann-Kendall ve Sen yöntemleridir. Mann-Kendall testi belli bir veri içerisindeki değişimlerin her bir verinin bir önceki ve bir sonraki durumunun açıklanması ile belirlenmektedir. Her bir verinin kendinden önceki tüm veriler arasındaki değişimi dikkate alınmaktadır. Ele alınan veriden sonrakiler öncekinden yüksek ise pozitif trend, önceki verilerden düşük ise negatif trend ortaya çıkmaktadır (Mann, 1945; Kendal, 1975; Türkes, 1996; 2003). Sıcaklık ve yağış verilerindeki trendin doğruluğunun ve boyutunun ortaya konulması amacıyla da Sen'in trend eğilimi yöntemi kullanılmıştır.

3. RİZE'İN İKLİM ELEMANLARI

3.1. Sıcaklık

Doğu Karadeniz'de güneşlenme süresi ve güneş ışınlarının yere düşme açıları sıcaklık üzerinde etkili olmaktadır. Rize ve Trabzon meteoroloji istasyonlarının verilerine göre ortalama güneşlenme süreleri, bir günün yaklaşık $\frac{1}{6}$ 'sına yakın bir değer göstermekte olup Rize'de 4 saat 3 dakikadır. Rize'de en uzun güneşlenme süresi mayıs ayında 5.42 saat, haziranda 6.37 saat, temmuzda ise 5.19 saat olarak ölçülmüştür. En kısa güneşlenme süreleri ise ilkbahar, sonbahar ve kış aylarına tekabül etmektedir. Güneş ışınlarının geliş açısına bağlı olarak güneş radyasyonunun miktarı da değişmektedir. Ayrıca güneşlenme şiddeti bakıya bağlı olarak yerel değişiklikler gösterebilmektedir.

Rize Merkez Meteoroloji istasyonu verilerine göre uzun yıllar (1970-2014) yıllık ortalama sıcaklık 14.3°C'dir. Trabzon ile çok yakın olan yıllık ortalama sıcaklık değerleri bu iki istasyon ile Pazar ve Hopa arasında yaklaşık 1°C'lik değişiklik göstermektedir (Tablo 2). Bu değişiklik üzerinde istasyonların konumu ve yükseltisi etkili olmaktadır.

Tablo 2. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da Aylık Maksimum, Minimum ve Ortalama Sıcaklık Değerleri (1970-2014).

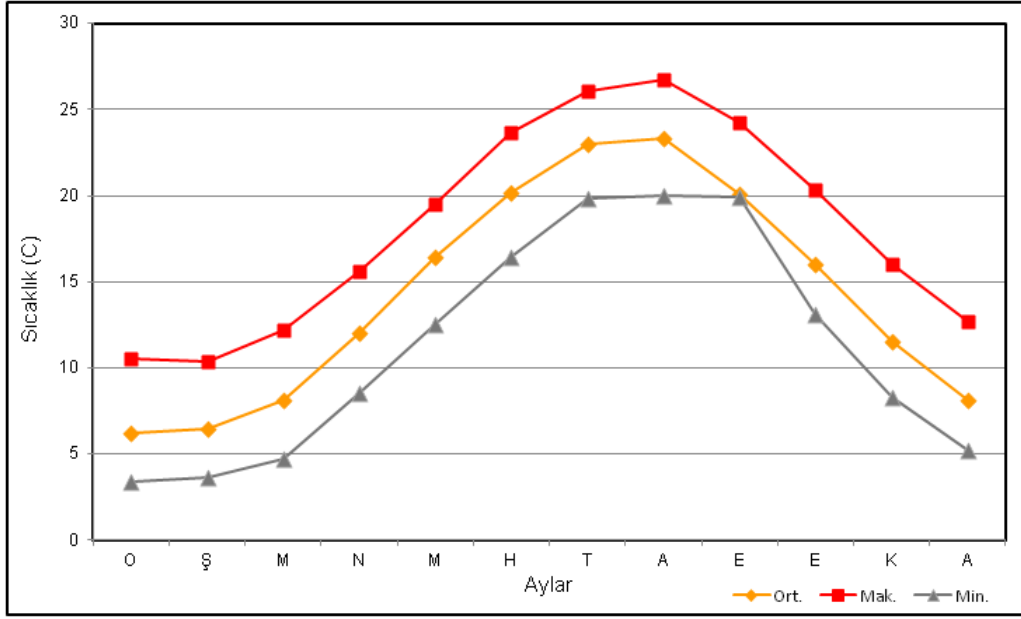
İstasyon	Ortalama, Maksimum, Minimum Sıcaklık	Aylar												Yıllık Ortalama Sıcaklık (°C)
		O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	
Rize	Mak.	10.5	10.4	12.2	15.6	19.5	23.7	26.1	26.7	24.2	20.3	16.0	12.7	18.1
	Min.	3.4	3.6	4.7	8.5	12.5	16.4	19.8	20.0	19.9	13.1	8.3	5.2	11.2
	Ort.	6.2	6.5	8.1	12.0	16.4	20.2	23.0	23.3	20.1	16.0	11.5	8.1	14.3
Pazar	Mak.	9.7	10.1	11.6	15.0	19.0	23.0	25.3	25.6	23.4	19.5	15.3	11.8	17.4
	Min.	3.1	3.2	4.5	8.0	11.5	15.6	18.5	18.9	15.7	11.7	7.5	4.9	10.2
	Ort.	6.0	6.1	7.5	11.2	15.3	19.1	22.1	22.0	18.9	15.2	10.7	7.6	13.4
Hopa	Mak.	11.0	11.4	13.5	16.8	20.2	24.3	26.1	26.9	24.0	21.0	16.5	12.7	17.8
	Min.	3.5	3.5	4.5	8.1	11.8	15.9	19.2	19.5	16.4	12.2	7.3	5.5	9.8
	Ort.	7.2	7.2	8.4	12.0	16.1	20.2	22.3	22.7	19.6	15.7	11.5	8.9	13.4
Trabzon	Mak.	10.1	11.0	12.1	16.0	19.2	23.7	26.3	26.5	24.0	20.0	16.4	12.1	18.1
	Min.	4.3	4.3	5.8	9.0	12.8	16.7	19.8	20.1	16.9	13.4	9.6	6.0	11.5
	Ort.	7.5	7.1	8.4	12.1	16.0	21.1	23.1	23.0	20.0	15.8	12.3	9.0	14.6

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü

Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon meteoroloji istasyonları içerisinde ve çevresinde en yüksek yıllık ortalama sıcaklık 18.1°C ile Rize ve Trabzon'da görülmektedir. En düşük değerler 17.4°C ile diğer istasyonlardan daha yüksekte yeralan Pazar'da görülmektedir. Kıyıdan güneşe, Rize Dağları'na çıkıldıkça ortalama sıcaklık değerleri düşmektedir. Kıyı ile Rize Dağları arasındaki yükselti farkı dikkate alındığında 16°C'lik sıcaklık farkı bulunmaktadır. Rize ve Gürcistan sınırı

arasında Karadeniz sahil kuşağındaki uzun yıllar ortalama aylık sıcaklık değerlerine bakıldığında, sıcaklığın yaz aylarında arttığı görülmektedir (Tablo 2). İnceleme alanında uzun yıllar (1970-2014) maksimum değerleri Rize'de 26.7°C, Trabzon'da 26.5°C, Pazar'da 25.6°C ve Hopa'da 26.9°C olarak ölçülmüştür. Minimum değerler ise Rize'de 3.4°C, Trabzon'da 4.3°C, Pazar'da 3.1°C ve Hopa'da 3.5°C'dir.

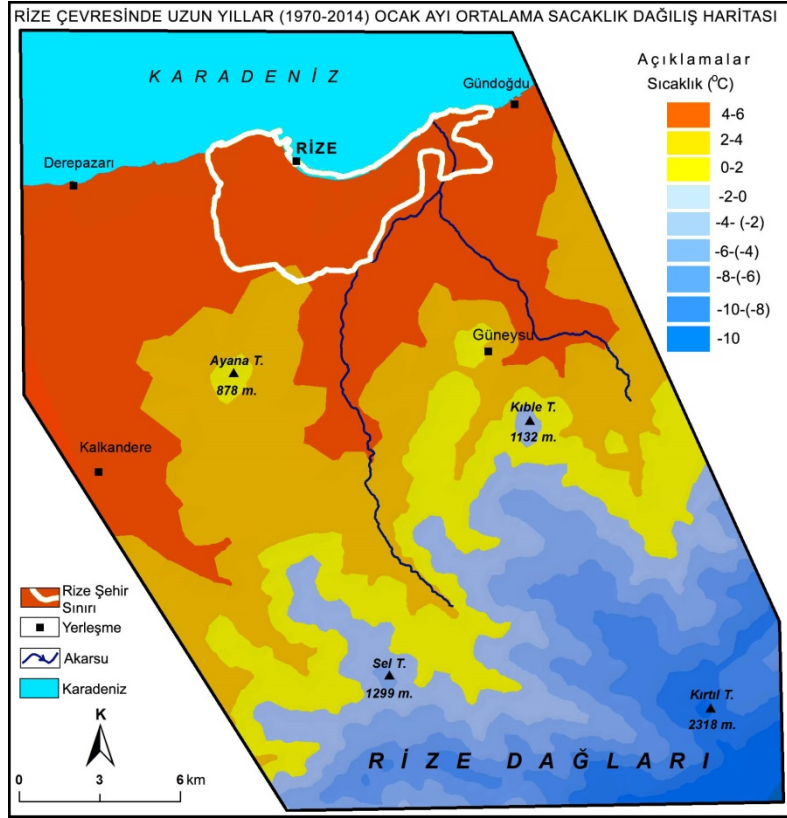
Rize ve çevresinde uzun yıllar (1970-2014) aylık sıcaklık ortalamalarının hiçbirinde sıcaklık eksi değerlere düşmemiştir. Şubat ayı ortalamaları 3°C'nin altına düşmediği gibi, ağustos ayı ortalamaları da 27°C'nin üzerine çıkmamıştır (Şekil 2). Uzun yıllar aylık ortalama en yüksek sıcaklıklar ağustos ayında ve kıyı kuşağında görülmektedir. Karadeniz kıyı kuşağındaki temmuz ve ağustos ayı sıcaklık ortalamaları, Ege ve Akdeniz'den daha düşük değerler göstermektedir.

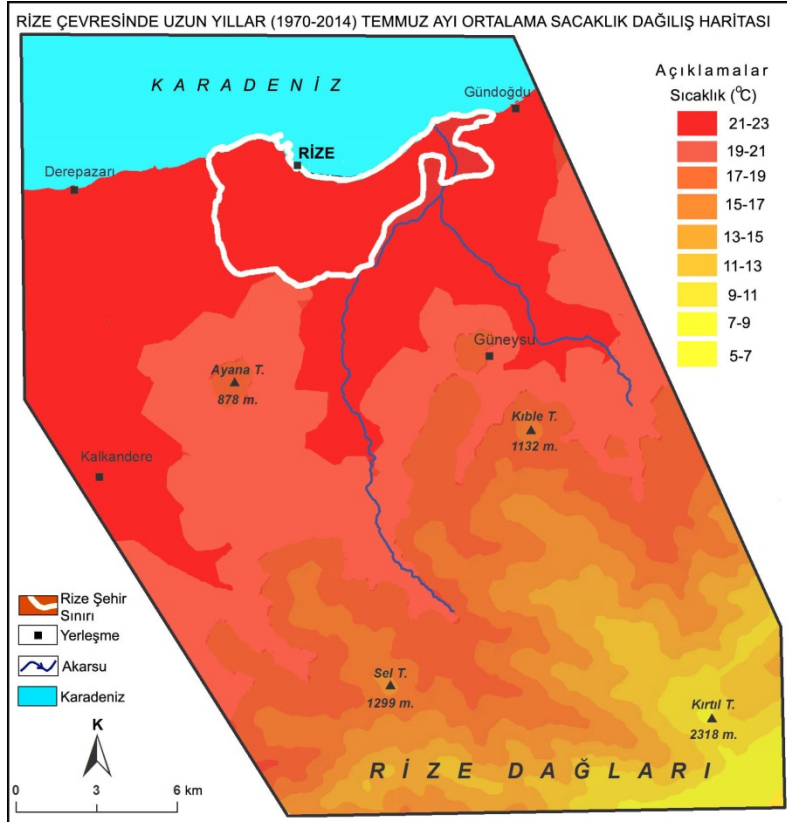
Şekil 2. Rize'de, uzun yıllar aylık ortalama, maksimum ve minimum sıcaklık grafiği (1970-2014).

Rize Merkez Meteoroloji istasyonu verilerine göre uzun yıllar ocak ayı ortalama sıcaklık değerleri 1000 m yükseltisine kadar olan alanlarda artı, bu yükseltinin üstündeki yerlerde ise eksiye düşmektedir (Şekil 3). Rize çevresinde kıyı kuşağında sıcaklığın 0°C'nin altına düşmesi çok enderdir. Ocak ayında kıyıda ortalama 6°C olan sıcaklık, 4000 m yükseltilerine çıkıldıkça -14°C ve altına düşmektedir. Kısa mesafelerde sıcaklığın 20°C düşmesi yükselti ile ilgilidir. Rize'de kıyı kuşağındaki kış sıcaklıkları iç bölgelere nazaran daha yüksektir. Bu da bölgede enlemden ziyade denizelliğin etkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Rize ve çevresinde kış sıcaklıklarının yüksek olması bu mevsimde kıyı ile yüksek dağlık alan arasında yaşanan fön rüzgarlarının oluşumuna bağlıdır.

Temmuz ayı ortalama sıcaklık değerlerinde de en yüksek sıcaklık kıyı kuşağında görülmektedir. Temmuz ayında ortalama sıcaklık 23°C olup, dağlık alanlara çıkıldıkça bu değer düşmektedir (Şekil 4). Temmuz ayında da Rize ile yüksek dağlık alanlar arasında 20°C'lik sıcaklık farkı bulunmaktadır.

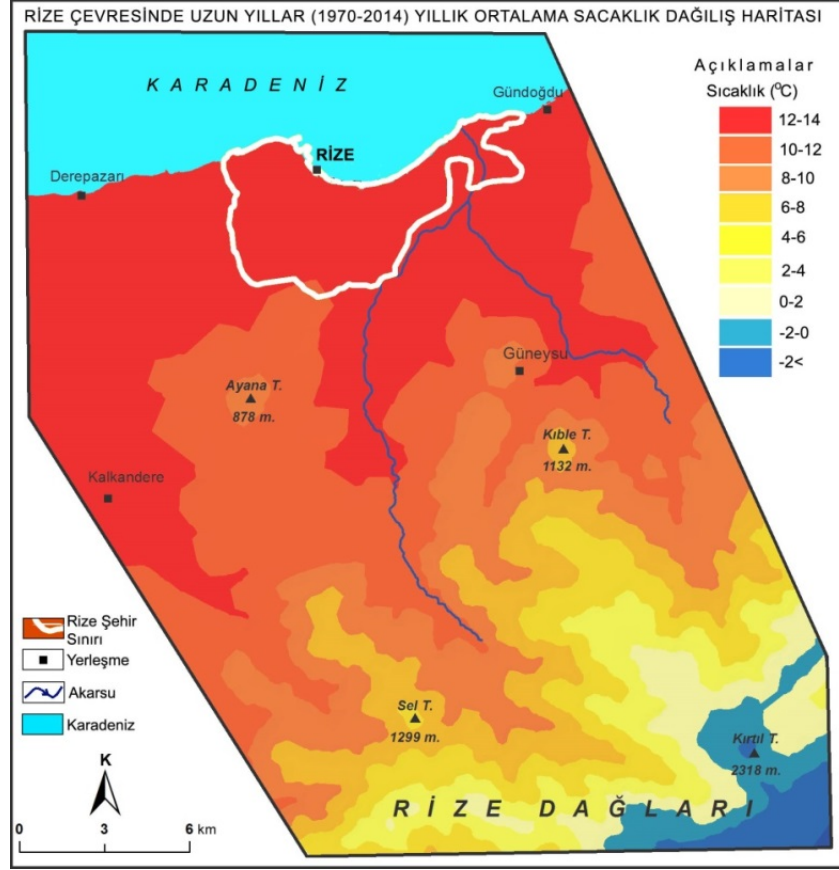

Şekil 3. Rize çevresinde uzun yıllar (1970-2014) ocak ayı ortalama sıcaklık dağılışı haritası.

Şekil 4. Rize çevresinde uzun yıllar (1970-2014) temmuz ayı ortalama sıcaklık dağılışı haritası.

Rize'nin sıcaklık verileri incelendiğinde uzun yıllar (1970-2014) yıllık ortalama sıcaklık değerleri 44 yıllık sürede 15.2°C'nin üzerine çıkmadığı gibi 13°C'nin altına da düşmemiştir. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da ortalama, maksimum ve minimum sıcaklık değerlerinin birbirine çok yakın olduğu görülmektedir (Tablo 2; Şekil 5). Uzun dönem genelinde ise sıcaklık değerlerinde az da olsa artış eğilimi hakimdir.

Şekil 5. Rize çevresinde uzun yıllar (1970-2014) yıllık ortalama sıcaklık dağılışı haritası.

3.2. Atmosfer Basıncı ve Rüzgârlar

Rize'de uzun yıllar (1970-2014) yıllık ortalama basınç 1014 mb olarak ölçülmüştür. Bu değer, Rize'nin de içinde bulunduğu Doğu Karadeniz kıyı kesimlerinde, dünya üzerinde normal basınç değeri olarak kabul edilen 1013 mb'lık (760 mm) basınç değerine çok yakındır. Enlem ve yükselti bu durum üzerinde etkili olmuştur.

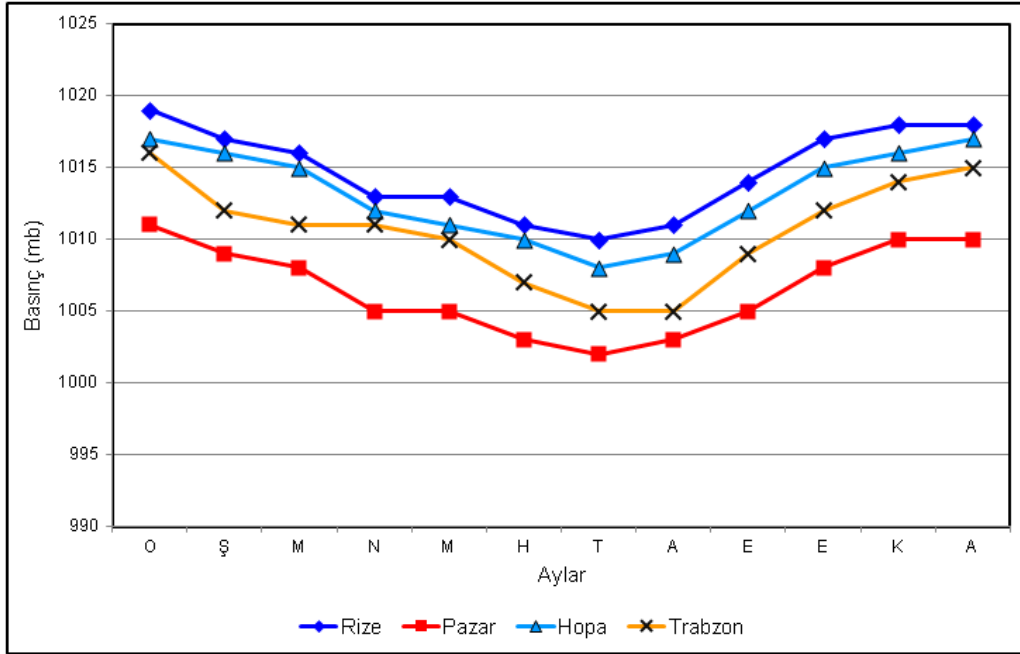
Rize ve yakın çevresinde, sıcaklık şartlarının da etkisiyle, yaz aylarında basınç düşük, kış aylarında ise yüksektir (Tablo 3). Bu mevsimde diğer aylara göre basıncın düşük oluşu, sıcaklık değerlerinin yükselmesi ile ilgilidir. Kış aylarında ise basınç değerlerinin yıllık ortalamasının üstüne çıkması, bu mevsimde Karadeniz üzerine yerleşen alçak basınç merkezinin yanı sıra, deniz üzerinden bölgeye sokulan orta enlem gezici siklonlarının, belli aralıklarla bölgeyi etkilemesiyle açıklanmaktadır (Tablo 3). İlkbahar aylarında ise düşük basınç değerlerinin görülmesi, hava durumlarının kararsız gidişi ile ilgilidir (Nişancı, 1975; Şekil 6).

Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon Meteoroloji istasyonları verilerine göre dört merkezde de farklı hakim rüzgar yönü görülmektedir. Bu merkezler kıyıda yer almasına rağmen yerel şartlar nedeniyle farklı yön ve frekanslarda rüzgar almaktadır. Rüzgar esme sayılarına göre Rize'de hakim rüzgar yönü güneybatı, Pazar'da güney, Hopa'da batı ve Trabzon'da kuzeybatıdır (Tablo 3; Şekil 7).

Tablo 3. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da Aylık Ortalama, Maksimum ve Minimum Basınç Değerleri (1970-2014).

İstasyon	Ortalama, Minimum ve Maksimum Basınç (mb)	Aylar												Yıllık Ortalama Basınç (mb)
		O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	
Rize	Ort.	1019	1017	1016	1013	1013	1011	1010	1011	1014	1017	1018	1018	1014
	Mak.	1042	1034	1040	1034	1030	1024	1020	1022	1029	1035	1037	1038	1032
	Min.	991	995	994	998	998	998	996	999	998	1003	998	994	997
Pazar	Ort.	1011	1009	1008	1005	1005	1003	1002	1003	1005	1008	1010	1010	1006
	Mak.	1029	1031	1034	1020	1017	1014	1011	1011	1018	1023	1024	1025	1021
	Min.	987	988	989	990	990	991	990	991	992	996	993	985	990
Hopa	Ort.	1017	1016	1015	1012	1011	1010	1008	1009	1012	1015	1016	1017	1013
	Mak.	1038	1035	1039	1033	1029	1023	1021	1023	1026	1031	1031	1034	1030
	Min.	994	995	994	995	997	996	998	998	996	1001	997	992	996
Trabzon	Ort.	1016	1012	1011	1011	1010	1007	1005	1005	1009	1012	1014	1015	1010
	Mak.	1033	1028	1030	1021	1018	1017	1013	1013	1019	1022	1025	1032	1022
	Min.	996	996	991	1000	1000	996	996	997	994	1002	999	990	996

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü

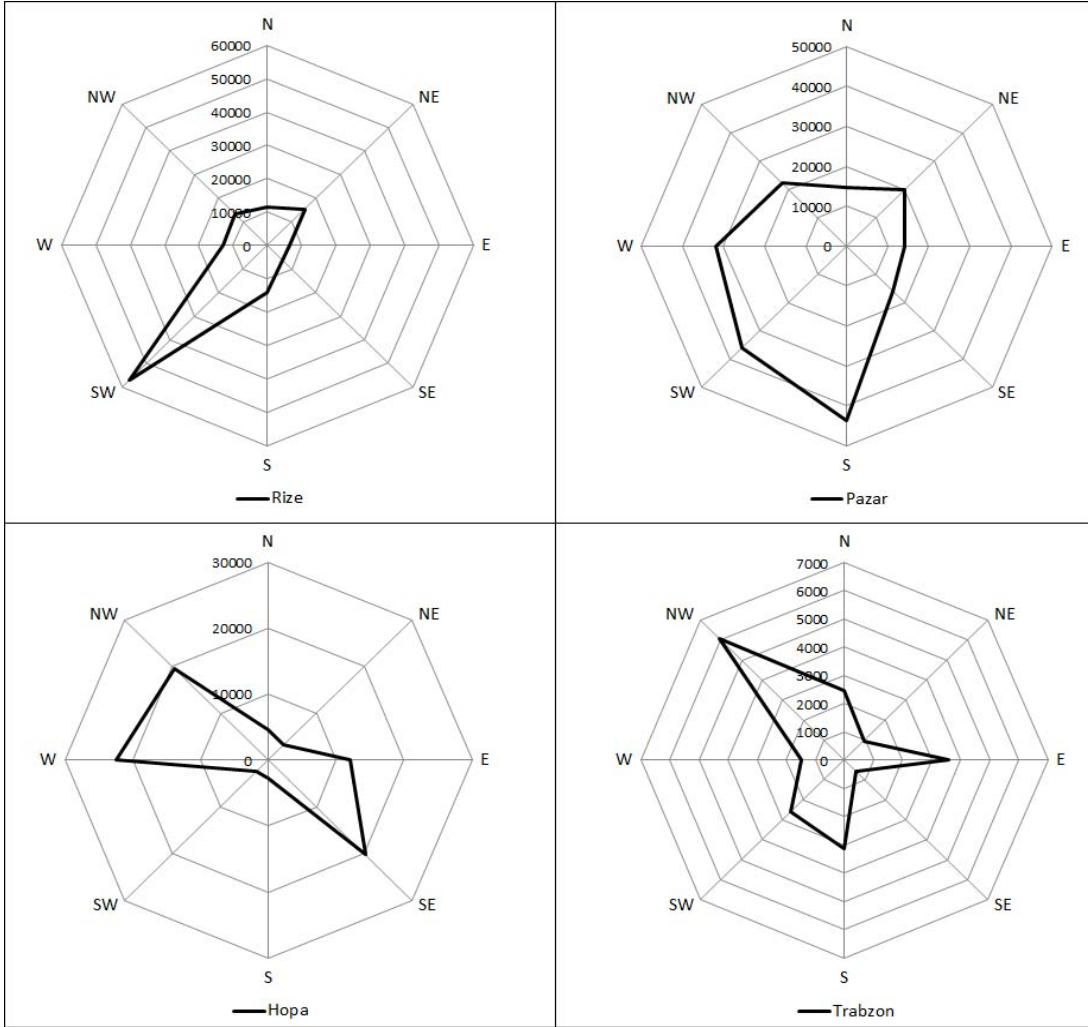

Şekil 6. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da aylık ortalama, maksimum ve minimum basınç grafiği (1970-2014).

Tablo 4. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da Yönlere Göre Rüzgâr Esme Sayıları (1970-2014).

İstasyonlar	Yönlere Göre Esme Sayısı								Yıllık Esme Sayısı
	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	
Rize	11606	15490	6620	6074	14206	57046	12979	13229	137250
Pazar	14825	19775	13941	16018	43575	35965	31861	22261	198221
Hopa	4670	3280	12121	20262	2720	2514	22490	19662	177719
Trabzon	2467	939	3563	555	3153	2614	1473	6074	20838

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü

Şekil 7. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon meteoroloji istasyonları rüzgar esme sayılarına göre hakim rüzgar yönleri (1970-2014).

Eriñç (1960) Rize'nin de içerisinde yer aldığı Doğu Karadeniz'de hakim rüzgar yönünün dikkat çekici sahalardan biri olduğunu belirtmiştir. Ordu ile Gürcistan sınırı arasında güney sektörlü rüzgarların hakim olduğu, buna karşı kuzeydoğudan esen rüzgarların frekansının düşük olduğunu belirtmiştir. Doğu Karadeniz Bölümü'nde rüzgarların yönlere göre farklı frekanslar göstermeleri, kış ve yaz mevsimlerinde, kara ve deniz üzerinde yer alan farklı basınç merkezlerinin yanında, bölgenin yer şekilleri ile ilişkilidir. Rize'de hakim yönün güneybatı olması, yerleşmenin kuzeydoğu güneybatı doğrultusunda uzanan sırtlar arasında kurulmasına bağlıdır (Şekil 7).

Güney sektörlü rüzgarlar, kış mevsiminde Anadolu'nun iç kesimlerini işgal eden kutbi antisiklonal hava kütlelerinin Doğu Karadeniz üzerindeki alçak basınç sahasına farklı nedenlerle yönelmesi sonucunda meydana gelmektedir. Yüksek platolardan deniz seviyesine ulaşmak için çoğu zaman 3000 m hatta daha fazla alçalan hava hareketleri adyabatik olarak ısınmaktadır. Fön mekanizmasını oluşturan bu hareket kış mevsiminde güney sektörlü rüzgarların hakim olmasını sağlamıştır. Bu oluşum Doğu Karadeniz'de uygun sıcaklık şartlarının oluşmasını sağlamaktadır (Eriñç, 1960).

3.3. Nem ve Bulutluluk

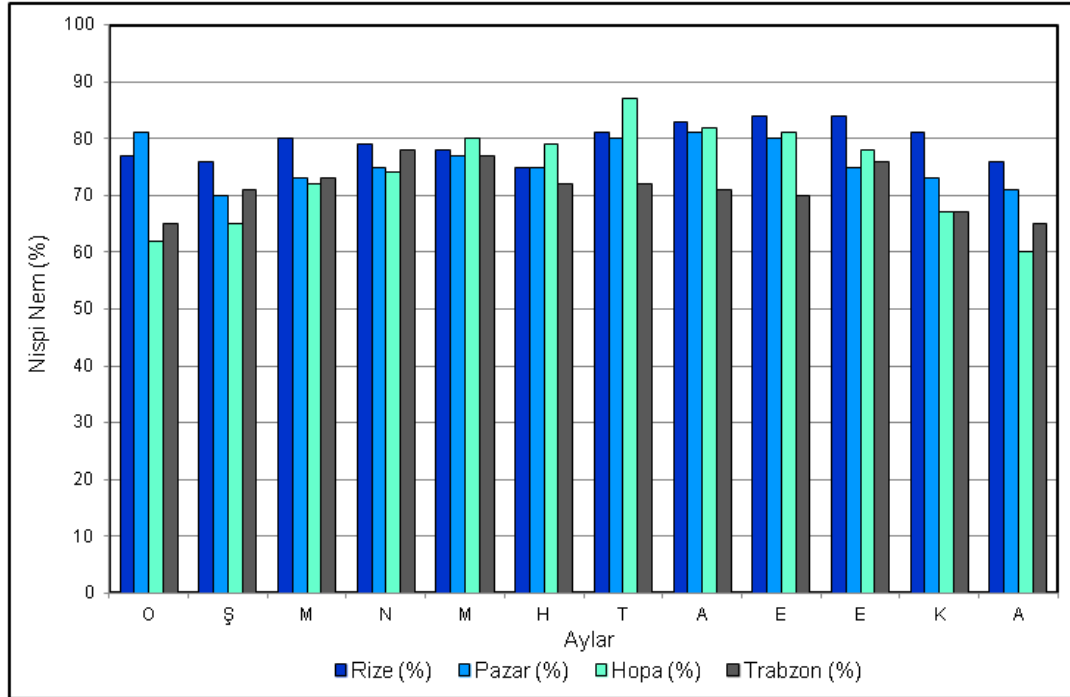
Rize ve çevresinde sıcaklık ve buharlaşmaya bağlı olarak nispi nem değerlerinde, yıl boyunca yüksek ve kararlı bir gidiş görülmektedir. Rize'de yıllık ortalama nispi nem % 80 gibi çok yüksek bir değer göstermektedir. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon arasında nispi nem değerleri bakımından % 10'dan fazla fark bulunmaktadır (Tablo 5). Rize ve çevresinde nispi nem oranı hiçbir mevsimde %

60'ın altına düşmemektedir. Tüm istasyonlarda nispi nemin kış aylarında daha düşük, ilkbahar, yaz ve sonbahar aylarında ise daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu değerler havanın neme doyma oranının oldukça yüksek olduğunu göstermektedir (Şekil 8).

Tablo 5. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da Aylık Ortalama Nispi Nem Oranları (1970-2014).

İstasyonlar	Aylar												Yıllık Ortalama (%)
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	
Rize (%)	77	76	80	79	78	75	81	83	84	84	81	76	80
Pazar (%)	81	70	73	75	77	75	80	81	80	75	73	71	75
Hopa (%)	62	65	72	74	80	79	87	82	81	78	67	60	70
Trabzon (%)	65	71	73	78	77	72	72	71	70	76	67	65	71

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü

Şekil 8. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da aylık ortalama nispi nem oranlarının dağılışı.

Rize ve çevresinde yağış şartlarını etkilemesi bakımından önemli olan bulutluluğun aylara göre dağılışında en düşük değerler yaz ve sonbahar, en yüksek değerler kış ve ilkbahar mevsimlerinde görülmektedir. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da iklim özellikleri ile ilgili olan açık, bulutlu ve kapalı gün sayılarının yıl içindeki dağılışları önemlidir. Rize'de yılın % 50'si bulutlu, % 34.3'ü kapalı, buna karşın açık günlerin oranı % 15.5 gibi çok düşük bir orana sahiptir (Tablo 6).

Tablo 6. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da Ortalama Açık, Bulutlu, Kapalı Günlerin Sayı ve Oranları (1970-2014).

İstasyonlar	Açık Günler ve Oranı		Bulutlu Günler ve Oranı		Kapalı Günler ve Oranı		Yıllık Toplam ve Oran	
	Gün Sayısı	(%)	Gün Sayısı	(%)	Gün Sayısı	(%)	Gün Sayısı	(%)
Rize	57.5	15.7	182.4	50.0	125.2	34.3	365	100
Pazar	60.1	16.5	153.9	42.0	151.2	41.5	365	100
Hopa	61.5	16.5	167.1	45.9	136.9	37.6	365	100
Trabzon	24.0	6.5	230.1	62.8	111.5	30.7	365	100

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü

Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da açık günlerin oranları % 16.5'in üzerine çıkmamaktadır. Bulutlu günlerin oranları ise tüm istasyonlarda % 40'ın üzerindedir. Dört merkezde de yılın yarısından fazlası kapalı ve bulutlu geçmektedir. Karadeniz'den gelen nemli havanın Rize Dağları'na çarparak yükselmesi ve yoğunlaşmasıyla oluşan sis, kıyıda yükseklerle doğru artmakta, çoğu zaman kuzey yamaçları tamamen kaplamakta ve bazen günlerce çekilmemektedir. Bölgenin bu özelliği nedeniyle kapalı ve bulutlu günlerin sayısı yıllık 300'ü geçmektedir.

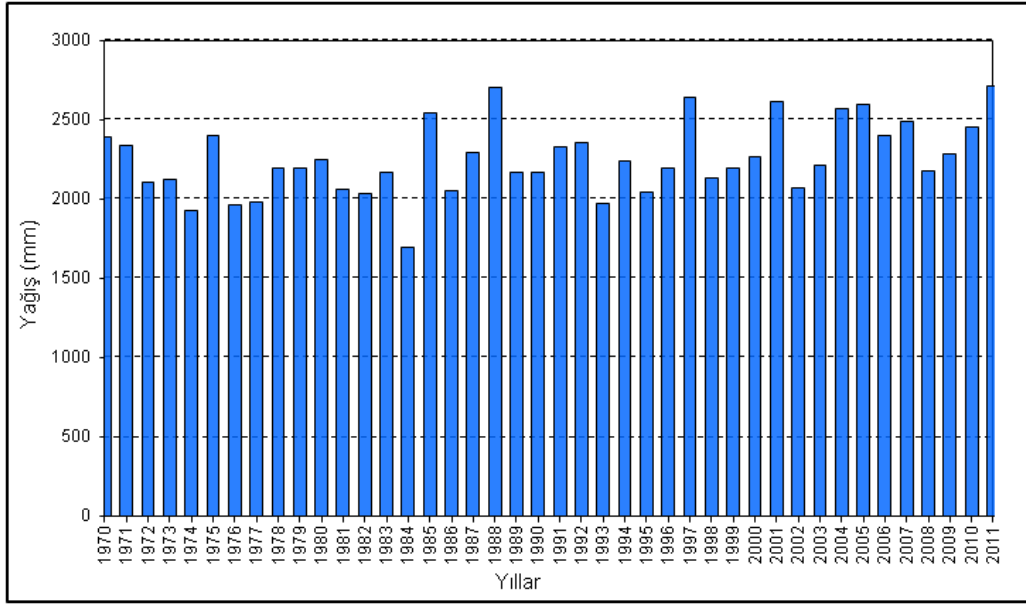
3.4. Yağış

Türkiye'de Karadeniz kıyı kuşağı boyunca her mevsimi yağışlı olan orta enlem yağış rejimine karşılık gelen Karadeniz yağış rejimi görülmektedir. Bu yağış rejiminde yaz yağışlarının yıllık toplam içindeki payı genelde % 15-20 arasındadır. Kış, ilkbahar ve sonbahar mevsimlerindeki yağışlar içerisinde ilkbahar az sonbahar daha yüksektir (Türkeş, 2010). Karadeniz kıyıların genelinde yağış maksimumu denizin karaya göre en sıcak bulunduğu ve depresyonların daha sık geçtikleri sonbahar ve kışın, minimumu ise yine denizin karaya oranla en soğuk olduğu ilkbaharda görülmektedir. (Akyol, 1944; Erlat, 1997) Yağışın Karadeniz kıyı kuşağı boyunca yer yer artıp azalması, kıyının genel doğrultusuna ve gerideki dağlık kuşağın yükseltisine bağlıdır. Bu kuşakta en fazla yağış KD-GB ve D-B doğrultulu kıyıları üzerinde görülmektedir. Fakat KB-GD doğrultulu kıyıları boyunca yağış azalmaktadır. Kıyının hemen arkasında adeta bir duvar gibi yükselen dağlar yağışın artmasını sağlamaktadır. Bu artış miktarı 2500 m'ye kadar çıkmaktadır. Bu yükseltiden sonra yağış miktarının tekrar kıyıda görülen miktar kadar olduğu bir gerçektir (Darkot, 1943).

Doğu Karadeniz Bölümü kıyı kesiminin iklim bakımından en belirgin özelliği, yağışların Türkiye genelinden çok yüksek oluşudur. D-B doğrultusunda uzanan dağ sıralarının kuzeye bakan yamaçları, bölgenin diğer kesimlerine göre çok fazla yağış almaktadır. Bu durumun iki ana nedeni vardır; bunlardan biri dağlık kütlelerin, cephelerin iç kısımlara doğru ilerlemesini engellemesidir. Ard arda gelen cepheler, dağların yamaçları boyunca birbirlerine kavuşarak, oklüzyon cepheleri oluşturur. Bu durum dağların kuzeye bakan yamaçlarında yağışın uzun süre devam etmesini ve buraların fazla yağış almasını sağlamaktadır. İkincisi, bu dağlar boyunca yükselen nemli hava kütlelerinin soğuyarak orografik yağışlara neden olmasıdır. Rize'den itibaren Kaçkar ve diğer Doğu Karadeniz sıradağlarının kuzeybatıya bakan yamaçları diğer alanlara göre fazla yağış almaktadır. Dağların yüksek kesimlerinde hava kütlelerinin aniden soğuması da şiddetli yağışlara neden olmaktadır (Atalay ve Mortan, 2003). Rize'de yağışlar fazla olduğu gibi bazen günlerce devam edebilmektedir. Bunun gerçek nedeni, dağ kütlelerinin bu devrede ön tarafında bir soğuk hava çekirdeğini hapsedmesi ile bir sıcak cepheyi bloke etmesiyle ilgilidir. Bu sayede sıcak hava diskontinüte yüzeyi boyunca yükselir ve yağış günlerce devam eder (Ardel, 1973).

Rize'de uzun yıllar (1970-2014) ortalama yağış verilerine bakıldığında 44 yıllık sürede ortalama değerlerin 2000 mm'nin altına çok az düştüğü görülmektedir (Tablo 7). Yıllık ve mevsimlik yağışlarda yıldan yıla değişkenliğin en düşük olduğu bölge Karadeniz'dir (Türkeş, 2010; Şekil 9).

Doğu Karadeniz'de uzun yıllar yıllık ortalama 2254.4 mm'lik yağış miktarı ile Rize, Türkiye'de ilk sıraya yerleşmiştir. Bunu Hopa ile Pazar izlemektedir. Rize, Pazar ve Hopa'da en az yağış nisan ve mayıs aylarında, Trabzon'da ise haziran ve temmuz aylarında görülmektedir. En yüksek aylık ortalamalar ise ekim ayında ölçülmüştür (Tablo 7; Şekil 10).

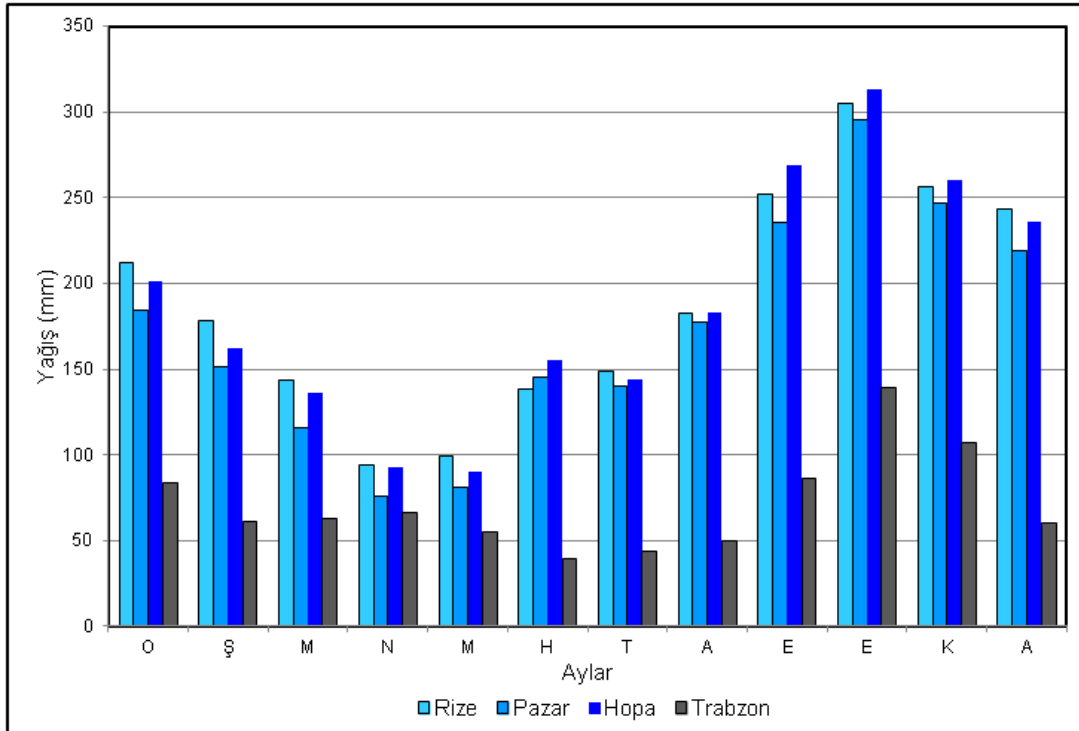

Şekil 9. Rize'de uzun yıllar yıllık toplam yağış miktarları (1970-2014).

Tablo 7. Rize, Trabzon, Pazar ve Hopa'da Aylık Ortalama Yağış (mm) Değerleri (1970-2014).

İstasyon	Aylık Ortalama Yağış Değerleri (mm)												Yıllık Ortalama Yağış (mm)
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	
Rize	212.3	178.5	144.0	94.0	99.1	138.5	148.9	182.6	251.7	305.3	256.1	243.4	2254.4
Pazar	184.1	151.5	115.5	76.3	81.0	145.6	140.4	177.5	236.0	295.5	247.1	219.0	2069.6
Hopa	200.9	162.5	135.9	92.5	90.5	155.7	143.7	183.4	269.1	313.4	260.5	235.9	2244.0
Trabzon	83.3	61.5	62.5	66.8	54.8	39.9	44.1	49.7	86.4	139.0	107.5	60.5	856.0

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü

Şekil 10. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da aylık ortalama yağış miktarları (1970-2014).

Rize, Pazar ve Hopa'da aylık ortalama yağış miktarının birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. Rize'de ağırlık merkezi ve uç değerlerin karşılaştırılması sonucunda mevsimlere göre yağışın ağırlık merkezleri, kış mevsiminde 600, ilkbaharda 300-350, yaz mevsiminde 450 ve sonbaharda en yüksek seviyeye ulaşarak 750 mm gerçekleşmiştir. Yıllık ortalama toplam yağış miktarının ağırlık merkezi ise 2200 mm olmuştur. Uç değerler ise özellikle yaz ve sonbahar mevsimlerinde yoğunlaşmaktadır. Uç değerlerin artış gösterdiği yıllarda, yıllık toplam yağış miktarında 500 mm'lik artışa neden olmaktadır (Bahadır ve Özdemir, 2011).

Rize'de kıyı kuşağı boyunca yağış miktarı güneydeki dağlık alanlara göre daha düşüktür (Şekil 11). Schrieber formülüne (Ardel ve diğ. 1969 atfen) göre Rize Merkez Meteoroloji İstasyonu yağış verileri referans alınarak, yağışın her 100 m'de 54 mm arttığı kabul edilerek yağış dağılım haritası oluşturulmuştur. Bu uygulamaya göre Rize Dağları'nda yağış 3000 mm'yi geçmektedir. Fakat gerçekte yağışın 2500 m'den sonra artışın aksine azalma eğiliminde olduğu bilinmektedir. Rize güneyinde dağlık alanlarda ölçüm yapan meteoroloji istasyonu olmadığı için bu görüş teorik kalmıştır.

Kıyı kuşağında denizin ılıman etkisi sebebiyle hem kar yağışlı gün sayısı hem de karın yerde kalma süresi azalırken, yükselti arttıkça ve denizden uzaklaştıkça, kar yağışlı gün sayısı ile birlikte, düşük sıcaklıklar nedeniyle kar örtüsünün yerde kalma süresi de artmaktadır (Tablo 8). Yıllık ortalama kar yağışlı gün sayısının 9.6 gün olması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Tablo 8. Rize'de Ortalama Kar Yağışlı ve Karla Örtülü Günler ile En Yüksek Kar Kalınlığı (cm) (1970-2014).

Rize	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	Yıllık
Ortalama Kar Yağışlı Gün Sayısı	2.9	3.3	1.5	0.1	-	-	-	-	-	-	0.2	1.6	9.6
Ortalama Karla Örtülü Gün Sayısı	2.9	3.5	1.3	-	-	-	-	-	-	-	0.1	1.7	9.5
En Yüksek Kar Örtüsü (cm)	57	69	77	-	-	-	-	-	-	-	2	88	293

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü

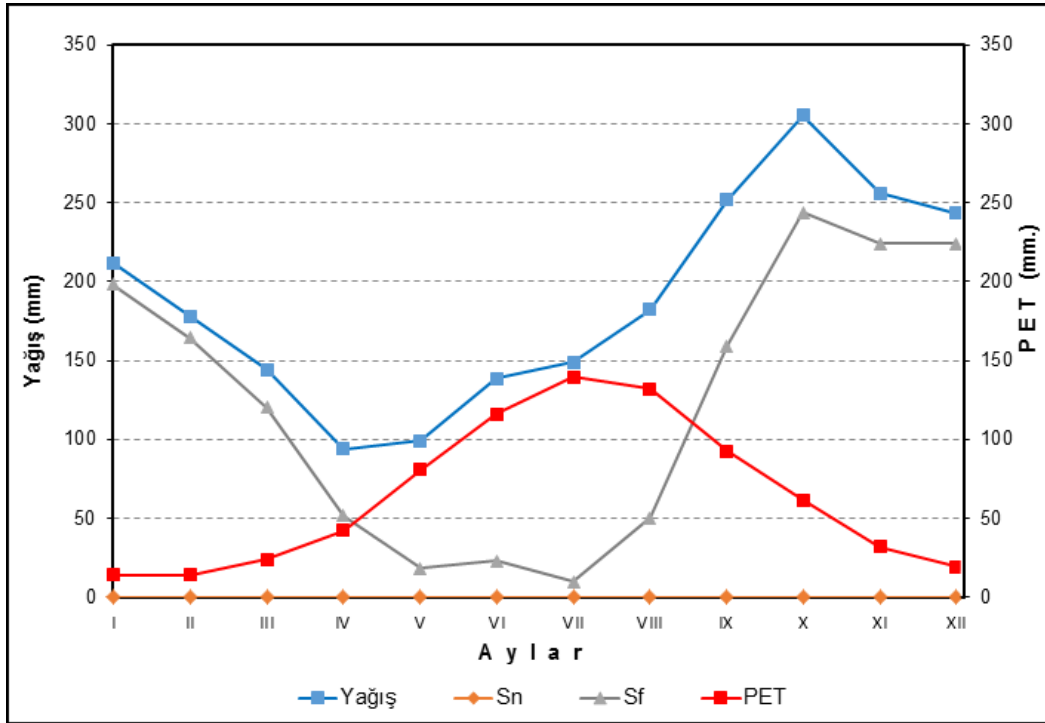
Erinç'in yağış etkinlik indis formülüne (1965) göre Rize (Im 125,1) etkinlik sınıfında, *Çok Nemli Orman tipine* girmektedir (Tablo 9). Fakat bir sahanın yağış etkinliğini ve bitki örtüsünü ortaya koymak için sadece indis değerlerine bağlı kalmak yeterli değildir. Bakı ve yükselti gibi unsurlar da yağış etkinliği üzerinde önemlidir. Bu faktörlere bağlı olarak lokal ölçekte bile etkinlik değerleri değişmektedir. Örneğin Rize 0 m ile 3000 m'ler arasında değişen bir yükseltiye sahiptir. Kıyıdan itibaren yükselen Rize Dağları yağış ve sıcaklık üzerinde de önemli etkiye sahiptir.

Tablo 9. Erinç Formülüne Göre Rize'de Aylık İndis Değerleri ve Yağış Etkinliği (1970-2014).

Unsur	A y l a r												Yıllık
	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	E	K	A	
İndis Değeri	242.2	199.6	144.0	72.7	62.5	69.8	68.0	81.7	124.8	180.0	192.0	233.0	125.1
Yağış Etkinliği	Çok Nem.	Çok Nem.	Çok Nem.	Çok Nem.	Çok Nem.	Çok Nem.	Çok Nem.	Çok Nem.	Çok Nem.	Çok Nem.	Çok Nem.	Çok Nem.	Çok Nem.

Tablo 10. Thornthwaite Yöntemine Göre Rize'nin Su Bilançosu Tablosu.

Blanço elemanları		A Y L A R												YILLIK
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
Sıcaklık	$^{\circ}C$	6.2	6.5	8.1	12.0	16.4	20.2	23.0	23.3	20.1	16.0	11.5	8.1	14.3
Sıcaklık indisi	i	1.4	1.5	2.1	3.8	6.0	8.3	10.1	10.3	8.2	5.8	3.5	2.1	63.0
Düzeltilmemiş PE	mm	15.6	16.7	23.2	41.6	66.2	90.2	109.4	111.5	89.5	63.8	39.1	23.2	
Güneşlenme süresine göre PE tashih emsali		0.83	0.83	1.03	1.11	1.26	1.26	1.27	1.19	1.04	0.96	0.82	0.80	
Düzeltilmiş PE	$\frac{PE}{T}$	12.9	13.9	23.9	46.3	83.4	113.8	139.0	132.4	92.9	61.0	32.2	18.5	770.3
Yağış	y	212.3	178.5	144.0	94.0	99.1	138.5	148.9	182.6	251.7	305.3	256.1	243.4	2254.4
Depo Değişikliği	Dd	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Depolama	D	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Gerçek Evapotranspirasyon	$\frac{GE}{T}$	12.9	13.9	23.9	46.3	83.4	113.8	139.0	132.4	92.9	61.0	32.2	18.5	770.3
Su Noksanı	Sn	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0.0
Su Fazlası	Sf	199.4	164.6	120.1	47.7	15.7	24.7	9.9	50.2	158.8	244.3	223.9	224.9	1484.1
Yüzeysel Akış	$Yü1$	212.1	182.0	142.3	83.9	31.7	20.2	17.3	30.0	104.5	201.5	234.1	224.4	1484.1
" "	$Yü2$	205.3	185.0	152.5	100.1	57.9	41.3	25.6	37.9	98.4	171.3	197.6	211.2	1484.1
Nemlilik Oranı	Ne	15.5	11.8	5.0	1.0	0.2	0.2	0.1	0.4	1.7	4.0	7.0	12.1	
İklim Tipi	$A B^2 r b^4$: Çok nemli, Orta sıcaklıkta (Mezotermal), Su noksanı olmayan veya pek az olan, Okyanus iklimine yakın iklim													

Şekil 12. Thornthwaite metoduna göre Rize'nin su bilançosu diyagramı.

Thornthwaite (1948) metoduna göre, Rize'de birikmiş suyun aylık değişimi incelendiğinde yıl boyunca su noksanının olmadığı görülmektedir. Bu durum su bilançosu diyagramında yağış ve potansiyel evapotranspirasyon (PE) eğrilerinin kesişmemesine neden olmaktadır. Yağış ve PE eğrileri kesişmediği başka ifade ile her ay su fazlası olduğu için kurak ay ve mevsim yoktur.

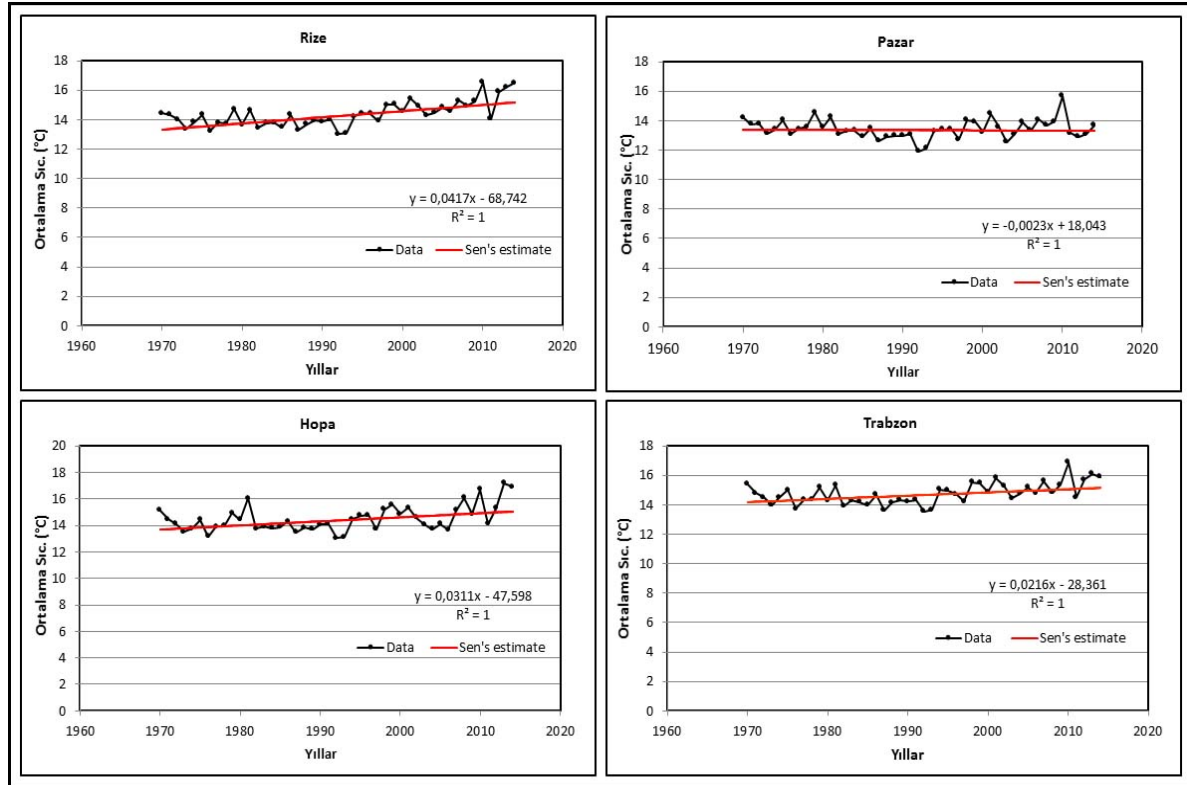
5- MANN-KENDALL METODUNA GÖRE RİZE, PAZAR, HOPA VE TRABZON METEOROLOJİ İSTASYONU SICAKLIK VERİLERİNİN TREND ANALİZLERİ (1970-2014)

2007 yılında düzenlenen Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (İtergovernmental Panel on Climate Change, IPCC) sonuçlarına göre son 50 yıllık ortalamalar dikkate alındığında her 10 yıl için küresel ortalama hava sıcaklığı 0.13°C artmıştır (IPCC, 2007). Farklı çalışmalarda da küresel hava sıcaklığının son yüzyılda 0.8°C arttığı, fakat bu yükselmenin azalma ve yükselme periyotları halinde olduğu belirtilmiştir (Jones ve Moberg, 2003; Hanseni ve diğ., 2006; Rebetez ve Reinhard, 2008). Bu çalışmalara göre hava sıcaklığındaki değişimin bölgeler arasında farklı olduğu, kuzey yarım küredeki artışın güney yarım küreye göre daha fazla olduğu görülmüştür.

Sıcaklık trend analizlerinde Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon Meteoroloji istasyonlarının yıllık ortalama, minimum, maksimum ve mevsimlik sıcaklık ortalamaları (1970-2014) Mann-Kendall ve Sen yöntemiyle analiz edilmiştir.

5.1. Yıllık Ortalama Sıcaklıkların Trend Analizleri

Mann-Kendall ve Sen testi sonuçlarına göre; Rize'de 1970-2014 yılları arasındaki toplam 44 yıllık sürede ortalama sıcaklıkların Pazar, Hopa ve Trabzon'a göre daha kararlı bir gidiş gösterdiği görülmüştür (Şekil 13). Ancak trendin pozitif yönlü bir eğilimde olduğu ortaya çıkmıştır. Bu analizde uzun yıllar yıllık ortalama sıcaklık öngörüsü % 95-99 oranında anlamlı-olumlu, istatistiksel doğruluk değerine sahiptir. Sıcaklığın son 44 yılda 0.8 °C artış gösterdiği göz önüne alınırsa gelecekteki süreçte de artma yönünde bir eğilim olacağı tahmini ortaya çıkmıştır.

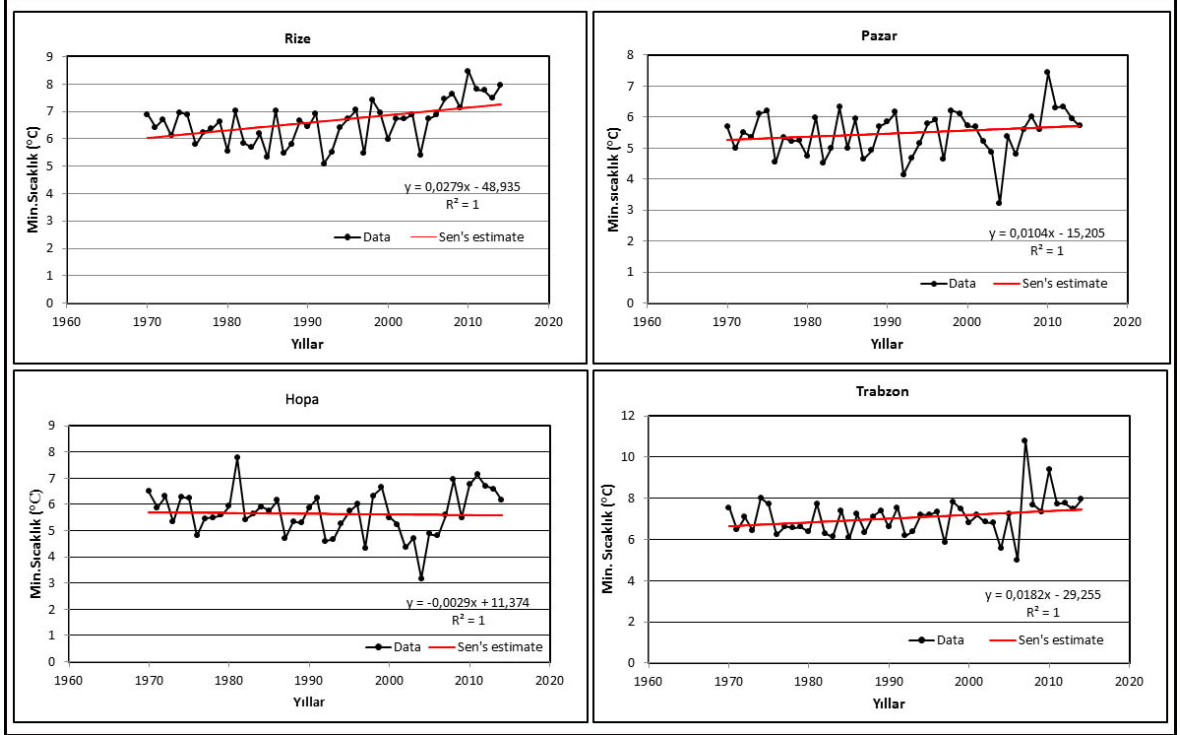

Şekil 13. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da yıllık ortalama sıcaklıkların trend analizleri (1970-2014).

Yıllık ortalama sıcaklık analizlerine göre, Pazar istasyonu verileri daha kararlı olup artış ve azalış eğilimi görülmemektedir. Buna karşın Rize, Hopa ve Trabzon'un verilerinde trendin pozitif yönde olduğu görülmektedir. Yıllık ortalama sıcaklık artışında Pazar dışındaki istasyonlarda çok yakın değerlerde artış eğilimi belirlenmiştir.

5.2. Yıllık Ortalama Minimum ve Maksimum Sıcaklıkların Trend Analizleri

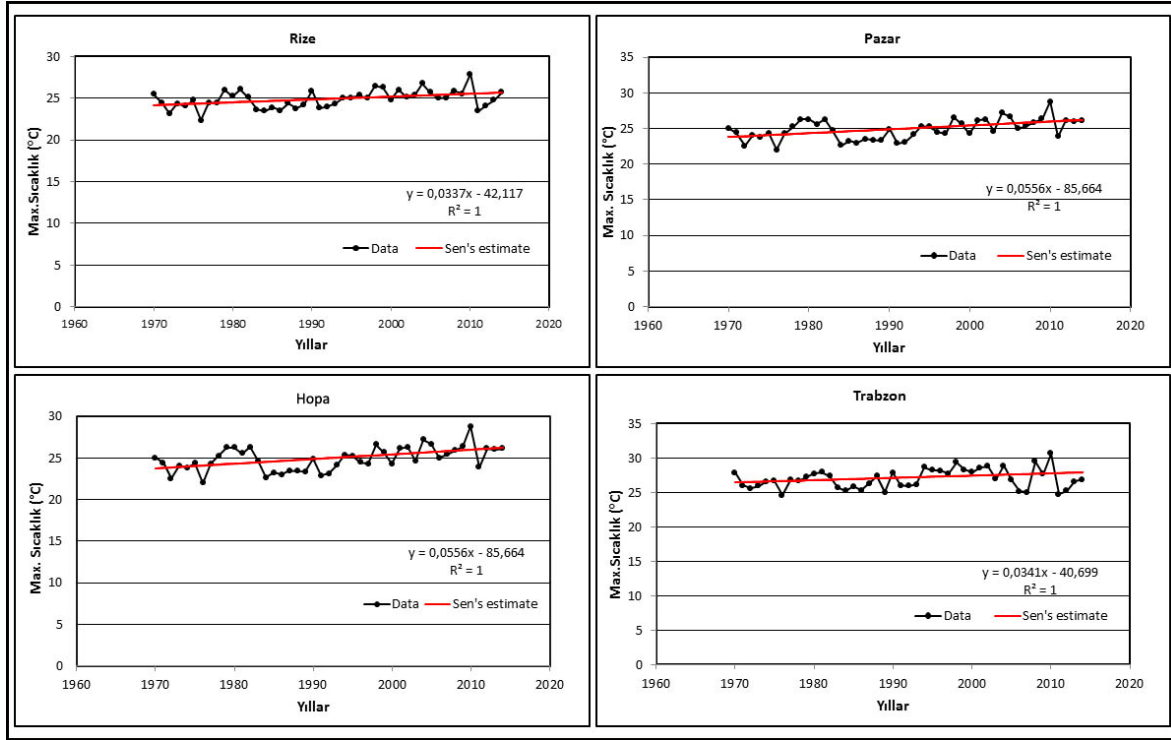
Trend analizlerine göre, Rize, Pazar ve Trabzon'da uzun yıllar minimum sıcaklık değerlerinde artış eğilimi görülmektedir (Şekil 14). Hopa'da bu istasyonlardan farklı olarak daha kararlı bir eğilim belirlenmiştir. Çok azda olsa Hopa'da minimum sıcaklıklarda bir azalış eğilimi vardır. Buna karşın Rize'de ise minimum sıcaklıklar artış eğilimindedir.

Şekil 14. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da ortalama minimum sıcaklıkların trend analizleri (1970-2014).

Mann-Kendal testi sonuçlarına göre Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da maksimum sıcaklıkların trend analizlerinde pozitif bir eğilim gözlenmiştir. Test sonuçlarına göre Rize, Pazar ve Hopa'daki artış eğilimi birbirine yakın çıkmıştır. Fakat Trabzon'daki maksimum sıcaklıklarda diğer istasyonlardan daha yüksek artış görülmektedir (Şekil 15).

Rize'de nisbi nem oranı yüksek olduğu için ortalama minimum sıcaklık değerlerinde eğilim artış yönündedir. Hopa'da ise diğer istasyonlara göre nem oranı düşük olduğu için minimum değerlerde azalış görülmektedir. Ortalama maksimum sıcaklıkların trendlerinde ise bütün istasyonlarda nem oranı yüksek olduğu için trend düşük yükselme eğilimindedir. Rize ve Pazar'da nem oranı yüksek olduğu için düşük yükselme eğilimi, Trabzon ve Hopa'da ise diğer istasyonlara göre nem oranının düşük olması yükselme eğiliminin daha fazla olmasını sağlamıştır.

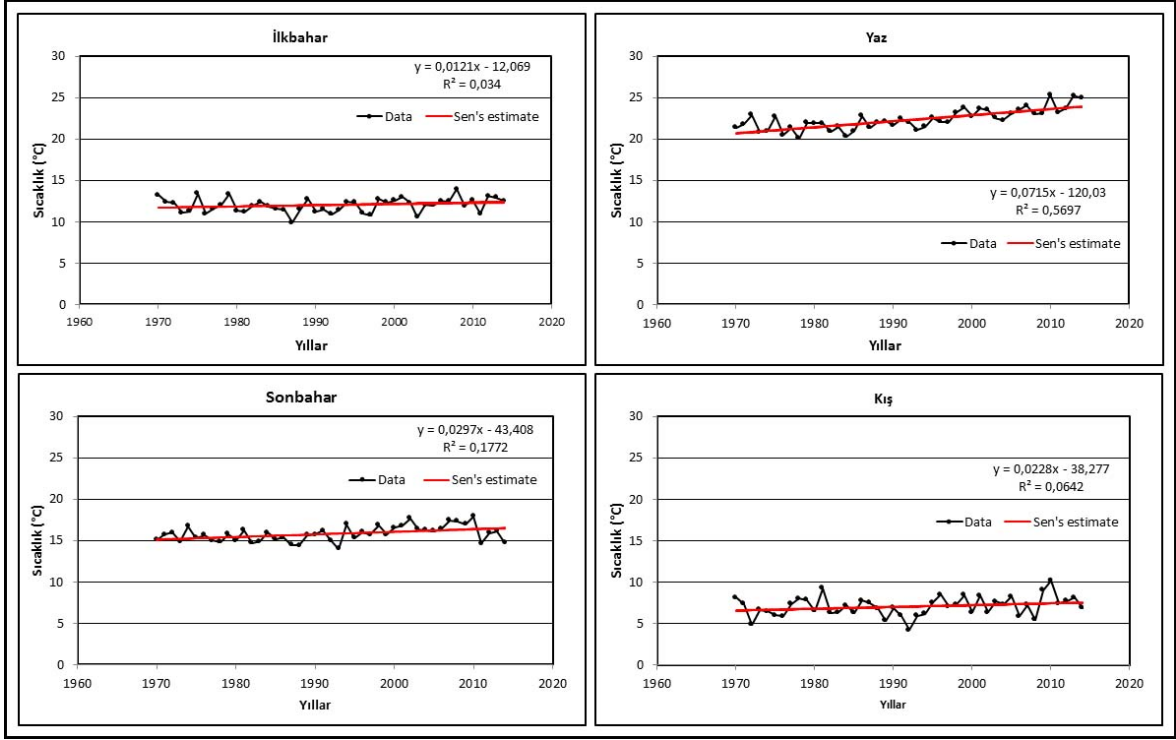
Şekil 15. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da ortalama maksimum sıcaklıkların trend analizleri (1970-2014).

5.3. Mevsimlik Sıcaklıkların Trend Analizleri

Sıcaklığın mevsimlik değişimini belirlemek amacıyla sadece Rize'nin trend analizi yapılmıştır (Şekil 16). Analiz sonuçlarına göre, Rize'de uzun yıllar (1970-2014) ortalama sıcaklık 22.2°C ile en yüksek yaz mevsiminde görülmüştür. İlkbahar 11.8°C, sonbahar ise 15.8°C ortalama sıcaklık değeri ile ılıman bir gidiş sergilemektedir. Kış mevsimi sıcaklıkları ise ortalama 7.0°C'dir. Trend analizi sonuçlarına göre elde edilen verilerin % 95-99 güven aralığında ve anlamlı-olumlu olduğu hesaplanmıştır (Şekil 16).

Rize'de mevsimlik sıcaklıkların trend analizine göre, ilkbahar mevsiminde artış ve azalış eğilimi olmadığı görülmektedir. İlkbahar dışındaki diğer mevsimlerde trend yükselme eğilimindedir. Sıcaklıklardaki artış eğilimi en yüksek yaz mevsiminde görülmekte olup, ikinci artış ise sonbahara karşılık gelmektedir. Kış mevsiminde ise çok küçük artış eğilimi belirlenmiştir (Şekil 16).

Sıcaklıklarda dönem dönem artışlar ve azalışlar yaşanmışsa da önümüzdeki yıllarda sıcaklıkların mevsimsel dağılımlarının artış yönünde bir eğilime sahip olacağını söylemek mümkündür. Sonuç olarak Rize'de mevsimlik sıcaklık artışları devamlı olmayıp, artma-azalma periyotları halinde gerçekleşmiştir. Bu sonuçlar konu ile ilgili yapılan çalışmaların sonuçları ile uyumlu çıkmıştır.

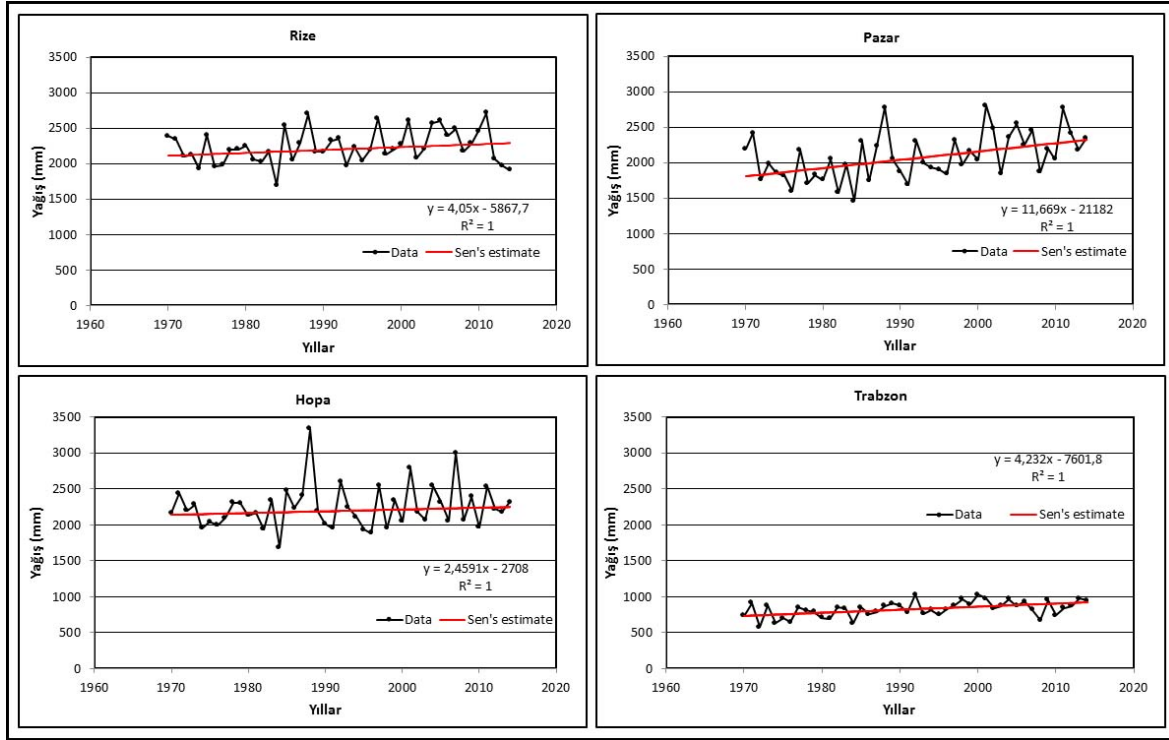
Şekil 16. Rize'de yıllık ortalama sıcaklık değerlerinin mevsimlik trend analizleri (1970-2014).

6- MANN-KENDALL METODUNA GÖRE RİZE, PAZAR, HOPA VE TRABZON METEOROLOJİ İSTASYONLARI YAĞIŞ VERİLERİNİN TREND ANALİZLERİ (1970-2014)

Türkiye'de yağış değişimleri konusunda bölgesel ve Türkiye geneline yönelik çok sayıda çalışma bulunmaktadır (Koçman, 1993; Türkeş, 1996, 1998, 1999, 2003; Türkeş ve diğ., 2002, 2007; Koç, 2001; Nişancı, 2002; Sarış, 2006; Karabulut ve Cosun, 2009; Bahadır ve Özdemir, 2011). Konu ile ilgili çalışmalar incelendiğinde Türkiye genelinde yağışların azalma eğiliminde olduğu ve kurak dönemlerin 1970'den sonra artmaya başladığı görülmektedir (Türkeş, 1996). Akdeniz Havzası'nın da içerisinde yer aldığı subtropikal karaların önemli bir bölümünde her 10 yılda yaklaşık % 3'lük azalma tespit edilmiştir Buna karşın Kuzey yarımkürenin orta ve yüksek enlemlerinde her 10 yılda yaklaşık % 0.5 ile % 1 arasında yağışların arttığı görülmektedir (Türkeş ve diğ., 2002; 2007). Bu değerlendirmelere göre yağış Dünya'nın bazı alanlarında azalırken bazı alanlarında artış göstermektedir. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da yağış miktarındaki değişimleri ortaya koymak amacıyla uzun yıllar ortalama yağış değerleri Mann-Kendall ve Sen yöntemiyle analiz edilmiştir.

6.1. Yıllık Ortalama Yağışların Trend Analizi

Trend analizlerine göre Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da uzun yıllar ortalama yağış miktarlarında pozitif bir trendin olduğu ortaya çıkmıştır. Trend pozitif olmakla birlikte en belirgin artış Pazar'da görülmektedir. Rize ve Trabzon'da birbirine yakın artış eğilimi yaşanırken Hopa'daki yağış eğilimi istikrarlı bir gidişat göstermektedir. Yıllar arasındaki dalgalanmalar ile artış eğilimi en fazla Pazar'da ortaya çıkmaktadır. Bu analiz sonuçlarına göre elde edilen verilerin % 95-99 güven aralığında ve anlamlı-olumlu olduğu hesaplanmıştır. (Şekil 17).

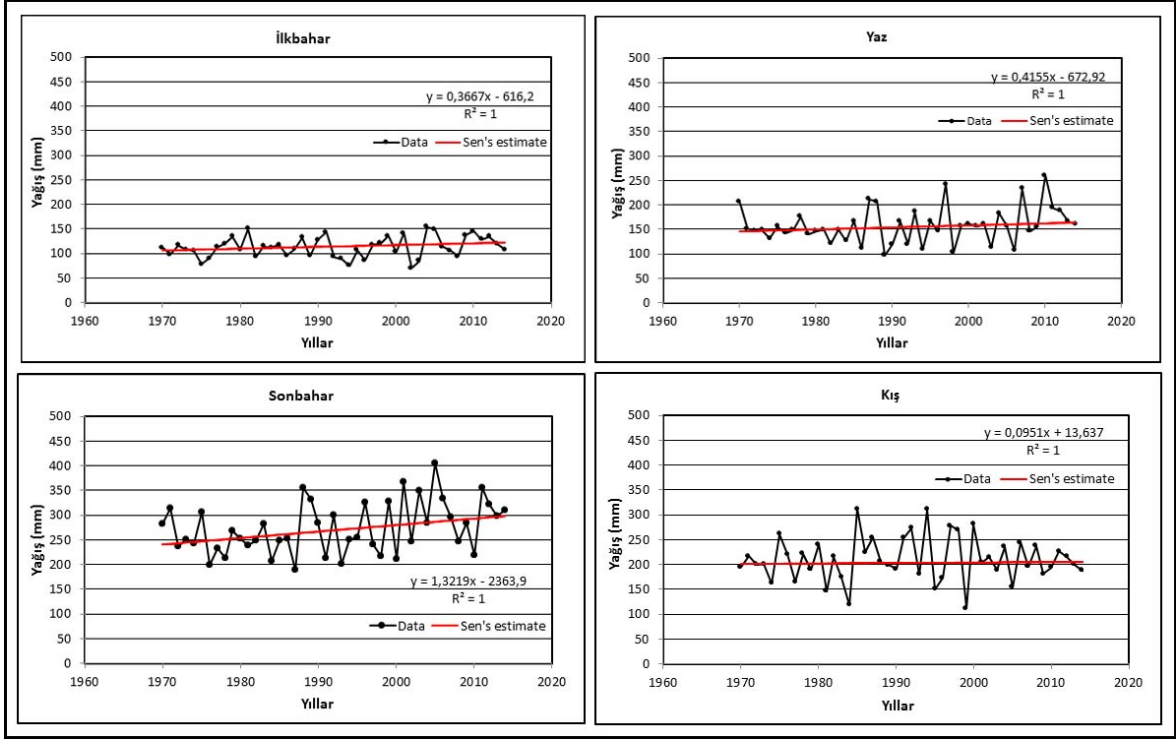
Şekil 17. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da yıllık ortalama yağış değerlerinin trend analizleri (1970-2014).

Doğu Karadeniz Bölümü'nde nemli ve ılıman Karadeniz yağış rejiminin egemen olduğu Rize, Türkiye'nin yağış toplamı en yüksek, yağış rejimi en düzenli ve yıllar arasındaki yağış değişkenliği en düşük ve yörenin yağış verileri en uzun ve türdeş istasyonudur (Türkeş ve Tatlı, 2008).

6.2. Mevsimlik Yağışların Trend Analizleri

Rize'de mevsimlik yağış değişimi ve eğilimini belirlemek amacıyla, uzun yıllar mevsimlik yağış verileri analiz edilmiştir. Rize'de yıllık yağış miktarının mevsimlere göre dağılışı değerlendirildiğinde en fazla yağış sonbaharda en az yağış ise ilkbaharda düşmektedir. Trend analizlerine göre, elde edilen bulgular yağışların gelecekte de kararlı bir gidiş sergileyeceği yönündedir. Mevsimlik yağışın trend analizlerine göre trendin en düzenli olduğu dönem kış mevsimidir. Buna karşı artış trendinin en yüksek olduğu mevsim ise sonbahardır. İlkbahar ve yaz mevsimlerinde de yağış trendi çok düşük değerlerde de olsa artış eğilimindedir (Şekil 18).

İlkbahar mevsimindeki pozitif trend düşük değere sahip olup, 2010-2025 arasında 15 mm'lik artış beklenmektedir. Rize'de uzun yıllar yaz yağışlarındaki değişim pozitif yönlü olup, düşük değerlerde artış olmuştur. Yapılan hesaplamalara göre bu değer 2010-2025 yılları arasında 17 mm olacağı belirlenmiştir. Yağışların büyük bölümünün düştüğü sonbahar mevsiminde de trend artı yönde olup 1995-2010 yılı arasındaki artış 100 mm olup, 2010-2025 arasında 90 mm'lik artış tahmini yapılmıştır. Kış mevsiminin oldukça kararlı olduğu ve 2025 yılına kadar birkaç mm'lik değişim öngörülmektedir (Bahadır ve Özdemir, 2011). Farklı analizlerde ulaşılan sonuçlar ile bu çalışmada yapılan analiz sonuçları arasında trendlerin genel gidişatı arasında uyum bulunmaktadır. Ancak uzun yıllar artış miktarları arasında bazı farklılıklar tespit edilmiştir. Örneğin, önceki analizlerde sonbahar mevsimindeki yağışlarda görülen 100 mm'lik artış bu çalışmadaki analizlerde daha düşük çıkmıştır.

Şekil 18. Rize'de yıllık ortalama yağış değerlerinin mevsimlik trend analizleri (1970-2014).

Bahadır ve Özdemir (2011) Trabzon ve Rize için uygulamış oldukları linear trend analizlerine göre, gelecekte Trabzon ve Rize'de daha nemli iklim şartlarının görülebileceği, yağış artışının sonbahar mevsiminde daha yüksek gerçekleşeceğini bu durum sonucunda heyelan ve taşkın olaylarının risk derecesinin yükseleceği öngörüsünde bulunulmuştur.

7. SONUÇ

Rize, iklim özellikleri bakımından hem Karadeniz Bölgesi, hem de Türkiye genelinde farklı özellikler göstermektedir. Yıllık 2254.4 mm'lik yağış değeri ile Hopa'dan daha fazla yağış almaktadır. Uzun yıllar (1970-2014) meteorolojik verilere göre Rize, Türkiye'de en fazla yağış alan merkez konumundadır. Kuzeyde yer almasına rağmen yıllık ortalama sıcaklığı 14.2°C olup hiçbir ayın ortalaması 5°C'nin altına düşmemektedir. Bu yağış ve sıcaklık özellikleri nedeniyle Rize'de lokal klima şartları yaşanmaktadır. Thornthwaite metoduna göre Rize'de *Çok Nemli, Orta Sıcaklıkta (Mezotermal), Su Noksanı Olmayan veya Pek Az Olan, Okyanus İklimine Yakın iklim tipi (A B'2 r b'4)* görülmektedir.

Rize ve çevresi Türkiye'nin kuzeyinde yer almasına rağmen kış mevsiminde güneydeki pek çok merkezden daha ılıman geçmektedir. Bu durum üzerinde denizellik ve kış mevsiminde yaşanan fön oluşumu etkili olmaktadır. Karadeniz kıyı kuşağı genelinde farklı özellikler göstermesi ise orografî ve yükselti ile ilgilidir. Rize ve çevresinde uzun yıllar günlük güneşlenme süresi bir günün yaklaşık 1/6'sına yakın bir değer göstermektedir. Bu durum özellikle yaz mevsiminde daha serin şartların oluşmasını sağlamıştır.

Doğu Karadeniz Bölümü'nde rüzgarların yönleri göre farklı frekanslar göstermeleri, kış ve yaz mevsimlerinde, kara ve deniz üzerinde oluşan farklı basınç merkezleri ve yer şekilleri etkili olmuştur. Rize'de hakim rüzgar yönünün GB olmasında kış mevsiminde yaşanan fön olayı ve yer şekillerinin etkisine bağlıdır. Kış mevsiminde görülen fön nedeniyle Rize ve çevresinde kış sıcaklıkları daha yüksek seyretmektedir.

Rize ve yakın çevresinde sıcaklık ve buharlaşmaya bağlı nispi nem değerlerinde, yıl boyunca yüksek ve kararlı bir gidiş görülmektedir. Ortalama nispi nem kıyı kesimlerde bulunan Trabzon'da

%71, Rize'de % 80, Pazar'da % 75 ve Hopa'da % 70'lik değerler sergilemektedir. En düşük değerler kış, en yüksek değerler ise başta ilkbahar olmak üzere diğer mevsimlerde görülmektedir. Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon'da en yağışlı mevsimler sonbahar ve kıştır. Rize'de yıllık ortalama yağışın (2254.4 mm) % 36.1'i sonbaharda (813.1 mm), % 28.1'i kış mevsiminde (634.2 mm), % 20.8'i yazın (470 mm) ve % 15'i ilkbaharda (337.1 mm) düşmektedir.

Rize, Pazar, Hopa ve Trabzon meteoroloji istasyonlarının 1970-2014 yılları arasındaki yağış ve sıcaklık trend analizleri sonuçlarına göre, 44 yıllık periyotta sıcaklık 0.8°C artmış ve gelecek dönemlerde de artışın devam edeceği öngörülmektedir. Aynı şekilde dört istasyonun yağış verilerinde de artış eğilimi görülmektedir. Rize, Pazar ve Hopa'da yağış artış eğiliminin Trabzon kadar olmadığı tespit edilmiştir.

Rize ve çevre istasyonların (Pazar, Hopa, Trabzon) uzun yıllar (1970-2014) yıllık ortalama ve mevsimlik sıcaklık/yağış değerleri Mann-Kendall ve Sen trend analizi yöntemi ile değerlendirilmiştir. Ortaya çıkan sonuç %95-98 güven aralığı ile anlamlı-olumlu olarak ifade edilmektedir. Son 44 yıllık dönemde yağış verileri de kararlı bir gidiş göstermiş ve gelecekteki dönemlerde de yağışın azalacağı yönünde bir durum öngörülmemiştir.

KAYNAKÇA

Akyol, İ. H., (1944). Türkiye'de Basıncı, Rüzgarlar ve Yağış Rejimi, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı: 5-6, Sayfa: 1-34, Ankara.

Ardel, A. Kurter, A. ve Dönmez, Y., (1969). Klimatoloji Tatbikatı, İstanbul Üniversitesi yayınları No: 1123.

Ardel, A., (1973). Klimatoloji-Umumi Coğrafya Dersleri, İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Yayınları, Cilt:1, No:7, İstanbul.

Atalay, İ., (2010). Uygulamalı Klimatoloji, META Basım Matbaacılık Hizmetleri, Bornova/İzmir.

Atalay, İ., Mortan, K., (2003). Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası (Genişletilmiş 2.Baskı), İnkılap Yayınları, İstanbul.

Bahadır, M. ve Özdemir, M. A., (2011). Trabzon ve Rize'de Yağışın Mevsimsel Değişimlerinin Marginal ve Matrix Yöntemleri ile Belirlenmesi ve Trend Analizleri, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 4, Sayı:17, Sayfa: 457-473.

Darkot, B., (1943). Türkiye'de Yağışların Dağılışı, Türk Coğrafya Dergisi, Sayı:2, Sayfa: 137-155, İstanbul.

Erinç, S., (1996). Klimatoloji ve Metodları, Alfa Basım Yayım, İstanbul.

Erinç, S., (1960). "Türkiye'de Zemine Yakın Hava Tabakalarında Hakim Rüzgar İstikametleri ve Frekansları", İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Dergisi, Cilt: 6, Sayı: 11, Sayfa: 1-10, İstanbul.

Erinç, S., (1965). Yağış Müessiriyeti Üzerine Bir Deneme ve Yeni Bir İndis, İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Yayınları, No: 41, İstanbul

Erlat, E., (1997). Türkiye'de Günlük Yağışların Şiddeti Üzerine Bir İnceleme, Ege Coğrafya Dergisi, Sayı: 9, Sayfa: 159-184, İzmir.

Hanseni, J., Sato, M., Ruedy, R., Lo, K., Lea, D.W., ve Medina-Elizade, M., (2006). Global temperature change, Proceedings of the National Academy of Sciences of United States of America, 103, 14288-14293.

IPCC, (2007). Summary for Policymakers, in: Climaty Change 2007, The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Cambridge University Press, Cambridge, USA.

Jones, P. D., ve Moberg, A., (2003). Hemispheric and Large-Scale Surface Air Temperature Variations: an Extensive Revision and an Update To 2001, Journal of Climate, 16, 206-223.

- Karabulut, M. ve Cosun, F., (2009). Kahramanmaraş İlinde Yağışların Trend Analizi, Coğrafi Bilimler Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 1, Sayfa: 65-83, Ankara
- Kendal, M. G., (1975). Rank Correlation Methods, Charles Griffin, London, 135 pp
- Koç, T., (2001). Kuzeybatı Anadolu'da İklim ve Ortam, Sinoptik, İstatistik ve Uygulama Boyutlarıyla, Çantay Kitabevi, İstanbul, 372 s.
- Koçman, A., (1993), Türkiye İklimi, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 72, İzmir.
- Mann, H. B., (1945). Nan-parametric Tests Against Trend, Econometrica, Volum;13, pp: 245-259
- Nişancı, A., (1975). Sıklık Dağılımları ve Hava Durumlarına Bağlılık İçinde Türkiye'nin Yağış Şartlarının İncelenmesi, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No: 381, Erzurum.
- Nişancı, A., (2002). Türkiye İkliminin Temel Öğeleri. Klimatoloji Çalıştayı 2002. 11-13 Nisan 2002 Ege Üniv. Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 121. (1-8). İzmir.
- Özmen, H., (2013). Rize İli Sıcaklık ve Yağış Analizi, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Lisans Tezi, 69 sayfa.
- Polat, P. ve Sunkar, M., (2013). Rize'nin İklim Özellikleri, Türkiye Coğrafyacılar Derneği Yıllık Kongresi, 2013 Bildiriler Kitabı, Sayfa: 601-610, 19-21 Haziran 2013, İstanbul
- Polat, P., (2013). Rize'nin İklim Özellikleri, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Semineri), Elazığ.
- Rebetez, M., Reinhard, M., (2008). Monthly Air Temperature Trends in Switzerland 1901-2000 and 1975-2004, Theoretical and Applied Climatology, 91, 27-34.
- Sarış, F., (2006). Türkiye'de Yağış Yoğunluğunun Alansal ve Zamansal Değişimi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 116s.
- Thornthwaite, C. W., (1948). An Approach toward a rational classification of climate, Geography Review, Vol. 38, pp:55-94
- Türkeş, M. ve Tatlı, H., (2008). Aşırı Kurak ve Nemli Koşulların Belirlenmesi için Yeni Bir Standartlaştırılmış Yağış İndisi (Yeni-SPI); Türkiye'ye Uygulanması. IV. Atmosfer Bilimleri Sempozyumu Bildiri Kitabı, Sayfa: 528-538, 25-28 Mart 2008, İstanbul
- Türkeş, M. ve Tatlı, H., (2011). Use of the spectral clustering to determine coherent precipitation regions in Turkey for the period 1929-2007, International Journal Of Climatology, 31, 2055-2067.
- Türkeş, M., (1996). Spatial and Temporal Analysis of Annual Rainfall Variations in Turkey, International Journal of Climatology, 16, 1057-1076.
- Türkeş, M., (1998). Influence of Geopotential Heights, Cyclone Frequency and Southern Oscillation on Rainfall Variations in Turkey, International Journal Of Climatology, 18, 649-680.
- Türkeş, M., (1999). Vulnerability of Turkey to Desertification with Respect to Precipitation and Aridity Conditions, Turkish Journal of Engineering and Environmental Sciences, 23, 363-380.
- Türkeş, M., (2003). Spatial and Temporal Variations in Precipitation and Aridity Index Series of Turkey In Mediterranean Climate – Variability and Trends, Hans-Jürgen Bolle, (ed.), Regional Climate Studies. Springer Verlag, Heidelberg, pp. 181-213.
- Türkeş, M., (2010). Klimatoloji ve Meteoroloji, Kriter Yayınevi, İstanbul
- Türkeş, M., Koç, T. ve Sarış, F., (2007). Türkiye'nin Yağış Toplamı ve Yoğunluğu Dizilerindeki Değişikliklerin ve Eğilimlerin Zamansal ve Alansal Çözümlemesi, Coğrafi Bilimler Dergisi, 2007, 5 (1), 57-73
- Türkeş, M., Sümer, U. M., Kılıç, G., (2002). Persistence and Periodicity in the Precipitation Series of Turkey and Associations with 500 hPa Geopotential Heights", Climate Research, 21, 59-81.

KEMAL TAHİR'İN *NOTLAR*'INA YANSIYAN ROMAN POETİKASI

Novel Poetics Reflected in Kemal Tahir's Notes

Sümeyye DİNLER KÖKSAL¹

ÖZET

Toplumcu gerçekçi görüşün önemli isimlerden biri olan Kemal Tahir, romancı kimliğinin yanında entelektüel kimliğiyle de öne çıkar. Çok yönlülüğü ile dönemin diğer toplumcu gerçekçi edebiyatçılarından ayrılan Kemal Tahir, romanlarını kaleme alırken sosyoloji, tarih ve dil okumalarından faydalanır. O; romanın yapısı, romanın geleceği, dünya ve Türk romanı hakkında görüşler belirtmiş ve yeni bir romancılık anlayışı oluşturmaya çalışmıştır.

Bu çalışmada Kemal Tahir'in roman hakkındaki görüşlerinin toplandığı *Notlar* serisi incelenerek onun roman poetikası hakkında birtakım tespitlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Kemal Tahir Vakfı başkanı olan Cengiz Yazoğlu'nun editörlüğünü yaptığı *Notlar* çalışması, Kemal Tahir'in edebiyat, sanat, dil, Batılılaşma, Osmanlılık ve Sosyalizm hakkındaki görüşlerini ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kemal Tahir, Toplumcu Gerçekçilik, roman, poetika, *Notlar*.

ABSTRACT

Kemal Tahir, who is one of the leading figures in social realism movement, was a prominent intellectual as well as a novelist. Kemal Tahir is dissimilar with his contemporary social realist writers with his versatility, utilizes sociology, history, and linguistic readings while writing his own novels. He stated his ideas about structure and future of the novel, and also global and Turkish novel and tried to create a new understanding of novel writing.

In the present study, it is tried to be made some detections about Kemal Tahir's novel poetics by investigating his "Notlar" series which is a collection of his ideas about novel. "Notlar" study edited by Cengiz Yazoğlu, who is the president of Kemal Tahir Foundation, it deals with Kemal Tahir's opinions about literature, art, language, westernization, ottomanism, and socialism.

Key Words: Kemal Tahir, Social Realism, Novel, Poetic, "Notlar"

GİRİŞ

Roman insana insanı aydınlatan
bir sanat koludur.

İnsanın –ay gibi- hiç görmediğimiz öteki yüzünü
aydınlatan bir sanat kolu

Toplumcu Gerçekçi edebiyat anlayışı Türk edebiyatında 1920li yıllarında kendini göstermeye başlar. Şiirle başlayan toplumcu gerçekçilik ilerleyen dönemlerde bu görüşle romanlar kaleme alınmasıyla Cumhuriyet döneminin önemli edebiyat görüşlerinden biri olur.

Toplumcu gerçekçiliğin kaynağı olan Sosyalist- Marksist görüş ışığında kaleme alınan eserler, köy insanının hayatını ve gerçeklerini anlatır. Temelde ezen-ezilen karşıtlığını ele alan toplumcu gerçekçi romanlar, köylünün ve emekçinin toplumdaki konumunu inceler. Türk edebiyatında toplumcu gerçekçi yazarlar olarak Kemal Tahir, Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Fakir Baykurt, Samim Kocagöz isimleri öne çıkmaktadır. " 'Toplumcu Gerçekçi Edebiyat' tabiri, çoğunlukla materyalist dünya görüşünün üzerinde temellendirilmiş ve daha sonra bu edebi hareketin ideolojik arka planı Marksist ideolojiyle şekillendirilmiştir"(Korkmaz, Özcan 2012: 266). Toplumcu gerçekçi yazarlardan Kemal Tahir, diğer yazarlara göre farklı bir yerde durmaktadır. Zira onun kalıplaşmış bir sosyalizm anlayışı yoktur ve diğerlerine göre farklı bir Batı/Batılılaşma anlayışı vardır. Kemal Tahir'in sosyalizmi Türk toplum yapısına göre yorumlama gayreti onu diğerlerinden ayırır. Kemal Tahir yalnızca romancı kimliği ile değil aynı zaman da entelektüel kimliği ile bir fikir

¹ Arş. Gör., İnönü Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü MALATYA, e-posta: sumeyye.koksal@inonu.edu.tr

adamı olarak adından söz ettirir. Sosyoloji ve tarih bilimine verdiği önemi romancı kimliğiyle harmanlayarak sağlam yapıtlar ortaya koyar.

Toplumcu gerçekçi çizgide roman kaleme alan yazarların çoğu, köyü ve köylüyü ele almasıyla dikkat çeker. Toplumcu gerçekçi yazarlar dünya görüşleri doğrultusunda halkın ve emekçinin sorunlarının konu edilmesini gaye edinmişlerdir. Kemal Tahir, toplumcu gerçekçi yazarların arasında anılıyor olsa dahi, aynı dünya görüşünü benimsemiş olanlardan çokça eleştiri almaktadır. Bunun sebebi Kemal Tahir'in statik bir fikir dünyasına sahip olmayışıdır. Tahir, Marksizm'in mutlak doğruluğunu eleştirirken, uygulama alanında da toplum yapısına göre değişime gidilmesi gerektiğini savunur. Bu durum onun Marksistlerce dışlanmasına sebep olmuş, en kaba tabirle o, ne solcular ne de sağcılar tarafından kabul edilmiştir. *Notlar*'ında onun bu 'arada' kalışıyla ilgili rahatsızlığını hissettiren herhangi bir ipucuna rastlanmamaktadır.

1910 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiş olan Kemal Tahir Demir, ilkokulu Kasımpaşa Gazi Hasan Paşa ilkokulunda, liseyi Galatasaray'da okumuştur. Kemal Tahir, yazı yazmaya okul yıllarında heves ettiğini bildirir. O, yazmaya şiirle başlamış, ilk şiirini *İçtihat* dergisinde 1931 yılında yayımlamıştır. Devamında *Varlık* ve *Ses* dergilerinde takma adlarla yayımlanan şiirleri olmuştur. Kemal Tahir, gazetecilik çalışmaları sırasında Babiâli'de sosyalist aydınlardan olan Kerim Sadi ve Sarı Mustafa ile ve sonrasında Nazım Hikmet'le tanışır. Bu arkadaş grubu içerisinde sosyalist görüşleri benimseyen Kemal Tahir, görüşleri sebebiyle 12 yıl hapis yatarak sosyalist aydınlar içinde yerini sağlamlaştırır. Kemal Tahir, Nazım Hikmet'le hapis arkadaşlığı yapar ve hapiste, Nazım Hikmet'in değerlendirmeleri eşliğinde, birtakım notlar tutmaya başlar. Çankırı, Çorum, Nevşehir ve Malatya illerinde mahkûmiyetini tamamlayan Kemal Tahir, bu mecburî gezinti süresince Anadolu halkını gözlemleme imkânı bulur. Hapiste bol bol roman çalışmaları yapar. O ilk eseri *Göl İnsanları*'nı 1950'de *Tan* gazetesinde tefrika olarak, ardından 1955'te kitap olarak yayımlar. Bu yıldan sonra ölüm yılı olan 1973'e kadar üretken bir yazı dönemi geçirir. Kemal Tahir'in *Notlar*'ından da anlaşılacağı üzere o, bir seneye birkaç roman planı sığdırmakta, seri romanlarının ilki çıkmakta iken ikincisini tasarlamakta hatta yeni basılan romanının ana karakterinin neslinden yeni bir roman karakteri oluşturmaktadır. Örneğin, 1958 yılında *Yedi Çınar Yaylası* basılırken *Köyün Kamburu* günlük bir gazetede tefrika ediliyor, aynı zamanda Kemal Tahir, *Kelleci Mehmet* ile *Dam Ağası* romanlarını tasarlıyor ve *Esir Şehrin Mahpusu*'nun son düzeltmelerini yapıyor (Tahir 1989a: 52). Ayrıca *Köyün Kamburu* romanının yeni yayınlandığı sırada verdiği bir röportajda Kemal Tahir, *Köyün Kamburu*'nun oğlunun ilerleyen yıllarda bir roman kahramanı olarak okuyucunun karşısına çıkacağını belirtmektedir: "İleride yazılacak romanlarımdaki bazı kişilerin geçmişini aydınlatmak işinin bir kısmını da *Köyün Kamburu* ister istemez yükledi. Mesela: Mümkün olursa *Köyün Kamburu*'nun oğlu 1930-1933 sıralarında Üniversite talebesi olarak, yüksek kan – alçak kan davalarına karışarak karşımıza çıkacaktır" (Tahir 1989a: 10) Onun bu birkaç romanı bir arada çalışması ve durmaksızın notlar alması, yayımlamaya ömrü yetmese de birkaç düzeltme ile ölümünden sonra da kitaplarının yayınlanmasını sağlamıştır. Kemal Tahir, taslaklarını hazırlamış olduğu bazı romanları tamamlanmadan vefat edince, bu romanlar gözden geçirilerek basılmıştır. *Namuscular*, *Karılar Koşuşu*, *Hür Şehrin İnsanları*, *Dam Ağası*, *Bir Mülkiyet Kalesi* Kemal Tahir'in ölümünden sonra basılmış eserleridir. Bunların dışında Kemal Tahir'in on dört romanı, bir hikâyesi, bir senaryo metni ve çok sayıda düşünce kitabı vardır². Romancı yönüyle ön plana çıkmış olan Kemal Tahir, iyi bir roman yazabilmek için içinde bulunduğu toplumun iyi tanınması gerektiğine inanmış ve bir sosyolog, bir tarihçi gibi çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar neticesinde ortaya çıkan düşünce kitapları Kemal Tahir'in romancı kimliğinin dışındaki enetelektüel yönünü ve düşünsel birikimini okuyucuya tanıtmış olmaktadır. "Kemal Tahir, sosyal bilimlerle felsefe, sanat ve edebiyat arasında örülen kalın duvarları yıkmak için uğraş veren düşünce ustasıdır. Kemal Tahir, özgün ve yetkin bir sosyal teorisyendir" (Kızılcılık 2012: 2).

² Naci Çelik Berksoy, "Kemal Tahir İçin Bir biyografi Çalışması", *Kemal Tahir'in 30. Ölüm Yıldönümü Anısına*, İstanbul, 2003 s. 267-299.

<http://www.milliyet.com.tr/kemal-tahir/> (erişim tarihi 07.12.2015)

Tutuklu kaldığı süre içinde hapis arkadaşı Nazım Hikmet'le tartışacak çokça zaman bulmuş olan Kemal Tahir, sosyalizm hakkında derinlemesine malumat sahibi olur. Fakat o, Türk toplum yapısı ve Marksizm'in Türk toplumuna uyarlanmasında bazı çelişkiler yakalayarak kendi orijinal yorumlarına kapı aralamıştır. Bu noktada Kemal Tahir, Nazım Hikmet ve diğer sosyalist arkadaşlarından ayrılır. “Kemal Tahir, erken denilebilecek bir dönemde, 1950'lerin başından itibaren resmî ideolojiden/tarih anlayışından ve onun sosyalist yorumundan kopmuştur. Halkın çıkarının, Batıcılığa karşı bir tarih anlayışının ve sosyalizminin savunucusu olmuştur”(Eğribel 2010: 178). Her ne kadar Kemal Tahir ile Nazım Hikmet görüş ayrılığına düşse de dostlukları daimidir. Zira Kemal Tahir, ömrünün son yıllarına kadar Nazım Hikmet'le görüşmüş ve onun fikirlerini dikkate almıştır.

Kemal Tahir, hiçbir görüşün değişmezliğine inanmadığı gibi, bir teorinin doğrudan başka bir toplumda uygulanmasının mümkün olmadığını düşünür(Tahir 1992: 68). Ona göre sosyalizm Türk toplum yapısına göre uyarlanmalı, Türk toplumunda onun tarihiyle birlikte yer bulmalıdır. Özlem Fedai, Tahir'in sentezini şöyle açıklar: “Doğu'yu özümsemiş bir ‘ulusal felsefe’nin hayalini kuran Kemal Tahir, Türkiye’de bilinen ve kitaplarda okunan Marksist öğretinin Osmanlı Devleti ve toplumu konusundaki açıklamalarını yetersiz bulduğu için Marksizm’i yerlileştirmeye çalışmış; Marksistlerce de eleştirilmiştir. (...) Böylece romanlarıyla bir yandan Türk toplumunu, değerleriyle Osmanlı’yla barıştırmaya çalışmış[tır]”(Fedai 2010: 375,376). Geleneğe ve tarih bilincinin önemine dikkat çekme gayretinde olan Kemal Tahir, sosyalizmi bu yönden eksik bulması sebebiyle farklı yorumlamalara gitmiş ve bir noktadan itibaren kendi yolunu çizmiştir. Onun bu tavrı, Türk köy edebiyatı için yeni bir soluktur. Çünkü Kemal Tahir, o zamana kadar Türk geleneğinin göz ardı edildiği, eserlerde Türk geleneğinin temel kaynak olarak alınmadığı bir roman anlayışında neşet etmiştir. Fakat Kemal Tahir, bu eksikliğin farkındadır ve çalışmalarını bu eksikliğin giderilmesi yönünde sürdürür. Cemil Meriç, Kemal Tahir'in bu yönünü şu ifadelerle dile getirir: “Bir neslin yüz akıdır Kemal Tahir. Türk düşüncesine ufuklar açmıştır. Türk romanının en yiğit, en güçlü, en büyük temsilcisidir”(2012: 343).

Kemal Tahir'in köy romanına yönelişi, onun köyü-köylüyü tanımadığı, köyde yaşamadığı gerekçesiyle bazı çevreler tarafından eleştirilmiştir. Kemal Tahir eleştirilere “gerçek yazar demek, ömründe hiç köylü görmediği halde, köylüyü, bütün geçmişi köyde ölen, geleceğinden beş-altı kuşak da köyde ölecek bir köylüyü iyi bilip yazabilen demektir(1989a: 171) sözleriyle cevap verir. Kemal Tahir'in cevabında Nazım Hikmet'in tıp-hasta ilişkisini yaşanmışlık-yazarlık ilişkisiyle bağdaştırmasının yansıması görülmektedir. Kemal Tahir'in Nazım Hikmet'le mektuplaşmalarında bahsi geçen meselede, Nazım Hikmet, ‘hasta ıstırap çeker, fakat hastalığı doktor bilir ve tedavi eder’ demekte romancılığı da bu ilişki doğrultusunda açıklamaktadır: “Romancılık da böyledir. Meselâ hapisaneyeye ait bir roman yazmak için sadece hapiste yatmak kâfi değildir. Kâfi gelseydi on, on beş sene yatan katillerin hepsi romancı olurdu”(1968: 24). Kemal Tahir'in köy romanı yazma işini bu çerçeveden ele almasında Nazım Hikmet'in telkinlerinin izi görülmektedir. Fakat Kemal Tahir'in sadece dinleyerek, duyarak ya da çıkarımında bulunarak köyü ve köylüğü tam olarak yansıtmadığını Ramazan Korkmaz makalesinde şu şekilde ifade eder: “Ne var ki yazar ile hikâyesini anlattığı kişi, grup ya da toplum arasında yakın referent birliklerinin olması şarttır. Bu müşterek anlama ve anlaşma zemininin yokluğu, karakter çiziminde ve özellikle bölgesel ağızlara dayalı kurulan diyalog türü metinlerde, yapay bir zorlamayı [getirir]”(2015: 240). Ramazan Korkmaz'ın makalesinde incelediği, *Sağırdere* ve *Körduman* romanlarının yanı sıra *Yediçınar Yaylası*, *Köyün Kamburu* ve *Kelleci Memet* gibi köy romanlarında da aynı uyumsuzluğu görmek mümkündür. Hatta köy romanlarında Kemal Tahir'in natüralist bir anlayışla, köy hayatını bütünüyle abartılı bir olumsuzlukla tasvir ettiği söylenebilir. “Kemal Tahir, bu tür romanlarında neredeyse ahlaklı, dürüst, fedakâr tek bir kahraman portresi çizmez”(Tutal 2011: 179). Köyü ve köylüğü tasvir ederken araştırmalarına ve romancı muhayyilesine fazlasıyla güvenen Kemal Tahir'in bu konuda eksik kaldığı dile getirilen eleştirilerdendir.

Ertan Eğribel, Kemal Tahir'in “bir romancı ve sosyalist olarak Türk toplumu ve tarihinin zengin geleneğinden yararlanma gereğini duyan ilk yazarımız”(2010: 182) olduğunu iddia eder.

Topluma geçmişinden ve geleneklerinden soyutlanmış bir grup insan olarak bakmanın yanlışlığını savunan Kemal Tahir, amaçladığı sosyalist toplum düzeninin Türk tarihi ve gelenekleriyle kurulabileceğini söyler. Türk toplumu gibi köklü bir geçmişe sahip olan bir toplum hakkında yorum yaparken bir ideolojiden öte yorum gerekmektedir. Ona göre, ideoloji kalıbını aşıp insana, insan gerçekliğine ulaşmak esastır. Ve insanın gerçeği ona ait olan gerçektir, aktarmayla yeni bir gerçek oluşturulamaz. Kemal Tahir'in Türk toplum yapısı üzerindeki bu fikirleri ve çalışmaları onun yerli romancı olarak anılmasının sebeplerindedir. Ertan Eğribel'e göre "diğer akımların savunucuları kendilerini 'yerli'likle tanımlamazken Kemal Tahir yerliliğin savunucusu olmuştur"(2010: 175). Kemal Tahir'e göre bilhassa başka toplumların içinden doğmuş olan ideolojiler, kendi toplumuna uyarlamada gelenek ve tarih süzgecinden geçirilmedikçe, yerlileştirmedikçe eğreti duracak hatta o toplumu geriletecektir. Bu sebeple Tahir'in şiddetle savunduğu, 'ideolojinin yorumlanması' meselesi onu bugün durduğu noktaya taşımıştır.

Kemal Tahir'in Roman Poetikası

Kemal Tahir, *Notlar*'ında roman poetikasına dair bazı hususlardan bahsetmiştir. O, roman yazma adına romancının tutumunu önemser. Sorumluluk sahibi bir romancı ve ideal romancının vasıflarından bahseder. Batı ve roman ilişkisi Kemal Tahir'in ele aldığı konulardandır. O, realizmi romanın bakış açısı, tarihi ise romanın temel kaynağı olarak ele alır. Kemal Tahir, özgün romanın Türk toplumunun gerçekliğinden çıkacağına inanmaktadır. Sosyalizm ise Kemal Tahir'e kılavuzluk yapan fikir hareketidir.

Romancı ve Sorumluluğu

Kemal Tahir'in roman anlayışına bakıldığında insanı merkeze alarak oluşturulan bir roman yazma tarzının olduğu görülür. Ona göre roman bir araçtır ve insanlığa hizmet etmelidir. Kemal Tahir *Notlar*'ında romanın vazifesini, insanı yüceltmek ve insan dramını işlemek olarak belirler. Fakat Kemal Tahir, *Notlar*'ında, insanı yüceltmenin tam olarak ne anlama geldiği, insanın dramı ile onu yüceltmenin bağlantısı veya insanı gerçekleriyle kabullenmenin yüceltmek anlamına gelip gelmediği hakkında bilgi vermemiştir. Yalnızca "insanın namuslu dramı, insanı yükselten dramdır"(Tahir 1989a: 221) sözü ile kısa bir açıklamaya yer verir. O, sık sık, ancak insanın dramını işleyen ve insanı yücelten romanların büyük roman sayılabileceğini, romancının en büyük sorumluluğunun insanı yüceltmek olduğunu ifade etmiştir(Tahir 1989a: 34-39). Büyük romanın bazı özelliklerine değinen Kemal Tahir, büyüklüğü yine insan faktörüne bağlar ve büyük romanların "insanı arayıp bulmaları ve onu aydınlatıp zenginleştirmeleri"(Tahir 1989a: 324) ile ölümsüzlüğe kavuşacaklarını belirtir. Ona göre büyük roman, insanlarda ve yaşamda kendisini sık sık hatırlatan romandır.

Kemal Tahir, romancı olarak kendisi de sözünü ettiği sorumluluğu taşıdığını belirtir: "Bir Türk edebiyatçısı –romancısı olarak memleketime ve dünyaya karşı bir tek sorumluluk taşıdığımı, onun da insanları gerçekten yüceltecek büyük romanlar yazmak olduğuna inanıyorum(Tahir 1989a: 41)". Kemal Tahir, insan dramı üzerine ise etraflı bir düşünce geliştirmiştir. O *Notlar*'ında, romanlarını tek insanın dramına dayandığını birkaç yerde ifade eder(Tahir 1989a: 69). Ona göre tek insanın dramını işlemenin bazı koşulları vardır. Drama düşen roman kişisi için çıkış kapıları olmalıdır. Böylelikle işlemeye değer bir dram oluşturulmuş olur: "Roman kişinin dramındaki özellik içine düştüğü açmazın çepeçevre kapalı olmamasındadır"(Tahir 1989a: 143). Kemal Tahir, çepeçevre kapalı açmaza düşen kişinin durumunu çaresizlik olarak tanımlar ve ona göre bu durum bir roman konusu değildir. Romandaki insan dramı, sosyal bir amaçla kaleme alınmalıdır. İnsan dramı uyarıcı nitelikte olmalıdır. Bu ayrıntıyı Kemal Tahir şöyle ifade eder: "Roman kişinin dramındaki büyüklük, bizi, sorumluluklarımız üzerinde uyardığı derecededir"(Tahir 1989a: 325). *Notlar*'ında birkaç yerde romanın ana işlevinin tek insanın dramını anlatmak olduğunu ifade eden Kemal Tahir, aslında bu ifade ile sosyal meseleyi ele aldığını, insan dramından yola çıkaran sosyal dramı işlediğini dile getiriyor: "Romanda sosyal mesele nasıl ele alınır? İnsan unutuluyor. İnsan dramı sosyal dram"(Tahir 1989a: 159). Nitekim o, romanlarında da insan dramından hareketle sosyolojik değerlendirmelerde bulunarak sosyal meseleleri ele almış olmaktadır. Kemal Tahir'in

insanı ve sanatı algılayışı onun benimsemiş olduğu Marksist görüşle örtüşür. Marksist estetikte sanat toplumsaldır ve insan yörüngelidir: “Sanat nesnelere, doğanın toplum gerçekliğinin yalın bir yansıması değildir. Sanatta dile gelen, somutlaşan şey, bütün real ve ideal, gerçek ve düşünsel ilgileri içinde *insandır, evrensel insandır*. İnsana ve topluma saygı duyma, bunun için sanata saygı duyma anlamına gelir” (Tunalı 2003: 73). Bu sebeple sanat, toplum ve insan gerçeğinden ayrı düşünülemez. Burada sanata saygı duyma noktası, insan ve topluma saygı duyma ile şartlandırılmıştır.

Marksist felsefeye göre insanın anlamlandırılmasının tarihsel ve toplumsal iki yönü vardır. Nesnelere ve insanlar çevreleri ile anlam yüklenirler. “Marksizm’e göre, hem insan hem de insan bilinci tarihin ve toplumun ürünüdür”(Tunalı 2003: 46). Kemal Tahir’in romanlarındaki çatışma noktasını, insan dramı olarak tanımlaması fakat toplum içindeki insanın dramını kastetmesini bu açıdan ele almak gerekir. O, Marksist bir düşünce tarzıyla insan dramını tanımlamış, toplumun ve tarihin bir ürünü olan insanın dramını ele almıştır. Kemal Tahir’in *Notlar*’ında ‘manasız’ ve kişisel konuları işleyen eserleri eleştirmesi, onların toplumsal konulardan, insan gerçekliği anlayışından uzak olması sebebiyledir. Tahir’in üzerine eğildiği bu eleştiri noktası Marksist estetik anlayışından kaynaklanır. Marksist estetiğe göre sanatta toplum dışı konular kapitalist bir söylemin bir yansımasıdır: “Kapitalist toplumlarda, insan giderek insansal-toplumsal gerçekliğe yabancılaşır. Bunun sonucu olarak ortaya koyduğu ürün, bu toplumdışılığı, bu içedönüklüğü bir değermiş gibi somutlaştırır”(Tunalı 2003: 106). Kemal Tahir de eleştirilerinde tümüyle kişisel konuların, şahsi açmazların, bunalımların ele alınmasına karşı çıkar. Ona göre yazar, tecrübe edip çözüm bulduğu çatışmaları okuyucuya sunmalıdır. Bir nevi rehber gibi olmalıdır romancı. Nitekim Marksist estetik, sanatın aydınlatıcı yönünü esas alarak onu bir bilinçlendirme aracı olarak görür: “Sanatın büyücülük görevi, giderek toplumsal ilişkilere ışık tutmak, yoğunlaşan toplumlardaki insanları aydınlatmak, insanların toplumsal gerçekleri tanıyıp değiştirmelerine yardım etmek görevine dönüştü”(Tunalı 2003: 94). Kemal Tahir’in düşünce ve roman dünyasındaki hareket noktası da burasıdır. O romanlarını toplumsal bir amaca hizmet etmesi amacıyla güderek kaleme alır.

Berna Moran, Kemal Tahir’deki insan dramı-sosyal dram değişimini şöyle anlatır: “ Tek insanın dramı yavaş yavaş arka plana atılıyor ve toplumun dramı ön plana çıkıyor ve şu oluyor yazarın görevi: Toplumun bir bilim adamı gibi incelemek ve gerekirse romanında bir bilim adamı gibi açıklamak”(2008: 186). Bu duruma en belirgin örnek onun son dönem romanlarından olan *Devlet Ana* romanıdır. Kemal Tahir’in anlatmaya, bir araya getirmeye çalıştığı toplumsal düzenin argümanlarını bu romanında düzene koymuş ve buradan bir ‘toplumun dramı’ çıkmıştır. Onun, İsmet Bozdağ ile sohbetlerinde şöyle bir diyaloga rastlanır: “ ‘Romanlarımda bugüne kadar drama düşmüş kişileri anlattım, Devlet Ana’da böyle bir merkez adam yok! Diyorum ki: Sakın biz kişinin dramı yerine, toplumun dramını yakalamış olmayalım?’ (Bozdağ 2006: 103). Kemal Tahir her ne kadar tek kişinin dramını anlatıyor da olsa, o tek kişinin kişisel dramını değil, kişi üzerinden sosyal dramını anlatmaktadır. Kemal Tahir’in roman kişilerinin dramı dışı dönüktür. Onda dram kişisel bir mücadeleden ziyade toplumsal bir varoluşun, toplumsal bir kimlik sahibi olmanın mücadelesidir.

İdeal Roman/Romancı ve Bazı Kehanetler

Sahici ihtirasım, biricik sahici ihtirasım: Roman

Kemal Tahir roman poetikasına dair ipuçlarını *Notlar* adıyla kitaplaştırılan yazılarında açık bir biçimde vermiştir. O, bir romanın içerik özellikleri, kurgusu ve çatışma noktalarıyla ilgili birtakım görüşler beyan eder. Kemal Tahir’e göre romanda dört tane çatışma noktası vardır. Bunlar kişinin kendisiyle çatışması, kişinin kişiyle çatışması, kişinin kişisel bir olayla çatışması ve kişinin toplumsal bir olayla çatışması. Ona göre önemli olan, bu çatışma noktalarında roman kişisinin teslimiyetle başına gelenlere sessiz kalması değil kendi benliğiyle, idrakiyle mücadele etmesidir. Bu nokta o kişinin dramını ve romanın dram serüvenini oluşturur.

Notlar’ında Kemal Tahir’in roman yazarken kişiler üzerine çokça kafa yorduğu görülmektedir. O, roman kişilerinin isimlerini dahi karakterlerine uygun seçtiğinden bahseder(Tahir 1989a: 58).

Roman kişilerinin ne bütünüyle uydurma ne de bütünüyle gerçek kabul edilemeyeceğini ifade eden Kemal Tahir, böyle bir kabullenmenin romancı sefaleti olduğunu söyler. Kemal Tahir romanın iskeletini kişi üzerine kurar, kişi odaklı bir gelişim çizgisi izler. Onun romanlarında kişiler geçmişleriyle, fikirleriyle ve yaşantılarıyla resmedilir. İnsanın iyi resmedilmesiyle onun çevresinin de anlatılmış olacağını savunan Kemal Tahir, romanın tür olarak gelişim çizgisini roman kişilerinin oluştururken tercih edilen özelliklere bağlar ve eleştirilerini, roman kişilerinde yaptığı tercihlerle ortaya koyar. Kemal Tahir, romanlarında kahraman tercihini doğru yapamayan romancıları romanı anlamamakla ya da çıkarıcı olmakla suçlar: “Romanda, kaynaşma zamanlarının kahramanları başka, asıl roman zamanlarının gerçek kahramanları başkadır. Bu hesapta, günübürlüğüne çalışan romancılar, zaten romanın ne olduğunu anlamamış, ya da anlamış da faydayı üstün tutacak kadar ortahalliden aşağıda kalmış, yalınkat yazarlardır”(Tahir 1989a: 271). Ona göre, kaynaşma zamanlarının kahraman tercihi ile asıl roman zamanlarının kahraman tercihi farklı olmalıdır. Bu, iki zamanın romanlarının ayırt edici özelliği roman kişisidir.

Konuşmaları, romanın aksiyonunu sağlayan birer unsur olarak gören Kemal Tahir, romancının öncelikle bu anlayışa ulaşması ve anlayışını yazıya dökmeyi başarabilmesi gerektiğini vurgular. O, aksiyonun yalnızca hareket olmadığını diyalogların da birer aksiyon olabileceğini ifade etmektedir. Fakat onun ifadesinden hareketle buna ulaşabilmenin gayret gerektirdiği söylenebilir. Ona göre “roman yazarı, ancak, kendisini yazma çizgisini aşıp, roman kişilerini anlatmayı başarabildiği zaman, gerçekten roman yazarı olmuş sayılır”(Tahir 1989a: 270). Bu noktada Kemal Tahir’in vurguyu yine roman kişisinde topladığı göze çarpar.

Gerçekleri ele alma konusunda yorumlama gücünü ön planda tutan Kemal Tahir, roman poetikasında da yorumlamaya önem verir. Romanın temelini bilgi olduğunu ifade eden Kemal Tahir, büyük roman için ise bu bilgiyi aşmayı temel olarak gösterir (Tahir 1989a: 272). Bu ifadeler, bilginin yorumlandığı, değerlendirildiği ve işlendiği bir romana büyük roman denilebileceğini düşündürmektedir. Kemal Tahir’in romandaki ayrıntılarla ilgili görüşü hayli ilginçtir. Zira onun sözleri hacimli kitapları hakkında da ipucu verir: “Romanda ve resimde bir sanat eserinin teferruatı, sanatkârın hayal ettiği umumi kompozisyonu ahenklendirir”(Tahir 1989b: 93). Buradan Kemal Tahir’in eserlerinde görülen ayrıntılandırmanın sebebine ulaşılabilir. Onun ifadelerine göre, ayrıntılar eseri daha hareketli, daha uyumlu bir bütün haline getirir.

Tartışması yıllarca süren, edebiyat dünyasının paradoksal sorusu olan “sanat ne için?” tartışmasına Kemal Tahir de sessiz kalmamıştır. Lakin onun cevabı çok daha keskin, delilli ve akla yatkındır. Kemal Tahir’in bu tartışmaya tümüyle halktan birisi gibi baktığı açıktır. Her daim söylemlerinde halkın içinden birisi olmak gerektiğini ifade eden Tahir’in, bu konudaki yorumuyla amacına yaklaşmış olduğu görünmektedir. Kemal Tahir, “sanat ne için?” sorusunda dünya görüşünün de tesiriyle “toplum” tarafını tutar ve son sözü söyler: “ ‘Sanat sanat için’ sözü en az ‘zenginlik zenginlik için’, ‘akıl akıl için’, ‘ilim ilim için’ sözü kadar saçmadır”(Tahir 1989b: 153). Kemal Tahir, niçin “sanat toplum için” dediğini de açıklar: “Hâlbuki sanat, sadece hayatı aksettirmekle kalmaz, onu izah da eder”(Tahir 1989b: 153). Fikirle daima eleştirel gözle bakıp hep bir açık kapı bırakan Kemal Tahir, “sanat toplum için” görüşünü de ‘sipsivri’ almamak gerektiğini belirtir. Ona göre “sanat”ı tercih edenlerin geçmişe dönük karamsarlığının “toplum”u tercih edenlerde geçmişe dönük iyimserlik olarak görülebileceğini söyler. Kemal Tahir *Notlar*’ında, manasız eser söylemine de yer verir. Kemal Tahir, bir eserin muhakkak bir fikir barındırması gerektiğini manasız eser olamayacağını söyler ve manasız eseri ağır bir dille eleştirir: “Bir sanatkarın söyleyeceği doğru bir fikri yahut bunu açıkça söylemeye cesareti yoksa, sığınacağı yer elbette fikirle ilgisi bulunmayan saçmalıklar ve dekadanstır. Bu suretle edebiyatta olduğu gibi resimde de manasızlığın bir manası vardır: yapan ve yazan budaladır!”(Tahir 1989b: 161). Kemal Tahir’in kötü roman ve romancı tanımında ise insan dramı vardır. Ona göre insan dramına yaklaşmış fakat onu bir sanat eserine dönüştürememiş eser kötü roman, olaylarda kalıp insan dramında bu olayları yaşatamamış kişi ise kötü romancıdır. İnsan dramı olmayan eser ise zaten roman değildir (Tahir 1989b: 131,139). Tezli roman anlayışına karşı çıkmayan Kemal Tahir, romanda bir tezi savunmak için romancının öne sürdüğü tezin konusuna hâkim olması gerektiğini

ifade eder(Tahir 1989b: 204). Hâkim olunmayan bir tez, romanda -sanatçı ne kadar iyi olursa olsun- boşluğa düşecektir.

Kemal Tahir, *Notlar*'ında roman poetikası hakkında fikir verirken güncel (döneminde) roman ve romancı değerlendirmelerinde de bulunmuştur. Zaman zaman isim vererek kişiler hakkında görüş belirten Kemal Tahir, dönemin genel edebî havasını da değerlendirir. Tahir, Türk edebiyatının eksikliklerini dile getirir: “Biz Türk sanatçılar, üç şeye şiddetle muhtacız: Kültüre, sağlam bir dünya görüşüne; bu görüşün ışığında Türkiye’yi ve Türk insanını –Osmanlılıktan bugüne kadar- kendimizce anlamağa, tanımağa”(Tahir 1989a: 52). O bu eksiklikleri tespit ederken kendi roman poetikasına ve dünya görüşünün sanata bakışına dayanır. Bir romancı olarak kendisi de sözünü ettiği eksiklikleri tamamlama gayreti içinde olmuştur. Romanda bir fikrin gerçekçi boyutlarla incelenmesine azami derecede önem veren Kemal Tahir, fikir barındırmayan eserleri sert şekilde eleştirir(Tahir 1989a: 250). Ona göre romancı kendi tecrübelerine dayanan çözümleri aktarmalıdır, kafa karışıklığını değil. Sanatı toplum yararına kullanılacak bir araç olarak gören Kemal Tahir, ancak toplumun önemli bir meselesine cevap veren romanların büyük bir tesir yapabileceğini söylemektedir(Tahir 1989b: 211). O romanda toplum meselelerini ön planda incelenmesi gerektiğini savunur. Kemal Tahir romanlarındaki gayenin ne olduğunu şu mütevazı cümleleri ile ifade eder: “Ben Anadolu Türkü’nün ortalama-ortak yönünü tesbite çalışıyorum. Bunu başarmağa çalışacağım”(Tahir 1989b: 143). Kemal Tahir’in, romanlarında toplumsal meselelere cevap verme çabası okuyucularından güçlü bir yankı bulur. Onun romanlarında halk; milli kimliği, geleneksel değerleriyle varlık bulur. Eserlerinin konuları onun eğildiği sosyolojik meselelerin birer göstergesidir. Köy halkı ve yaşantısı, Türk aydını, hapisane sosyolojisi, tarihi olaylar ve oluşumlar ile siyasal olaylar onun işlemeyi tercih ettiği konulardandır. Kemal Tahir, tarihi romanlarını dahi güncel meselelere çözüm üretecek içerikte yazdığını belirtir:

“Romanlarımı çoktan beri tasarlanmış bir geniş plan üzerinde hazırlıyorum. Bu ana planda, toplumumuzu meydana getiren çeşitli halk kümeleri, zümreler toplumdaki yerlerine, önemlerine göre sık sık yer değiştirir. Romanlar, bu açıdan bakılırsa günümüz olaylarını yakından izler, öyle ki 600 yıl önceyi anlatan *Devlet Ana* günümüzün olaylarını hatta bir anlamda yakın geleceğimizi aydınlayacağı düşüncesiyle yazılmıştır”(Tahir 1990a: 40)

Kemal Tahir, Türk edebiyatının gelişim dönemlerini ciddiyetle takip etmiş, o gün adına bulunduğu konumu yorumlamış ve gelecek adına tahminler yürütmüştür. O bir röportajında, Tanzimat dönemi Türk edebiyatının amacının büyük ürün ortaya çıkarmak değil, Batı ürünlerini tanıtmak olduğunu belirtir. Ona göre Tanzimat döneminde sanatta batılılaşma sağlanamamış, ancak bir taklitle sınırlı kalınmıştır. Bu sebeple ‘batı etkisinden kurtulabildik mi?’ sorusu geçersizdir. Zira tam bir batılılaşma olmadığı için batı etkisinden kurtulmak durumu söz konusu olamamaktadır(Tahir 1989b: 225).

Türk edebiyatına iyimser bir gözle bakan Kemal Tahir, Türk romanı adına oldukça parlak bir gelecek görür. Ona göre oldukça ümitvar bir çizgide olan 1970lerin Türk romanı, dünya romanlarını imrendirecek hatta kışkırtacak kadar ileridedir(Tahir 1990a: 37). Kemal Tahir’e göre, gelecekte dünya edebiyatçıları Türk romanlarını değerlendirebilmek için zihinlerini çatlatırcasına zorlayacaklardır:

“Şurası artık iyice bilinmelidir ki Türk yazarları çoktandır ‘bakın biz de sizin gibi yazabiliyoruz. Sizin istediğiniz gibi diye değil, biz böyle yazıyoruz işinize gelirse’ diye haykırıyorlar. Bu dönemde yabancıların öğütlerine de, yergilerine de kesinlikle metelik vermiyorlar. Çünkü er-geç bizimle gerçekten ilgilenmek zorunda kalacaklarını, o zaman gerçek eserlerimizi, bizim onların eserleri üzerinde yaptığımız gibi her kelimesinde durarak, kafa patlata patlata okuyacaklarını, öğrenmeye, anlamaya, yararlanmaya çalışacaklarını biliyorlar”(1989b: 296).

Özgün eserler vermeyi, kendi gerçekliğinin bilincinde olmaya bağlayan Kemal Tahir, Türk okurunun kendi gerçekleriyle ilgilenmesini umut ışığı olarak görür: “Türk okurları son yıllarda, kendi gerçeklerimizle ilgilenmeye başladılar. Çok önemli bir aşama olan bu davranış, Batı

kopyacılığı, Batıdan hazır fikir kalıpları alarak dünyaya bu açıdan bakma alışkanlığımızdan yavaş yavaş kurtulduğumuzu gösterir”(Tahir 1989a: 410). Kemal Tahir, Türk okurunda gördüğü bu değişimin edebiyat dünyasına etkisini yazar-okur ilişkisi ile açıklamış olmaktadır.

Türk romancılığının dünya edebiyatının zirvesinde tek başına durduğunu(Tahir 1990b: 21) ifade eden Kemal Tahir bu övgülü sözlere örnek bir isim verme konusunda ketum davranır. Yalnız Türk edebiyatının dünya çapında büyük yazar ve şairlerini yetiştirdiğini söylediği bir yerde “taklitsiz Türk şiiri, hikâyesi, romanı yazanların ifadesidir bu”(Tahir 1989b: 267) ifadesi ve çoğu yerde isim vermekten kaçınması, kastettiği örnek ismin kendisi olduğunu düşündürür. Kemal Tahir’in gerçek Türk romanının doğduğu tarih olarak 1945 yılını işaret etmesi, kendisinin örnek isim olduğu fikrine bir delildir: “Türk romanının gerçekten başlaması, Türk özün romanımıza girmesi tarihidir (1945)”(Tahir 1989a: 97). Tahir’in eleştirdiği Türk romancılardan hakkında olumlu ifadeler kullandığı romancı oldukça azdır. O, eleştirdiği isimlerin eksikliklerini ve onları dünya romancısı olarak görmediğini belirtir.

Kemal Tahir her ne kadar ‘dünya çapında romancı’ için isim zikretmese de geçmişteki ve kendi dönemindeki bazı edebiyatçılar hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre gerçekçi bir gözle insana bakmadan toplumu anlamak ve buna uygun eser vermek mümkün değildir. O, bu duruma somut bir örnek olarak Namık Kemal’i gösterir: “Namık Kemal’in, Vatan – Millet – Hürriyet severlikte eseri değil, namı kalmıştır”(Tahir 1989a: 227). Halit Ziya ise “kahramanlarının ihtiras ve duygularını tahlil eden onları muhitleri içinde gösteren ilk sahici Garp’lı görüşlü romancıdır”(Tahir 1990b: 173). Fakat ona göre Halit Ziya’nın romanları yerli özellik taşımamaktadır. Onun romanları pekâlâ Paris’te geçmiş, roman kahramanları ise birer Fransız karakter olabilir. Kemal Tahir *Notlar*’ında ilk dönem hocası olan Nazım Hikmet’in bazı eserlerine temas eder. Ona göre “Nazım Hikmet’in *Bedreddin Destanı* ile *Memleketimden İnsan Manzaraları* adlı eserleri kendileri olarak değil, yönedikleri meseleler olarak önemlidirler”(Tahir 1989a: 302). Dünya görüşünü paylaştığı ve çağdaşı olan Fakir Baykurt da Kemal Tahir’in eleştiri oklarına yakalananlardandır. Kemal Tahir, Baykurt’u insan dramını anlayamama noktasında, İraz Ana karakteri üzerinden eleştirir (Tahir 1989a: 221).

Kemal Tahir, roman görüşlerinin oluşumunda büyük tesirleri olan dünya romancıları hakkında da birtakım değerlendirmelerde bulunmuştur. Tahir, Tolstoy’un romancılığını eleştirirken Dostoyevski ve Gogol’u özel bir yere koyar. Stendhal ve Zola’yı gerçekçi tarzları sebebi ile öven Kemal Tahir, Balzac’ı realist romanın babası olarak değerlendirir.

Kemal Tahir’e göre Tolstoy’un eserlerinde dram çepeçevre kapalı dramdır. Tolstoy’un romanları karanlık ve hülyasızdır. “Tolstoy’da gerçekler insancıl değildir. (...) Oysa Dostoyevski’nin karanlıkları, yaşadığımız dünyanın bildiğimiz karanlığıdır. Dostoyevski, insanın insana güvenini tazeleyen büyük yazarlardandır”(Tahir 1989a: 237). Kemal Tahir, Tolstoy’un kişilerinin canlılığını kendisinden aşırılmış saydığı için Tolstoy’u bencillikle suçlar. Gogol, Tahir’e göre Rus romanını ve dilini yaratan dahi sanatçıdır(Tahir 1989a: 247). Kemal Tahir Stendhal’ı kişilerini oldukları gibi, sosyal veya edebî yönü ön plana çıkarmadan değerlendiren ilk romancı olarak görür. Fakat o, Stendhal’ın ‘ben gelecekte yazıyorum’ sözünü eleştirir(Tahir 1989a: 264). Tahir’e göre roman geleceğe yazılmaz, güne yazılır. Kemal Tahir’in Zola için “heyecanla düşünür ama soğukkanlılıkla yazar” sözü dikkat çekicidir.

Kemal Tahir’in ise roman yazma süreci ciddi bir çalışma dönemini içine alır. O, benimsediği realist tavrın gereği olarak sıkı bir gözlem neticesinde kalemi eline almaktadır. Kemal Tahir, ciddiyet ve iyimserlikle planladığı roman konuları üzerine uzun boylu düşünür ve günün belli saatlerinde üretkenliğini kâğıda döker. O sabırla çalışır, eserini sürekli düzelterek en iyisini bulmaya gayret eder(Tahir 1989a: 48). Kemal Tahir, onu romancı yapan gelişme sürecini ise incelediği roman teorilerine, büyük saydığı romancıları tekrar tekrar okumasına ve onların roman müsveddelerini incelemesine bağlar(Tahir 1989a: 57). Ona göre büyük roman yazabilmek için izlenmesi gereken süreç oldukça önemlidir. Kemal Tahir’in *Notlar*’ında açıkça belirttiği büyük romanın özellikleri şunlardır:

“Geniş, sağlam bir bilgiye, uzun boylu çalışmaya, sosyal ve ekonomik münasebetlerin insan ruhundaki etkilerine, bu etkilerin meydana getirmekte olduğu derin değişmelere dayanan büyük roman, herhangi bir yazarın ‘biraz da roman yazsam’ demesiyle meydana gelmez (...) Bir konunun büyük roman olabilmesi, ancak müsvedde üzerinde bıkmıyıp usanmadan aralıksız çalışmaya bağlıdır. Bir solukta yazılıvermiş, gerçek büyük roman hemen hemen hiç yoktur”(Tahir 1989a: 54,182).

Kemal Tahir'in dünya görüşüne paralel olarak belirlediği büyük romanın niteliklerini, emek ve insan kelimeleri ile özetlemek mümkündür.

Dil Dosyası

Dil şuurun aracısız görüntüsüdür

Türk edebiyatında dil meselesi üzerine de birtakım görüşler belirtmiş olan Kemal Tahir'in *Notlar*'ının üçüncü cildi *Dil Dosyası* 'dır. Bu ciltte Kemal Tahir'in dil konusuna felsefe açısından yaklaşımı ele alınmıştır. *Dil Dosyası* 'nda Kemal Tahir; dilin özünü, varlık alanını, oluşum sürecini, toplumsal etkilerini inceler. Dilin tanımı, alfabelerin özellikleri ve gramer hakkında birtakım görüşler belirten Kemal Tahir, kelimeler üzerinden de dil meselesini tartışır.

Türkçenin geçirdiği aşamalara değinen Kemal Tahir, Osmanlıca ve eski yazı hakkında görüşlerini ortaya koyar. Ona göre “Eski yazının en büyük mahsuru Arap fonetiğine uygun olmasıydı. Mustafa yazar Mustafa okurduk. Eski yazının bir başka esirliği Arapçanın sılabik-hecelik yazı olduğu halde bizim lisanımızın vokalik olmasındandı[r]”(Tahir 1989c: 43). Kemal Tahir Osmanlıca hakkında ise şunları söyler: “Üç dilden bir dil olur sanmak, bir dilde üç ayrı dilin dil yasaları aynı zamanda yürüyebilir sanmaktır. Aslında diller birbirine karışırlar ama, tek dilin temel yasalarına girerek yaparlar bu işi... Nitekim Osmanlıcada böyle olmuş, temel yasa Türkçe kalmıştır”(1989c: 69). Dil devrimi, Osmanlıca ve öztürkçe tartışmalarının yaşandığı dönemde Kemal Tahir, dil ile ilgili okumalar yapmış ve kendi görüşlerini paylaşmıştır. Dilde yeniliklere gidildiği bu dönemde Kemal Tahir'in eleştirdiği konulardan birisi de konuşma ve yazı dili alanında yapılmak istenen yeniliklerdir. Bu konuda devrik cümlelerin yazı diline sokulmak istenmesini eleştiren Kemal Tahir, devrik cümlelerin konuşma dilinin bir unsuru olduğunu ileri sürer. Ona göre devrik cümle konuşma dilinde, şiirlerde kullanılır (Tahir 1989c: 136). Kemal Tahir, kendi ifadelerine göre, eserlerini yazarken de dil konusuna hassasiyet göstermekte, romanlarını tamamladıktan sonra dil bakımından kontrol etmek için tekrar okumaktadır (Tahir 1989c: 139). Nazım Hikmet mektuplarında Kemal Tahir'e dili, Türkçeyi kullanma hususunda iltifat eder: “Türkçeyi senin yazdığın kadar iyi, sağlam, ciddî, oyuncaksız yazan yok”(1968: 401) derken Nazım Hikmet, bu sözünün ardına objektif olduğunu ilave etmeyi ihmal etmez.

Kemal Tahir'in dile verdiği önemin boyutu, eserlerinde dikkatle işlenmiş Türkçeden, eserlerini dil bakımından devamlı olarak incelemesinden ve onun dili geçmiş-gelecek bağlamında inceleyerek bütünüyle kavrayıp içselleştirme çabasından anlaşılabilir. Kemal Tahir, *Dil Dosyası* 'nda dili bütün boyutlarıyla ele almış, Kendi ifadesiyle dilde bilhassa Türkçede temel üç meseleyi dert edinmiştir: “1- Kelime üretme... (Bazı üreticiler buna açıkça ‘uydurma’ da diyorlar), 2- Ters cümle... (Yani devrik cümle), 3- Konuşma dili ile yazı dilinin münasebeti”(1989c: 130). Kemal Tahir, dili iyi bilmekle iyi romancı olmak arasında sıkı bir bağ kurar. Ona göre “güçlü dil olmayınca, güçlü fikir (dünya görüşü) olamaz”(Tahir 1989c: 318). Güçlü fikir sahibi olmayı güçlü bir dil sahibi olmaya bağlayan Kemal Tahir anadilini kullanmayan bir milleti inmeli insana benzetmiştir(1989c: 26). İnmeli insan, fonksiyonlarından birini kullanmaktan mahrum bir millete işaret eder. Edebî eser için de dil büyük bir öneme sahiptir ona göre. Kemal Tahir'in romancı kimliği ile dil konusunu bu denli irdelemesi burada aranmalıdır. Kemal Tahir'e göre “dil ruhtan mahrum olursa orada büyük bir nesir doğamaz(1989c: 238). Kemal Tahir, Türkçenin ruhunu aramakta ve bu ruhla romanlarını kaleme almaya çalışmaktadır.

Notlar'ın diğer ciltlerinde de Kemal Tahir'in edebiyat alanında dilin konumu ile ilgili görüşlerine rastlamak mümkündür. Dil devrimi, Kemal Tahir'in değerlendirdiği ve eleştirdiği

konulardandır. Ona göre dil devrimi, halkın anlamadığı Arapça kelimeleri çıkarıp yine halkın anlamadığı öztürkçe kelimeler koymak demektir. Eğer bir toplumun dilinde değişim yapılacaksa bu sanatkarların vazifesidir ve onlar buna muktedirler. Dil devrimine, gerekçeleriyle tepki gösteren Kemal Tahir, harf değişimi mümkün olsa bile dil değişiminin mümkün olamayacağını söyler(1989c: 29). Dil devriminin gayesizliğine dikkat çeken Tahir, bu çabanın toplumda bir karşılığı olmadığını dile getirerek eleştirilerini sürdürür: “Harf değişmesi (buna inkılâp diyenler de var) dil sadeleşmesi ile Türk halkına bilmediği hangi önemli dünya görüşü, yeni inanç ve yaşamasını kolaylaştıracak bilgi ulaştırıldı”(1989c: 320). Kemal Tahir, halkın kelime hazinesinden keyfi olarak kelime çıkarmanın dâhilerin bile harcı olamayacağını ifade eder (Tahir 1989a: 44-45).

Sanatçıyı dil üzerinde etkin bir karakter olarak gören Kemal Tahir, o günün ortamı içinde her Türk yazarının dil endişesi taşıması gerektiğini belirtir. O, bu endişeyi her Türk yazarı, her Türk aydını hatta her Türk okurunun taşıması gerektiğine inanmaktadır.

Romanda Batı ve Biz

Toplumun psikolojisini iyi okumayı hem bir romancı hem de bir düşünür olarak gaye edinen Kemal Tahir, Batı ve Batılılaşmayı iyi anlamının gerekliliğini savunur. Kemal Tahir’e göre bir gerçek vardır: Batı ile Osmanlı toplumunun karşılaşması ve bunun sonuçları. Bu noktada Kemal Tahir, değerlendirmelerini önyargısız ve tatmin edici bir bilgi donanımı ile yapma yoluna gider. “Batı bize benzemez” söz kalıbı ile özetlenebilecek bir Batı anlayışına sahip olan Kemal Tahir, Türk’ün yaşayışı, düşüncüsü, hissedışı ve dahi romanı ile Batı’ya benzemezliğini savunur. Ona göre Türk romanını özgün yapan, onun dram durumunun Batı romanındaki dram durumdan farklı olmasıdır. Kemal Tahir, bu tespitine açıklık getirir: “Batı insanı, toplum içinde yalnız olduğu için bahtsızdır. Sömürücü olduğu için sürekli olarak sömürülme tehlikesi ile karşı karşıyadır. (...) Oysa Türk insanı toplumun gerçekten ayrılmaz parçasıdır. Deli olmadıkça kendisini yakın çevresinden kesinlikle ayırmaz”(Tahir 1989a: 98-99). Aslında Türk toplumunda delilerin de yakın çevresinden ayrılmadığını belirtmek, Kemal Tahir’in görüşlerine bir katkı olacaktır. Batı dramı ile Doğu yani Türk insanının dramını farklılığı onun romanlarını oluşturmasında önemli bir etkidir. ‘Gerçek’ meselesine ciddi anlamada kafa yormuş olan Kemal Tahir, romanın gerçekliğini bu iki medeniyet düzleminde de değerlendirir. Batı’nın gerçeklerini kendi gerçeği olarak kabul etmiş bir toplumdan gerçek bir roman çıkmaz. Kemal Tahir’e göre “ Doğu insanların, Batı insanların gerçekleriyle yetinmeye hakları yoktur”(Tahir 1989a: 123). Doğu insanının gerçekleri daha farklı ve kendine özgüdür. Bu sebeple suni bir gerçek kalıbı onun düzenini bozar.

Az gelişmiş ya da gelişmekte olan toplum kavramının Batı tarafında kasıtlı olarak üretildiğini iddia eden Kemal Tahir bu kavramlarla, kapitalist toplum düzeninin dayatıldığını savunur. Ona göre, Batı’nın kapitalist yaşamına ayak uyduramamış toplumlar az gelişmiş toplumlar olarak adlandırılmıştır. Zira ‘neye göre az gelişmiş?’ sorusunun cevabı ‘Batı’dır. Bu sebeple Kemal Tahir’e göre az gelişmiş tabiri yeterince kapitalist olup-olmamakla ilgilidir: “Bir Batı uydurması olan ve içinde büyük bir yüzdeyle batı fikir dolandırıcılığı bulunan bu az gelişmiş ülkeler sözü de batı, batılılaşma, Tanzimat sözleri gibi hemen kullanabileceğimiz kadar açık-seçik bir lâf değildir”(Tahir 1989b: 229). Osmanlı’nın Batılılaşmasını da bu bağlamda ele alan Kemal Tahir, yanlış batılılaşmaya farklı bir pencereden bakar. Ona göre Batıyı ve Batılılaşmayı kapitalizm çerçevesinden anlamak gerekir. Kemal Tahir’e göre teknik ilerilik bir ambalaj gibidir. Esas olan kapitalistleşmedir: “Batının Osmanlıyı batılılaşmaya zorlayan unsuru teknik ilerilik değil. Hep teknik ilerilik diye gösteriyorlar. 1400 lerde palazlanmaya başlamış ve sonra batıyı ele geçirmiş yeni bir insan türü. Kapitalist bir insan türü”(Dosdoğru 1974: 18).

Kemal Tahir’in Batı ile Doğu’nun sanatsal ayrımını en net ifadelerle yaptığı bölüm Notlar’ın 1. cildinde bulunmaktadır. Örnekler vererek Batı ve Doğu sanatını karşılaştıran Tahir, Doğu sanatını bir adım önde olarak gösterir:

“Osmanlı sanatının insana, organikman bağlı, ondan ayrılmaz yanıyla Batı sanatının insanı parçalayan, onu hatta yazarına bile yabancılaştıran () haline getiren başkallığı buradadır

ve bu açıdan, doğulu sanat, batılı sanattan bin kat üstündür, çünkü bütün dış görüntülerdeki aldatmacalarına rağmen, bin kat daha insancıldır. Doğulu sanatta insanın insana karşı duyduğu kin, düşmanlık, kıyıcılık bile temelde insancılık ana kanun olduğu için yüzde yüz insancıldır (hatta sempatiktir). Nitekim batılı sanatta [h]ümanizm ne kadar dil dökülürse dökülsün, bütün acıma numaralarına rağmen insana hayvanca ve eşkıyaca düşmandır. Ürkütücü, ürpertici ve kesinlikle iticidir”(Tahir 1989a: 288).

Türk romanını Batı romanı ile karşılaştıran Kemal Tahir, onu üstün kılacak yönünün Türk toplumunun kendi zihin yapısı olduğunu söyler. Ona göre drama kader yönüyle bakan Türk insanının romanı Batı romanına göre daha zengindir. Zira Türk insanı bu düşüncesi ile insanlığını zenginleştirir (Tahir 1989a: 223). Kemal Tahir'e göre sanatçılar, Türk insanının bu zengin tarafını ele alarak özgün bir sanat meydana getirmelidirler. Kendi gerçekleri ile oluşmuş Batı sanatına milli bir sanat çizgisinde gelişen Türk sanatı denk gelebilir: “Türk sanatını ancak kendi sanat çizgimizden giderek ‘kendimize özgü muhtevasıyla’ Batı sanatının yanına koyabiliriz”(Tahir 1989b: 250). Bunların yanında *Notlar*'da Batı'nın zihin yapısını, tarihsel bazı özelliklerini, eşyaya bakışını değerlendiren Kemal Tahir, Batılılaşmaya karşı Türk toplumunun verdiği tepkilere dair çıkarımlarda bulunur. Bu değerlendirmeler ve çıkarımlar, Batı'nın sömürgeci yapısı ile Batılılaşmanın yanlış yorumlanması üzerinde yoğunlaşır. Batılılaşma konusunda geleneğin tarafını tutan Kemal Tahir'e göre, Doğu kendi gerçeğine sahip çıkmalıdır: “Herkes kendi değişen gerçeğini arar. Biz de bir de batılılaşmadan gelen aldatılma belası vardır. Biz çoğu zaman kendi gerçeğimizin yerine batıdan aktarılan şeyleri koyarız. Bunu da çoğu zaman farkına varmadan yaparız. (...) Batılılaşma bilmediklerimizi almak anlamında işimize yaraması gerekirken bizim için bir de, bildiklerimizi bırakmak, unutmak gereği haline getirilmiştir”(1989a: 229). Kemal Tahir, Batı ile Doğu'nun zihin yapısının iki zıt kutup olduğunu düşünür. Doğu toplumları için Batı'dan gerçek aktarmak kendi gerçekliğine aykırıdır. Ona göre Batı'nın şuuraltı dahi emperyalisttir. Zira Batı, tekniğini pazarlarken, ‘geri kalmış ülkeler’i kendi gerçeklik potasında eritmeyi hedefler. Kemal Tahir, bu çıkarımları şöyle açıklamaktadır:

“Geri kalmış ülkeler için kendi tarihsel toplum düzenlerini değiştirmeden, batının toplum düzenine atlamak imkânsızdı. Çünkü bu iki toplum, temel dayanaklarıyla birbirine karşı, birbiriyle uyumsuz özellikteydiler. Oysa batının dayandığı -buna yutturduğu demek daha doğrudur - batılılaşma fikrinin içinde, bu ayrı özelliklerin inkârı vardır. Batılılar, bu sözle, ‘Siz de pekala bize uyabilirsiniz. Çünkü sadece geri kalmış bulunuyorsunuz.’ Demek istemişlerdir ki, uygarlık götürmek iddiasını ileri sürdükleri için başka türlü de konuşamazlardı. Bu söz aynı zamanda ‘Sizin temel özelliğiniz de tıpatıp bizim özelliğimizdir. Çünkü dünyada bizim temel özelliğimizden başka akla uygun, doğru ve başarılı bir başka temel özellik olamaz’ anlamına geliyordu”(1989b: 233).

Doğu'nun ‘kendi’ olmasının önemine dikkat çeken Kemal Tahir, farklılıkların muhafazasıyla bir ilerleme arzu eder. Ona göre Doğu, kendi kalmalı, özünden uzaklaşmamalı, Batı'nın tekniğini alma fikrini bu gayret çerçevesinde ele almalıdır. Doğu, Batı'dan aldığı tekniği Batılı gibi kullanamayacağının bilincinde olmalıdır. Zira Batı'nın doğaya, insana, yaşama bakışı farklıdır ve bu yönde teknik geliştirmiştir. Doğu, kullanmak istediği tekniğin kullanım özelliklerini gözden geçirmelidir.

Tek Gerçek: ‘Realizm’

Kemal Tahir'in *Notlar*'ında en sık vurguladığı roman niteliklerinden biri realizmdir. Ona göre roman realist olmalı, hayatın gerçeklerini objektif bir biçimde yansıtmalıdır. Romancı, mümkün olduğu kadar idealizm ve romantizmden uzak durmalıdır. Ona göre romantizm, yenilenler için bir sığınma limanıdır(Tahir 1989a: 215). Kemal Tahir, tam anlamıyla realist eserlerin verilebilmesini halk kitlelerinin sanatla daha yakından ilgilenmesine bağlar. Ona göre gerçeklik halkın gerçeğidir. Kemal Tahir'deki gerçeklik anlayışı toplumun tüm kesimlerinin içinde bulunduğu yaşam şartları ve bu yaşam şartlarından doğan dramlardır. Sözü edilen dramların tüm gerçekliğiyle yansıtılması halkın sanatla, edebiyatla daha fazla yakınlaşmasıyla mümkün olacaktır(Tahir 1989b: 208). Sanattaki realizmin gelişimini veya eksikliğini toplumsal bir aktiviteye bağlayan Kemal Tahir,

realizmi düşünce sistemi olarak benimser. Kemal Tahir, “Notlar”ında realizmi doğayı çirkinliğiyle ve kabalılığıyla birlikte olduğu gibi ya da görüldüğünü sandığımız gibi kullanmaya dayanan sistem, dünya görüşü şeklinde bir tanıma yer vermektedir”(Yavuz 2000: 168). Yazılarında realizmin önemine dikkat çeken Kemal Tahir, realizmin toplumda ne şekilde yer bulması gerektiğine de açıklık getirir. Ona göre realizm/gerçekçilik sonradan öğrenilmez. Realizm yalnızca bir fikrî altyapı da değildir. Realizm; geçmiştir, karakterdir, bilinç ve bilinçaltıdır. Kemal Tahir realizmin toplumdaki yerini şu cümleleriyle ifade eder:

“Gerçekçilik kitap okuyarak elde edilir bir marifet değildir. Gerçekçilik insan ve toplumun bir ileri basamağıdır. Basamağa erişmek, gerçekçiliği işe yarar hale getirebilmek için insanoğlunun yalnız şuuruyla gerçekçi olması yetmez, şuuraltıyla da gerçekçi olması şarttır, çünkü gerçekçilik insanoğluna, rahatça düşündüğü gevşek zamanlarda değil, şuuraltıyla, refleksleriyle hareket etmesi gerekli sert, gergin, hızlı zamanlarda işe yararlı olabilmelidir”(Tahir 1989a: 89)

Ona göre realizm hesaplanarak ortaya konan bir şey değildir. Ancak samimi bir realizm ile müreffeh topluma ulaşılabilir. Kemal Tahir’e göre toplumda realizm uyarısı ve uyanışı yapacak kişiler ancak sanatçılardır: “Gerçeklerine yönelmede geç kalmış, ya da henüz zorunluluğu duymamış toplumlarda, gerçeğe yönelmiş sanatçıların birinci ödevi, içinde yaşadıkları toplumu, yakın çevrelerinden başlayarak, gerçeğe yönelişe zorlamak, durmadan tartaklamaktır”(Tahir 1989a: 130). Kemal Tahir sanatçılara yüklediği bu ödevi, örneklemek adına, kendisi kusursuzca yapabilmeye soyunmuştur. Kemal Tahir eserlerinde realist bir anlatım tercih etmiş, kendi deyiimi ile halkın gerçeklerini anlatmayı gaye edinmiştir. Sanatçının gerçeği sunuşu ise, Kemal Tahir’e göre şu şekilde olmalıdır: “Sanatçının, gerçekle ilintisindeki ödevi, değişmez gerçekler aramağa çıkararak imkânsıza yönelmesi değil, değişmekte olduğunu bildiği gerçeklerden, belli tarihsel şartlar içinde faydalı, iletici, insanı açıklayıcı, zenginleştirici sonuçlar alabilmeğe çalışmasıdır”(Tahir 1989a: 88). Bir nevi sanatçı, gerçeklerle sosyolojik bir çalışma yapmalıdır. Hilmi Yavuz, Kemal Tahir’in gerçekçi romancı hakkındaki görüşlerini şöyle özetler: “Türk gerçekçi romancısına iki işlev yüklüyor Kemal Tahir: Toplumumuza ve insanımıza ilişkin tarihsel gerçeklikleri bilimsel olarak temellendirme zorunluluğu ve bu gerçekleri roman gerci olarak kullanma zorunluluğu”(1998: 73). Kemal Tahir’e göre gözlemleri olduğu gibi aktarmak zabıt kâtipliğidir. “Kemal Tahir’de bilgi aktarılmaz, bilgi, tiplerde ve durumlarda içselleşir”(Yavuz 1998: 74). Ona göre büyük sanatçı ile büyük ve güçlü eser, ifade edilen kriterler dâhilinde, realist olabilir. Realist romanı kayıt defterliğinden kurtaran ise onun içerisinde insana dair yeni söylemler barındırması, gerçekleri farklı bir bakış açısı ile göstermesidir. Ona göre “her güçlü roman–bugünkü anlayışımızla gerçek roman- gerçek insanların arasına, o zamana kadar örneği bulunmayan, ondan sonra da bulunmayacak olan bir yeni insan – bir yarı gerçek, yarı uydurma yeni insan- getirerek insanları güçlendirip yüceltiyor, onları gerek ruh, gerek düşünce bakımından zenginleştiriyor”(Tahir 1989a: 78). Kemal Tahir, bu noktada romanın etki gücünü bir araç olarak kullanmaya yöneliyor. O toplumda yalınkat, kabullenilmiş gerçekleri yeniden yazmaktansa benimsenmeye muhtaç gerçekleri ele almayı tercih ediyor. Böylece o gerçeklere ulaşmış bir sanatçı olarak gerçeklerden bihaber toplumu haberdar etme görevini yerine getirmiş oluyor.

Bir olayın birden fazla cilt ile anlatıldığı nehir romanı Kemal Tahir’in tercih ettiği roman çeşididir. Nehir romanda kurgu sonlansa da olay bitmez ve diğer ciltlerde devam eder. Kemal Tahir’in nehir romanı vurgusu (Tahir 1989b: 124) onun romana realist bakışından kaynaklanıyor, denilebilir. Yani o, romanı bir tür olarak değerlendirirken de realist bir açıyla bakıyor. Buradan hareketle onun idealist veya romantik bir özellik olarak görülebilecek ‘son’ kavramını reddettiği yorumu yapılabilir. Mutlu son, kötü son veya olayların sonlanması onun için gerçekçi değildir. Bir mutluluk veya hüznün varsa bile hayat devam ediyordur, hayatın gerçekleri de. Bu sebeple o kahramanlarını tek bir vakaya bırakmak, onları sınırlandırmak taraftarı olmaz. Roman kahramanlarını devam eden romanlarında yeniden yaşatması onun nehir romanı, romancının sahici ödevi olarak görmesinin bir sonucudur, denilebilir.

Kemal Tahir'in gerçeğe ulaşma gayreti, gerçekçiliğe verdiği önem Aziz Nesin'in aktardığı bir anekdotta daha net görülebilmektedir: "Evinin kapı numarasından bile şüphe edeceksin. Değiştirdiler mi duruyor mu diye... Çıkıp kapıya bakacaksın, kendi kapı numarasını öğrenmek için"(Nesin 1979: 11). Aziz Nesin, bu sözü Kemal Tahir'i anlamının anahtarı olarak görmektedir.

Kemal Tahir, romanlarında ve yaşam çizgisinde gerçekçiliğe yaslanır. O, romanlarında çizdiği olumsuz karakterler ve kurguladığı yozlaşmış/bozulmuş tabloların aşırılığına gerçekçilik ile açıklama getirir. Ona göre romanda tek gaye, Türk toplumunun gerçeklerini yazmak olmalıdır.

Roman ve Tarih Arasında Kemal Tahir

Kemal Tahir romanlarını toplumda bir şeyleri değiştirebilmek gayreti içinde kaleme almıştır. Roman, onun için bir araçtır, diyebiliriz. Kemal Tahir'in bu yönü romanın estetik ve sanatsal değerini düşürdüğü için zaman zaman eleştirilmiştir(Moran 2008: 202-203). Ona göre "aç bir dünyada Edebiyat ne yapabilir?" sorusunun karşılığı edebiyatı anlamlandıran noktadır. Bu soruya Kemal Tahir'in cevabı ise "açlığı belki gideremez ama, insanlara neden aç olduklarını, bu açlığı hangi yoldan, hangi güçle yenebileceklerini gösterir, onlara davranma, atılma korkusuzluğu verir"(1989a: 35) şeklinde olacaktır. Edebiyata ve edebî eserlere toplumun refah durumu noktasından bakan Kemal Tahir, romanlarında da toplumsal kalkınmanın temel prensiplerini işleme gayretinde olmuştur. Kemal Tahir, romanlarında tüm insanlık adına bir kurtuluş reçetesi hazırlamasının yanında, bu reçetenin Türk toplumuna bakan yönünü de yazmaya çalışmıştır. O, toplumun gelişmesi ve geleceğe ulaşabilmesini tarihsel bilince, geleneksel uyanışa, milli farkındalığa bağlar. Kemal Tahir, Türk toplumunun romanını yazarken onun tarihsel gerçeklerini ve milli özünü temel alır. Türk insanının gerçeği, onun tarihinde ve geçirdiği tarihsel süreçte aranmalıdır. Ona göre "Türk romancısının ana ödevi, İmparatorluk kurmak gücüne sahip Türk insanının geleceği kurtaracak cevherini, bu cevherin tarih boyu taşıdığı insancıl birikimin gelecekte işe yarar yönünü bulup çıkarmaktır"(Tahir 1989a: 100). Kemal Tahir'in sosyolojik değerlendirmelerinin neredeyse bütününde rastlanacağı üzere o, topluma ait bütün değerlendirmelerin tarih ve tarihsel gerçekler üzerinden yapılması gerektiğini savunmaktadır.

Kemal Tahir'in tarih anlayışı geçmiş, hal ve gelecek doğrultusundadır. 'Geçmişini bilmeyen toplumlar geleceğini inşa edemezler ve büyük sanat eserleri veremezler' düşüncesinden hareketle bir tarih anlayışına sahip olan Kemal Tahir, tarihi namusla, sadakatle özdeşleştirir. Ona göre tarihten sıkılanlar ya budaladır ya da utanılacak bir geçmişe sahiptir(Tahir 1989a: 279). Kemal Tahir'in bu ağır nitelemeleri tarihe verdiği önemin bir kanıtıdır. Tarihi tüm oluşumların merkezinde tutan Kemal Tahir, tarihe bigâne kalınmasını hazmedememekte ve ağır ifadeler kullanmaktan çekinmemektedir. Edebiyat ve sanatın büyük olabilmesini de tarihle olan ilişkisine bağlayan Kemal Tahir "Büyük bir tarihi olmayan, böyle büyük bir tarihe dayanmayan toplumlar, hiçbir şart altında, bir büyük milli edebiyat-sanat yaratamazlar" demektedir(Tahir 1990a: 28). Edebiyatın büyüklüğünü tarihin büyüklüğüne bağlı olarak değerlendiren Kemal Tahir, eserlerini Türk tarihinin gerçeklerine dayandırarak oluşturmayı hedeflemiştir. O, tarihi gerçekleri romanlarında işlerken bu işlemi bilgi aktarımı seviyesinde değil, romanlaştırma düzeyinde ele almıştır. Kemal Tahir ele aldığı tarihî olayı yeniden yaşayan kahramanlar oluşturmuş ve bu kahramana yaşadığı olaya has tavırlar, insanî refleksler yüklemiştir. Hilmi Yavuz, Kemal Tahir'in tarihî olayları romanlarında işleyiş tarzını şöyle ifade eder:

"Kemal Tahir'de, romanla bilimsel bilgi arasındaki ilişki, basit ve dolaysız bir bilgi aktarımı doğrultusunda değildir. Topluma ve insana ilişkin somut tarihsel gerçekliğin roman malzemesine dönüştürülmesi doğrultusundadır, bu aktarım. Yani, somut gerçekliğin bize özgü'lüğünü, dolayısıyla, tarihselliğini belirleyen bilimsel verilerin, romanda ortaya koyan insan tiplerinde ve yaratılan durum ve eylemlerde özümsemesidir. Kemal Tahir'de bilgi aktarılmaz; bilgi tiplerde ve durumlarda özümseilir".(1979: 69)

Kemal Tahir'in bazı eserleri doğrudan tarihsel olayları konu alırken bir kısmı da Anadolu tarihi ve gelenekleri içindeki insanları ele alır. Ona göre edebî eserlerde tarihî malzemeyi kullanacak bir sanatçı ciddi bir tarih okuması yapması lazımdır. Sanatçını tam bir gerçekliğe

ulaşabilmesi için bu şarttır. Bir sanatçı içinden çıktığı toplumun insanlarını konu alır. Onun için en büyük gerçek kendi insanların gerçeğidir. İnsanda yanılmamak için onun tarihsel gelişimini ve değer dünyasını bilmek şarttır. Çünkü ona göre tarih bütün bilimlerin anası ve tek kaynağıdır(Tahir 1989a: 273).

Kemal Tahir'in tarihe verdiği 'tüm bilimlerin anası' nitelemesi onun insana verdiği önemden gelmektedir. İnsan ve toplum, Kemal Tahir için öncelikli ve derinlemesine ele alınması gereken konulardandır. Ve ona göre bunun yegâne yolu tarihi kaynaklardan faydalanmaktır.

Kemal Tahir ve Türk Toplumunu(Anadolu İnsanı)

Kemal Tahir, Türk toplumu üzerine yoğun bir sosyolojik okuma gerçekleştirmiştir. Türk toplumunun karakteristik özellikleri, tarihsel gelişimi ve zihin yapısı Kemal Tahir'in üzerinde durduğu meselelerdendir. O, bir romancının, sanatçının eserlerini verirken kendi toplumunu çok iyi tanıması gerektiği görüşüne sahiptir. Kemal Tahir'in bu düşüncesi ve düşüncesindeki ısrarı Türk edebiyatında yeni bir bakış açısı olarak görülmektedir. Oğuz Atay, Kemal Tahir hakkında şunları söyler:

"Sanıyorum Kemal Tahir, Türk Edebiyatına eğilirken zengin kültür geleneğimizden esaslı bir biçimde yararlanmanın gereğini ilk duyan romancımızdır. Kemal Tahir, batı roman geleneğini bütün ayrıntılarıyla kavramış bir yazardı, ama roman malzemesinin ve felsefesinin Türk kültürüne dayanması gerektiğini de aynı kuvvetle duyuyordu. Roman geleneği ile Türk kültür geleneği arasındaki gerçek ilişkiyi bulduğu için bu kadar verimli olmuştur Kemal Tahir. Kemal Tahir büyük bir gerçeğin adamıdır. Bizi taklitçiliğe ve kendisini taklide değil, özgünlüğe götüren yolun sanatçısıdır"(1979: 27-28).

Bir romancı olarak Kemal Tahir, bilhassa romanlarında Türk insanı ve Türk toplumunu işlediği için bu alanda yetkin olma gayretinde olmuştur. Sanatçıların kendi toplumlarını tüm gerçekliğiyle kabullenmesi ve sevmesi gerektiğini savunan Kemal Tahir, kendisine "Türk Milleti hakkında ne düşünüyorsunuz?" sorusunu sormuş ve şöyle bir cevap vermiştir: "Bütün cesurluğu, korkaklığı, doğruculuğu, palavracılığı, cimriliği, cömertliği, kibirliliği, alçak gönüllülüğü, kabalığı, kibarlığı, anlayışı, avanaklığı ile kendilerini geberesiye severim"(Tahir 1989a: 52). Burada Kemal Tahir'in toplumuyla arasındaki tutkulu bağ göze çarpar. Yine *Notlar*'ında Kemal Tahir, Türk milleti hakkında "Dünyanın en büyük imparatorluğunu kurmuş, bu imparatorluğu kökleştirip geliştirmiş, en az altı yüzyıl kaniyla, canıyla, aklıyla, malıyla savunup yaşatmış kahraman ve soylu bir halktır"(Tahir 1989a: 66) demektedir ve Anadolu halkının yazarı olduğunu ifade etmektedir. Kemal Tahir, halkın romanını yazabilmek için halkın hayatını yaşamak, sevinci ve üzüntüsüne katılmak, onlarla ortak arzu ve taleplerde buluşmak gerektiğini öne sürer (Tahir 1989b: 98). Ona göre yazarların, uzun soluklu olabilmesi için halkın realitesini ön planda tutmaları gerekmektedir.

Döneminin köy romanı yazar isimlerinden biri olan Kemal Tahir, *Notlar*'ında bu konu üzerine birtakım görüşler belirtir. Bu görüşler çoğunlukla şehirli yazar ve köy romanı yazmak üzerinedir. Tahir'in, şehirli bir yazarın köy romanı yazmasının tutarlılığı üzerine yapılan tartışmalara bir nevi cevap niteliğinde olan değerlendirmeleri vardır. Ona göre gerçek yazar, köylüyü görmediği halde tüm geçmişle köylü olan birisini yazabilen yazardır. Köyde yetişen yazarlar ise köye içinden bakmaları sebebiyle köyü anlatmada geniş bir bakış açısından, böylece gerçekleri görmekten mahrum kalmışlardır (Tahir 1989a: 168-169). Kemal Tahir, şehri tanımak için de öncelikle köyün ve köylünün tanınması gerektiğini savunur. Ona göre halk için köy ana kaynaktır, çekirdek-öz niteliğindedir.

Kemal Tahir Romanının Düşünsel Kaynakları

Her sanat eseri sanatkârın
fantezisi mahsulü değildir,
sosyal hayatın şartlarına bağlı
bir görüşün mahsulüdür

Kemal Tahir'in roman anlayışını şekillendiren en önemli etken onun dünya görüşüdür. Bilindiği üzere Marksist-sosyalist bir dünya görüşüne sahip olan Kemal Tahir, roman anlayışını da bu düşünceler doğrultusunda şekillendirmiştir. O, romancının dünya görüşünü romanın bütününe yayarak anlatması gerektiğini savunur. Ona göre sıradan bir romanda yalnızca bir kişiye 'yanık nutuklar' çektirerek bir dünya görüşü inandırıcı kılınmaz(Tahir 1989a: 121). Kemal Tahir'i diğer sosyalist edebiyatçılardan ayıran nokta onun sosyalizmi Türk toplumuna ve Türk yaşam tarzına göre yorumlama gayretidir. "O, sınıfsal tahlilin ideoloji ile değil, bilimsel metodla mümkün olduğunu ve bu nedenle öncelikle sözü edilen ideolojik tortunun aşılması gerektiğini kavramıştı[r]"(Altuğ 1979: 87). Hayat anlayışında her daim gerçekçi olmayı hedefleyen Kemal Tahir, bir görüşü savunurken, onun hatasız ve kusursuz olarak görülmesine karşıdır. Kemal Tahir, Terry Eagleton'ın tariflediği gibi görevini yerine getirmeye çalışır. Eagleton, "Marksist eleştirinin görevi, edebî değerlerin temellerine materyalist bir açıklama getirmektir" demektedir (2009: 187). Fakat Kemal Tahir, üzerine aldığı bu görevi sorgulamaktan, yer yer değişik metotlar denemekten çekinmez. Her sisteme ve felsefeye 'değişebilir' gerçekçiliği ile yaklaşır. Ona göre dünya görüşü bir romancı için araçtır. Dünya görüşü roman için bir ham madde değil roman kişilerinin yaşayışlarını anlamlandırmada bir vasıta. Kemal Tahir'in, roman kişilerine ve olaylarına sosyalist bir pencereden bakması gibi. Kemal Tahir'in Marksist dünya görüşünü temel alarak roman yazması döneme yöneltlen bir çeşit eleştiridir. Eserlerinde edebî bir kaygı da güden Tahir'in Marksist eleştirinin "marksizmin hasmı olan liberal burjuva toplumunun çürümüş değerleriyle de önemli bir edebiyat üretilebil(me)"(Eagleton 2014: 23) özelliğine yaslandığı düşünülebilir. Zira ona göre toplumu analiz etmek, tüm gerçekliğiyle esere yansıtmak edebî eserde aranan temel özelliklerdendir.

Realizmi fikir ve roman dünyasında temel hareket noktası olarak gören Kemal Tahir, zaman zaman romanlarında, dünya görüşünü ön planda tutmak adına, bazı tarihi olaylarda değişimler yaparak, kendi kurguladığı şekilde yazmıştır. İdealizme şiddetle karşı çıkan Tahir'in burada eleştirdiği duruma düşmüş olduğu görülür. Bu konuda Berna Moran'ın *Devlet Ana* romanından hareketle birtakım tespitleri olmuştur: "Kemal Tahir, Osman Bey'in fetihlerini 'kâfirlere' karşı girişilen 'bir nevi gâzi hareketi' olarak sunmayı göze alamaz, çünkü komşularına durup dururken kâfir olduğu için saldıran ve toprak zapteden bir Osman Bey, yapıtta idealize ederek yarattığı Türk imgesiyle bağdaşmaz"(2008: 229). Moran'ın örneklendirdiği tespitlerinden hareketle *Devlet Ana* romanında Kemal Tahir'in Osmanlı'nın siyasal ve ahlaksal tavırlarını dengelemek adına, asıl konudan uzaklaşmadan, değişimler yaptığı sonucu çıkarılabilir.

Kemal Tahir'in realizmi tanımlamasında da sosyalist bir bakış açısı görülebilmektedir. Ona göre bir eserin realist olması, halka/topluma yakınlığı ile ölçülür. Ona göre bir eser halkın gerçeklerini anlatıyorsa realist bir eserdir. Aksi takdirde realizmden söz edilemez: "Namuslu bir realist romancı, kendisini halktan üstün, halktan ayrı görmez. Yaptığı işi gözünde büyütüp halktan yukarda bulunmak imtiyazı aramaz. Realist bir romancının işi halkın ortalama seviyesine hitap eder. Realist bir romancı halkın ortalama vicdanıdır"(Tahir 1989b: 112). Kemal Tahir'in, romancının bir sosyolog gibi çalışarak toplumu analiz etmesi ve bu doğrultuda eser vermesi gerekliliğini savunması da onun dünya görüşünün roman tasarımına yansması olarak kabul edilebilir. Onun, toplumun iyi analiz edilmesi ile iyi eser arasında kurduğu bu güçlü bağlantı sosyalist bakış açısından kaynaklanmaktadır. Kemal Tahir'e göre toplum gerçeklerinin doğru bir şekilde yansıtılması ciddi bir sosyolojik çalışma gerektirir.

Tahir, edebî esere de dünya görüşünün işaret ettiği noktadan bakar. O, sosyalist bakış açısı ile romanı değerlendirir. Ona göre eser-sanat bir araçtır. Sezai Coşkun'un *Notlar 5'ten (1950 Öncesi Şiirleri ve Ziya İlhan'a Mektupları)* aldığı "yazar, okuyucuna seslendiği bir notunda 'Kaari! Sana uzatılan bu eli çekinmeden sıkabilirsin. Onda kir yok nasır var...' diyerek kendini hem bir emekçi, hem de toplum önderi/ hareketlendiricisi olarak takdim etmektedir"(Coşkun 2006: 508) ifadelerinde Kemal Tahir'in tam bir emekçi bakış açısı ile romana bakarak tıpkı bir işçi eli gibi elinde nasır olduğunu söylemektedir.

Kemal Tahir, sosyalizmi anlamlandırmada dönemin sosyalist aydınlarından ayrılır. O, sosyalizmin veya benimsenen bir fikrin yoruma açık kabul edilmesi taraftarıdır. Sosyalizm Batı kaynaklı bir görüştür ve uygulamada Batı'nın toplumsal düzenini esas alır. Kemal Tahir, yoruma tabi tutulmayan bir sosyalizm anlayışının Türk toplumunda uygulanamayacağı görüşündedir. Nitekim tarih onun haklı çıktığını gösterir. “Ona göre, kuramı, Osmanlı-Türk toplumunun kendine özgü tarihsel ve toplumsal koşullarının belirlediği somut gerçeklikler, bize özgü somut gerçeklikler bağlamında yeniden üretmek gerekir”(Yavuz 1998: 67). Onun karşı çıktığı temel nokta ‘kalıp sosyalizmi’dir. O, Batı’dan kalıp şeklinde alınan sosyalizm anlayışını eleştirir: “ Sosyalizm de Batı’dan kalıp olarak alındığı takdirde, burjuvalaşma Batılılaşmasından başka bir sonuç vermez”(Tahir 1992: 28). Sosyalizmi Batı ölçülerine göre uygulamaya çalışan Türk sosyalistleri, yerlilikten ve Anadolu halkının gerçeklerinden uzaklaşan, bir tutum sergilemişlerdir. Kemal Tahir, tepeden inme bu yaklaşımı Türkiye’nin Batılılaşma tutumu ile aynı görür. Ona göre, Türk sosyalistleri, topluma ‘yenilikleri’ tepeden inme getirmeye çalışan Türk idarecilerinin farklı bir versiyonudur: “Sosyalistler de Türkiye gerçeklerine gidemediklerinden sosyalist açıdan tıpatıp böyle davranmışlardır. (Bu davranış idareci kadroları nasıl sürekli olarak halktan uzaklaştırmış, her yenilik arasındaki uçurumu daha çok açmaktan başka sonuç vermemişse, sosyalist görüş de, halkın uzağında debelenmiş, tıpkı idareci kadrolar gibi kurtuluşu uzun zaman dışardan beklemişlerdir...)”(Tahir 1992: 50). Türk sosyalizminin de sembollere dayanan bir Batılılaşma anlayışı ile aynı hataya düştüğünü belirten Kemal Tahir, temelsiz bir sosyalizmin geleceği olamayacağı görüşünü savunur. Türk sosyalistleri Batı ile sosyalizmi ayrılmaz bir bütün olarak ele almış, sosyalizmi Batılılaşma ekseninde değerlendirmişlerdir. “Sosyalizm Batılılaşmanın bir parçası olarak görülmüş, kestirmeden Batı uygarlığına katılmanın bir yolu olarak anlaşılabilir”(Eğribel 2003: 72). Bu noktada Türk sosyalistlerinin samimiyetten uzak bir sosyalizm anlayışı göze çarpmaktadır. Görünüşe göre, bir sorunsal olarak ele alınan Batılılaşma meselesi, sosyalistler için de temel hedef olarak ele alınmış, sosyalizm bu hedefe ulaşmada bir araç olarak görülmüştür.

Kemal Tahir’e göre, sosyalizmi Batı’nın Doğululaşması olarak değerlendirdiği için Batıda olduğu gibi sosyalizm, Doğuya bir devrimle gelemmez. Doğunun sosyalist bir toplum olabilmesi yumuşak bir geçiş gerektirir: “Türkiye’de sosyalizme geçiş, ihtilal ya da devrim yoluyla değil, deyim yerindeyse evrim yoluyla gerçekleşecektir”(Yavuz 2000: 228). Bu nokta Kemal Tahir’in, Marks’ın kullandığı ATÜT kavramını Osmanlıya uygulamasıyla elde ettiği veriler doğrultusunda ulaştığı sonuçları gösterir. Kemal Tahir, Marks’ın ayrıntılandırmadığı ‘Osmanlı toplumu ile ATÜT’, değerlendirmelerini kendisi yapacaktır. Böylece Kemal Tahir, kendince bir Marksizm ve sosyalizm yorumu geliştirmiş olur:

“Kemal Tahir Osmanlı toplumu üzerinde Marks’ın yapmadığı incelemeleri onun ATÜT açıklamalarından yola çıkarak kendi çapında yapmaya girişecek ve elde ettiği bulgularla Marks’ın ATÜT açıklamalarında yer alan bazı hususların örtüşmediğini görünce, bunları eleştirecek ve kendi görüşlerini ortaya koyacaktır. Böylece Kemal Tahir’in Osmanlı toplumu kapsamındaki yorumu, Marks’ın ATÜT’le ilgili ileri sürdüğü ‘durağanlık’, ‘Despotizm’ ve ‘Genel Kölelik’ görüşlerinde Marks’la bir hesaplaşma sürecinde gelişerek, netleşecektir”(Yavuz 2000: 199-200)

Türk sosyalistler devrime körü körüne inandıkları için Türk tarihini görmezden gelirler. Kemal Tahir’in ayrıldığı nokta burasıdır. Türk sosyalistleri geçmişe bir sünger çekerek yeni, yeniden bir toplumsal düzen hayal ederken o Türk tarihi ve geleneklerinin incelenip sosyalizmin bu topluma ne ölçüde uyarlanabileceğinin hesaplanması taraftarıdır. Bu tutum sosyalizme karşı bir inkâr değil, onu aşmadır.

Türk edebiyatında özgün eserler ortaya konmasında azami gayret sarf eden Kemal Tahir; tarihi, geleneği, halkı ve realizmi kendine ana kaynak olarak benimsemiştir. “Kemal Tahir, bir yazarımızın dediği gibi Anadolu-Türk romanının kurucusudur. Kemal Tahir, hayatı boyunca tek bir roman yazdı. Romanlarının bütünlüğünü ve sürekliliğini sağlayan, Anadolu Türk toplum ve tarihinin serüvenidir”(Eğribel 2010: 171).

Kemal Tahir, romanlarında Anadolu-Türk toplumunu işlerken ciddi bir sosyal bilimci gibi çalışmış, tüm bilimlerin anası olarak ifade ettiği tarih bilimini temel kaynak olarak benimsemiştir. Dünya görüşünü bir yol gösterici ve temellendirici fikir olarak alan Kemal Tahir, dogmatik olmayan düşünce tarzıyla bir engel teşkil eden dünya görüşünün sınırlılıklarından kurtulmuştur.

SONUÇ

Kemal Tahir, *Notlar*'ında "roman nedir? büyük roman nedir? kalıcı roman nedir?" sorularına cevap verirken roman yazımını etkileyen dış etkenleri de irdelemektedir. Ona göre tarih bilincinden yoksun bir roman düşünülemez. Aynı zamanda gerçeklikten, kendi toplumunun gerçekliğinden yoksun bir roman, roman sayılamaz. Dram meselesine önemle eğilen Kemal Tahir, insandan hareketle toplumun dramını anlatmayı hedeflediğini açıklamaktadır. Dili iyi kullanmayı romancının temel görevleri arasında sayan Kemal Tahir, kendi dilini öğrenmeyi önemsemeyen romancıları eleştirir. Kemal Tahir, Batı romanı ile Türk romanını kıyaslayarak özgün Türk romanına ulaşmanın yollarını işaret eder.

Kemal Tahir, romanı benimsediği ve insanlık adına en uygun düşünce olarak kabul ettiği fikirlerini dile getirmek için araç olarak kullanmıştır. Ona göre edebiyat bir 'mücadele silahıdır'. Edebî eserlerde realizmin ön planda olması gerektiğini savunan Kemal Tahir, halkın gerçeklerinin tüm yönleriyle anlatılması taraftarıdır. Realizme de kendi dünya görüşü açısından bir tanım getiren Tahir'e göre, realizm toplum gerçeklerini anlattığında realizm olur. Ve büyük eser de ancak realist eserdir. Kemal Tahir'e göre bir topluma realist bakmak, onu tüm yönleriyle inceleyip bir sosyolog hatta bir bilim adamı gibi çalışmayı gerektirir. Tarih ise bu bilimlerin anasıdır. Ona göre toplumların tarihi anlaşılmadan ne edebiyat yapılabilir ne de bilim. Roman yazmayı, toplumların geçmişini ciddiyetle, profesyonellikle irdeleme ile bir bütün olarak gören Kemal Tahir için 'yerli' olmak çok önemlidir. Kemal Tahir, Anadolu halkının yaşantısını kendine kaynak olarak seçmiştir ve bu noktada Türk edebiyatına özgün romanlar kazandırmayı amaçlamıştır. Ona göre romanda/edebiyatta Batı özentisinden kurtulmak kendi geleneklerimiz çizgisinde kendi yerli romanımızı oluşturmamız ile gerçekleşebilir. Bu noktada Kemal Tahir'in, Anadolu kültürüne verdiği önem görülmektedir.

Kendine özgü roman poetikası geliştirmeyi amaçlayan Kemal Tahir, romanda bir dramın işlenmesi ve bu dramın tek insanın dramına dayanması gerektiğini ifade eder. Onun 'tek insanın dramı' ifadesi kendini romanlarında daha çok sosyal hayatta kişiyi tek yapan/yalnızlaştıran dram şeklinde gösterir. Açıklamak gerekirse, Kemal Tahir, romanlarındaki tek insanın dramını toplumsal bütünleşme, toplumda yer alma ve toplumsal algı çerçevesinde işlemiştir, denilebilir. Bu yöntem onun romanlarını daha çok, tek insanın dramından hareketle sosyal dramın işlendiği romanlar yapar. *Devlet Ana* romanında bunu açıkça ifade eden yazar, sosyal dramı ele aldığını itiraf etmiş olur.

Kemal Tahir'in roman poetikasının toplum, gerçekçilik, sosyalist bakış açısı, tarihsel olaylar etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu çalışmada Kemal Tahir'in roman poetikasının düşünsel, teknik ve bilimsel kaynaklarına ulaşılmıştır. Kemal Tahir romanlarında halkının toplumsal gerçeklerini sosyalist bir bakış açısı ve yalın bir dille kaleme almaktadır.

Anadolu-Türk romanının kurucusu olarak da kabul edilen Kemal Tahir'in bu alandaki emekleri yadsınamaz. Kemal Tahir, romanları ve *Notlar*'ı, aktif çalışmaları, röportaj ve sohbetleriyle roman yazmaya dair pratik örnekleri de göstererek yerli roman fikrini geliştirmiştir.

Notlar, eserleriyle düşünceleri arasında mütakabiliyet olan Kemal Tahir'in roman poetikası olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada Kemal Tahir'in ideal roman anlayışının yanı sıra eserlerinin düşünsel arka planına dair ayrıntılara dikkat çekilmektedir. Ayrıca zamanını aşan bir dikkatle edebiyat araştırmalarında eksikliği hissedilen disiplinler arası bakış açısının gerekliliğine dikkat çekmesi ve bu doğrultuda eserler kaleme alması Kemal Tahir'in Türk edebiyatındaki yerini sağlamlaştırması açısından dikkate değerdir.

KAYNAKÇA

Altuğ, Taylan (1979) “Kemal Tahir’in Bilinç Sentezi”, *Kemal Tahir Kaynakçası* (editör İskender Özsoy), Barış Matbaası, İstanbul.

Atay, Oğuz (1979) “Kemal Tahir ve Roman Geleneğimiz”, *Kemal Tahir Kaynakçası* (editör İskender Özsoy), Barış Matbaası, İstanbul.

Berksoy, Naci Çelik, (2003) “Kemal Tahir İçin Bir Biyografi Çalışması”, *Kemal Tahir’in 30. Ölüm Yıldönümünü Anısına* (editör Ertan Eğribel, Ufuk Özcan), Kızılelma Yayıncılık İstanbul.

Coşkun, Sezai (2006) *Kemal Tahir –Şahsiyeti, Eserleri, Fikirleri-*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Dosdoğru, Hulûsi (1974) *Batı Aldatmacılığı ve Putlara Karşı Kemal Tahir*, Tel Yayınları, İstanbul.

Eagleton, Terry (2009) *Eleştiri ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Eagleton, Terry (2014) *Marksizm ve Edebiyat Eleştirisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Eğribel, Ertan (2003) “Kemal Tahir ve Sosyalizm” , *Kemal Tahir’in 30. Ölüm Yıldönümü Anısına* (editör Ertan Eğribel, Ufuk Özcan), Kızılelma Yayıncılık, İstanbul.

Eğribel, Ertan (2010) “Romancı, Sosyalist, Yerli Düşünür” , *Kemal Tahir 100 Yaşında* (editör Ertan Eğribel, M. Fatih Andı), TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Fedai, Özlem (2010) “Kemal Tahir ve Türk Romanı”, *Kemal Tahir 100 Yaşında* (editör Ertan Eğribel, M. Fatih Andı), TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Hikmet, Nâzım (1968) *Kemal Tahir’e Mahpushaneden Mektuplar*, Bilgi Basımevi, Ankara.

Kızıılçelik, Sezgin (2012) *Özgün ve Yetkin Bir Sosyal Teorisyen Olarak Kemal Tahir*, Anı Yayıncılık, Ankara.

Kokmaz, Ramazan; Özcan, Tarık (2012) “Cumhuriyet Dönemi Türk Şiiri”, *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Ramazan(2015) “Kemal Tahir’in Sağırdere ve Körduman İkilemesi Üzerine Bir Çözümleme Denemesi”, *Yazınsal Okumalar*, Kesit Yayınları, İstanbul.

Meriç, Cemil (2012), *Kırk Ambar Cilt 1 Rümuz-ül Edeb*, İletişim Yayınları, İstanbul

Moran, Berna (2008) *Türk Romanına Eleştirel bir Bakış 2*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Nesin, Aziz (1979) “Ölümünün Üçüncü Yılında Neler Dediler”, *Kemal Tahir Kaynakçası* (editör İskender Özsoy), Barış Matbaası, İstanbul.

Nevzat, Yavuz (2000) *Kemal Tahir’in Siyasal ve Toplumsal Görüşleri*, Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Tahir, Kemal (1989a) *Notlar/Sanat Edebiyat 1*, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Tahir, Kemal (1989b) *Notlar/Sanat Edebiyat 2*, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Tahir, Kemal (1989c) *Notlar/Sanat Edebiyat 3-Dil Dosyası*, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Tahir, Kemal (1990a) *Notlar/Sanat Edebiyat 4*, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Tahir, Kemal (1990b) *Notlar/Roman Notları 1*, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Tahir, Kemal (1992) *Notlar/Sosyalizm, Toplum ve Gerçek*, Bağlam Yayınları, İstanbul.

Tunalı, İsmail (2003) *Marksist Estetik*, Kaynak Yayınları, İstanbul.

Tutal, Şerafettin (2011) “Kemal Tahir’in Köy Romanlarında Naturalist Bir Eğilim Olarak Cinselliğin Vulgarize Edilmesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.4, S. 7, s. 177-185.

Yavuz, Hilmi (1979) “Bir Roman Kuramcısı olarak Kemal Tahir”, *Kemal Tahir Kaynakçası* (editör İskender Özsoy), Barış Matbaası, İstanbul.

Yavuz, Hilmi (1998) *Osmanlılık, Kültür, Kimlik*, Boyut Kitapları, İstanbul.

ETİK KODLARA İLİŞKİN OKUL YÖNETİCİLERİNİN GÖRÜŞLERİ VE ETİK KOD ÖNERİLERİ

School Administrators' Opinions and Suggestions on Codes of Ethics

Mukadder Boydak ÖZAN¹, Hakan POLAT², Seda GÜNDÜZALP³, Zübeyde YARAŞ⁴

ÖZET

Bu çalışmada okullarda etik kodların gerekliliği konusunda okul yöneticilerinin görüşleri belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Yönetimi Teftişi Planlaması Anabilim dalında yüksek lisans yapan 39 okul yöneticisi oluşturmaktadır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim deseni kullanılmıştır. Verileri elde etmek için hazırlanan iki adet açık uçlu soru görüşleri alınmak üzere okul yöneticilerine sorulmuştur. Elde edilen verilerin analizinde nitel araştırmaları çözümlemede kullanılan içerik analiz yöntemi uygulanmış ve ifadelerin benzerliğine göre gruplandırmalar yapılarak temalar oluşturulmuştur. Her bir temada dikkat çeken öğretmen görüşlerine doğrudan alıntılarla yer verilmiştir. Araştırma sonunda okul yöneticilerinin görüşlerinden elde edilen sonuçlara göre; okullarda etik kodların, etik davranış ve değerlerin benimsenmesi, etik okul kültürünün oluşturulması, okulların başarısı için hedeflere ulaşılması, yönlendirmelerin ve karar vermenin etik kurallar çerçevesinde yapılması, etik okul ikliminin oluşması, görüş birliğinin ve örgütsel iletişimin sağlanması açısından gerekli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Etik kod, eğitimde etik kodlar, mesleki etik.

ABSTRACT

This study aims to determine school administrators' opinions on the necessity of codes of ethics in schools. The study group of the research consists of 39 school administrators doing a master's degree at Fırat University, Institute of Educational Sciences, the Department of Management, Inspection and Planning of Education. For this study, phenomenological research design that is one of qualitative methods was used. Two open-ended questions prepared to obtain the data were asked to school administrators. In order to analyse the obtained data, the content-analysis method that is used for analysis of qualitative researches was applied and the expressions were grouped and hence the themes were created. In each theme, draws attention to the teachers' opinions are given direct quotations. According to the results obtained from the school administrators' opinions, it was concluded that codes of ethics are required in schools for adopting the ethical conducts and values, creating the ethical school culture, achieving the goals for the success of schools, guiding and taking decision under the framework of codes of ethics, forming ethical school atmosphere and ensuring agreement and organizational communication.

Key Words: Ethical code, ethical codes in education, professional ethics.

GİRİŞ

Birçok alanda insanların uyması gereken, belirlenmiş ya da kendiliğinden oluşan etik kuralların olduğunu söylemek mümkündür. Mesleklerin tanımlanmış etik kodları sayesinde o meslekte çalışanların etik kurallara uygun ve ahlaki bir şekilde çalışmalarını sağlanmakta olup aynı zamanda etik ikilemlerden kurtulmalarına da yardımcı olmaktadır.

Etik sözcüğü Yunanca "ethos", anlamı "karakter" olan, yani "töre" sözcüğünden türemiş ve töre bilimi olarak da tanımlanmaktadır. İnsanların töresel ya da ahlaksal ilişkilerini, davranış biçimlerini ve görüşlerini anlatan bir felsefe dalıdır. Kullanılan ahlak terimlerini ya da ahlaki yargıların statüsünü analiz eden etik, takılan ahlaki tutumların ardında yatan yargıları ele alır (Acar, 2000:1). Etik sözcüğü her ulusta farklı kavramlarla (ahlak, gelenek, görenek gibi) anılsa da ortak noktalarda buluşmaktadır.

¹ Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, ELAZIĞ mboydak@firat.edu.tr

² Okt.Dr., Fırat Üniversitesi, Enformatik Bölümü, ELAZIĞ hakanpolat@firat.edu.tr

³ Dr., Fırat Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, ELAZIĞ ipeksseda@hotmail.com

⁴ Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, ELAZIĞ zyaras@hotmail.com

Etik, iyi bir eyleme ulaşmaya çalışan bireyi düşünmeye yönlendirir ve onu adeta düşünme yoluyla eğitir. İnsanın ya da onun davranışının iyi, kötü, doğru ya da yanlış olduğuna karar vermenin neye göre algılandığı ile ilgili sorulara yanıt arar. Etik, temel ilkeleri belirleyerek ruhsal eğilimlerimizin ve davranışlarımızın kaynaklarını ve bunları yönlendirip idare edilme şekillerini öğretir (Usta, 2011:41). Etiğin konusunu insanların gerçekleştirdiği her türlü faaliyeti değil, ahlaki eylemler oluşturur (Pieper, 1999:29). İnsanlarda etik ve ahlaki değerlerin oluşmasında, içinde yaşadığı toplum ve yetiştiği çevrenin koşulları, kültürel değerler, eğitim süreci ve buna benzer etkileşimler belirleyici olmaktadır. Toplumda yer alan değişik sınıf ve katmanlardaki bireylerin karşılıklı ilişkileri karmaşık bütünsel bir yapıyı göstermesi gibi, ahlak da farklı kültürlerin, gelenek ve göreneklerin karmaşık ilişkileri temelinde oluşan değerleri yansıtan bir bütünlük göstermektedir. Bu bütünlük içinde, bireylerin saygıyla karşıladıkları, farklı kültürel ve ahlaki öğeleri de barındırmaktadır. Tarihsel süreçlerde etik ve ahlak, toplumların gelişim sürecinin bir fonksiyonu olarak ortaya çıkmaktadır (EMO, 2006).

Pieper (1999) etiği, pusula gibi doğru yönü bulmamızı sağlayan bir araca benzetmektedir. Pusula, insanların doğru yolu bulmasına yardımcı olduğu gibi, etik de bireyi doğru olarak görülen eylemi ve davranışı yapmaya zorlamadan, sadece eyleme yönelik iradesini belirlemesine yardımcı olmaktadır. İnsanların hayatları boyunca rehberi olan bu pusula, örgütlerde de örgüt yöneticisi ve çalışanlarının da sürekli olarak başvuracağı bir araçtır. Yöneticilerden ve çalışanlarından, görevlerine uygun olarak karar almaları ve bu kararları örgütün yararını gözeterek uygulamaları beklenmektedir. Bu beklenti içerisinde örgüt yöneticileri ve çalışanları açısından birçok açmaz ve ikilemler durumu yaşanmakta ve bu ikilemler karar alımını etkileyebilmektedir. Bu çıkmaz durumlarda kendilerine etik amaç ve ahlaki yükümlülük yol gösterir. Bu anlamda çalışma ahlakı, kişinin icra ettiği mesleğe dair göz önünde bulundurması ve içselleştirmesi gerekli kural, tutum ve davranışları kapsar (Usta, 2011:45). Kamu sektöründe etik, bir durum değil bir faaliyettir. Etik davranışın desteklenmesi, sadece uyulması gereken kuralların listesinin ya da ulaşılması gereken bir statünün belirlenmesi değildir. Örgütün işleyişinin temelini oluşturan ve hep devam eden bir yönetim sürecidir (TÜSİAD, 2003).

Eskiden örgütlerde birçok kişi ahlakın örgütsel sistemlerin ya da yönetimin değil, kişisel bütünlüğün bir sorunu olduğuna inanıyordu (Beu ve Buckley, 2004:67) Bir kurumda çalışanlara ahlaki değerler kazandırılmaz ve buna uygun davranışları sağlanmaz ise, yöneticiler-çalışanlar, çalışanlar-çalışanlar, kurum-vatandaş arasında karmaşa yaşanması kaçınılmaz olur ve bu durum kurumun ciddi sorunlar yaşamasına sebep olabilir (Usta, 2011:40). Örgüt üyelerinin davranışlarında iki temel etken rol oynamaktadır. Bunlar yasalar ve etik değerlerdir. Yasalar, çalışanların davranışlarını dışsal olarak belirler ve denetlerken, etik değerler, davranışı içsel olarak yönetir ve denetler (Cooper vd., 1998'nden akt. Özdemir, 2008:182).

Örgütlerde mevcut yasa ve yönetmeliklerin yetersiz kaldığı durumlarda örgütü zor durumda bırakabilecek olası risklere karşı yönetim bir dizi yazılı veya sözlü kurallar oluşturmaktadır (Sarışık vd., 2006:22). Bu kurallar için etik kod kavramı kullanılabilir. Etik kodlar, kurumların çalışanlarına, beraber iş yaptığı kişi ve diğer kurumlara ve kamuya sorumluluklarını özetleyen, temel değerlerini ve ilkelerini yansıtan, çalışanlara kabul edilebilir ve edilemez davranışlar konusunda yol gösteren bir kurallar bütünüdür (kpmg, 2014). Etik kodlar örgütsel etiğe dayalı örgüt içi rolleri ve beklentileri açıklayan ve insanlara nasıl davranmaları gerektiğini gösteren araçlar olarak tanımlanır (Brothers,1991). Bir başka tanıma göre etik kodlar, belli bir grup ya da ülke içindeki insanların nasıl davranmaları gerektiğini gösteren yazılı kurallardır (Aydın, 2012:18). Etik kodlar, belirlenen standartlara uygun ve kabul edilebilir davranışların özelliklerini ortaya çıkarmaktadır. Bir işe dair standartlar ve kodlar, kabul edilebilir davranışları sistematik tanımlama gayretleri olarak da tanımlanabilir (Bektaş, 2008:5). İş yaşamındaki belirsizlikleri en aza indirmek için etik kodların belirlenmesi temel amaç haline gelmektedir. Etik değerleri benimseyen karar alıcılar, belli kurallar içinde hareket edecekleri için onların davranışlarını teker teker öğrenmek gerekmeyecektir. Bu durum denetim için daha az kaynak ve zaman harcayan ve daha etkin bir yönetim ve denetim mekanizmasının yapılmasını sağlayacaktır (Ersel, 1998:19). Etik kodlar, yönetici ve

denetmenlerin etik kararlarda destek alacakları temel deneyim ve alışkanlıklar edinmelerine yardım ederler (Institute of Management Accountants, 2008).

Mark Schwartz araştırmalarda çalışanlar tarafından etik kodlara ilişkin sekiz mecaz saptamış ve bu bağlamda etik kodların çalışanların davranışlarını etkilediğini belirtmiştir. Bu mecaz ve etkiler şunlardır (Carrol ve Buchholtz, 2008'den akt. Aydın, 2012:18-19):

- Kural kitabı olarak: Etik kodlar, çalışanlardan ne gibi davranışlar beklendiğini açıklar.
- Yol gösterici levha olarak: Çalışanların belirli davranışların uygun olup olmadığını test etmeleri için başka kaynaklara başvurmaları için yol gösterir.
- Ayna olarak: Etik kodlar belli davranışların kurum tarafından kabul edilebilir olup olmadığını karar vermesi için davranışı önceden görebilmesi konusunda bir fırsat sağlar.
- Büyüteç olarak: Etik kodlar çalışanlara söyledikleri ve yaptıkları şeylere daha yakından bakmaya ve dikkatli olmaya teşvik eder.
- Kalkan olarak: Etik kodlar çalışanların etik dışı taleplerle mücadele etmelerine destek verir.
- Duman dedektörü olarak: Etik kodlar, zararı önleyecek kadar zaman varken tehlikeler konusunda çalışanları uyarır.
- Yangın alarmı olarak: Etik kodlar, çalışanları etik dışı uygulama ve durumlarda yetkili makamlarla temasa geçme ve bildirimde bulunma konusunda motive eder.
- Sopa olarak: Etik kodların zorlayıcı potansiyeli çalışanların kodların içerdiği hükümlere uymasını sağlar.

Etik kodlar, meslek ya da örgüt üyelerinin karşı karşıya kalacakları etik ikilemler üzerinde odaklaşmasını sağlayan beklentiler ve temel ilkelerin açıklığa kavuşturulmasını sağlar. Belirlenen etik kodda yer alan öğelere her çalışanın uyması gerekir. Uymaması durumunda kişi zorlanır, kişiye yaptırım uygulanır ve belirlenmiş olan cezalara çarptırılır (Aydın, 2012:98-99). Örgütlerde etik kodların oluşturulması aşamasında tüm örgüt üyeleri ile birlikte bu kodların tartışılması, sık sık karşılaşılan etik ikilemler göz önünde bulundurulması gerekir. Kodlar yapılan davranışın doğruluğunu veya yanlışlığını ifade edecek şekilde bireylere yol gösterici özellik taşımalıdır. Birçok meslekte olduğu gibi öğretmenlik mesleği açısından da literatürde etik ilkelerden bahsedilmiştir. Aydın (2013:58-68) bu ilkeleri, profesyonellik, hizmette sorumluluk, adalet, eşitlik, sağlıklı ve güvenli bir ortamın sağlanması, yolsuzluk yapmamak, dürüstlük-doğruluk ve güven, tarafsızlık, mesleki bağlılık ve sürekli gelişme, saygı ve kaynakların etkili kullanımı olarak sıralamıştır.

Tüm örgütlerde davranış rehberi konumunda olan etik kodlar belirlenmelidir. Literatürde eğitim kurumlarında etik, etik ilkeler ve etik ilkelere ilişkin davranışlar bağlamında yapılan çalışmalar bulunmaktadır (Calabrese, 1989; Aksoy, 1998; Daniel, 2001; Dening ve Quinn, 2001; Shapiro ve Stefkovich, 2001; Ergüç, 2002; Begley ve Johansson, 2003; Kahraman, 2003; Yılmaz, 2006; Karaköse, 2007; Turhan, 2007; Küçükkaraduman, 2006; Kentsu, 2007; Özmen ve Güngör, 2008; Dağlı ve Akyıldız, 2009; Uğurlu, 2010; Helvacı, 2010; Altinkurt ve Yılmaz, 2011; Erdoğan, 2012; Demirtaş vd., 2011; Uygur ve Kayıkcı, 2012). Alan yazında eğitim kurumlarında etik kodların belirlenmesi ve uygulanması konusunda yapılan çalışmalara rastlanmamıştır ve okullarda uyulması gereken etik kodlar ne olmalıdır sorusu gündeme gelmiştir. Eğitim kurumları için de etik kodların bizzat bu kurumları yöneten eğitim yöneticileri tarafından belirlenmesi önem arz etmektedir. Bu yönüyle çalışmanın alan yazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Araştırmada bu amaç doğrultusunda eğitim kurumlarında etik kodların gerekliliği ve belirlenmesi için aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

- 1) Okul yöneticilerinin görüşlerine göre etik kodlar gerekli midir, neden?
- 2) Okul yöneticilerinin görüşlerine göre okulların etik kodları ne olmalıdır?

YÖNTEM

Eğitim kurumlarında etik kodların gerekliliği hakkında okul yöneticilerinin görüşlerinin belirlenmeye çalışıldığı bu araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim "fenomology" deseni kullanılmıştır. Olgubilim deseni, farkında olduğumuz ancak derinlemesine ve ayrıntılı bir

anlayışa sahip olmadığımız olgulara odaklanır. Ayrıca bize tamamen yabancı olmayan ancak tam olarak anlamını kavrayamadığımız olguları araştırmada uygun bir araştırma yöntemidir (Yıldırım ve Şimşek, 2011:72).

Çalışma Grubu

Çalışma grubunun belirlenmesinde tabakalı örnekleme yöntemlerinde yer alan küme örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Tabakalı örnekleme, sınırları belirlenmiş bir evrende alt tabakalar veya alt birim gruplarının var olduğu durumlarda kullanılır. Burada önemli olan, evren içindeki alt tabakaların varlığından yola çıkarak evren üzerinde çalışmaktır (Yıldırım, Şimşek, 2011:105). Bu amaç doğrultusunda araştırmamızın çalışma grubunu Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Yönetimi Teftişi Planlaması Anabilim dalında yüksek lisans yapan 39 okul yöneticisi oluşturmaktadır.

Veri Toplama Aracı

Eğitim kurumlarında etik kodların gerekliliğine yönelik okul yöneticilerinin görüşlerinin belirlenmesi için iki adet açık uçlu soru hazırlanmıştır. Alan yazındaki çalışmalar incelenerek sorular geliştirilmiş ve üç uzman görüşü alındıktan sonra görüşme formları okul yöneticilerine verilmiş, gerekli açıklamalar yapılarak ve bu formlardaki sorulara yanıt vermeleri istenmiştir. Okul yöneticilerinden alınan görüşme formları araştırmanın temel veri kaynağı olarak kabul edilmiştir.

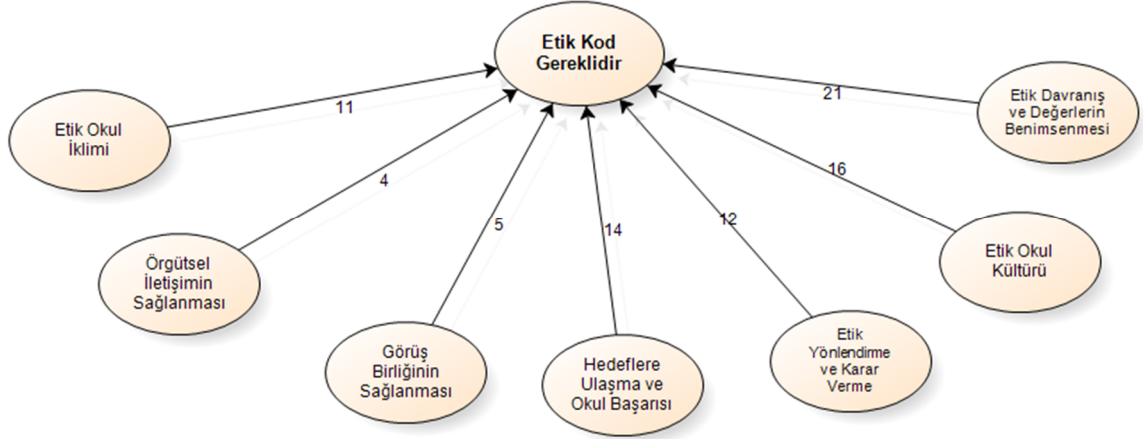
Verilerin Analizi

Okul yöneticilerinin görüşlerinden elde edilen verileri analiz etmek için nitel araştırmaların çözümlemesinde kullanılan “içerik analizi” yöntemi kullanılmıştır. Bu analizde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavram ve temalarla bir araya getirerek okuyucunun anlayabileceği şekilde organize etmek ve yorumlamaktır. İçerik analizinde temel amaç, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmaktır. Bu yöntemle veriler tanımlanmaya, verilerin içinde yer alan gizlenmiş gerçekler ortaya çıkarılmaya çalışılır (Yıldırım ve Şimşek, 2011:227). Çalışmada öncelikle, görüşme formlarına okul yöneticileri tarafından verilen yanıtlar incelenmiş ve elde edilen 39 görüşme formu geçerli sayılmıştır. Daha sonra formların her birine sırayla kodlanarak (OY1, OY2, ..., OY39) her bir soru bilgisayar ortamında Word belgesine aktarılmıştır. Bilgisayar ortamına aktarılan yanıtlar istatistiksel veri analiz programında analiz edilmiştir. Görüşlerin analizi aşamasında, ifadeler benzerlik durumuna göre gruplandırılmış, temalar oluşturulmuş ve görüşler uygun görülen temalara yerleştirilmiştir. Ayrıca çalışmada oluşturulan temalara ilişkin frekans değerleri belirlenmiştir. Her temada dikkat çeken görüşlere doğrudan alıntılarla yer verilmiştir. Araştırmanın güvenilirliğini ölçmek amacıyla, elde edilen görüşlerin yerleştirildiği temayı temsil edip etmediğini belirlemek için uzman görüşlerine başvurulmuştur. Bu doğrultuda elde edilen görüşler ile araştırmacı tarafından görüşlerin yerleştirildiği tema listesi hiçbir yanıt dışında kalmayacak şekilde eşleştirilmiştir. Ayrıca araştırmanın güvenilirliğini ölçmek için Miles ve Huberman’ın geliştirdiği; Uzlaşma Yüzdesi(P) = Görüş Birliği (Na) / (Görüş Birliği (Na) + Görüş Ayrılığı (Nd)) X 100 formülü kullanılmıştır. Araştırmada görüşüne başvuru uzman sadece 12 ifadeyi araştırmacıdan farklı bir kategoriyle yerleştirmiştir. Böylece araştırmanın güvenilirliği; $P = 235 / (235 + 12) \times 100 = \% 95$ olarak hesaplanmıştır. Nitel araştırmalarda güvenilirlik amacıyla uzman ve araştırmacı tarafından yapılan değerlendirmeye ilişkin uzlaşma yüzdesi %90 ve üzeri olduğu durumlar için güvenilirlik sağlanmış olmaktadır (Saban, 2008:467). Bu sayede araştırmanın iç geçerliği sağlanmıştır. Karasar (2007:105-106), varılan bir “nedensel” ilişkide, “sonuç” un “bilinen neden”lerle gerçekten açıklanabilirliğini iç geçerlilik olarak tanımlarken, örnek bir grup üzerinde ve araştırma koşulları içinde varılan bir sonucun, gerçek yaşama genellenebilirliğini de dış geçerlilik olarak tanımlamıştır. Görüşlere ilişkin frekans değerleri belirlenerek ana tema ve alt temalar veri analiz programı tarafından oluşturulan şema ile sunulmuştur. Oluşturulan temalar için örnek görüşlere yer verilmiştir.

BULGULAR

1. Okullarda etik kodların gerekliliğine ilişkin okul yöneticilerinin görüşleri:

Okullarda etik kodların gerekliliğine ilişkin okul yöneticilerinin görüşlerini incelemek üzere görüşme formunda yer alan iki farklı soruya verilen yanıtlar dikkate alınarak, ana temalar ve bu ana temalara bağlı kategoriler oluşturulmuştur. “Okulunuz için etik kodlar gerekli midir, neden?” sorusuna ilişkin oluşturulan ana temalar, ana temalara bağlı kategoriler ve frekans değerleri Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. Etik kodların gerekliliğine ilişkin okul yöneticisi görüşleri.

Elde edilen veriler incelendiğinde, tüm okul yöneticileri okullarda etik kodların gerekli olduğunu savunan görüşler bildirmişlerdir. Etik kodların gerekli olduğunu düşünen görüşler içerisinde, Etik Davranış ve Değerlerin Benimsenmesi (f=21), Etik Okul Kültürü (f=16), Hedeflere Ulaşma ve Okul Başarısı (f=14), Etik Yönlendirme ve Karar Verme (f=12) ve Etik Okul İklimi (f=11) kategorilerine ilişkin ifadeler daha sık rastlanmıştır. Bunun yanı sıra Görüş Birliğinin Sağlanması (f=5) ve Örgütsel İletişimin Sağlanması (f=4) kategorilerinde de tekrarlanan görüşlerin olduğu dikkat çekmektedir. Okullarda etik kodların gerekliliğine ilişkin okul yöneticisi görüşleri ile ilgili örnek ifadeler aşağıda verilmiştir:

“Okulumuz hatta tüm örgütler için etik kodlar gereklidir. Okulumuzun gerek iklimi gerekse de kurumsal kültürün yerleştirilmesinde etik kodlar hayati önem taşımaktadır. Okulumuza yerleştirilecek kurumsal içselleştirilen bu kodlar okulumuzun amaçlarına ulaşmasını kolaylaştırmaktadır. Okulun tüm paydaşlarının başarılı ve hedeflerine ulaşması oluşturan olumlu iklim sayesinde beraberinde başarı da gelecektir. (OY16)”

“Kurumumuz için etik kodlar gereklidir. Kurumda çalışanların performansının yükselmesi kurumda huzurlu bir çalışma ortamı olması açısından önemlidir. Etik kodlar kurumda disiplini ve kurum kültürünün oluşmasını sağlar. (OY25)”

“Her örgütte hedeflenen amaçlara ulaşmak için etik kodlar mutlaka gereklidir. Eğer örgüt içerisinde hedeflenen amaçlara örgüt lideri ulaşmak ve örgüt çalışanlarını bu hedefe ulaştırmak için çalışma yapacak ise etik kodları oluşturması gerekir. Oluşturulan bu etik kodlar örgüt içinde örgüt çalışanları için ayırım yapmadan uygulanması gerekir. Etik kodlar gerektiği gibi belirlenmiş ise örgüt içinde illegal iletişim ortamı oluşur ki bu da örgütün hedeflerine ulaşmasını engeller. (OY30)”

“Her kurumun daha önceden belirlenmiş çalışanlara ya da örgütsel davranışlara kılavuzluk eden etik değerler içeren kodlara gereksinim duymaktadır. Bunun en temel nedeni herkesi bağlayan, herkesin içselleştirdiği ve davranışlarına yansıttığı etik değerlerin kurum

kültürüne yaptığı katkılardır. Ayrıca etik olan nedir? Sorusunun kimi çalışanlarda tam karşılığı görülmemektedir. Bireyler arasındaki görüş farklılıklarını ortadan kaldırmak için önceden ilan edilmiş kodlara ihtiyaç vardır. Bireysel değerleri kurum kültürüne dönüştürmek için ortak kodların bulunması gerekmektedir. (OY32)”

2. Okullarda Yöneticilerinin Görüşlerine Göre Olması Gereken Etik Kodlar:

“Okulunuz için etik kod oluşturmak isterseniz hangi kodları belirlersiniz? Maddeler halinde yazınız” sorusuna ilişkin verilen cevaplardan elde edilen veriler doğrultusunda etik kodların oluşturulmasında dikkate alınan temel ilkeler ve frekans değerleri Tablo 1’de gösterilmiştir:

Etik İlkeler	Etik Kodlar	f
Saygı	“Okuldaki tüm bireyler başkalarının haklarına, fikirlerine ve toplumun değerlerine karşı saygılı davranış sergiler.”	18
İş ahlakı	“Yönetici ve çalışanlar değerlerine bağlı kalarak alınacak kararlarda ahlaki davranış sergiler ve işin doğru biçimde yapılmasına katkı sağlar.”	16
Dürüstlük	“Okuldaki tüm bireyler ilişkilerinde şeffaf davranır, kişisel çıkarlarını eğitimin belirlenen hedeflerini gerçekleştirme amacının üzerinde tutmaz. Özü sözü birdir.”	15
Sorumluluk	“Yönetici ve çalışanlar okulun iş ve işleyişiyle ilgili sorumluluklarının farkındadır. Eğitim ve öğretim işlerinde üzerlerine düşen görevi tam anlamıyla yerine getirmeye çalışır.”	14
Adalet	“Yönetici ve çalışanlar ayırım yapmaksızın işlerini yürütür ve haklı ile haksız ayırt etme niteliğine sahiptir.”	12
Eşitlik	“Okuldaki tüm bireyler dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırıma maruz kalmadan eşit sayılır.”	12
Demokratik tutum	“Yönetici ve çalışanlar mesleki faaliyetlerde uzlaşmacı ve katılımcı tutum sergiler.”	11
Güçlü örgütsel iletişim	“Okuldaki tüm bireyler örgütsel amaçlara ulaşma açısından güçlü bir örgütsel iletişim sergiler.”	9
Aidiyet	“Yönetici ve çalışanlar, kendini okulun bir üyesi olarak görür ve okulu sahiplenir.”	8
Hoşgörü	“Okuldaki tüm bireyler birbirlerine karşı anlayışlı davranmayı öncelikli olarak esas alır.”	8
Saydamlık	“Yönetici ve çalışanlar okul ile ilgili işlerinde açık ve şeffaf bir yol izler.”	7
İşbirliği	“Yönetici ve çalışanlar birbirlerinin fikirlerine önem verirler ve takım çalışmasını gerektirecek işlerde dayanışma ve yardımlaşmaya açıktırlar.”	7
Güven	“Okuldaki tüm bireyler üstlendikleri sorumlulukların gereğini eksiksiz yerine getireceklerine dair inanç taşır.”	5
İçtenlik	“Okuldaki tüm bireyler birbirleriyle olan iletişimlerinde samimi davranır ve bunu karşılıklı olarak hissettirir.”	5
Liyakat	“Yönetici ve çalışanların mesleki yeterliliklerine önem verilir ve görev dağılımında liyakat dikkate alınır.”	3
Empati	“Yönetici ve çalışanlar olayları empatik bakış açısıyla değerlendirebilme yeterliliğine sahiptir.”	2

Tablo 1’de okul yöneticilerinin görüşlerine dayanarak oluşturulan etik kodların kaynağı niteliğinde olan etik ilkeler, etik kodlar ve frekans değerleri görülmektedir. Okullarda olması gereken etik kodlara ilişkin görüşler içinde Saygı (f=18), Dürüstlük (f=15), İş Ahlakı (f=16) kategorilerinde yöneticilerin daha sık görüş bildirdikleri görülmektedir. Diğer etik kodlara ilişkin görüşler ise Sorumluluk (f=14), Adalet (f=12), Eşitlik (f=12), Demokratik tutum (f=11), Güçlü Örgütsel İletişim (f=9), Hoşgörü (f=8), Aidiyet (f=8), Saydamlık (f=7), İş birliği (f=7), Güven (f=5), İçtenlik (f=5), Liyakat (f=3) ve Empati (f=2) olarak sıralanmıştır. Bu ilkeler doğrultusunda okul yöneticilerinin görüşlerinden elde edilen verilerle oluşturulan etik kodlar Tablo 1’de sunulmuştur.

Yönetici görüşlerinde dayanarak oluşturulan etik ilkeler sıralamasında saygı, dürüstlük, iş ahlakı, sorumluluk ile ilgili ifadelerin üst sıralarda yer alması okul ortamında mesleki anlamda çalışanların etik davranması konusuna önem verildiğini göstermektedir. Bireysel değerlerin yanı sıra mesleki değer ve ilkeleri ön plana alarak okul ortamında görevleri layıkıyla icra etmenin okul yöneticileri açısından önemli görüldüğü söylenebilir. Yöneticiler tarafından işbirliği, güven, içtenlik

ve empati ile ilgili ifadeler daha az sayıda yer verilmesi, mesleki ilişkilerin insani ilişkilerden daha ön planda tutulduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ayrıca liyakat ile ilgili ifadelerin az sayıda tekrarlanması da yöneticilerin mesleki yeterlilikleri geri planda tuttuğunun göstergesi olarak kabul edilebilir.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Etik kod, örgüt içerisinde çalışanların uymak zorunda oldukları davranış kurallardan oluşur. Gerek iş yaşamında gerekse kamu kuruluşlarında meydana gelebilecek olumsuzlukları önlemek, iş yaşamında düzen oluşturmak ve herhangi istenmeyen bir durumla karşılaşıldığında başvurmak için yol gösterici bir belge niteliğinde olan etik kodlar oluşturulur. Her kurum ve kuruluşta hayata geçirilmesi gereken etik kodlar şüphesiz ki eğitim kurumlarında da açıkça ortaya konmalı ve uygulanmalıdır. Bu gerekliliğin fark edilmesi sonucu “Bir eğitim kurumunun etik kodları yöneticilere göre gerekli midir ve ne olmalıdır?” sorusu gündeme gelmiş ve araştırmacılar tarafından bu sorular yöneticilere sunulmuş ve bu sorulara cevap aranmaya çalışılmıştır.

İlk olarak okul yöneticilerine “Okulunuz için etik kodlar gerekli midir, neden?” sorusu yöneltilmiştir. Elde edilen veriler incelendiğinde, tüm okul yöneticileri okullarda etik kodların gerekli olduğunu savunan görüşler bildirmişlerdir. Etik kodların gerekli olduğunu düşünen görüşler içerisinde, *Etik Davranış ve Değerlerin Benimsenmesi*, *Etik Okul Kültürü*, *Hedeflere Ulaşma ve Okul Başarısı*, *Etik Yönlendirme ve Karar Verme* ve *Etik Okul İklimi* kategorilerine ilişkin ifadeler daha sık rastlanmıştır. Bunun yanı sıra *Görüş Birliğinin Sağlanması* ve *Örgütsel İletişimin Sağlanması* kategorilerinde de tekrarlanan görüşlerin olduğu dikkat çekmektedir. Yöneticiler özellikle etik okul kültürünü yerleştirmesi ve çalışma ortamını olumlu yönde etkilemesi için etik kodların gerekliliğini savunmuşlardır. Bu sonucu destekler nitelikte, Bektaş (2008)’in Muğla ilinde bulunan dört ve beş yıldızlı otellerde yaptığı araştırma sonucuna göre otel yöneticileri işletmenin sahip olacağı etik kodların iş görenlerin örgütsel davranışlarını olumlu yönde etki edeceğini açıklamışlardır. Yapılan araştırmada % 73 oranında bir değer etik kodların çalışma hayatına katkısı olduğunu göstermiştir. Ankete katılanlar, otelde hizmet kalitesinin ve müşteri memnuniyetinin artmasında etik kodların katkısının olduğunu belirtmişler ve etik kodların gerekliliğini ortaya koymuşlardır. Ayrıca Wotruba ve arkadaşları (2001) yöneticilerin etik kodların örgütte etik iklim oluşturma sürecine katkı sağladığı görüşünü ortaya çıkarmışlardır. Kayıkçı ve Uygur (2012) tarafından yapılan araştırmada görüş bildiren öğretmen, yönetici ve denetmenlerin tamamı eğitim denetiminde etik ilkelerin “önemli” ya da “çok önemli” olduğunu ifade etmişlerdir.

İkinci olarak okul yöneticilerine yöneltilen “Okulunuz için etik kod oluşturmak isterseniz hangi kodları belirlersiniz? Maddeler halinde yazınız” sorusuna verdikleri cevaplara göre etik kodlara ilişkin benzer ifadeler değerlendirilip bir okulda olması gereken etik kodlar şu şekilde belirlenmiştir:

1. Saygı: Okuldaki tüm bireyler başkalarının haklarına, fikirlerine ve toplumun değerlerine karşı saygılı davranış sergiler.

2. İş Ahlakı: Yönetici ve çalışanlar değerlerine bağlı kalarak alınacak kararlarda ahlaki davranış sergiler ve işin doğru biçimde yapılmasına katkı sağlar.

3. Dürüstlük: Okuldaki tüm bireyler ilişkilerinde şeffaf davranır, kişisel çıkarlarını eğitimin belirlenen hedeflerini gerçekleştirme amacının üzerinde tutmaz. Özü sözü birdir.

4. Sorumluluk: Yönetici ve çalışanlar okulun iş ve işleyişiyle ilgili sorumluluklarının farkındadır. Eğitim ve öğretim işlerinde üzerlerine düşen görevi tam anlamıyla yerine getirmeye çalışır.

5. Adalet: Yönetici ve çalışanlar ayırım yapmaksızın işlerini yürütür ve haklı ile haksız ayırt etme niteliğine sahiptir.

6. Eşitlik: Okuldaki tüm bireyler dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırıma maruz kalmadan eşit sayılır.

7. Demokratik Tutum: Yönetici ve çalışanlar mesleki faaliyetlerde uzlaşmacı ve katılımcı tutum sergiler.

8. Güçlü örgütsel iletişim: Okuldaki tüm bireyler örgütsel amaçlara ulaşma açısından güçlü bir örgütsel iletişim sergiler.

9. Aidiyet: Yönetici ve çalışanlar, kendini okulun bir üyesi olarak görür ve okulu sahiplenir.

10. Hoşgörü: Okuldaki tüm bireyler birbirlerine karşı anlayışlı davranmayı öncelikli olarak esas alır.

11. Saydamlık: Yönetici ve çalışanlar okul ile ilgili işlerinde açık ve şeffaf bir yol izler.

12. İşbirliği: Yönetici ve çalışanlar birbirlerinin fikirlerine önem verirler ve takım çalışmasını gerektirecek işlerde dayanışma ve yardımlaşmaya açıktırlar.

13. Güven: Okuldaki tüm bireyler üstlendikleri sorumlulukların gereğini eksiksiz yerine getireceklerine dair inanç taşır.

14. İçtenlik: Okuldaki tüm bireyler birbirleriyle olan iletişimlerinde samimi davranır ve bunu karşılıklı olarak hissettirir.

15. Liyakat: Yönetici ve çalışanların mesleki yeterliliklerine önem verilir ve görev dağılımında liyakat dikkate alınır.

16. Empati: Yönetici ve çalışanlar olayları empatik bakış açısıyla değerlendirebilme yeterliliğine sahiptir.

Kayıkçı ve Uygur (2012) ve Pehlivan (1998)'in yaptıkları çalışmada ilköğretim okullarının denetiminde uyulması gereken etik kodların belirlenmesinde başvurulacak ilkelerin “adalet”, “hoşgörü”, “saygı” ve “sorumluluk”, dürüstlük, demokrasi ve saygı boyutları ön plana çıkmıştır. Helvacı (2010)'nın yaptığı çalışmada okul yöneticilerinin en yüksek gösterdikleri etik davranışların; öğretmenler arasında arabozucu olmama, merhametli olma, kendi işlerini sorumluluk duygusu içerisinde yapma, okul kurallarını doğru bir şekilde oluşturma, davranışların sınırlarını bilme, okulda yapılan işlerde ölçüyü belirleme, içinde bulunduğu toplumun değerlerine saygı gösterme, faaliyetleri gerçeklik ilkesine göre yapma gibi davranışlar olduğu görülmektedir. Aydın (2013:58-68) öğretmenlik meslek etiği ilkelerini, profesyonellik, hizmette sorumluluk, adalet, eşitlik, sağlıklı ve güvenli bir ortamın sağlanması, yolsuzluk yapmamak, dürüstlük-doğruluk ve güven, tarafsızlık, mesleki bağlılık ve sürekli gelişme, saygı ve kaynakların etkili kullanımı olarak sıralamıştır. Bu çalışmalarda elde edilen bulgular araştırmanın bulgularını destekleyici niteliktedir. Haynes, Emons ve Ben-Avie (1997) sağlıklı bir okul ikliminin oluşmasındaki temel unsurların başında eşitliğin, adaletin, liderliğin, duyarlılığın, bireysel ilişkilerin ve karar vermenin geldiğini belirtmişlerdir (Akt. Cemaloğlu ve Kılınç, 2012:146).

Yapılan bu araştırmanın sonuçlarına göre eğitim kurumlarında etik kodların gerekliliği açıkça ortaya konmuştur. Etik okul kültürünün yerleşmesi okulda düzen, disiplin, doğru karar verme ve olumlu çalışma ortamının oluşmasına katkı sağlar. Etik okul kültürünün oluşmasında belirlenmiş ve uygulanan etik kodların olması gerekmektedir.

Eğitim kurumlarının kendine özgü doğası etik sorunlarla karşılaşma olasılığını arttırmaktadır. Okulda çalışanlar çoğu kez karmaşık bir ortamda karar vermek zorunda kalmaktadır. Etik kodlar okulda çalışanların özellikle yöneticilerin etik karar verme sürecinde doğrudan etkili olmaktadır. Bu sebeple eğitim kurumlarında başvurulacak etik kodların varlığı büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKLAR

Acar, A. G. (2000). *Etik Değerlerin Kurumsallaştırılması Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Aksoy, A. H. (1998). *Eğitim Denetiminde Etik Boyut*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Altinkurt, Y. ve Yılmaz, K. (2011) Öğretmen Adaylarının Öğretmenlerin Mesleki Etik Dışı Davranışlar İle İlgili Görüşleri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(22), 113 – 128.

Ay, Ü., Kılıç, K.C., Biçer, M. (2009). İlaç ve Sigorta Sektörlerinde Çalışan Satış Elemanlarının İş Davranışlarının Örgütsel Etik İklim İle İlişkisi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 57-71.

Aydın, İ. (2012). *Yönetmelik, Mesleki ve Örgütsel Etik (5.Baskı)*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.

- Aydın, İ. (2013). *Eğitim ve Öğretimde Etik (4.Baskı)*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Begley, P.T. & Johansson, O. (2003). *The ethical dimensions of school leadership*. The Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
- Bektaş, Ç. (2008). Etik Kodların Otel Endüstrisine Katkıları ve Bir Alan Araştırması. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 1-17.
- Beu, D.S. ve Buckley, M.R. (2004). Using Accountability to Create More Ethical Climate. *Human Resource Management Review*, 14(1), 67-83.
- Calabrese, R. L. (1989). Ethics for Principals. *The Educational Digest*, 54(7).
- Cemaloğlu, N., Kılınç, A.,Ç. (2012). İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Etik Liderlik Davranışları ile Öğretmenlerin Algıladıkları Örgütsel Güven ve Yıldırma Arasındaki İlişki. *Eğitim ve Bilim Dergisi*, 37(165), 137-151.
- Dağlı, A. ve Akyıldız, S. (2009). İlköğretim öğretmenlerinin görüşlerine göre ilköğretim denetmenlerinin etik davranışları. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13, 27-38.
- Daniel, R. E. (2001). *Ethics in Educational Administration: That Which is Expected vs. That Which is Required*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. University of North Carolina, Faculty of the Graduate School. North Carolina.
- Demirtaş, Z., Kahveci, G., Yirci, R., Şanlı, Ö. ve Kartal E. S. (2011). Eğitim müfettişlerinin uyması gereken etik ilkeler. *III. Uluslararası katılımlı Eğitim Denetimi Kongresi*, 22-24 Haziran, Mersin.
- Denig, S. J. ve Quinn, T. (2001). Ethical dilemmas for school administrators. *High School Journal*. 84(4), 43-49.
- Elektrik Mühendisleri Odası (EMO), 2006. *Küreselleşme Etik Kodlar ve Örgütler*. I. Baskı. EMO Yayın No: BT/2006/3. Ankara.
- Erdoğan, Ç. (2012). İlköğretim Okul Müdürlerinin Davranışlarının Etik İlkelere Uygunluğu. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 20(2), 503-518.
- Ergüç, N. (2002). *İlköğretim Müfredat Laboratuvar Okulları Müdürlerinin Mesleki Etik İlkelere İlişkin Davranışları*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ersel, H. (1998). *Araçların Kendi İç İşleyişinde ve Müşterileri ile Olan İlişkilerinde Etik Değerler, Türk Sermaye Piyasasında Etik Değerler ve İş Adabına İlişkin Çalışma Kuralları, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası*. İstanbul: Acar Matbaacılık A.Ş.
- Helvacı, M.A. (2010). İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Etik Liderlik Davranışı Gösterme Düzeyleri. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 2(1), 391-410.
- Institute of Management Accountants, (2008). Values and ethics: From inception to practice. statements on management accounting. Institute of Management Accountants - IMA "Advancing the Profession " USA. (http://nicksherd.ca/pdf/SMA_Ethic_031908.pdf. ; Erişim:16 / 05 / 2014).
- Kahraman, N. (2003). *İlköğretim Müfettişlerinin Mesleki Etik İlkeleri ve Bu Etik İlkelere Uyuma Düzeyleri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karaköse, T. (2007). Okul Yöneticilerinin Etik Liderliği. *Çağdaş Eğitim*, 338(21), 78-85.
- Karasar, N. (2007). *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (17. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kayıkçı, K., & Uygur, Ö. (2012). İlköğretim okullarının denetiminde mesleki etik (Bir durum çalışması). *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi [Educational Administration: Theory and Practice]*, 18(1), 65-94.
- Kentsu, J. (2007). *Okul yöneticilerinin kişilik özelliklerinin örgütsel etik üzerine etkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yeditepe Üniversitesi, İstanbul.
- KPMG, (2014). <http://www.kpmg.com/TR/tr/hizmetlerimiz/Advisory/risk-consulting/forensic/Documents/forensic-Etik-Kod-WP.PDF>, 21.07.2014 tarihinde indirilmiştir.
- Küçükkaraduman, E. (2006). *İlköğretim okul müdürlerinin etik davranışlarının incelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara.

Miles, M. B. & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis : An expanded sourcebook*. (2nd Edition). California: SAGE.

Özdemir, M. (2008). Kamu Yönetiminde Etik. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 179-195.

Özmen, F. ve Güngör, A. (2008). Eğitim denetiminde etik. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9(15), 137-155.

Pehlivan, İ. (2001). *Yönetmelik Mesleki Ve Örgütsel Etik*. Ankara: Pegem A.

Pieper, A. (2009). Etiğe Giriş, Çev.: Veysel Atayman, Gönül Sezer. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Saban, A. (2008). Okula ilişkin metaforlar. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 55, 459-496.

Sarıışık, M., Akova, O., Çontu, M. (2006). Otel Yöneticilerinin Etik Politika ve Yöntemlere Yaklaşımları Üzerine Ampirik Bir Araştırma Anatolia: *Turizm Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 22-34.

Shapiro, J. P., ve Stefkovich, J. A. (2001). *Ethical Leadership and Decision Making in Education: Applying Theoretical Perspectives to Complex Dilemmas*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Turhan, M. (2007). *Genel ve mesleki Lise Yöneticilerinin Etik Liderlik Davranışının Okullardaki Sosyal Adalet Üzerindeki Etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

TÜSİAD, (2003). Kamu Hizmetinde Etik Güncel Konular ve Uygulama. TÜSİAD-T/2003-9-363.

Uğurlu, C. T. (2010). Öğretmenlerin eğitim müfettişlerinin etik davranışlarına ilişkin görüşleri. *E-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 66-78.

Usta, A. (2011). Kuramdan Uygulamaya Kamu Yönetiminde Etik ve Ahlâk. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergi*, 1(2), 39-50.

Wotruba, T.R., Chonko, L.B., Loe, T.W. (2001), The Impact of Ethics Code Familiarity On Manager Behaviour, *Journal of Business Ethics*, 33(1), 59-69.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (8. Baskı). Ankara: Seçkin.

Yılmaz, E. (2006). *Okullardaki Örgütsel Güven Düzeyinin Okul Yöneticilerinin Etik Liderlik Özellikleri Ve Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

SİBERAYLAKLIK NEDENLERİ ÖLÇEĞİ: BİR ÖLÇEK GELİŞTİRME ÇALIŞMASI

Reasons Of CyberloafingScale: A Scale Development Study

Zülfü GENÇ¹

Süleyman Burak TOZKOPARAN²

ÖZET

Bu çalışmayla, öğrencilerin bilgisayar laboratuvarında işlenen derslerde siber aylaklık davranışına yönelme nedenlerini belirleyebilmek amacıyla bir ölçek geliştirilmiştir. Ölçek maddeleri oluşturulur iken alanyazında bulunan siber aylaklık konusu ile ilgili yapılan çalışmalar incelenmiş, bunun yanında uzman görüşüne başvurulmuştur. Çalışma kapsamında gerçekleştirilen uygulamalar 2014-2015 Akademik yılında Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi ve Mühendislik Fakültesinde öğrenim görmekte olan öğrenciler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın 1. uygulamasına 92 kadın 70 erkek toplam 162 öğrenci katılmıştır. 2. uygulamaya ise 254'ü erkek, 223'ü kadın toplam 477 öğrenci katılmıştır. 3. aşamada test-tekrar test yöntemi kullanılmış, ölçek iki hafta arayla 24 erkek ve 20 kadın olmak üzere toplam 44 öğrenciye uygulanmıştır. Toplanan veriler SPSS ve AMOS programları ile analiz edilmiştir. Ölçeğin geçerliğini araştırma için KMO ve Bartlett testi, açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi yapılmış, madde ayırt edicilikleri hesaplanmıştır. Ölçeğin güvenilirliğini araştırmak için ise ölçeğin iç tutarlılık katsayısı hesaplanmıştır. Toplanan veriler ile yapılan analizlere göre, Cronbach's Alfa güvenilirlik katsayısı ölçek için 0.83(>0.70) olarak bulunmuştur. Ölçeğin kararlılığını belirlemek için test-tekrar test yöntemi kullanılmış, ölçek iki hafta arayla 20 erkek, 24 kadın toplam 44 öğrenciye uygulanmıştır. Ölçeğe ilişkin Pearson korelasyon testi sonuçları ve Cronbach's Alfa güvenilirlik katsayıları ölçeğin güvenilirlik düzeyinin yeterli olduğunu göstermektedir. Ayrıca, yapılan testler ölçeğin "Güdülenme", "Yürütücü Kaynaklı Nedenler" ve "Derse İlişkin Tutum" olmak üzere toplam 3 faktörde toplandığını göstermiştir. Sonuç olarak; Siberaylaklık Nedenleri Ölçeği üç faktör altında toplanan, 11 maddeden oluşmuş 5'li Likert tipi bir ölçektir. Analizler ölçeğin, bireylerin siber aylaklık davranışlarının nedenlerini ölçmeye dönük geçerli ve güvenilir bir araç olduğunu ortaya koymuştur. Çalışma sonunda elde edilen bu sonuçlara göre, Siberaylaklık Nedenleri Ölçeği'nin öğrencilerin bilgisayar laboratuvarlarında gerçekleştirdikleri siberaylaklık davranışlarını ve nedenlerini belirlemede, eğitim kurumlarında bir ölçme aracı olarak kullanılabilceği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: siberaylaklık, siberaylaklık nedenleri, ölçek geliştirme, geçerlik, güvenilirlik

ABSTRACT

With this study, It is aimed to determine the reasons for cyberloafing behaviors of the students in computer labs. Reasons of Cyberloafing Scale has been developed to determine cyberloafing behaviors of undergraduate students. In the forming period of the scale items, previous studies on the cyberloafing subject in the literature have been examined and additionally it has been consulted experts for their opinions. The study has been conducted in the academic year of 2014-2015 and the participants of the study have been composed of the students studying in the Faculty of Education and Faculty of Engineering in Fırat University. 92 female and 70 male, 162 students in total have been participated in the first implementation. 254 male and 223 female, a total of 477 students have been participated in the second implementation.. In the third implementation, test-retest method was used and the scale was applied to a total of 44 students, including 24 men and 20 women at two week intervals. The data collected at the end of the implementations have been analyzed with IBM SPSS and AMOS. In order to detect the validity of the scale, KMO and Bartlett's test and exploratory and confirmatory factor analyzes have been performed, item discriminations have been designated. For the purpose of assessing the reliability of the scale, the internal consistency coefficient has been calculated. Test-retest method has been used to determine the reliability of the scale. According to the analysis performed with data, the scale's Cronbach's alpha reliability coefficient is

¹Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Bölümü, ELAZIĞ, email: zulfugenc@gmail.com

²Doktora öğrencisi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Bölümü, ESKİŞEHİR, email: buraktozkoparan@gmail.com

0.83(>0.70) and Pearson correlation coefficients are sufficient. In addition, the tests have been showed that the level of reliability of the scale sufficient and the scale items gather under three factors named “motivation”, “attitude towards lesson” and “instructor-induced reasons”. Consequently; Reasons of Cyberloafing Scale is a scale consisting of 5 points Likert type with 11 items which grouped under three factors. The analysis phase has been revealed that The Cyberloafing Scale is a valid and reliable tool for measuring the behavior of cyberloafing. According to the results obtained from this study, it can be said that Reasons of Cyberloafing Scale can be used as a measuring instrument in educational institutions for measuring reasons of students’ cyberloafing behaviors in computerlabs.

Keywords: cyberloafing, reasons of cyberloafing, scaleddevelopment, reliability, validity

1. GİRİŞ

Bilgisayar laboratuvarlarında yapılan derslerde, öğrencilerin bilgisayarı ve interneti ders dışı farklı amaçlarla kullanması büyük bir problem olarak göze çarpmaktadır. Alanyazın incelendiğinde, bu durumun birçok araştırmaya konu olduğu ve siberaylaklık olarak tanımlandığı görülmektedir (Çınar & Karcioğlu, 2015; Özkalp, Aydın & Tekeli, 2012; Yaşar & Yurdugül, 2013). Siberaylaklık ise; ders saati içinde, internetin ders dışı etkinlikler için kullanılması davranışı olarak tanımlanabilir (Kalaycı, 2010; Yaşar, 2013). Başka bir deyişle siberaylaklık, öğrencilerin bilgisayar laboratuvarında işlenen derslerde kendilerine verilen görevleri yapmak ya da anlatılanları dinlemek yerine, bilgisayar ve interneti kullanarak dersle alakası olmayan etkinlikler yapmaları olarak tarif edilebilir.

Alanyazında sözkonusu davranışların farklı araştırmacılar tarafından farklı terimlerle ifade edildiği görülmektedir (Örücü & Yıldız, 2014; Pychyl, 2001; Ugrin, Pearson & Odom, 2011; Ünal & Tekdemir, 2015). Bu terimlerden siberaylaklık “cyberloafing” terimi ise Lim (2002) tarafından kullanılmış ve sonrasında araştırmacılar tarafından yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır (Jia, 2008; Kurt, 2011; Lim, 2005;). Siberaylaklık davranışları ile ilgili olarak yapılan araştırmalarda başlangıçta ofis ve çalışma ortamlarında gerçekleştirilen siberaylaklık davranışları üzerine odaklanılmıştır (Henle, Kohut & Booth, 2009; Lim & Teo, 2006; Sevier, 2008). Daha sonraları ise eğitim-öğretim ortamlarında, bilgisayar laboratuvarlarında ders yürütücüleri tarafından gözlenen bu davranışlar birçok araştırmaya konu olmuştur (Baturay & Toker, 2015; Kalaycı 2010; Yaşar, 2013; Yılmaz, Yılmaz, Öztürk, Sezer & Karademir, 2015). Ancak bu tür ortamlarda öğrencilerin gerçekleştirdiği siberaylaklık davranışları hakkında alanyazında geniş bir anlayış oluştuğunu söylemek mümkün değildir.

Siberaylaklık davranışı, öğretmenler, akademisyenler ve bilgisayar laboratuvarında ders veren tüm eğitimciler için dersi yürütmeyi zorlaştıran etkenlerden biridir. Öğrencilerin siber aylaklık davranışlarını konu alan çalışmalar incelendiğinde elde edilen bulgulara göre, siberaylaklık davranışı genel olarak öğrenci motivasyonunun eksikliği, ortamın sıkıcılığı, dersin konusunun veya öğretmenin sevilmemesi ve bilgisayar laboratuvarında uzun süre zaman geçirilmesi ve kişilik özellikleri gibi nedenlere bağlanmaktadır (Baturay & Toker, 2015; Kalaycı, 2010; Kurt, 2011; Yaşar, 2013). Ayrıca siberaylaklık davranışlarını ve bu davranışların düzeylerini belirleme hususunda, alanyazında bulunan ölçme araçlarının artırılması gerektiği söylenebilir.

Ergün ve Altun (2012) yaptıkları çalışmada eğitim öğretim ortamlarında öğrencilerin sergilediği siberaylaklık davranışları hakkındaki görüşlerini araştırmışlardır. Bu araştırmada siberaylaklık davranışının nedenleri “motivasyon”, “ortam”, “öğretmen”, “zaman” ve “ders hedeflenme” olmak üzere 5 başlık altında toplanmıştır. Ergün ve Altun (2012)’un çalışmasının sonuçlarına göre; tüm öğrenciler ya kendileri siberaylaklık davranışlarını gerçekleştirmekte ya da arkadaşlarının siberaylaklık davranışlarında bulduklarını gözlemlemektedirler ve öğrenciler bu davranışlar konusunda çevrelerinde bulunan diğer öğrencilerden etkilenmektedirler.

Alanyazındaki araştırmaların sonuçları dikkate alındığında (Ergün & Altun, 2012; Kalaycı, 2010; Keser, Kavuk & Numanoğlu, 2016; Yaşar, 2013); öğrencilerin bilgisayar laboratuvarında işlenen derslerde yapmış oldukları siberaylaklık davranışlarının ölçülmesi ve nedenlerinin incelenmesi gereken bir konu olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle bu araştırmada siberaylaklık

davranışlarının nedenlerini ölçme konusunda bir ölçme aracı geliştirilmesi ve alanyazına kazandırılması amaçlanmaktadır.

2. YÖNTEM

Bu çalışmada yöntem olarak betimsel tarama modeli kullanılmaktadır. Betimsel tarama modelinde varlığı bilinen bir olay veya durum nitel ya da nicel yolla betimlenmeye çalışılır (Çepni, 2010; Karasar, 2008). Siberaylaklık Nedenleri Ölçeği'nin geliştirilmesi sırasında, ölçek maddelerini hazırlama, kapsam geçerliliği, deneme çalışması, yapı geçerliliğini ve güvenilirliğini belirleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Çalışmada toplanan veriler üzerinde istatistiksel işlemlerin yapılması amacıyla (ölçeğin geçerlik ve güvenilirlik analizlerini yapmak üzere) SPSS ve AMOS programları kullanılmıştır.

Örneklem

Bu çalışmada örnekleme yöntemi olarak amaçlı örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabılır durum örnekleme kullanılmıştır. Bu örneklemede belirli bir evrenden erişilmesi kolay ve pratik olan kişilere ulaşılr (Yıldırım & Şimşek, 2008).

Geliştirilen maddeler Google Formlar aracılığıyla çevrimiçi ortama aktarılmış ve öğrencilerle yine çevrimiçi ortamda paylaşılmıştır. Çalışmanın birinci ve ikinci aşamasındaki örneklem gönderilen formu gönüllülük esasına göre dolduran öğrencilerden oluşmuştur. Buna göre çalışmanın 1. aşamasının örnekleme 92 kadın, 70 erkek olmak üzere toplam 162 öğretmen adayından oluşmaktadır. 2. aşamanın örnekleme 223 kadın, 254 erkek, toplam 477 öğrenciden oluşmaktadır. 3. aşamada ise test-tekrar test yöntemi kullanılmış, ölçeğin iki hafta arayla uygulandığı örneklem 24 erkek ve 20 kadın olmak üzere Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Bölümü 2. sınıfta öğrenim gören toplam 44 öğrenciden oluşturulmuştur. Araştırmaya katılan öğrencilerin daha önce bilgisayar laboratuvarında ders alma deneyimi olmasına dikkat edilmiştir.

Madde Havuzu

Ölçek maddelerinin oluşturulmasında öncelikli olarak alanyazın taraması yapılmış ve bulunan çalışmalar incelenmiştir. Bu çalışmaların sonuçlarına göre, siberaylaklık davranışlarının genel nedenleri belirlenmeye çalışılmıştır. Belirlenen nedenlerin her biri bir önerme olacak şekilde maddeleştirilmiş, madde havuzuna eklenmiştir. Bu şekilde oluşturulan toplam 16 önerme ile madde havuzu tamamlanmıştır. Bu maddeler olumsuz önermelerden oluşmaktadır. Ayrıca ölçek 5'li likert tipinde düzenlenmiş olup, bu seçenekler; "(1) Hiçbir zaman", "(2) Nadiren", "(3) Ara sıra", "(4) Genellikle" ve "(5) Her zaman" şeklinde belirlenmiş ve puanlanmıştır.

Uzman Görüşü (Kapsam Geçerliği)

Araştırmacılar tarafından oluşturulan madde havuzunun örtüşen maddeler ve kapsam geçerliği açısından incelenmesinde iki bilgisayar ve öğretim teknolojileri eğitimi alanı uzmanından yardım ve görüş alınmıştır. Bu inceleme sonucunda uzmanlar tarafından iki maddenin önermelerinin madde havuzunda bulunan başka iki madde tarafından anlam ve içerik bakımından kapsandığına dair gelen öneri doğrultusunda iki madde çalışmadan çıkarılmıştır. Ek olarak madde havuzunda bulunan maddeler Türkçe eğitimi alan uzmanı tarafından incelenmiş, ifadesinin anlaşılmasında güçlük olduğu şeklinde dönüt alınan üç madde, öneriler doğrultusunda daha sade ve daha anlaşılır hale getirilmiştir.

Deneme Çalışması

Alanyazındaki çalışmaların kapsamlı şekilde incelenmesi ve uzman görüşünün alınması ile oluşturulan taslak ölçek bilgisayar laboratuvarında ders alma deneyimi fazla olan Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitim bölümünde dördüncü sınıfta öğrenim görmekte olan 30 öğrenciye uygulanmıştır. Öğrencilerden, anlamakta zorlandıkları maddeleri belirlemeleri ve yorumlamaları istenmiştir. Bu uygulama sonucunda ve uzman görüşleri

doğrultusunda maddeler yeniden düzenlenmiş, toplam 14 madde geçerlik ve güvenirlik çalışması için hazır hale getirilmiştir.

Faktör Analizi

Bu çalışmada taslak ölçeği geliştirme amacıyla açımlayıcı faktör analizi, ölçeği test etmek amacıyla ise doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Bir veri seti üzerinde faktör analizi yapılabilmesi için Keiser-Meyer-Olkin (KMO) değerinin .60 ve üzerinde olması ve Bartlett testinin de anlamlı olması ($p \leq .05$) gerekmektedir (Büyüköztürk, 2007).

Açımlayıcı faktör analizinde anlamlı bir kavramsal yapıya ulaşma adına; taslak ölçekteki yetersiz maddeler tespit edilir, ölçtüğü faktörler konusunda bilgi edinilir (Büyüköztürk, 2007). Doğrulayıcı faktör analizinde ise ölçeğin kuramsal faktör yapısı ile örneklemden elde edilen verilerin uyum sağlayıp sağlamadığı (uyum iyiliği) ve puanların faktöriyel değişmezliği test edilir (Tuncer & Yılmaz, 2013). Ölçekten elde edilen verilerin modele uyumu konusunda X^2/sd , AGFI, GFI, CFI, RMSEA ve SRMR değerleri incelenir ve bu değerlerin alanyazındaki uyum indeks sınırlarıyla büyük ölçüde bağdaşması gerekir (Tuncer & Yılmaz, 2013).

Bu çalışmada, oluşturulan taslak ölçeğin 1. uygulamada 162 öğrenciye uygulanması sonucunda elde edilen veriler üzerinde açımlayıcı faktör analizi yapılmıştır. Ölçeğin faktörlere ayrılma durumu temel bileşenler analizi ile belirlenmiştir. Temel bileşenler analizinde değişkenlerin bileşene hangi ölçüde etki ettiği incelenir (Field, 2013). Analiz sonuçlarına göre yapı geçerliğini sağlayan maddeler ölçeğin son haline dahil edilmiştir. 2. Aşamada 477 öğrenciye uygulanan ölçekten toplanan veri üzerinde doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiştir.

Güvenirlik Hesaplama Aşaması

Ölçeğin güvenirliği konusunda Cronbach's Alpha güvenirlik katsayıları belirlenmiş, ölçeğin kararlılık düzeyine ilişkin test-tekrar test yöntemi kullanılarak ölçeğin Pearson korelasyon katsayısı hesaplanmıştır. Açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi ile elde edilen ölçek formu, Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitim bölümünde ikinci sınıfta öğrenim görmekte olan toplam 44 öğrenciden oluşan yeni bir gruba uygulanmış, iki hafta aradan sonra ise aynı gruba ölçek yeniden uygulanmıştır. Çözümleme aşamasında ölçek maddelerinin Cronbach's Alpha katsayısı ile parça-bütün korelasyonuna (Item Total Correlation) bakılmıştır.

3. BULGULAR VE YORUM

Ölçeğin Geçerliğine İlişkin Bulgular

Açımlayıcı Faktör Analizi

Çalışmanın 1. aşamasında uygulanan taslak ölçeğin yapı geçerliğini test etmek amacıyla SPSS programı ile KMO ve Bartlett testleri yapılmış, $KMO=.83$; Bartlett testi sonucu ise $\chi^2=581,899$; $sd=55$ ($p=.00$) olarak bulunmuştur. Bu değerlerden hareketle toplanan verinin faktör analizi için uygun olduğu sonucuna varılmıştır.

14 maddeden oluşan taslak ölçeğe ilişkin varimax döndürme yöntemi kullanılarak yapılan açımlayıcı faktör analizi sonucunda 1, 4 ve 6. maddelerin faktör yüklerinin .30'un altında olduğu görülmüş ve ölçekten çıkarılmıştır. Taslak ölçeğin diğer maddelerinin madde faktör yüklerinin ise .40 ile .82 arasında değiştiği ve 3 faktöre ayrıldığı görülmüştür. Faktörlere ayrılan maddeler incelenmiş ve bu faktörler "Derse İlişkin Tutum", "Güdülenme" ve "Yürütücü Kaynaklı Nedenler" şeklinde açıklanmıştır. Taslak ölçeği oluşturan maddelerin faktör yüklerine ilişkin bilgiler Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Siber aylaklık Nedenleri Ölçeği'ni Oluşturan Maddelerin Faktör Yükleri

Maddeler	Güdülenme	Yürütücü Kaynaklı Nedenler	Derse İlişkin Tutum
2. Ders esnasında motivasyon sorunu yaşıyorum.	.82		
3. Ders sıkıcı geliyor.	.80		
5. Laboratuvar ortamı sıkıcı geliyor.	.63		
9. Derse konsantre olamıyorum.	.79		
7. Ders hocasını sevmiyorum.		.50	
8. Derste tek yönlü iletişimin olması (sadece hoca konuşuyor) bana göre değil.		.55	
13. Bildiğim bir konuyu tekrar dinlemek istemiyorum.		.78	
14. Derslerde verilen görevler için yeterli süre verilmiyor.		.69	
10. Dersi sevmiyorum.			.40
11. Derste başarılı olamayacağımı düşünüyorum.			.73
12. Dersin bana yararı olmayacağını düşünüyorum.			.67

Tablo 1'de görüldüğü üzere “Güdülenme” faktöründe 4, “Yürütücü Kaynaklı Nedenler” faktöründe 4 ve “Derse İlişkin Tutum” faktöründe 3 madde bulunmaktadır.

Faktör yüklerinin düşük olmasından dolayı 3 maddenin ölçekten çıkarılması ve faktörlerinin belirlenmesinin ardından ölçekte bulunan 11 maddenin konuyu hangi oranda açıkladığıyla ilgili olarak faktörlerin ve ölçeğin bütününe toplam varyansı hangi oranda açıkladığı (total variance explained) incelenmiştir. Faktörlerin ve ölçeğin bütününe toplam varyansı açıklama oranları Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Siber aylaklık Nedenleri Ölçeğinin Toplam Varyansı Açıklama Oranları

Faktör	Toplam Açıklanan Varyans (%)
Güdülenme	38.1
Yürütücü Kaynaklı Nedenler	13
Derse İlişkin Tutum	9.7
Toplam:	60.8

Tablo 2’de görüldüğü üzere ölçeğin “Güdülenme” faktörünün toplam varyansın %38.1’ini, “Güdülenme” ve “Yürütücü Kaynaklı Nedenler” faktörlerinin birlikte toplam varyansın %51.1’ini, üç faktörün birlikte toplam varyansın %60.8’ini açıkladığı görülmektedir. Sosyal bilimler alanında bu değer %50’nin üzerinde olmasının beklendiği düşünüldüğünde, ölçek maddelerinin açıkladığı varyansın yeterli düzeyde olduğu söylenebilir (Kara, 2010).

Doğrulayıcı Faktör Analizi

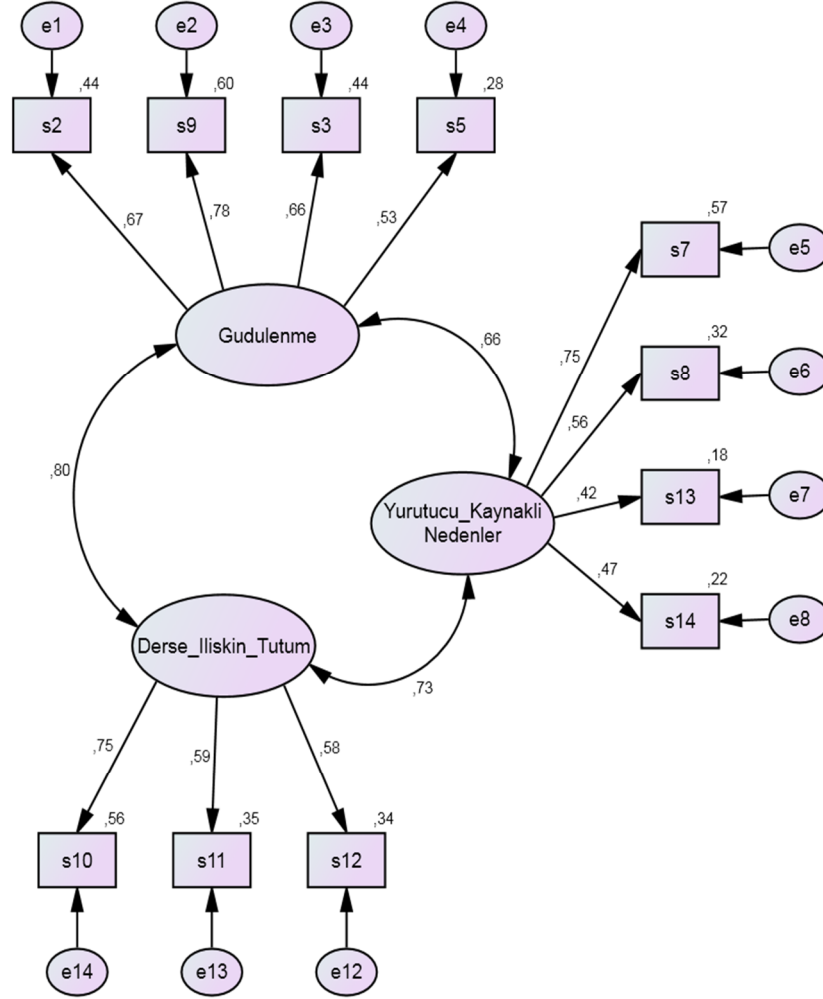
Çalışmanın 2. aşamasında elde edilen verilerin yapı geçerliğini test etmek amacıyla SPSS programı ile KMO ve Bartlett testleri yapılmış, KMO=.85; Bartlett testi sonucu ise $\chi^2=1399,844$; $sd=55$ ($p=.00$) olarak bulunmuştur. Bu değerlerden hareketle toplanan verinin faktör analizi için uygun olduğu sonucuna varılmıştır. Açımlayıcı faktör analizi sonucunda 3 faktörden oluştuğu belirlenen ölçeğin faktör yapılarını doğrulamaya yönelik olarak çalışmanın 2. aşamasında maksimum olasılık tekniği kullanılarak doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır.

Doğrulayıcı faktör analizine ilişkin ulaşılan standartlaştırılmış uyum indeksleri Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Ölçeğin faktör yapısının Uyum İndeksleri

Uyum İndeksi	Uyum Değeri
CMIN/DF	3.70
GFI	.948
CFI	.919
AGFI	.916
NFI	.893
RMSEA	.075
SRMR	.0472

Maksimum olasılık tekniği kullanılarak yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucunda uyum indeksleri CMIN/DF (X^2/sd)=3,70; GFI=.948; CFI=.919; AGFI=.916; NFI=.893; RMSEA=.075 ve SRMR=.0472 olarak bulunmuştur. Bu bilgiler ışığında ölçeğin uyum indekslerinin iyilik değerlerinin hepsinin iyi uyum ve kabul edilebilir uyum aralıkları arasında olduğu söylenebilir (Bayram, 2010; Meydan & Şeşen, 2011). Dolayısıyla elde edilen verilerle ölçeğin faktör yapısının doğrulandığı yorumunda bulunulabilir. Doğrulayıcı faktör analizine ilişkin ulaşılan bulgular Şekil 1’de gösterilmiştir.

Chi squared=151,615 df=41 p=,000
Standardized estimates
GFI=,948 CFI=,919 AGFI=,916 NFI=,893
RMSEA=,075 SRMR=,0472

Şekil 1. Siberaylaklık Nedenleri Ölçeğinin Faktör yapısına ilişkin Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Siberaylaklık Nedenleri Ölçeği için yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucunda; faktör yüklerinin .42 ile .78 arasında değiştiği Şekil 1’de görülmektedir. Maddelerin faktör yükleri “Güdülenme” faktöründe 2. madde için .67, 3. madde için .66, 5. madde için .53, 9. madde için .78’dir. “Yürütücü Kaynaklı Nedenler” faktöründe 7. madde için .75, 8. madde için .56, 13. madde için .42, 14. madde için .47’dir. “Derse İlişkin Tutum” faktöründe 10. madde için .75, 11. madde için .59, 12. madde için .58’dir. “Güdülenme” faktörü ve “Yürütücü Kaynaklı Nedenler” faktörü arasındaki korelasyon katsayısının .66, “Yürütücü Kaynaklı Nedenler” faktörü ve “Derse İlişkin

Tutum” faktörü arasındaki korelasyon katsayısının .73, “Derse İlişkin Tutum” faktörü ve “Güdülenme” faktörü arasındaki korelasyon katsayısının .80 olduğu görülmektedir.

Ölçeğin Güvenirliğine İlişkin Bulgular

Taslak ölçeğin güvenirliliğini hesaplamak üzere toplanan veriler üzerinde iç tutarlılık ve kararlılık analizleri yapılmıştır.

İç Tutarlılık Katsayıları

Ölçeğin faktörlere göre ve bütün olarak güvenirliliğini belirlemek üzere Cronbach’s Alpha güvenirlilik katsayıları belirlenmiştir. Ölçeğin faktörlerine ve bütününe ilişkin ulaşılan değerler Tablo 4’de görülmektedir.

Tablo 4. Siber aylaklık Nedenleri Ölçeğinin İç Tutarlılık Düzeyleri

Faktörler	Madde Sayısı	Cronbach’s Alpha
Güdülenme	4	.75
Yürütücü Kaynaklı Nedenler	3	.64
Derse İlişkin Tutum	4	.69
Toplam	11	.83

Tablo 4’de görüldüğü üzere; ölçeğin “Güdülenme” faktörünün Cronbach’s Alpha güvenirlilik katsayısı .75, “Yürütücü Kaynaklı Nedenler” faktörünün Cronbach’s Alpha güvenirlilik katsayısı .64, “Derse İlişkin Tutum” faktörünün Cronbach’s Alpha güvenirlilik katsayısı .69 ve ölçeğin bütünüünün Cronbach’s Alpha güvenirlilik katsayısı ise .83’tür. Buna bulgulara göre ölçeğin faktörlerinin iç tutarlılık katsayılarının yeterli düzeyde olduğu ve bütünüünün iç tutarlılık katsayısının yüksek olmasına bağlı olarak, ölçeğin tutarlı ölçümler yapabildiği yorumunda bulunulabilir.

Kararlılık Düzeyi

Ölçeğin kararlılık düzeyini belirlemek için test-tekrar test yöntemi kullanılmıştır.24 erkek 20 kadın toplam 44 öğrenciden oluşan bir grupla ölçeğin puan değişmezliğine ilişkin test-tekrar test korelasyon katsayısı belirlenmiştir. Ölçek iki hafta ara ile aynı gruba uygulanmış, elde edilen veriler üzerinde Pearson korelasyon testi yapılmıştır. Bu iki uygulamada ortaya çıkan puanlar arasındaki Pearson korelasyon katsayıları Tablo 5’te yer almaktadır.

Tablo5. Siber aylaklık Nedenleri Ölçeği’nin Test-Tekrar Test Korelasyon Katsayıları

Faktör	r	p
Güdülenme	.87	.00
Yürütücü Kaynaklı Nedenler	.77	.00
Derse İlişkin Tutum	.84	.00
Toplam	.84	.00

“Güdülenme” faktörünün korelasyon katsayısı .87, “Yürütücü Kaynaklı Nedenler” faktörünün korelasyon katsayısı .77 ve “Derse İlişkin Tutum” faktörünün korelasyon katsayısı .84 olarak hesaplanmıştır. Bu değerlere göre ölçeğin kararlı ve güvenilir ölçümler yapabileceği yorumunda bulunulabilir (Büyüköztürk, 2007).

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu araştırma ile öğrencilerin bilgisayar laboratuvarında işlenen derslerde gerçekleştirdikleri siber aylaklık davranışlarını ölçmek üzere bir ölçme aracı geliştirilmiştir. Madde havuzunda toplanan 16 madde ön çalışma sonunda 14 maddeye düşürülmüş, uygulama aşamasından elde edilen verilerin analiz edilmesiyle faktör yükleri .30’un altında olan maddeler ölçekten çıkarılmış, 11 maddelik bir ölçeğe ulaşılmıştır. Alanyazın taraması, uzmanların görüşleri ve araştırmacıların gözlemlerinden hareketle oluşturulan, geçerlik ve güvenirlilik çalışmaları yapılan Siber aylaklık Nedenleri Ölçeği’nin “Güdülenme”, “Yürütücü Kaynaklı Nedenler” ve “Derse İlişkin Tutum” olmak üzere toplam üç alt faktörden oluştuğu ortaya koyulmuştur. Bu üç faktördeki maddelerin

madde faktör yükleri ve açıklanan varyans oranlarına göre ölçeğin yapı geçerliğine sahip olduğu söylenebilir.

Ölçekte yer alan maddeler “(1) Hiçbir zaman”, “(2) Nadiren”, (3) Ara sıra”, “(4) Genellikle” ve “(5) Her zaman” şeklinde derecelendirilmiştir. “Güdülenme” ve “Derse İlişkin Tutum” faktörlerinden alınabilecek en düşük puan 4, en yüksek puan 20, “Yürütücü Kaynaklı Nedenler” faktöründe ise en düşük puan 3 ve en yüksek puan 15’tir. Ölçeğin faktörleri için alınacak toplam puanlar ile öğrencilerin gerçekleştirdiği siber aylıklık davranışlarının nedenleri konusunda fikir edinilebilir.

Güdülenme öğrencilerin öğrenmeye ve ders etkinliklerine yönelmelerine ilişkin olarak iç (motivasyon) veya dış etkenleri ifade etmektedir. *Derse İlişkin Tutum* öğrencilerin dersi takip etme ve ders içinde kendilerine verilen görevleri yapma konusundaki tutumlarını ifade etmektedir. *Yürütücü Kaynaklı Nedenler* ise öğrencilerin bilgisayar laboratuvarında işlenen derslerde ders yürütücüsü kaynaklı olarak (dersteki tutumu, kullandığı yöntemler vb.) siber aylıklık davranışlarına yönelmelerini ifade etmektedir.

Alanyazında güdülenme ve motivasyonun eğitim öğretim ortamlarında gerçekleştirilen siber aylıklık davranışlarına etkisi olduğunun belirtildiği çalışmalar bulunmaktadır (Ergün & Altun, 2012; Kalaycı, 2010). Aynı şekilde öğrencilerin siber aylıklık davranışlarında derse ve ders yürütücüsüne yönelik tutumlarının etkisi olduğu görülmektedir (Ergün & Altun, 2012; Tozkoparan, 2016). Ergün ve Altun (2012)’un çalışmasında siber aylıklık davranışlarının nedenleri “motivasyon”, “ortam”, “öğretmen”, “zaman” ve “derse hedeflenme” olmak üzere 5 başlık altında toplanmıştır. Bu çalışmada siber aylıklık davranışlarıyla ilgili olarak ortaya konan nedenler de alanyazında bulunan çalışmalarla paralellik göstermektedir. Dolayısıyla bu çalışmada geliştirilen ölçme aracı ile öğrencilerin siber aylıklık davranışlarının söz konusu nedenlerinin değerlendirilebileceği yorumunda bulunulabilir. Ayrıca siber aylıklık davranışları konusunda Türkçe alanyazındaki çalışmaların sınırlılığı düşünüldüğünde, bu çalışma ve çalışmada geliştirilen ölçme aracı alanyazındaki boşluğu doldurmaya katkıda bulunabilir.

Sonuç olarak; Siber aylıklık Nedenleri Ölçeği üç faktör altında toplanan, 11 maddeden oluşan 5’li likert tipi bir ölçektir. Analizler ölçeğin, bireylerin siber aylıklık davranışlarının nedenlerini ölçmeye dönük geçerli ve güvenilir bir araç olduğunu ortaya koymuştur. Çalışma sonunda elde edilen bu sonuçlara göre, Siber aylıklık Nedenleri Ölçeği’nin bilgisayar laboratuvarlarında öğrencilerin siber aylıklık davranışlarını ve nedenlerini belirlemede, eğitim kurumlarında bir ölçme aracı olarak kullanılabilir.

6. KAYNAKÇA

Baturay, M. H. & Toker, S. (2015). An investigation of the impact of demographics on cyberloafing from an educational setting. *Computers in Human Behavior*, 50, 358-366.

Bayram, N. (2010). Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş AMOS Uygulamaları. Bursa: Ezgi Kitabevi.

Büyüköztürk, Ş. (2007). Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı. Ankara: Pegem Yayıncılık.

Çepni, S. (2010). Araştırma ve Proje Çalışmalarına Giriş. Trabzon: Celepler Matbaacılık.

Çınar, O., & Karcıoğlu, F. (2015). The Relationship between Cyberloafing and Organizational Citizenship Behavior: A Survey Study in Erzurum/Turkey. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 207, 444-453.

Ergün, E., & Altun, A. (2012). Öğrenci Gözüyle Siber Aylıklık ve Nedenleri. *Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama*, 2(1), 36-53.

Field, A. (2013). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics* (4th Edition). London: Sage Publications Ltd.

Henle, C. A., Kohut, G., & Booth, R. (2009). Designing electronic use policies to enhance employee perceptions of fairness and to reduce cyberloafing: An empirical test of justice theory. *Computers in Human Behavior*, 25(4), 902-910.

- Jia, H. H. (2008). Relationships between the big five personality dimensions and cyberloafing behavior. Unpublished Doctoral Dissertation. Southern Illinois University, Carbondale, IL.
- Kalaycı, E. (2010). Üniversite Öğrencilerinin Siberaylaklık Davranışları İle Öz-Düzenleme Stratejileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara.
- Kara, A. (2010). Öğrenmeye İlişkin Tutum Ölçeğinin Geliştirilmesi. *Electronic Journal of Social Sciences*, 9(32), 49-62.
- Karasar, N. (2008). Bilimsel Araştırma Yöntemi. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Keser, H., Kavuk, M., & Numanoğlu, G. (2016). The relationship between Cyber-Loafing and internet addiction. *Cypriot Journal of Educational Sciences*, 11(1), 37-42.
- Kurt, M. (2011). "Siber Aylaklık Davranışlarının Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi" Fırat University 5th International Computer & Instructional Technologies Symposium, September 22-24, Elazığ.
- Lim, V. K. G. (2002). The IT way of loafing on the job: cyberloafing, neutralizing and organizational justice. *Journal of Organizational Behavior*, 23(5), 675-694.
- Lim, V. K. G. (2005). The moderating effect of neutralization technique on organizational justice and cyberloafing. *Pacis 2005 Proceedings*, 206-219.
- Lim, V. K. G., & Teo, T. S. H. (2006). Cyberloafing and organizational justice. In M. Anandarajan, T. S. H. Teo & C. A. Simmers (Eds.), *The Internet and Workplace Transformation* (pp. 241-258). Armonk, NY: M.E. Sharpe.
- Meydan, C. H., & Şeşen, H. (2011). Yapısal Eşitlik Modellemesi AMOS Uygulamaları. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Örücü, E., & Yıldız, H. (2014). İşyerinde Kisisel İnternet ve Teknoloji Kullanımı: Sanal Kaytarma/The Personal Internet and Technology Usage at the Workplace: Cyberslacking. *Ege Akademik Bakis*, 14(1), 99-114.
- Özkalp, E., Aydın, U., & Tekeli, S. (2012). Sapkın Örgütsel Davranışlar ve Çalışma Yaşamında Yeni Bir Olgu: Sanal Kaytarma (Cyberloafing) ve İş İlişkilerine Etkileri. *Çimento İşveren Sendikası Dergisi*, 26(2), 18-33.
- Pychyl, T. A. (2001). Cyberslacking and the Procrastination Superhighway. *Social Science Computer Review*, 19(4), 431-444.
- Tozkoparan, S. B. (2016). İnternet Bağımlılığı ve Öğrenmeye İlişkin Tutumun Siberaylaklık Davranışlarına Etkisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mevlana Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Anabilim Dalı. Konya.
- Tuncer, M., & Yılmaz, Ö. (2013). Development of the Scale of Project Based Virtual Learning Qualifications. *Elementary Education Online*, 12(1), 109-119.
- Ugrin, J. C., Pearson, J. M., & Odom, M. D. (2011). Cyber-slacking: self-control, prior behavior and the impact of deterrence measures. *Review of Business Information Systems (RBIS)*, 12(1), 75-88.
- Ünal, Ö. F., & Tekdemir, S. (2015). Sanal Kaytarma: Bir Kamu Kurumunda Ampirik Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 95-118.
- Yaşar, S. (2013). Üniversite Öğrencilerinin Denetim Odağı ve Bilgisayar Laboratuvarına Yönelik Tutumlarının Siberaylaklık Davranışlarına Etkisi. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Anabilim Dalı. Ankara.
- Yaşar, S., & Yurdugül, H. (2013). The Investigation of Relation Between Cyberloafing Activities and Cyberloafing Behaviors in Higher Education. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 83, 600-604.
- Yılmaz, F. G. K., Yılmaz, R., Öztürk, H. T., Sezer, B., & Karademir, T. (2015). Cyberloafing as a barrier to the successful integration of information and communication technologies into teaching and learning environments. *Computers in Human Behavior*, 45, 290-298.

“MEFLUÇ DEVLET İRADESİNDEN” KUDRETLİ DEVLETE (12 EYLÜL YÖNETİMİNİN SİYASİ KÜLTÜRÜ BAĞLAMINDA ANAYASA YAPIM POLİTİKASI)

*“From The Paralysed Will of the State” To The Powerful State
(Constitution Making Policy of 12 September Administration in the Context of
its Political Culture)*

Ali Haydar SOYSÜREN¹

İhsan KURTBAŞ²

ÖZET

Yeni anayasa tartışmaları, son dönemin en önemli gündem konularından biridir. Türk siyasal hayatına bakıldığında, bütün anayasaların, olağanüstü koşullarda hazırlandığı söylenebilir. 1982 Anayasası da, darbe yönetiminin çıkardığı yasalarının anayasallaştırılmasına dayanır. 1982 Anayasası, bugüne kadar, birçok değişiklik geçirmesine rağmen; hala, ülkede yeni anayasa ihtiyacını inkâr eden herhangi bir kişi/tafak yoktur. Tartışmalar, anayasaya ihtiyaç olup olmamasından ziyade; ‘nasıl bir anayasa’ olacağı üzerinedir. Çünkü anayasalar, modern siyasal sistemlerin işleyişi başta olmak üzere, bir toplumun sosyolojik, kültürel ve hatta ekonomik yapısı üzerinde yaşamsal rol oynama kabiliyetine sahip temel metinler ve yol haritalarıdır. Bu çalışmanın amacı; anayasanın önemi ve güncel tartışmalardan hareketle, 12 Eylül Anayasası yapım sürecinde, başta Kenan Evren ve MGK olmak üzere sürecin baş aktörlerinin anayasa yapım politikalarını demokratik meşruiyet açısından incelemektir. Bunun için 1982 Anayasasının hazırlandığı siyasal ortamı, anayasayı yapan tarafların siyasal kültürünü ve anayasa yapım politikalarını incelemek yoluna gidilmiştir. Sonuçta, 1982 anayasası hazırlama sürecinin oligarşik, otoriter ve anti-demokratik yapısının siyasal ve tarihi kodlarına ilişkin tespitlerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: 12 Eylül, Darbe, 1982 Anayasası, Milli Güvenlik Konseyi (MGK), Danışma Meclisi, Demokrasi, Politik Kültür

ABSTRACT

The debates on new constitution are one of the most important subject on the agenda in the recent period. When we look at Turkish political history, it can be said that all the constitutions were prepared under extraordinary conditions, with the exception of Constitution of 1924. Hence the 1982 Constitution is also based on the transformation of the legislation issued by the coup management into a constitution. Although the 1982 Constitution has undergone many changes so far, there no one in the country denying the need for a new constitution. Therefore the discussions are not on the necessity for a new constitution but are rather on “what type of a constitution” there should be. This is mainly because constitutions are basic texts and road maps with the ability to play a vital role on the sociological, cultural, and even economic structure of a society, especially the functioning of modern political systems. The purpose of this study is, based on importance of the constitution and the current debate, to examine the constitution making policies of the main actors, especially of Kenan Evren and the NSC, in the process of making of the 12 September Constitution in terms of democratic legitimacy. For this, the political environment in which the Constitution of 1982 was prepared, the political culture of the constituent actors and their constitution making policies were examined. As a result, the political and historical codes of the oligarchic, authoritarian and anti-democratic structure of the 1982 constitution making process were determined.

Keywords: 12 September, Coup, 1982 Constitution, National Security Council (NSC), Advisory Council, Democracy, Political Culture

¹ Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü ARDAHAN, soysuren@gmail.com

² Yrd. Doç. Dr., Ardahan Üniv. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl. ARDAHAN kurtbasihisan@hotmail.com

GİRİŞ

Sened-i İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanı gibi anayasallaşma sürecinin ilk adımları sayılabilecek gelişmeler bir tarafa bırakılırsa; Türk siyasal hayatının anayasa ile tanışması 1876'da kabul edilen Kanuni Esasi'yledir. Milli mücadele döneminin özel koşullarında şekillenen 1921 Anayasası, mücadelenin kazanılması, Osmanlı Devleti'nin hükmü şahsiyetinin son bulması ardından yerini 1924 Anayasasına bırakmıştır. 27 Mayıs 1960 darbesiyle son bulan 1924 anayasası, 36 yıllık ömrüyle halen Türkiye'nin en uzun süre yürürlükte kalmış anayasası olma özelliğini taşımaktadır. Esasen tek parti döneminin bir ürünü olan 1924 Anayasası, çok partili hayata geçişle birlikte; bu siyasal genişlemenin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalmıştır. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidarı devam ederken sorunlu bulunmaya başlanan 1924 Anayasası üzerindeki tartışmalar, Demokrat Parti (DP) döneminde muhalefet-iktidar geriliminin önemli öğelerinden biri olarak yerini korumuştur.

27 Mayıs 1960 Darbesi, yeni bir anayasa ile neticelenmiştir. Darbecilerin, DP geleneğini dışlayarak yaptığı 1961 Anayasası, kısa süre sonra dışladığı geleneğin ürünü bir iktidarın eliyle uygulanmak akıbetiyle karşı karşıya kalmıştır. İktidara gelen Adalet Partisi (AP), 1961 Anayasasını, yönetimi zaafa uğratan ve değiştirilmesi gereken bir unsur olarak görmüştür. AP'nin 1960'lı yıllarda gerçekleşmeyen bu arzusu, 12 Mart 1971 Muhtırası ile başlayan dönemde askerlerin etkisiyle hayat bulmuştur. Muhtıranın ardından, askerlerin etkisiyle iş başına getirilen ara dönem hükümetleri, 1973 genel seçimiyle yerini yeniden seçimlerin tayin ettiği hükümetlere bırakmıştır. 1973 seçimlerinden sonra kurulan CHP ve Milli Selamet Partisi (MSP) hükümeti ile 1970'li yıllardaki koalisyon hükümetleri dönemi başlamıştır. 1974 Kıbrıs çıkarması ardından, hükümetteki uyumsuzluğu gerekçe gösteren Ecevit, erken seçime gitmek için koalisyonu bozmuştur. Kıbrıs rüzgârını ardına almış Ecevitli seçimin yaratacağı dezavantajlı durumdan kaçınan Adalet Partisi'nin ve Milli Selamet Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi ile Demokratik Parti'den kopanlarla kurduğu Milliyetçi Cephe koalisyonu, Türkiye'yi 1977 seçimlerine taşımıştı.

1977 seçimlerinde yükselişini sürdürmesi ve yüzde 41'in üzerinde bir oya ulaşmasına rağmen; CHP, yinede tek başına iktidarı sağlayacak vekil sayısına ulaşamamıştır. Bu durum, sağ bloğun yeniden Milliyetçi Cephe koalisyonuyla iktidarda kalmasını sağlamıştır. CHP; ancak bir süre sonra, AP'den istifa eden 11 milletvekilinin desteğiyle iktidar koltuğuna oturabilmişti. Bağımsız destekli CHP hükümeti, 1979 yılında yapılan Senato seçimlerinde CHP'nin oy kaybetmesi üzerine Ecevit'in istifasıyla son bulmuştur. Yerini AP'nin dışarıdan Milli Selamet Partisi-Milliyetçi Hareket Partisi destekli azınlık hükümetine bırakmıştı. 1970'li yıllardaki istikrarsızlığı gerekçe gösteren Türk Silahlı Kuvvetleri, 12 Eylül 1980'de darbe yapmış ve yönetime el koymuştur. Böylece 1961 Anayasası, henüz 20 yılını doldur(a)madan, fiilen rafa kaldırılmış ve yerine 1982 Anayasa'sı yapılmıştır.

Türk siyasal hayatına bakıldığında en dikkat çekici hususlardan biri, neredeyse bütün anayasaların olağanüstü koşullarda ve çok sık aralıklarla yapıldığı gerçeğidir. İhtiyaçları uzun vadeli karşılayacak, herkesin üzerinde mutabık kaldığı bir anayasa yapma arayışı, bugün de gündemin en önemli konularından biridir. Yapılması gündemde olan anayasayla, denilebilir ki, Türk siyasal tarihinde, ilk defa, normal koşullarda bir anayasa yapma şansı yakalanmıştır. Bu çalışmanın amacı; 1982 Anayasasının yapım sürecini demokratik meşruiyet açısından inceleyerek, yeni anayasa tartışmalarına, bir ölçüde, katkı sunmaktır.

Çalışmanın başlığına kaynaklık eden Kenan Evren'in 'mefluç devlet iradesi'³ kavramı, anayasa yapım politikasını motive eden siyasal kültürün temel mottosudur. Çalışmada, Danışma Meclisi ve Milli Güvenlik Konseyi tutanaklarından, Anayasa Komisyonu raporlarından, Milli Güvenlik Konseyi karar ve bildirimlerinden, darbe dönemi çıkarılan kanunlardan, dönemin

³ **Mefluç:** İnmeli, felçli, bozuk, düzgün olmayan (TDK, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5863974640c170.68519532)

aktörlerinin hatıratlarından ve Milliyet ve Cumhuriyet gazetelerinin o dönemdeki haberleri ve köşe yazılarından yararlanılmıştır.

1- ANAYASAYA BİÇİLEN MİSYON VE DARBE YÖNETİMİNE YASAL DAYANAK

27 Mayıs 1960'ta on yıllık Demokrat Parti iktidarını deviren Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK), 12 Mart 1971 Muhtırası ve 12 Eylül 1980 darbesiyle yeniden sahneye çıkmıştır. 12 Eylül 1980 darbesi, Adalet Partisi azınlık hükümetinin başta olduğu, 1970'li yılların ikinci yarısında ivme kazanarak yoğunlaşan sağ-sol çatışmasının derinleştiği, aylarca devam eden Cumhurbaşkanı seçme turlarının sonuçlandırılmadığı bir ortamda gerçekleşmiştir. Bu ortamda, hem elitler hem de halk düzeyinde istikrar ve toplumsal düzen beklentisini gerekçe olarak kullanan darbeciler, yönetime el koymuştur.

Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in başkanlığında, dört kuvvet komutanından oluşan Milli Güvenlik Konseyi (MGK)⁴, darbe ile birlikte yasama ve yürütme yetkisini fiilen ele almış, asli kurucu iktidar olarak yeni dönemi şekillendirme sürecine girmiştir.

TSK adına ülke yönetimine el koyanlar, darbeye yol açan sorunların, 'başlıca sebebi'nin 1961 Anayasası olduğuna "gönülden" inanmıştı (Evren, 1991: 274). Bu tutum darbenin lideri Genelkurmay Başkanı Kenan Evren'in darbe günü yaptığı konuşmasına da yansımış, TSK'nın 'yürütme sorumluluğunu' "en kısa zamanda" kurulacak Bakanlar Kurulu'na bırakacağını belirterek, "hür, demokratik parlamenter sistemin şimdi olduğu gibi dejenere edilmesine ve tıkanmasına mani olucu ve Türk toplumuna yaraşır bir Anayasa" sözünü vermiştir (Evren, 2000: 14). Biçilen misyondan da anlaşılacağı üzere Anayasa, yeni yönetimin kurmayı vadettiği yapının temeliydi. Bu bakımdan darbeden itibaren, yeni anayasa mevzuu gündemin odağında kalmıştır. Mesele, 'hür, demokratik parlamenter sistemin dejenere edilmesine ve tıkanmasına mani olucu ve Türk toplumuna yaraşır bir Anayasa'nın nasıl inşa edileceğiydi.

MGK Başkanı ve Devlet Başkanı Kenan Evren, 16 Eylül'de düzenlediği basın toplantısında, halen yasama yetkisinin "Milli Güvenlik Konseyi'nde; yürütme görevinin ise kendi başkanlığında 'bakan yetkilerine sahip müsteşarlardan oluşan bir kurul' bünyesinde sürdürüldüğünü hatırlattıktan sonra, 'geçici bir anayasa hazırlanması' ve ardından 'kurucu meclis kurulması' hedefini koymuştur ("Anarşiye Hiçbir", 1980). Hükümeti kurmakla görevlendirilen Bülend Ulusu da, anayasa dâhil "gerekli yasal düzenlemelerin en geç 7-8 ay içinde tamamlanacağını" açıklamıştır ("Tüm Yasal Düzenlemeleri", 1980). MGK yönetiminin en kısa sürede asli görevine dönme vaadi; Kurucu Meclis ve yapacağı Anayasanın, normalleşmenin kritik eşiği sayılmasına ve ilginin odağında kalmasına sebep olmuştur (Hızlı Adımlar, 1980)⁵.

Fiilen rafa kaldırılmış 1961 Anayasası yerine, yenisi yapılmaya dek, iş görece geçici anayasa çalışmaları hemen başlatılmıştır. Bu bağlamda, Milli Savunma Bakanlığı (MSB) bünyesinde bir komisyonun, geçici anayasa metni üzerinde çalıştığı ("Geçici Anayasa Çalışmalar", 1980) ve Genelkurmay'da hazırlanan taslağın MGK'ya sunulduğu basına yansımıştır ("Geçici Anayasa Taslağı", 1980). Süreç, Ekim ayı sonlarına doğru MGK'nın kabul ettiği 'Anayasa Düzeni Hakkında Kanun'la netleşmiştir. Kanun, askeri bürokrasideki çalışmalara değil; hukukçu kimliği olan eski bir siyasetçinin hazırladığı taslağa dayanıyordu. Evren'in isteğiyle, 'anayasa yerine kaim olmak üzere', 'geçici anayasa' için çalışmaya girişen Emin Paksüt'ün hazırladığı taslak; 'hem mevcut anayasayı yürürlükte' tutması, hem de MGK'ya ait 'kanun, bildiri ve kararları' geçerli

⁴ Evren'in dışındaki MGK üyeleri, Kara Kuvvetleri Komutanı Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Nejat Tümer, Jandarma Genel Komutanı Sedat Celasun'dan oluşuyordu. Genel Sekreterliğe ise Orgeneral Haydar Saltık atanmıştı (MGK 4 Nolu Bildiri, 1980).

⁵ 12 Aralık 1980 tarihinde kabul edilen "Milli Güvenlik Konseyi Hakkında Kanun"da da kurucu meclise atıf vardı. Kanuna göre, MGK başkan ve üyelerinin görev süresi, Kurucu Meclis tarafından hazırlanarak halk oyuna sunulacak yeni Anayasada belirlenen hükümler doğrultusunda oluşacak TBMM fiilen göreve başlayınca kadar devam edecekti (Milli Güvenlik Konseyi Hakkında Kanun, 1980)

kılması nedeniyle Evren tarafından ‘çok beğenilmiş’ ve beklenen geçici anayasa işlevini yüklenmiştir (Evren, 1991: 130).

7 maddelik, Anayasa Düzeni Hakkındaki Kanun (1980), 1961 Anayasasının TBMM’sine tanıdığı yetkileri MGK’ya; Cumhurbaşkanına tanıdığı yetkileri MGK Başkanı ve Devlet Başkanı’na verirken, ‘*Milli Güvenlik Konseyince kabul edilerek yayımlanan bildiri ve karar hükümleri ile yayımlanan ve yayınlanacak olan kanunların Anayasaya aykırılığı iddiası ileri sürülemez*’ hükmüyle MGK bildiri ve kararlarını, Anayasadan üstün kılmıştır. Keza 6. maddesine göre; anayasa ve/veya yürürlükteki kanunlarla çelişmesi durumunda MGK’nın kabul ettiği bildiri, karar ve kanunlar esas alınacaktır. Esasen kanunun ilk maddesinde ‘*istisnalar saklı kalmak üzere, yeni bir anayasa kabul edilip yürürlüğe girinceye kadar*’ uygulamada kalacağı hükmüyle, 1961 anayasasının varlığını tanımasına rağmen; saydığı istisnalarla normlar hiyerarşisindeki üstün konumunu tümüyle bitiriyordu. Basında yer bulan⁶ Anayasa’nın ‘istisnalar dışında yürürlükte kaldığına dair’ argüman, bahse konu ‘istisnaların’ büyüklüğü karşısında pek naif kalmıştır.

Anayasa Düzeni Hakkında Kanun, her ne kadar 27 Ekim 1980 tarihinde kabul edilmişse de, 12 Eylül 1980 tarihinden itibaren geçerli olacağı hükme bağlanmıştır. Geriye dönük uygulamayı içerdiğinden, hukukun temel prensiplerinden ‘*kanunlar, geriye dönük işlemmez*’ ilkesine aykırı olup; dönemin ruhunu yansıtmaması açısından dikkat çekicidir. Böylelikle darbeden itibaren MGK’nın aldığı karar ve yayınladığı bildirimlerin tümü anayasal norm haline getirilmiştir. MGK’nın bütünsel bir metin yerine [Geçici Anayasa], sürece yayılmış bir anayasal norm inşasına girişmesi MGK’ya, ‘yasallık’ zırhı sağlasa da; tek tek kanunlarla aldığı karar ve yaptığı uygulamaların meşruluğunu sorunsallaştırmaktadır. Zira sınırını kendi belirlediği iktidar yetkisiyle donanmış MGK, öngördüğü devlet ve toplum tasavvuruna yönelik riskleri minimize etme yolunda, siyasi partiler şahsında, kurumsal siyaseti devreden çıkararak bir politika benimsemiştir.

2- KURUMSAL SİYASETİN İZOLASYONU

12 Eylül yönetimini yasallaştıran ‘Anayasa Düzeni Hakkında Kanunu’ takiben, MGK Genel Sekreteri Haydar Saltık, iç ve dış kamuoyundaki belirsizliği gidermek için ‘demokrasiye geçiş programının ana hatlarını’ bir basın toplantısıyla açıklamıştır. Buna göre; ‘Kurucu Meclis mutlaka kurulacaktı. Ancak evvela Kurucu Meclisin teşkiline imkân verecek ön şartların sağlanmış olması gerekiyordu. Bu şartlar sağlandıktan sonra, kuruluş, görev ve yetkilerine dair kanun çerçevesinde oluşturulacak meclis anayasayı hazırlayacak ve halk oylamasında kabul edilmesi halinde, siyasi partiler kanunu yapılacak; yeni yapılan anayasa ve siyasi partiler kanununa göre kurulacak yeni partilerle seçimlere gidilecekti. Bu sürecin neticesinde oluşacak TBMM’nin faaliyete başlamasıyla Kurucu Meclis ve Milli Güvenlik Konseyi’nin mevcudiyeti son bulacak ve böylelikle normal demokratik siyasi hayata bütünüyle dönülmüş olacaktı (Evren, 1991: 136-137)’. Saltık, normalleşmenin aşamalarını saymış; ancak, bir takvime bağlamaktan kaçınmıştı. Yalnızca 27 Mayıs döneminde oluşturulan Kurucu Meclis’in darbeden yedi ay sonra faaliyete geçtiğini hatırlatmıştı. Belirsiz bıraktığı bir diğer yön, normalleşme sürecinin bundan sonraki aşaması olarak öne çıkan Kurucu Meclis için gerekiyor dediği ‘ön şartlar’dı. ‘Ön şartlar’ın somutta neye tekabül ettiği noktasında bazı tahminler mümkünse de, MGK kaynaklı net bir açıklama olmadan, bu tahminler spekülasyonun ötesine geçememiştir.⁷

Konya Konuşması: Siyaset Yasaklarının Sınırları Şekilleniyor...

Bununla ilgili 15 Ocak 1981’de Konya’da halka seslenen Evren, Kurucu Meclis’e ilişkin belirsizliği nispeten gideren bilgiler vermiştir. ‘*Kurucu Meclis’in, 30 Ağustos ile 29 Ekim arasında*

⁶ “... bazı istisnalar dışında o anayasayı yeniden yürürlüğe koymaktadır” (Cumhuriyet ve Anayasa, 1980)”.
⁷ Haydar Saltık’ın Basın Toplantısı için bkz. (“Saltık, Demokratik Düzene”, 1980).

bir tarihte kurulacağını’ söyleyen Evren, MGK’nın fonksiyonunu, ‘Senato vazifesi görecek’ ifadesiyle tanımlamıştır. Ancak saydığı yetkiler ‘Senato Vazifesi’ne sığmayacak bir çerçevedeydi: Meclisin ilk aşamasında kabul edilen kanunlar MGK’ya gelecek; MGK bir değişiklik yaparsa, kanun değiştirilmiş haliyle yürürlüğe girecek; Meclis’te bir daha görüşülmesine dahi fırsat verilmeyecekti. Bu durum, MGK’nın aldığı kararların ve yaptığı uygulamaların diyaloga ve müzakereye ne kadar kapalı olduğunun da bir göstergesiydi. Temsil konusuna da değinen Evren, Kurucu Meclis’e partilerden kimsenin alınmayacağını, hatta ‘normal düzene, parlamenter demokratik düzene döndükten sonra da Türkiye’nin kaderinin, memleketi bu hale getirenlere tekrar teslim edilmeyeceğini’ belirtmiştir (Evren, 1991: 198-200). Bu tutum, MGK’nın temsili demokrasiler açısından ‘olmazsa olmaz bir mekanizma’ olan partileri siyasetten izole ettiği anlamına geliyordu. Bundan daha vahimi ise, öngörülen Kurucu Meclis’te, MGK’nın nihai karar mercii pozisyonunu koruyacağı, oluşturulacak meclisin ise “danışma” rolüyle yetineceği gerçeğiydi. Meclisin pozisyonunu danışma ile sınırlandırması ve MGK’nın nihai karar mercii olması münasebetiyle, son derece anti-demokratik bir uygulamaların işaretiydi.

Darbe günü ‘her türlü siyasî faaliyetin her kademedede durdurulduğu’ ilan edilmiş ve siyasi parti liderleri, Evren’in deyişiyle “güvence altına”⁸ alınmıştı. Yine de partilerin bütünüyle devre dışı bırakılması beklenmiyordu. İlk günkü konuşmasında parti faaliyetlerinin durdurulduğunu açıklayan Evren “siyasi partilerin hazırlanacak anayasadaki düzenlemelere, yeni seçim ve partiler kanununa göre zamanı ve koşulları ilan edilecek seçimlerden yeterince önce faaliyete geçmesine müsaade edileceğini” de eklemiştir (Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği, 1981:201). Darbe günü yaptığı bu açıklamadan dört gün sonraki basın toplantısında, siyasilerin Kurucu Meclise katılıp katılmamasına ilişkin bir soruya, üye belirleme tarzına dair bir karara varmadıklarını ifade eden Evren; bu konudaki belirsizliği ileri bir tarihe ertelemiştir. Ancak aynı konuşmasının devamında, siyasi parti faaliyetlerinin yalnızca durdurulduğunu, seçim ve partiler kanunu hazırlanmasını müteakip faaliyetlerine izin verileceğini bir kez daha beyan etmiştir (“Evren: Bozulan Demokrasiyi”, 1980).

Dahası oluşturulacak hükümet için bazı partili siyasetçilere somut öneriler götürülmüştür. Cumhuriyetçi Güven Partisi Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu’na başbakanlık önerilirken, CHP ve AP’den ikişer kişinin kabineye girmesi yönünde temaslar yapılmıştır. Adayların öneriyi, kontrol altındaki parti liderlerine danışma eğilimi; MGK yönetiminin hoşuna gitmemiştir (Evren, 1991: 31-34,48-49).⁹ MGK’nın bu hassas tutumundan dolayı, söz konusu girişimler sonuçsuz kalmıştır. Yine de bu girişimler, partilerin top yekün dışlanmadığını göstermesi bakımından önemliydi. Geçmiş tecrübeler de, yönetimin, parti faaliyetlerini toptan sonlandırmayacağına dair açıklamalarını destekler nitelikteydi. Nitekim 27 Mayıs döneminde yalnız Demokrat Parti, 12 Mart döneminde ise Milli Selamet Partisi ve Türkiye İşçi Partisi kapatılmış, üstelik her üç örnekte de, doğrudan askeri idarenin kararı değil; mahkeme yolu izlenmişti. Hiç değilse teknik açıdan ‘hukuki’ bir yola başvurulmuştu. Bu noktada geçmiş tecrübe ile yönetimin açıklamaları örtüşüyor ve partisizleştirme, kamuoyu nezdinde güçlü bir ihtimal vasfı kazanmıyordu. Kurucu Meclis’te siyasi parti temsilinin öngörülmediğine dair kulis bilgileri basında yer bulmuşsa da (“Kurucu Meclis’te Partilerin”, 1980), bu bilgiler genel kanaati değiştirecek yoğunluğa ulaşmamıştır.

⁸ Yönetim parti liderlerine yapılan uygulamayı gözaltı değil “güvence altına alma” olarak nitelendiriyordu. 16 Eylül tarihli basın toplantısında bir soruyu cevaplandırarak Evren şöyle diyordu; “Parti liderlerinin durumuna gelince, onların güvenceleri için bu yola başvurulmuştur. Kendileri gözaltında değildir. Orada serbest olarak dolaşmaktadırlar, buldukları mahalde. Ancak bu ortam içerisinde Ankara’da bulunmaları, kendilerinin güvenlikleri bakımından bazı mahzurlar doğurabilir. İlk günün heyecanı ile bazı çirkin hareketlere tevessül edilebilir. Bunun için ortam yatıştıncaya kadar kendilerinin böyle bir yerde kalmalarını uygun gördük, ama onları da çok kısa bir zamanda tekrar yerlerine, evlerine iade edeceğimizi söyleyebilirim. Ama bunun hakkında kati bir tarih veremem (Evren, 1991: 43)”.

⁹ Hasan Cemal de, görev teklif edilen CHP’li Orhan Eyüboğlu’nun, Hamzakoy’da tutulan Ecevit’in fikrini almak için girişimde bulunduğunu belirtir (Cemal, 2004: 85-86).

Evren, 'Türkiye'nin kaderi, memleketi bu hale getirenlere tekrar teslim edilmeyecek' derken; bazı siyasal aktörlerden ziyade, istisnasız, dönemin aktif siyasetçilerinin hepsini işaret etmektedir. Nitekim kendisine yöneltilen bir soruya¹⁰ istinaden şunları söylemiştir:

'Kurucu Meclisten sonra normal seçimle kurulacak Millet Meclisine eski parlamenterlerden hiçbirini almayı düşünmüyoruz. Zira bunların hepsi sorumludurlar. 12 Eylül'den evvel bu parlamenterlerden bazıları bize gelip işlerin iyi gitmediğinden, felakete doğru sürüklendiğimizden bahsederlerdi. Ben de kendilerine vazifelerinizi yapın, gerekirse istifa edin, bu sorumluluğu paylaşmayın derdim. Hiçbirisi bu mekanizmayı işletmedi. Elimizde suçlu ve suçsuzu ayıracak hassas bir cihaz yok ki. Bu bakımdan hepsini dışarıda bırakacağız'.

Anlaşıldığı üzere Evren, 12 Eylül darbesi öncesi, "istifa etmeyerek sorumluluk mekanizmasını işletmeyen" aktif siyasetçilerin tamamını, kendi deyimiyle yanlış bir parçası olarak görmektedir. Bu konuşma, Evren tarafından "beyanat değil, sohbet"¹¹ olarak nitelendirilse bile; yeni dönemin inşasında, eski siyasetçilere biçilen rolün çerçevesini belirleyen; eski siyasetçilerin sürecin neresinde, ne kadar bulunacaklarını tayin eden çok önemli bir yaklaşımdır.

Evren'in açıklamaları, Kurucu Meclis'in gelişim seyri, yapısı, temsil kabiliyeti ve siyasi aktörlerin rolü gibi belirsizlikleri gidermiş; partilerin dışlanması, kurucu meclisteki nihai kararın MGK'ya bırakılması ve anayasallaşma takvimi gibi parametreleri nispeten netleştirmiştir.

De Koster'in Raporu Perspektifinden Siyasi Tablo

Konya konuşmasına kadar geçen süre zarfında, çatışan sağ-sol siyasi fraksiyonların sindirilmiş olması, ordunun hareket alanını genişletmiş; yüklendiği 'hakemlik' rolünün toplum nezdinde kabulünü kolaylaştırmıştı. Darbenin hemen ardında zorunlu ikamete tabi tutulan AP lideri Süleyman Demirel ile CHP lideri Bülent Ecevit'in bir ay dolmadan evlerine gönderilmesi gibi uygulamalar, askerin yüklendiği "hakemlik" vasfını besleyen gelişmelerdi. Süreç askerin lehine işliyordu. Avrupa Konseyi Parlamento Başkanı De Koster, Avrupa Konseyi ile Başkanlık Divanı'na sunduğu 'Türkiye'deki Gelişmeler' başlıklı raporu buna dair gözlemler içeriyordu. Özetlenerek basına yansıyan raporunda "Ordunun ülkeyi kargaşadan kurtardığını, iç güvenliği tesis ettiğini; basının oldukça rahat ve hatta yasaklı siyasi parti liderlerinin de özgürce beyanlar verebildiğini" ifade ediyordu. Örneğin raporda, Arayış dergisini çıkaran Ecevit'in, 'görüşlerimi oldukça serbest şekilde yazabilmekteyim' ifadesine yer veriliyordu. Demirel ve Ecevit'in kapısında birçok gazeteci gördüğünü de yazan De Koster, 'genellikle bir askeri yönetimde görülmeyecek şekilde kişilerin birbiriyle temaslarında hoşgörülü davranılmaktadır. Eski parlamenterler veya hükümet üyeleri bugünkü yönetimle görüşebilmekte, görüşlerini ve tutumlarını anlatabilmektedir' şeklinde gözlemler aktarmaktaydı ("De Koster: MGK", 1981). Ne var ki durum De Koster'e görüldüğü kadar rahat değildi. Ecevit ve Demirel'e tanınan şartlı bir serbestlikti. Serbest bırakılırken kendilerine, Esenboğa Havaalanı'nda MGK Genel Sekreteri Haydar Saltık'ın imzasını taşıyan bir tebligat yapılmıştı. Tebligatla şunlar isteniyordu (Özdemir, 2004: 19-20):

- a) Siyasi amaçlı ve yönlendirici faaliyetlerde bulunulmayacak ve beyanat verilmeyecek,
- b) Evlerinde bu amaca yönelik toplantılar tertip edilmeyecek,
- c) Bu amaçlı toplantılara katılmayacaklar,
- d) Şehir içinde lehte ve aleyhte toplantı ve gösterilere neden olabilecek faaliyetlerde bulunmayacaklar,
- e) Makul ölçüler içinde ziyaretçi kabul edebilecekler,

¹⁰ Mehmet Ali Kışlalı, 15 Ocak 1981 tarihli, Konya Konuşmasının Akşamındaki Kokteyl.

¹¹ Bu söylediklerinin 'beyanat değil, sohbet' olduğunu ekleyerek gazetelere yansıtılmasını istememişti (Evren, 1991: 201). Gazeteciler ise söz konusu açıklamaları dışarıya yansıtacak çerçeveyi Evren'in onayını alarak belirlemişti. Evren, kendisine atfen kullanılmamak şartıyla, gazetecilerin 'Kurucu Meclis'e geçen parlamentodan kimse giremeyecek. Kurucu Meclis'ten sonra oluşturulacak parlamento içine de, tabii, Türkiye'yi 11 Eylül'e getiren tutum ve zihniyetin taraftarları girmeyecek. Onlar, gelecekteki iktidarın emanet edileceği yönetime ortak olamayacaklar...' diye belirlediği 'ortak metne' izin vermişti (Cemal, 2004: 198).

- f) Yeni yönetimin o güne kadar yayımlanmış olduğu karar ve bildirimlerdeki esaslara uyacaklar,
g) Yeni yönetimin politikasını ve icraatını etkileyecek her türlü davranış ve beyandan sakınacaklar.

De Koster’in, bir askeri yönetim için fazla serbest bulunduğu tablo; aslında yönetimi fazlasıyla rahatsız ediyordu. MGK yönetimi i) Demirel ve Ecevit’in Tebligat sınırlarını fiilen zorlamasından, ii) Ecevit’in çıkardığı *Arayış* dergisinden, iii) eski siyasi liderlere ait demeçlerin basında sıkça ve kolaylıkla yer bulmasından ve iv) sıkıyönetim komutanları hakkındaki eleştirilerden oldukça rahatsızdı. Bu konuda, Sıkıyönetim Komutanlığı, çeşitli, münferit müdahalelerde bulunmasına rağmen; rahatsızlıkların giderilememesi ‘iyi niyetin bir zaaf eseri olarak kabul edildiği’ şeklinde yorumlanmış (Evren, 1991: 339), MGK’nın daha keskin kararlar almasına sebep olmuştu. Nitekim Evren’e göre, o zamana kadar, “memleketi 27 Mayıs devriminde olduğu gibi bir ortam içerisine sürüklememek” için, sert tutumlardan kaçınmalarına rağmen; siyasetçiler “gizli kapaklı” faaliyetten vazgeçmiyordu: Ecevit haftalık dergiyle “mücadeleye girişirken”; Demirel, ülkenin değişik yerlerinden gelen partililerle evinde¹² toplantılar yapıyor, “onlara direktifler veriyordu.” Böylece, basın bir nevi parti ileri gelenlerinin sözcüsü durumuna gelmiş; partilere konulan faaliyet yasağı sözde kalmıştı (Evren, 1991: 340).

Akabinde söz konusu rahatsızlıkları ifade eden ve gerekçelerle bunları yasaklayan, meşhur, 52 nolu karar alınmıştır. Kararla her türlü siyasi faaliyetin yanı sıra “11 Eylül 1980 tarihinde, parlamento üyesi bulunan siyasi parti mensupları ile her kademede siyasi parti yöneticisi ve mensuplarının Türkiye’nin geçmiş veya gelecek siyasi veya hukuki yapısıyla ilgili olarak kendi anlayışları doğrultusunda sözlü veya yazılı beyanda bulunmaları veya makale yazmaları ve bu amaçlarla toplantı yapmaları; sıkıyönetim uygulamalarına ilişkin olarak, Sıkıyönetim Komutanlıklarının koyduğu yasakların ve aldığı kararların herhangi bir şekilde tartışılması” yasaklanmıştır (MGK 52 Nolu Karar, 1981)¹³. 52 nolu Karar, yeni dönemi inşa sürecinden dışlanan siyasetçilerin, halka seslenme olanaklarını tümüyle sona erdirmiştir. Kurucu Meclis toplanmadan siyasi partilere ilişkin son adım MGK’nın 16 Ekim 1981 tarihli toplantısında atılmış, ‘Siyasi Partilerin Feshine Dair Kanun’ ile bütün siyasi partiler kapatılmıştır (MGK Tutanak Dergisi, C.4, 1981, 417-421).

3- ANAYASA MECLİSİ’NİN TEMSİL KABİLİYETİ

Halkın temsiline olanak tanınması bakımından önemsenmesi gereken Kurucu Meclis’in gerçekten bu temsil kabiliyetini ne derece yerine getirdiği konumuz açısından tartışılmaya değerdir. Anayasayı hazırlayacak Kurucu Meclis’e ilişkin ilk adım, siyasetçilerin kamuoyuna seslenme olanaklarını tümüyle kesen 52 nolu karardan sonra atıldı. Yapısı ve yetkilerini belirleyen ‘Kurucu Meclis Hakkında Kanun’ 29 Haziran 1981 tarihinde MGK’da kabul edildi (Kurucu Meclis Hakkında Kanun, 1981). Kurucu Meclis, Evren’in konuşmalarına yansıyan çerçevede şekillenmişti: Biri Milli Güvenlik Konseyi (MGK) diğeri Danışma Meclisi olmak üzere iki kanatlı kurulan Kurucu Meclis’in görevleri;

- a) Yeni anayasayı ve bu anayasanın halkoyuna sunma yöntemini belirleyen kanununu;
- b) Bu anayasaya uygun siyasi partiler kanununu;
- c) Seçim kanununu hazırlamak;
- d) Yeni seçimlerle oluşacak Türkiye Büyük Millet Meclisi göreve başlayınca kadar yasama faaliyetini yürütmekti.

¹² Demirel’in, darbeden sonraki zorunlu ikametinin ardında döndüğü Ankara’daki evi o sıralar, “AP’liler arasında ‘Dergah’ diye” anılıyordu (Tren ve Gemi, 1980).

¹³ Kararın gerekçesinde, 12 Eylül müdahalesine yol açan şartların oluşmasında rolü bulunanları “övmek veya yermek maksadı ile yayımlar yapıldığı, demeçler verildiği, eski parlamentoların, siyasi parti yöneticilerinin ve mensuplarının dünkü, bugünkü ve gelecekteki durumları konu yaparak beyanlarda buldukları, yorumlar yaptıkları, umumi yerlerde siyasi gösteri izlenimi veren özel toplantılar düzenleyerek bunu siyasi amaçlarla kamuoyuna yansıtmaları” sayılıyordu.

İki kanatlı bu yapıda, en çok dikkati çeken husus; nihai kararı MGK'nın vereceği gerçeğiydi. MGK 'Danışma Meclisinden gelen kanun tasarı ve tekliflerini aynen veya değiştirerek kabul veya red' etme yetkisine sahipti. MGK'nın kabul ettiği metin Resmî Gazete'de yayımlanmak suretiyle kanunlaşacaktı. Danışma Meclisi, adına tam uygun düşecek şekilde, 'Danışma'dan ibaret bir konumda tutulmuş, MGK'nın darbeden sonra üstlendiği asıl iktidar organı olma niteliği, Kurucu Meclis yapısında da korunmuştur. Danışma Meclisi'nin 160 üyesinden 40'ını doğrudan, kalanlarını il adayları arasından MGK seçecekti. İl adaylarının belirlenmesinde valiler yetkiliydi. Vali, kanunda belirtilen şartları taşıyan başvuranlardan, il sınırları içindeki kurumlardan ve kişilerden edindiği bilgileri değerlendirmek suretiyle iline tanınan kontenjanın üç katı kadar adayı MGK'ya bildirecekti. MGK ise, bunlar arasından uygun bulduklarını üyeliğe seçecekti. Üyelik için dikkat çekici hususlardan biri, 11 Eylül 1980 itibarıyla 'hiçbir siyasi partinin üyesi olmamaktı'. Bu kıstas başvuranların siyasi bir kimliğinin olmamasını garantilemekten ziyade; dönemin eski, aktif siyasetçilerin üye olmalarını engellemeye yönelikti. Danışma Meclisi üyeliği için, bu kriterlere uyan 11 bin 640 kişi başvurmuştu. Seçilen üyelerin yüzde 15'i asker kökenli, dörtte üçü ise devlet memuruydu (Birand, 1999: 206)".

'Malum Mahfillerin Spekülasyonu' mu'?

'Geniş Tabanlı Objektif Sistem' Tasarımı mı?

'İçte ve dışta malum mahfiller Danışma Meclisi üyelerinin seçim şeklini de spekülasyon konusu yapmışlardır' diyen, Evren'e göre, MGK Yönetimi, Danışma Meclisi'ni, valilerin de söz sahibi olduğu, 'tabana dayalı objektif bir sistemle' oluşturmuştur (Evren, ty: 35). Burada Evren'in tabana dayalı objektif sistem vurgusu, seçim sürecinde valilerin de sistemin bir parçası olmasına dayanıyordu.

12 Eylül Darbe Yönetimi, Kurucu Meclis'in 27 Mayıs'tan sonra oluşturulan meclis gibi olmasını istemiyordu (Evren, 1991: 341). 27 Mayıs'ın ardından kurulan Kurucu Meclis'in asker kanadı darbeci askerlerin oluşturduğu Milli Birlik Komitesi, sivil kanadı ise Temsilciler Meclisi'ydı. Temsilciler Meclisi üye bileşimi ve yetkiler bakımından, 12 Eylül'deki Danışma Meclisi'nden farklılıklar gösteriyordu. Temsilciler Meclisi'ne üye seçilirken, sivil kanada da inisiyatif tanınmış, partiler, esnaf teşkilatları, üniversiteler ve yargı organları v.b. gibi kuruluşlara üye kontenjanı ayrılmıştı. Temsilciler Meclisi ile Milli Birlik Komitesi arasında ihtilaf çıkması halinde, meseleler, her iki kanadın katıldığı Kurucu Meclis'in birleşik toplantısında karara bağlanıyordu. Sonuçta Temsilciler Meclisi'nin üye sayısı daha fazla olduğu için, Milli Birlik Komitesi'nin dışında kararlar da çıkabiliyordu. Bu nedenle 27 Mayıs'taki Temsilciler Meclisi, 12 Eylül'deki Danışma Meclisi gibi sadece 'Danışma' mercii değil; kararların alınmasında, nispeten daha fazla yetki sahibiydi.¹⁴

12 Eylül Yönetimi, 27 Mayıs deneyiminden yola çıkarak, bütün inisiyatifi MGK'ya veren bir sistemle Danışma Meclisini oluşturmuştur. Ne var ki Evren, bunu dahi yetersiz bulacak, valilere tanınan rolden, yeterince inisiyatif kullanmalarını engelleyen bir pişmanlık olarak bahsedecekti. Danışma Meclisi 23 Ekim 1981'de ilk toplantısını gerçekleştirdi. Devlet Başkanı sıfatıyla açış konuşmasını yapan Kenan Evren¹⁵, geçen bir yıllık süre zarfında huzur ve sükûnun sağlandığını, toplumsal düzen ve istikrarın tesisi yolunda mesafe kat edildiğini belirterek şöyle diyordu:

'Şimdi çalışma sırası; 12 Eylül günü Milletimiz önünde verdiğimiz sözün gereği olan Türk toplumuna yaraşır bir Anayasa ve Partiler Kanunu ile Seçim Kanununu hazırlamayı ve bunlara paralel hukuki düzenlemeler yapmayı müteakip, insan hak ve hürriyetlerine saygılı, milli dayanışma içinde sosyal adaleti gerçekleştirecek, ferdin ve toplumun huzur, güven ve refahını ön

¹⁴ Temsilciler Meclisi; Devlet Başkanı (10), MBK (18), Bakanlar Kurulu üyeleri, illerde belirlenecek (75), CHP (49), CKMP (25), Barolar (6), Basın (12), Eski Muharıpler Birliği (2), Esnaf teşekküllerinin (6), gençlik (1), işçi sendikaları (6), Odalar (10), öğretmen kuruluşları (6), tarım kuruluşları (6), üniversiteler (12), yargı organları (12) tarafından seçilen üyelerden oluşuyordu. (Temsilciler Meclisi Seçimi Kanunu, 1960); (Kurucu Meclis Teşkili Hakkında Kanun, 1960).

¹⁵ Evren'in konuşması için bkz. (Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, C.1, 1981: 2-6).

planda tutan, demokratik, laik ve sosyal hukuk kurallarına dayalı sağlam bir Devlet yapısını oluşturmaya gelmiş bulunmaktadır’.

1961 Anayasasını eleştirerek, ‘kişi hak ve özgürlüklerinin hudutsuz olamayacağını’ iddia eden Evren;

‘Devlet iradesi mefluç olursa, fertlerin hürriyetini muhafaza edecek hiçbir kuvvet ve vasıta kalmaz. Binaenaleyh, hürriyeti bir taraflı değil, her iki taraflı düşünmek lazımdır. Vatandaş olan fertler kendi hürriyetlerinin bir kısmını seve seve, lüzumlu görerek Devlete zaten devretmişlerdir’,

diyerek, yeni dönemin devlet ve toplum tasavvuruna dair temel yaklaşımını ortaya koymuştur. Bu anlayış, aynı zamanda, 1982 Anayasasını yapacak iradeyi meşrulaştırma gayretinin de bir ürünüdür. Bu çerçevede inşa edilecek anayasanın 15 kişilik bir komisyon tarafından hazırlanacağını söyleyen Evren, komisyonun *‘tam bir bağımsızlık içinde milli ihtiyaç ve gerçekler ışığında yapacağı araştırmalar sonunda anayasayı meydana getireceğini’* belirtmiştir. Evren’e göre önceden hazırlanmış *“hiçbir ön tasarı olmadığı gibi, bu yönde herhangi bir kişi veya kurumun Danışma Meclisine bir telkinde ve baskıda bulunması da söz konusu değildi.”* Siyasi partilerin faaliyetlerden men edilmesini de, bu bağlamda ele alıyor, Meclisi “her türlü” baskıdan azade kılmak gibi bir gereğe dayandırıyor.

4- DANIŞMA MECLİSİNİN ROLÜ VE ÖNEMİ

Danışma Meclisi’nin rolü ve işlevini; Anayasa Komisyonu Süreci ve Genel Kurul Süreci olarak iki aşamada incelemek mümkündür. Bu noktada Anayasa Komisyonu süreci, anayasa metnini ortaya çıkarması bakımından öncelikle, üzerinde durulacak bir mevzudur.

4.1- Anayasa Komisyonu Süreci

Danışma Meclisi ilk görevini, 23 Kasım 1981 günü Anayasa Komisyonu üyelerini belirleyerek icra etti.¹⁶ Daha önce bahsedildiği üzere, Danışma meclisi, MGK’nın 52 nolu kararı ile siyasi partilerin, siyasetten men edilmesiyle kurulmuştu. Bu noktada, merak edilen soru, anayasa yapım sürecinde, kapatılan partilerin görüşlerinin değerlendirmeye alınıp alınmayacağıydı. Zira 1961 Anayasası yapım sürecinde Demokrat Parti dışlanmış ve bu da normalleşme sürecinde sorunlara sebep olmuştu¹⁷. Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu Başkanı Orhan Aldıkaçtı, siyasi partiler kapanmış olsalar da, *‘Anayasa yapılırken bunlardan da esinleneceklerini’ ifade ederek* (“Aldıkaçtı: Anayasa İçin”, 1981) süreçte siyasi partilerin eksikliğini hissediyor ve hissettiriyordu. Ancak burada ‘esinlenme’ terimi manidardı. Çünkü bu tabir, siyasi partilerin ve onların tabanlarının, Anayasa yapım sürecinde doğrudan temsil edilmeyeceklerinin, bir kez daha, göstergesiydi. Hatta MGK’nın 52 nolu kararı bu gerçeğin sınırlarını daha da daraltmış, parti kimliğinden sıyrılarak, sürece katkı sunacak siyasetçilerin müdahalelerini dahi engelliyordu. 52 nolu karardan kaynaklı bütün bu kısıtlayıcı uygulamalar, karara ilişkin esnetme taleplerinin şiddetini de arttırdı (“52 Sayılı Kararın”, 1981). Ve bir süre sonra, içerdiği sınırlar bakımından Anayasa hazırlık sürecini yakından ilgilendiren 52 Nolu karar, Anayasa Komisyon’un gündemine geldi (“Aldıkaçtı: Anayasa Kamuoyunda”, 1982).

MGK bu konuda, Komisyon çalışmaya başladıktan, ancak iki buçuk ay sonra, 65 nolu kararıyla (MGK 65 Nolu Kararı, 1982) adım atabildi. 52 nolu karara bazı *‘istisnalar getiren’* 65 nolu Kararın gerekçesi *‘huzur, güven ve milli birlik bilincini zedelemeyen, 12 Eylül’den evvel bir siyasi partiye mensup olan vatandaşlarımız ile faaliyetleri kısıtlanmış bulunan kurum ve kuruluşların’*, Anayasa Komisyonu tarafından yürütülen çalışmalara *‘serbestçe katkıda bulunabilmelerine imkân vermektir’*. Ancak, söz konusu partilerin ‘Genel Başkan, Genel Başkan

¹⁶ Anayasa Komisyonu üyeleri şunlardı: Orhan Aldıkaçtı, Şener Akyol, Tefik Fikret Alpaslan, Kemal Dal, Rafet İbrahimoğlu, Recep Meriç, Feridun Ergin, Feyyaz Gölcüklü, Feyzi Feyzioğlu, Teoman Özalp, Turgut Tan, İhsan Göksel, Muammer Yazar, Hikmet Altuğ, Mümin Kavalalı (Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt:1, 1981: 339,342).

¹⁷ 1961 Anayasası yapımında temsil problemine dair bir değerlendirme için bkz. (Tanör, 2004: 370)

Yardımcısı veya vekili gibi üst düzey yöneticileri kapsam dışı bırakılmış, bunlar için yasağın devamı öngörülmüştü. Sınırlandırma bundan da ibaret değildi. Diğerleri için de şartlı 'katkıda bulunma imkânı' sağlanmıştı. Bunun için iki yol tanımlanmıştı: İlki, yasaklı olmayanlar, Anayasa Komisyonu'nun 'sözlü veya yazılı isteği' üzerine Komisyon nezdinde; ikincisi ise 'akademik ve bilimsel toplantılarda'¹⁸ görüşlerini açıklayabilirlerdi. Bunların dışında kalan ve her türlü siyasi faaliyette bulunmaları yasak olan dernekler¹⁹, tüzel kişiler ve topluluklar hiçbir şekilde yeni Anayasa düzeni hakkında görüş açıklayamaz, bildiri yayınlamazlardı. Bahsi geçen kuruluş ve topluluklara mensup kimseler; ancak kişisel görüşlerini açıklayabilirdi. Her şeye rağmen 65 Nolu karar, 52 nolu kararın katı çerçevesini gevşeterek, Komisyonun istisna dışında kalan bazı eski siyasetçilerden görüş almasına olanak tanımış, eleştirel görüşlerin kamuoyuna yansımaları bakımından, az da olsa, bir etki yaratmıştır.

Anayasa Komisyonu Çalışmalarının İçeriğine İlişkin Raporlar

Anayasa Komisyonu'nun yürüttüğü çalışmanın kapsamını, İç Tüzük gereği²⁰ Danışma Meclisi'ne sunduğu aylık çalışma raporlarında takip etmek mümkündür. Bu yolla Komisyon çalışmalarının mahiyeti anlaşılabilir. Bu durum Anayasa yapım süreci hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak üzere yol gösterici olacaktır. Bu bağlamda, 24 Aralık 1981 tarihinde sunulan ilk rapora göre, bir aylık sürede Danışma Meclisi üyelerinin genel eğilimleri tespiti için üyelerle görüşülmeye başlanmış, görüş alınacak meslek kuruluşları, sendikalar, yargı organları gibi kurum ve kuruluşların listeleri hazırlanmış; geniş kitlenin görüşünün alınması için bir anket yapıp yapılmayacağı noktasında çalışma yapılmıştı (Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu 1 Numaralı Çalışma Raporu).

23 Aralık 1981-22 Ocak 1982 dönemine ilişkin bir sonraki çalışma raporunda, a) Danışma Meclisi üyeleriyle görüşmelerin sürdürüldüğü; b) Belirlenen kuruluşların görüşlerinin istendiği; c) A.Ü. Hukuk ve Siyasal Bilgilere Fakültesinden 23 öğretim üye ve yardımcısının formları beklemeden görüşlerini iletildiği; d) Görüş almak için Komisyona çağrılacak kişilerin belirleme çalışmalarının ileri bir tarihe ertelendiği; e) Vatandaşlardan mektuplarla kendiliğinden gelen görüş ve önerilerin tasnif edildiği; f) Ankette kullanılacak soruların belirlenerek Devlet İstatistik Enstitüsü'ne iletildiği; g) Geçmiş anayasa uygulamalarının incelenmeye başlandığı; h) Avrupa Konseyi Danışma Meclisi Siyasi İşler ve Hukuk Komisyonları Başkanları ve üyelerinden oluşan bir heyetle 9 Ocak 1982 Cumartesi günü yapılan görüşmede Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu ve hazırlanacak Anayasa taslağının genel ilkeleri konusunun anlatıldığı ifade ediliyordu (Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu II Numaralı Çalışma Raporu).

23 Ocak-22 Şubat 1982 dönemini kapsayan III. Çalışma Raporu'nda, Danışma Meclisi üyeleriyle görüşmeler yürütülürken, öngörülen anket çalışmasının mali ve teknik uygulanabilirliği konusunun ilgili mercilerce değerlendirildiği, tek tek 'yurttaşlardan' gelen önerilerin tasnif edildiği, temel ilkelerin belirlenmesi bağlamında 1924-1960, 1961-1980 dönemlerinin incelendiği ifade edilirken, anayasaya ilişkin öneriler gönderen kuruluşlara da yer veriliyordu. Buna göre çeşitli kurum ve kuruluşlardan²¹ öneriler gelmişti (Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu III Numaralı

¹⁸ Bu akademik ve bilimsel toplantıların ise, Yüksek Öğretim Kurumları veya Sıkıyönetim Komutanlıklarının iznine bağlı olarak mesleki kurum ve kuruluşlar" tarafından düzenlenmiş olması gerekiyordu.

¹⁹ MGK'nın 12 Eylül 1980 tarihli 7 nolu bildiriyle bütün siyasi parti faaliyetlerini yasaklamasının yanı sıra Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK), Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) ve bağlı sendikalarının faaliyetiyle "Türk Hava Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kızılay hariç diğer bütün derneklerin faaliyetleri durdurulmuştu. (MGK 7 Nolu Bildirisi, 1980). Sonradan bir kısmı serbest bırakılsa dahi kapsamı son derece geniş tutulmuş bir yasak söz konusuydu.

²⁰ (Danışma Meclis İç Tüzüğü, 1981).

²¹ Rektörlük, dekanlık, enstitü, bölüm, müdürlük, akademi başkanlığı gibi imzalarla yüksek öğretimden 31 öneri, 44 Valilikten ve Danıştay, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi, Askeri Yargıtay ve Sayıştay'dan; aralarında Tüsiad, Türk-İş, Hak-İş, Türkiye Barolar Birliği, Türk Mühendis ve Mimar Odaları, Türk Tabipler Birliği, Türkiye Gazeteciler Sendikası, Türkiye Muhtarlar Federasyonu, Türk Tarih Kurumu'nun da bulunduğu 24 kurumdan öneriler gelmişti.

Çalışma Raporu). Önerilerin 15 Şubat’a kadar gönderilmesi istenmişti. Bu tarih sonrasına kalanlar, 23 Mart 1982 tarihinde Danışma Meclisi’ne gönderilen 4. Çalışma Raporunda zikredilmişti. Bu kapsamda öneri gönderen kuruluşlar²² belirtilmiştir. Rapora göre, çalışmaya başlandığı tarihten beri Danışma Meclisi’nden toplam 31 üye dinlenirken, artık bundan sonra isteyen üyeler önerilerini ancak yazılı sunacaktı. 1924-1960 ve 1961-1980 dönemlerine ilişkin değerlendirmelerin sürdüğü ve bu değerlendirme neticesinde temel ilkelerin netleştirilmesi aşamasına geçileceği de raporda yer alıyordu (Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu IV Numaralı Çalışma Raporu).

27 Nisan’da Meclis’e sunulan 5. Çalışma Raporu’nda, kuruluş ve kişilerden gönderilen görüşlerin tasnif edilerek değerlendirildiği, geçmiş dönemin incelenmesi kapsamında ‘1924 -1980 arası Türkiye’nin eko-politik ve sosyo-ekonomik koşullarının tahlili’, ‘dernekler ve yazılı, sözlü basın’, ‘çalışma hayatının sorunları’, ‘öğrenci olayları ve üniversitelerin durumu’, ‘tek meclis, çift meclis sorunu’, ‘çok partili döneme geçiş ve çok partili sistemin Anayasa ile ilişkisi’, ‘idarenin yargısal denetimi ve Danıştay’, ‘Yasaların Anayasaya uygunluğunun denetimi ve Anayasa Mahkemesi’ benzeri konuların incelendiği ve artık temel ilkelerin tespitinin planlandığı belirtiliyordu. Bu raporda değinilen yeni bir çalışma MGK’nın 52 ve 65 numaralı kararları çerçevesinde eski siyasi parti mensuplarından yazılı görüş isteneceklerin belirlenmeye başladığıydı. Eski Cumhurbaşkanlardan da yazılı görüş alınacağı belirtiliyordu (Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu V Numaralı Çalışma Raporu). 26 Mayıs 1982’de Meclis’e sunulan 6. Çalışma Raporu’na göre eski Cumhurbaşkanlarının görüşleri alınmış, eski siyasetçilerden yazılı görüş istenmişti²³. Ayrıca Anayasa Komisyonunun çalışmalarında ortaya çıkan ilkeleri şekillendirmek üzere alt komisyonlar oluşturulurken, bunların şekillendirdiği hususların yazılması için Genel Redaksiyon Komitesine sevk edildiği belirtilmiştir (Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu VI Numaralı Çalışma Raporu). 25 Haziran 1982 tarihli son çalışma raporunda, Anayasa yazma sürecinin son aşamasına gelindiği ve tasarının en kısa sürede Meclis Başkanlığı’na sunulacağı belirtiliyordu (Anayasa Komisyonu 7 Numaralı Çalışma Raporu).

Raporlardan görüldüğü üzere, komisyonun çalışma sürecinde, Danışma Meclisi üyelerinin eğilimini tespitiye yönelik görüşmeler yaptığı, çeşitli kurumlardan yazılı görüş istendiği, bu kurumlardan gelen görüşlerin değerlendirildiği, eski Cumhurbaşkanları’nın dinlendiği, 65 nolu karar çerçevesinde bazı eski siyasetçilerden yazılı görüş istendiği ve 1921 ve 1961 Anayasa’larının uygulamasına ilişkin verilerin toplandığı anlaşılmaktadır.

4.2- Danışma Meclisi Genel Kurulu

Anayasa Komisyonu 17 Temmuz 1982’de Anayasa taslağı çalışmalarını tamamlayarak, Danışma Meclisi’ne sunmuştur. Taslağın Danışma Meclisi’nde görüşülmeye başlanması üzerine MGK 70 nolu kararıyla (MGK 70 Nolu Kararı, 1982), ‘en geniş ve serbest şekilde Anayasa tartışmalarına katılımı sağlamak, düşünce ve görüşlerden faydalanabilmek’ gerekçesiyle 52 ve 65 nolu kararları yürürlükten kaldırmıştır. Yeni düzenlemeye göre, vatandaşlar, feshedilmiş siyasi partiler, siyasi faaliyette bulunmaları yasak olan kamu tüzel kişileri ve dernekler ile bağlantı kurmadan, anayasaya ilişkin kişisel görüşlerini açıklayabilecekti. Ancak, bazı kurum ve kuruluşlar²⁴ yeni Anayasa taslağı üzerindeki düşünce ve önerilerini doğrudan veya bilimsel toplantılar ile ancak tüzel kişiliklerine ait olmak kaydıyla açıklayabilirlerdi. Bu çerçevede görüşler

²² Yüksek öğretimden 6, yargı kuruluşlarından 3, valiliklerden 7 önerinin yanı sıra Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu, İstanbul Gazeteciler Cemiyeti, Türkiye Odalar Birliği’nin de önerilerini gönderdiği belirtilmiştir.

²³ Eski cumhurbaşkanlarından Celal Bayar, Cevdet Sunay ve Fahri Korutürk Komisyon Başkanı ve görevlendirilen üyelerce ziyaret edilerek görüşleri alınmış ayrıca eski siyasetçilerden ‘Cevdet Akçalı, İsmail Rüştü Aksal, Ekrem Alican, Sebati Ataman, İsmail Hakkı Birler, Ekrem Ceyhun, Selahattin Cizrelioğlu, İhsan Sabri Çağlayangil, Tarhan Erdem, Kemal Güven, Cahit Karakaş, Seyfi Öztürk, Emin Paksüt, Kemal Satır, Süleyman Tuncel, Besim Üstünel, Nüvit Yetkin’den yazılı görüş istenmişti.

²⁴ Yüksek yargı organları, Sayıştay, Yüksek Öğretim Kurulu ve üniversiteler, kamu kurumu niteliğindeki meslek kurum ve kuruluşları, basın kuruluşları, faaliyetleri yasaklanmamış olan sendika federasyonları ve konfederasyonları ile bilimsel amaçlı dernek ve özel statülü kurum ve kuruluşlar...

açıklanırken ‘Anayasa taslağının geliştirilmesi maksadı içinde kalınacak, Anayasa’nın halk oylamasında, halkın vereceği reyin nasıl olması gerekeceği hususunda etki yapacak herhangi bir telkinde bulunulmayacaktır’. Burada çok derin bir çelişki vardır. Nitekim MGK, 52 ve 65 nolu kararların kısıtlamalarını aşmak; tarafların en geniş ve serbest şekilde anayasa tartışmalarına katılmalarını sağlamak, düşünce ve görüşlerinden faydalanabilmek üzere çıkarılmıştı. Ancak; bu karar, bir yandan, anayasa yapım sürecinde, katılımcı olabilmek vaadinde bulunurken; bir yandan da tarafların, ‘telkin’ yoluyla müdahalesine bile tahammül edememektedir.

Öte yandan, siyasi parti çalışması niteliğindeki her türlü faaliyet ve sıkıyönetim kararlarının herhangi bir şekilde tartışılması yasaktı. Feshedilmiş partilerin yöneticileri²⁵ ile tutuklu veya hükümlü mensupları içinse, yeni Anayasa üzerindeki görüş bildirmeleri, Türkiye’nin siyasi ve hukuki durumu ile ilgili olarak beyanda bulunmaları ile ilgili yasak devam ediyordu. Bu noktada, dönemin “temsil” organı olması hasebiyle, Danışma Meclisi’nin yapım sürecinde yüklediği role değinmek, anayasayı yapan gücün niteliğini netleştirmeye katkı sunacaktır.

5- KONTROLLÜ DANIŞMA: “DANIŞMA MECLİSİ ÜZERİNDEKİ MGK GÖLGESİ”

Anayasa Komisyonu’nun taslağı, Danışma Meclisi’nde büyük bir muhalefetle karşılaşmıştı. Bu durum, aslında MGK’nın kendisinin inşa ettiği bir meclis için dikkate değer bir tutumdur. Bu da, taslağın sivil beklentilerle ne derece örtüştüğünün bir göstergesiydi. Anayasanın tümü üzerinde 7 gün süren görüşmeler esnasında toplam 94 üye konuşmuştu. Bunlardan 18’i tasarımı bütünüyle beğendiğini ve ülke koşullarına uygun bulunduğunu ifade ederken, 42 üye tasarımı genellikle olumlu bulduklarını; ancak bazı maddelerin yeniden düzenlenmesi gerektiğini savunmuştur. Görüşmelere katılan 34 üye ise, tasarının büyük bir bölümünün değiştirilmesi gerektiğini savunmuştur (“İçtüzük, Danışma Meclisi’nin”, 1982). Yani toplam 94 üyeden 76’sı gibi büyük oranı tasarının bazı maddelerinin veya büyük bir kısmının değiştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Ancak bu muhalefet, maddelerin görüşülmesine geçiş için yapılan oylamasına yansımamıştır. Tunceli temsilcisi Kamer Genç dışında red oyu veren çıkmamıştır. Muhalefetin tek oyda kalması, maddelerin görüşülmesi esnasında değişiklik yapma umudundan da kaynaklanmış olabilir. Bütün görüşmeler tamamlanıp, tümü üzerinde yapılan oylamada, sınırlı da olsa reddeden sayısının artmış olması bu ihtimali güçlendirmektedir.²⁶

Ne var ki, Komisyon’un metni üzerinde Danışma Meclisi Genel Kurulu’nda kayda değer değişiklikler yapmak fazla iyimser bir beklentiydi. Bunu iki hususla açıklayabiliriz: Birincisi ve nispeten daha önemsizi, görüşmeye ilişkin mevzuattan kaynaklı zorlukla ilgiliydi. Danışma Meclisi İçtüzüğü’ne göre, genel kurulda bir değişiklik önergesinin kabulü, doğrudan değişiklik yaratmıyor, yeniden Komisyon’un devreye girmesi gerekiyordu. Kabul edilen önerge Komisyon’a havale ediliyordu. Komisyon değişiklik doğrultusunda davranmak zorunda değildi. Kabul edilen değişiklik önerisinden farklı bir düzenlemeyi benimseyerek Genel Kurula gönderme hakkına sahipti. Komisyon’un metni Genel Kurulca reddedilirse, daha önce kabul edilen önerge yeniden işleme konuyordu. İkincisi, Danışma Meclisi’nin yapısı ve yönetimin niteliği ile ilgiliydi. Bahse konu muhalif kanada rağmen, Danışma Meclisi’ndeki güç dengesi taslak lehindeydi. Anayasa Komisyonu Başkanı Aldıkaçtı, henüz Komisyon aşamasında, ‘Anayasa tasarısının Danışma Meclisi Genel Kurulu’ndan geçmesini sağlamak amacıyla’ toplantılar yapıyordu. Bu çabaları, taslağın yaygın hoşnutsuzluğa yol açacağını tahmin ettiği için, önceden tedbir alma girişimi olarak değerlendirilmiştir. Nitekim, bu çalışmalarının faydasını Genel Kurul sürecinde gören Aldıkaçtı,

²⁵ 11 Eylül 1980 tarihindeki siyasi partilerin Genel Başkan, Genel Başkan Yardımcısı veya Vekili, Genel Sekreteri, Genel Sekreter Yardımcıları ve Genel Yönetim Kurulu üyesi.

²⁶ Anayasanın tümü üzerindeki görüşmelerden sonra maddelerine geçmek için 16 Ağustos 1982 tarihinde yapılan oylamaya 136 kişi katılmış yalnızca Kamer Genç red oyu kullanmıştı.(Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, C:7, 1982: 628-629). Anayasanın tümü ve maddeleri üzerinde görüşmelerin ardından gerçekleşen son oylamada 2 üyeliğin boş olduğu 160 üyeli Danışma Meclisi’nde 120 kabul, 12 çekimser, 7 red oyu çıkmıştır. 19 üye de oylamaya katılmamıştır. Bu defa Kamer Genç’in yanı sıra Ertuğrul Alatlı, Mustafa Alpdündar, Abdülbaki Cebeci, Vahap Güvenç, Feridun Şakir Ögünç ve Mehmet Pamak da red oyu kullanmıştı (Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, C.10, 1982: 890-891).

anayasa maddelerinin arzuladığı şekilde onaylanmasını sağlayan gücü yönlendirici pozisyon edinmişti (“Gruplaşma Yok, Aldıkaçtı’nın”, 1982). Danışma Meclisi’nde, Atatürkçü liberaller, sosyal demokratlar, radikaller gibi siyasal yelpazenin farklı fraksiyonlarından bahsediliyordu. Bunlar arasında” başını Aldıkaçtı’nın çektiği ‘ilimli sağ denilebilecek Atatürkçü liberaller’ etkili görünüyordu (“Al Grubu Ver”, 1982). Gazeteci Teoman Erel’e göre; “çoğunluk, disiplinli bir azınlık tarafından istismar ediliyor ve 12 Eylül öncesinde birçok zeminde rastlanan cepheleşme manzarası meydana geliyordu. İşleri dışardan izleyenler de şaşkınlıkla soruyorlardı: Bu Danışma Meclisi üyelerinin çoğu başlangıçta aleyhte konuştu. Ama iş oylamaya gelince taslak yönünde tıptı tıptı oy veriyorlar. Bu izlenim metnin ıslah edileceği konusundaki umutsuzluğu arttırıyordu.” (“Hayır Kampanyasına Hayır”, 1982). Aldıkaçtı kendisinin de hazırlanmasında ön ayak olduğu anayasa taslağının herhangi bir kazaya ve gecikmeye uğramadan Meclis safhasını aşması için, gruplaşmadan yararlanmıştı.²⁷

Danışma Meclisi, MGK gölgesinde, MGK yönetiminin süzgecinden geçirilerek oluşturulmasına rağmen; Evren, Danışma Meclisi’nin “tamamen özgür çalıştığı, üzerine herhangi bir politik baskı ya da etki yapılmamasına gayret edildiği” (“Evren: Danışma Meclisi”, 1982) hususunda ısrarlıydı. Evren’in Meclis’i siyasi partilerin baskısından kurtardığı ne kadar kesinse, bunun her türlü baskıyı bertaraf anlamına gelmediği de o kadar kesindir. Anayasa yapıcıları, askeri bir yönetimin oluşturduğu ortamdan kaynaklı doğal atmosferin ötesinde müdahaleci bir tutumla karşı karşıyadır.

Danışma Meclisi’nin “tamamıyla özgür olduğunu”, “hiçbir direktif almadıklarını” belirten Komisyon Başkanı Aldıkaçtı’nın (“Anayasayı Sonbahara Yetiştirmeye”, 1982), İsveç radyosuna verdiği demeç, bu ‘özgürlüğün’ yapısal sınırlarını göstermesi, aslında bir nevi doğal rıza üretmesi bakımından açıklayıcıydı. Aldıkaçtı söz konusu demecinde “Anayasa konusunda son söz Milli Güvenlik Konseyi’nindir”, derken mer’i mevzuatın tasvirini yapmıştır. Ancak “yeni hazırlanacak anayasada Devlet Başkanı’nın istediği çizgiye ulaşılacağını, ‘eğer ulaşamazsak, bunu meclise sunamayız, ya da meclisten geçse bile Güvenlik Konseyi’ne sunmayız’ (“İsveç Radyosuna Demeç”, 1982) şeklindeki sözlerini, mer’i mevzuatın ötesinde değerlendirmek gerekir. Bu yaklaşımın özü, devlet başkanının, MGK’nın kabul edebileceği bir metin hazırlamak hedefidir. Böyle bir hedefin ise, ‘tamamen özgür’ olma iddiasıyla çelişkilidir.

Hiçbir ön tasarı yoktu diyen Evren’in, anılarında yazdığı gibi, darbeden sonra MGK Genel Sekreterliği’ne, 1961 Anayasasındaki aksaklıkları giderecek bir Anayasa taslağı hazırlanması direktifi verilmişti. Genel Sekreter çeşitli uzmanlarla konuyla yakından ilgilenmeye başlamıştı. Nitekim “Danışma Meclisi henüz Anayasayı ele almadan, Genel Sekreterlik’te Anayasa taslağı aşağı yukarı hazır durumda idi.” Evren burada, Danışma Meclisi’nde anayasa hazırlanmadan, kendi

²⁷ Evren, Danışma Meclisi’nde üç grubun olduğu ve bunların kendi aralarında gizli toplantılar yaptığını basında çıkan haberleri tetkik ederek doğruluğunu teyitten sonra, MGK Genel Sekreteri Necdet Üruğ’dan Danışma Meclisi Başkanlığına yazı yazarak “gruplaşma ve partileri oluşturma girişimlerinin önlenmesini” istediğini, yazı üzerine Meclis Başkanlık Divanı’nın 20’şer kişilik gruplar halinde üyelerle görüştüğünü ve sonucu rapor halinde MGK Genel Sekreterliğine bildirildiğini ayrıca 16 Haziran 1982 tarihinde Meclis Başkanı Sadi İrmak’ın basın toplantısı düzenleyerek, Meclis Başkanlık Divanı’nın “siyasal gruplaşmalar veya gruplaşma söylentilerine neden olabilecek her türlü davranışı hiçbir şekilde tasvip etmediğini” açıkladığını belirtiyor (Evren, C:3, 1991: 188-189).

Danışma Meclisi’ndeki gruplaşmalar Türkiye’nin içinden geldiği keskin politikleşmenin gücünü göstermesi bakımından kayda değerdir. Yönetimin Meclisi oluştururken gösterdiği bütün sterilizasyon çabasına rağmen tümüyle bertaraf edemediği anlaşılıyor. Dönemin Adalet Partisi İl Başkanı Hüsamettin Cindoruk Danışma Meclisi içindeki gruplaşmanın boyutunu daha geniş tutarak aktarır: “Danışma Meclisi’ni etkilemesini önlemekle açıkladığı sorusuna Hüsamettin Cindoruk “Danışma Meclisi’nde elimizi ayağımızı, bir süre arkadaşımız vardı. Partiler kurulurken o arkadaşlarımız yerlerini aldılar. Kimi DYP’de kim ANAP’ta kimi SHP’de yerlerini aldılar. Demirel, kendine yakınlık duyanları, demokratik bir anayasa için, yasaksız bir anayasa için etkilemeye çalıştılar. Karşısında otorite var, adam ne yapsın? Bazı konuşmalar yaptılar. Bazıları çekimser oy verdi. Üç beş kişi v.s. Danışma Meclisini zaten kendisi himayesine almış. Fanusun içine oturmuş. Ben ne yapabilirim ki? Adamlar en fazla aksine bir karar verse feshedecek. Yahut da tutuklayacak. Bunlar bahane”(Dursun, 2005: 152-153).

hazırladıkları taslak üzerinde çalışmayı doğru bulmadıklarını şöyle ifade ediyordu (Evren, 1991: 276):

“Ancak; Danışma Meclisi Genel Kurulunda görüşmeler başlayıp maddeler kabul edildikçe, kabul edilen maddeler bize geliyor ve sonunda sıkışmamak için, o maddeler üzerinde görüşmelerimizi gayri resmi olarak yapıyorduk ”.

Kendi hazırladıkları taslak üzerinde Danışma Meclisi sürecinden önce çalışmayı doğru bulmadıklarını iddia eden Evren, 20 Şubat 1982 tarihli günlüğüyle iddiasının aksini işaret eden ifadeler kullanarak şunları söylemektedir (Evren, 1991: 75):

‘Yeni hazırlanacak Anayasa üzerinde Emin Paksüt ve Necdet Üruğ’la birlikte köşkte üç saat süren bir toplantı yaptık. Hazırladıkları genel esasları bana izah ettiler. Genellikle hazırlananı uygun buldum. Daha detaylı olarak tetkik edebilmem için metni aldım. Bu ana taslağı detaylandırmalarını istedim. Detaylı incelemelerimden sonra düzeltilmesi gereken yerler üzerindeki görüşlerimi ayrıca bildireceğimi söyledim. Bana verilen taslaktan birer nüsha da Konsey üyelerine vermelerini, onlarla da görüşeceğimi belirttim’.

Anayasa Komisyonu’nun 23 Kasım 1981’de kurulduğu ve bu Komisyonca hazırlanan taslağın 4 Ağustos 1982 tarihinde Danışma Meclisi Genel Kurulu’nda görüşülmeye başlandığı dikkate alındığında, Evren’in Anayasa Komisyonu çalışmasının sürdüğü, Danışma Meclisi Genel Kurulunun devreye girmediği bir dönemde, kendi taslağı üzerinde çalıştığı kendi ifadeleriyle sabittir.

Üstelik mesele, Evren’in kendi taslağı üzerinde çalışmasının da ötesindedir. Yazdığına göre, Genel Sekreterlik taslağında, Cumhurbaşkanının, Meclis tarafından, üst üste iki defa seçilebileceği hükmü, ‘ikinci defa seçilebilmek için Meclis çoğunluğuna yaranma çabasına’ yol açacağı gerekçesiyle kendisi tarafından ‘bir defadan fazla seçilemez’ şeklinde değiştirilmiştir. Ayrıca “Anayasa Komisyonuna da bu yönde haber gönderilerek; Danışma Meclisi’nden gelen metnin de bu şekilde’ düzenlenmesi sağlanmıştı (Evren, 1991: 282). Yani Danışma Meclisi metninin tamamlanmasını beklemek gibi bir şarta uyulmadığı gibi, Anayasa Komisyonu’na doğrudan müdahale yoluna da gidilmiştir. Anayasaya son şeklinin MGK’da verileceği daha başından, kanunla ilan edildiğine göre, Danışma Meclisi sürecinin bir danışma fonksiyonundan ibaret kalacağı açıktı. Yine de ortaya konacak metni meşrulaştırmanın bir aracı olarak Danışma Meclisi süreci tümüyle anlamsız sayılamazdı. Yönetimin ısrarla Danışma Meclisi’nin bağımsızlığını vurgulaması bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Yönetimin, anayasa hazırlık çalışmalarını etkileyen bir başka tasarrufu, belirlediği zaman sınırlamasıydı. Komisyon çalışmaları henüz başlamışken, Evren, anayasa referandumunun sonbaharda gerçekleştirileceği açıklamasını yapmıştı. Buna dair bir soruyu Komisyon Başkanı Aldıkaçtı, pozisyonundan kaynaklı inisiyatifle şu cevabı vermişti:

“Oysa biz, çalışmalarımızı yeni başlattık. Anayasayı yetiştirmek için elimizden geleni yapacağız. Ama yetişmesi çok kesin değildir. Bir dilektir. Bir örnek vermek gerekirse, İtalya’da anayasa 30 ayda hazırlanmıştı. Oysa bu kurula görev veren yasa sadece 7 ayı öngörüyordu. Bu sosyal bir sorundur ve hangi sonuca nasıl varılacağına bilinmesi gerekir (“Anayasayı Sonbahara Yetiştirmeye”, 1982)”.

Evren ise, Danışma Meclisi üyelerinin, süreci ağırdan aldığı hissine kapıldığı için, şubat ayı ortalarında MGK Genel Sekreteri Necdet Üruğ vasıtasıyla Aldıkaçtı’ya haber göndermişti. Anayasa’nın 1982 Eylül’üne kadar “muhakkak hazırlanması direktifini” vermiştir (Evren, 1991: 75). Sürecin akıbeti Evren’in direktifi doğrultusunda şekillenmişti. Bu ‘direktife’ uyma telaşının çalışmaları olumsuz etkilediği ise bizzat Komisyon üyelerinin ifadelerine yansımıştır. Komisyon üyesi Kemal Dal, son değerlendirme raporunda, anayasa çalışmasının plansız yürütülmesinden ve aniden bitirilmesinden şikâyetçidir. Dal’a göre çalışmaların ilk beş ayı seminer şeklinde geçirilmiş, sonrasında, ani bir kararla, [en geç] 10 Temmuzta yetiştirilmesi taahhüdüne girilmiştir (Dal, 1982:

81). Komisyonun bir diğ er üyesi Prof. Dr. Feyzi Feyzioğlu da plansız çalışmayı eleştirmekte, sonuna doğru aşırı bir tempoya girildiğini ve neticede eksik bir metin çıktığını belirterek, şunları söylemektedir (Feyzioğlu, 1982: 87).

“Bu eksiklikleri ile bir Anayasa Tasarısını vermekten ise, çalışmalarımızı bir süre daha devam ettirerek eksiksiz bir Anayasayı takdim etmek önerilerimiz, Komisyon Başkanlığınca maalesef «engelleme» olarak değerlendirilmiştir.”

Meseleler üzerinde yeterince durulmadığına yönelik eleştiriler; bir an önce tamamlama çabasının Genel Kurul’da sürdürüldüğüne yönelik de yapılmıştır. Örneğin, Danışma Meclisi’nin üç işçi temsilcisi ‘izlenen müzakere’, usulünü sorunlu bulmuş, böyle bir usulle hazırlanacak anayasanın hemen, yeni tartışmaları tetikleyeceğini savunmuştur (“Danışma Meclisi İşçi”, 1982).

6- MİLLİ GÜVENLİK KONSEYİ’NDEN, ELEŞTİRİNİN YASAKLANDIĞI REFERANDUMA

Milli Güvenlik Konseyi: Anayasa Taslağı Nihai Karar Mercisinde

Danışma Meclisi 23 Eylül 1982 tarihindeki oylamayla kabul ettiği anayasa taslağını, nihai karar mercii MGK’ya sevk etmiştir. Taslak, MGK’nın gündemine 8 Ekim 1982 tarihinde gelmiştir. Arada geçen sürede MGK bünyesinde bir Anayasa Komisyonu kurulmuştur. Komisyon, diğer komisyon çalışmalarından farklı bir yol izleyerek, Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreteri ile Genel Sekreterlik Hukuk İşleri, Kanunlar ve Kararlar Dairesi bünyesindeki Anayasa Komisyonunun Başkan ve Üyeleri’ni de çalışmalarına katmıştır. Bu komisyon, başta Evren olmak üzere MGK üyeleriyle irtibatlı olarak²⁸ Danışma Meclisi taslağını inceleyerek şekillendirmiştir.

MGK Anayasa Komisyonu, anayasayı şekillendirirken hareket ettiği çerçeveyi raporunda çizmiştir (Milli Güvenlik Konseyi Anayasa Komisyonu Raporu) Buna göre, ‘Anayasa hukuku ve kamu hukukuna ilişkin genel ilkelerle birlikte’, ‘Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Helsinki Sonuç Belgesi, -Diğer devletlerin Anayasaları’, anayasaya ilişkin ülke içerisinde dile getirilen görüşler ile MGK bildirimlerini, MGK tarafından kabul edilen kanunları, ‘Devlet Başkanı ve Millî Güvenlik Konseyi Başkanının demeç ve bildirimleri’ dayanak alınmıştı. MGK kanun ve bildirimleri, Devlet Başkanı’nın demeç ve bildirimleri, dönemin ruhunu, asli kurucu iktidarın temel felsefesini ortaya koymasını bakımından kritik önemdedir. Anayasa yapıcılarını için asıl belirleyici parametreler olduğunu tahmin etmek zor değildir. Esasen MGK’nın nihai karar mercii olduğu bir yapıda, bizzat MGK tarafından darbeden sonra oluşturulan ‘yasal’ çerçeveyi zorlayacak bir sonuç beklemek gerçekte değildir. Bu bakımdan yapılacak anayasanın, MGK’nın o ana kadar koyduğu yasal çerçeveyle çatışmak bir yana, onları anayasal norm düzeyinde yeniden üreteceği öngörülebilir bir sonuçtur.

MGK Anayasa Komisyonu, Danışma Meclisi’nin 193 madde ve 11 geçici maddeden oluşan metnindeki 8 maddeyi aynen kabul etmiş, 32 maddeyi de yalnızca ‘madde numarası veya kenar başlığını değiştirerek, aynen’ kabul ederken; 5 maddeyi tümünden çikarmıştır. Kalanlarının tümünde değişiklik yaparak kabul etmiş, 5 maddeyi ise, tümüyle kendi yazarak eklemiştir. Danışma Meclisi metnindeki bazı maddelerin birleştirilmesiyle MGK Anayasa Komisyonu 177 madde 15 geçici maddeden oluşan bir metni MGK’ya getirmiştir.

Evren bu değişiklikleri, Danışma Meclisi’nden çıkan metnin bazı ‘katı kurallar’ını düzeltme çabasına bağlıyordu. ‘Danışma Meclisi’nce kabul edilen Anayasa taslağının bazı maddeleri hakikaten katı kurallar getiriyordu. O gibi maddeleri toplumdaki gelen reaksiyonlar karşısında yumuşattık’ diyen Evren, bu durumu MGK’ya tanınan yetkilerin haklılığına bir gerekçe sayarak; şöyle açıklıyordu (Evren, 1991: 276):

²⁸ Evren’in 10 Ekim 1982 tarihli günlüğünde şöyle yazıyor: “Anayasa üzerindeki çalışmalarımızı tamamlamak üzereyiz. Sık sık toplanıyor ve görüşmelerimizi sürdürüyoruz. 20 veya 21 Ekim tarihinde tamamlamayı programladık (Evren, c.3, 1991: 271)”.

“Eğer Danışma Meclisi’nin kuruluşu hakkında çıkardığımız kanunda Milli Güvenlik Konseyine bu yetkiyi tanınamış olsaydık, Anayasa’da değişikliklere gidemeyecektik. Milli Güvenlik Konseyine Danışma Meclisi üzerinde bir yetki tanınamız, bazı çevrelerce tenkit edildi. Ancak şimdi ümitler bize çevrilmiş ve katı bölümlerin yumuşatılması bizden istenmeye başlanmıştı”.

Bu yaklaşım, Danışma Meclisi’nin anayasa yapım sürecinde MGK’nın etkisini tümüyle dışlamaktadır. Oysa darbe yönetiminin oluşturduğu yapı, Danışma Meclisi’nin serbestçe bir taslak hazırlamasını engelleyecek nitelikteydi. Kaldı ki, MGK’nın rolünü Danışma Meclisi’nin ‘katılıklarını, yumuşatmak’ çerçevesine indirgemek mümkün değildir. Evren, ‘keyfi uygulamalara’ yol açacağı endişesiyle dernek kapatma yetkisinin İçişleri Bakanlığına veren hükmü çıkardıklarını ya da sendikaların tepkisine yol açan sendika aidatlarının bizzat işçiler tarafından ödenmesi hükmünün aylıktan kesme usulüne dönüştürüldüğünü ifade ediyordu. Bunlar, Evren’in MGK’ya biçtiği ‘yumuşatıcı’ rolün örnekleri sayılsa da, yapılan değişiklikler bunlardan ibaret değildi. Siyasi partilere ilişkin sınırlandırmalar, kamu çalışanlarına yönelik siyaset yapma yasağı, 12 Eylül öncesi siyasi mensupları için konulan kısıtlamalar gibi²⁹ değişikliklerin Danışma Meclisi metnini ‘katılaştırıcı’ boyutu açıktır.

Eleştiri Yasağı Eşliğinde Referandum

Anayasa taslağına MGK aşamasında son şekli verildikten sonra, referandum süreci başlamıştır. Askeri yönetim koşullarında yapılmış anayasanın, referandumda ulaştığı rekor oy oranı, bu sürecin niteliğini değerlendirmeyi özellikle önemli kılmaktadır. Yüksek oy oranı, referandum öncesindeki süreç göz ardı edildiğinde, anayasanın meşruiyetini güçlendiren parlak bir başarı olarak algılanır. Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu Üyesi Kemal Dal, Anayasa tasarısının Komisyon tarafından açıklandığından beri ‘çok ağır tenkitlere uğradığını, yürürlüğe girdikten sonra da tenkitlerin devam ettiğini’ belirterek “... ama şurası da açıktır ki, şimdiye kadar millet iradesi ile bu kadar büyük oranda tasvip gören Anayasa pek olmadığını” ifade etmiştir (Dal, 1984; 209-210). Ortaya çıktığı koşullar dikkate alınmadan, bu ‘tasvip’in büyüklüğü üzerinden meseleyi değerlendirmek yanıltıcı olacaktır. Bu noktada, yalnızca, yapım aşamasına ilişkin, şu ana kadar değindiğimiz kısıtlılıklar değil; referandum sürecindeki uygulamalar da dikkat çekici veriler sağlar.

Taslağın referandum süreci, *Anayasanın Halk Oyuna Sunulması Hakkında Kanun* çerçevesinde şekillenmiştir. Kanunun 5. maddesi dikkat çekicidir. Buna göre Anayasaya ilişkin açıklama ve tanıtımlar, 70 nolu karar çerçevesinde 24 Ekim 1982 tarihine yapılacaktı. Kanun bu tarih sonrası için, ayrıca bir düzenlemeye kapı aralıyor; “25 Ekim 1982 tarihinden itibaren *Anayasanın çeşitli vasıta ve yollarla halka tanıtılması ve açıklanmasına ilişkin esaslar Millî Güvenlik Konseyince belirlenir ve düzenlenir*” (*Anayasanın Halk Oyuna Sunulması Hakkında Kanun*, 1982) hükmünü getiriyordu.

Nitekim 24 Ekim 1982 sonrası için yeni bir düzenleme devreye sokuldu. Evren’in bu tarihten sonra ‘yapacağı konuşmaların eleştirilmesi yasaklandı’. “Bugüne kadar Anayasa hakkında çeşitli kuruluş ve kişilerle basın, eleştirilerini gerine gerine yaptılar. Hemen hiçbirine karşılık vermedik. Bir iki yerde halka hitaben yaptığım konuşmalarda çok az birkaç konuya değindim o kadar” diyen Evren (1991: 271); “24 Ekim’den itibaren yapacağım konuşmaların basında eleştirilmesini yasaklamayı teklif ettiler, ben de kabul ettim” diyerek eleştiri yasağının gerekçesini açıklıyordu. Yasağın devreye sokulmasında, ‘Anayasayı devlet adına resmen tanıtma programı’ dikkate alınmıştı. Evren (1982), program kapsamında radyo ve televizyon konuşmaları dışında 12 ilde halka hitap ederek, anayasaya evet oyu verilmesini istemişti.

²⁹ Siyasi partilerin yurtdışında teşkilatlanması, siyasi partilerin kadın ve gençlik kolları kurmasının yasaklanması, siyasi partilerin vakıf kurmalarının yasaklanması; hâkim ve savcılarının, yüksek öğretim elemanlarının, memurların, yaptıkları hizmet bakımından işçi niteliği taşımayan diğer kamu görevlilerinin, öğrencilerin siyasi partilere girmesinin yasaklanması; ideolojik veya anarşik eylemlere katılma ve bu gibi eylemleri tahrik ve teşvik suçlarından biriyle hüküm giymiş olanların milletvekili seçilmelerinin yasaklanması; 12 Eylül öncesi mevcut siyasi parti yöneticileri ve milletvekillerinin belli bir süre siyaset yapmaları yasaklanmıştır (Evren, 1991, 276-279, 285).

52 ve 65 nolu kararların sınırlarını nispeten genişleten 70 nolu karara göre görüş açıklayanlar; Anayasa taslağının geliştirilmesi maksadı içinde kalacak, Anayasa'nın halk oylamasında, halkın vereceği reyın nasıl olması gerekeceği hususunda herhangi bir telkinde bulunamayacaktı. Yeni düzenlemeyle “telkin'in yasaklanmış olması yeterli görülmemiş, Evren'in anayasaya evet oyu isterken kullanacağı argümanları eleştirmek de yasaklanmıştı. Evren, anayasaya karşı çıkanları üç gruba ayırıyordu (Evren, 1982: 8-9):

- a) Memleketi, milleti parçalayıp (...) Türk yurdunda, esir ve kukla bir takım Devletçikler kurarak Türkiye Cumhuriyetini haritadan silecekler [kişiler]”,
- b) Milletin ve devletin sırtından sağladıkları çıkarlarının bozulacağını (...) düşünenler
- c) Anayasanın içeriğini onayladıkları halde, yönetime gelmeleri önünde engel gördükleri TSK'nın reddedilmesini isteyenler

Evren'in konuşmaları, Anayasanın nasıl bir ortamda halkoyuna sunulduğunu anlamak bakımından dikkat çekicidir. Anayasa karşıtlarını, anayasaya red oyu verilmesi için “yeni Anayasayı el altından sinsî propagandalarla sabote ederek, vatandaşın gözünden düşürmek” istemekle suçlamaktadır (Evren, 1982: 49). Evren bu suçu işleyenlerin, halk nezdinde, farklı yöntemlerle anayasanın itibarını zedelemeye çalıştığını düşünmektedir. Bunlardan, a) memleketin dört bucağına kendi elemanları vasıtasıyla, haber yayarak, bu anayasaya ‘hayır’ dedirtmeye çalışmak; b) halkoylamasında kullanılan “red” pusulasının “mavi” rengini hatırlatan imalarda bulunmaktır. Bu yöntemlerden mavi renkle ilgili imalar ironiktir. Keza Evren (1982: 95,47), ‘Atatürk'ün mavi gözleri’ ya da ‘denizin mavisî’ üzerinden imalara sıkışmış ‘muhalefet’i dehşetli bir kötülük gibi resmederek, ‘Atatürk'ün bile alet edildiğini ve gösterdikleri hoşgörüyü insafsızca sömürdüklerini’ anlatır. Bu hususta 1 Kasım 1982 tarihinde İzmir’de halka hitaben şunları söylüyordu.

“... Hatta bazı karikatürlerde, bazı yazılarda şöyle diyorlar; Atatürk'ün gözünün rengi de maviymiş. Sanki biz onların farkında değiliz. Bakın neler söylediklerini görüyor musunuz? Atatürk'ü bile alet etmek istiyorlar. Atatürk'ün gözü de maviymiş, yani mavi görürseniz ‘Hayır’ manasına gelir. Efendim diyor, deniz rengi de maviymiş. Gök rengi de mavi, ama mavilik bir işe yaramıyor. Bulut gelirse yağmur yağıyor. Bereket getiriyor. Atatürk'ün gözleri bize bakıyor ve O'nun ruhu bizimle beraber göklere yükseliyor. Onlara o mavi gözlerle, hain hain bakıyor. Elinden gelse, onları parçalar, merak etmeyin”.

“... Şimdi bu sorumlu kadro, el altından türlü propagandalar sürdürmektedir. Anayasaya red oyu verilmesi için sinsî kampanyalar açmışlardır. Hukuka, adalete ve demokrasiye olan inanç ve saygımız nedeni ile kendilerine gösterdiğimiz hoşgörüyü insafsızca sömürmekte. Sinsice neler söylemiyorlar sevgili vatandaşlarım. Atatürk'ün gözlerinin mavi olup, mavi baktığından tutun da denizin mavi sularında serinleyen, gökyüzünün maviliklerinde huzura kavuşulacağına kadar mavi rengi ima ederek güya parlak buluşları ile ‘Red’ oyunu telkine yeltenmektedirler”

Bunlar, referandum sürecinin ne denli tek yönlü işlediğinin çarpıcı ifadeleridir. İmalara, el altından haber göndermelere sıkışmış bir muhalefetle gidilen referandum tablosu oy verme aşamasıyla tamamlanıyordu. Bu aşama için kanun hazırlanırken titiz davranılmış; 1961 Anayasası referandumunda ‘hayırda hayır vardır’ ifadesinin örtülü bir muhalefet söylemi olduğu gerekçesiyle oy pusulasında ‘Evet’ ve ‘Hayır’ kullanılmamıştır. Onun yerine ‘Kabul’ ve ‘red’ ibarelerinin kullanılması uygun görülmüştü.³⁰ Anayasanın Halk Oyuna Sunulması Hakkında Kanun zarfların dışarıda, “içindeki oy pusulalarının rengini belli etmeyecek şekilde tasarlanmasını ön görüyordu.

³⁰ Evren, 3 Kasım 1982 tarihli Konya konuşmasında “... O beyaz kağıdın üzerinde (Kabul) yazılı, mavi kağıtların üzerinde (Hayır) değil, (Red) yazılı. Hayır deseydik 1961 Anayasasının kabulünde vatandaşlardan bazıları, ‘Hayırda hayır vardır’ dediler. Onun için (Hayır) koymadık” (Evren, 1982: 116) ifadelerini kullanır. Söz konusu kanunun ilgili maddesi Danışma Meclisi’nde geldiği şekliyle, bu konuda bir tartışma yaşanmadan MGK’da kabul edilmiştir (MGK Tutanak Dergisi, C.7, 1982: 303-305). Evren’in Konya konuşmasındaki ifadeleri noktasında bakılırsa, Danışma Meclisi’ndeki metnin oluşturulmasında rol oynadıklarını gösterir ki, bu da, anayasa yapılış süreci vesilesiyle değindiğimiz MGK’nın Danışma Meclisi’ne doğrudan müdahalesinin bir başka örneğidir.

Oysa oy aşamasında zarflar şeffaf hazırlanmış ve reddi temsil eden mavinin kolaylıkla anlaşılabilmişti. Ve “oylamanın yapıldığı sandık başlarındaysa güvenlik güçleri nöbet tutuyordu (Birand, 1999: 254)”.

Oylamanın anayasanın kabulü yönünde dizayn edildiğini hatırlatan önemli bir nokta, oylamada hayır çıkması durumundan ne yapılacağını belirlenmemiş olmasıydı. Bu anayasanın reddedilmesi halinde, mevcut yönetimin aynı şekilde sürdürüleceği anlamına geliyordu. Yönetimin normalleşme sürecini anayasanın kabulüne bağlamış olması, anayasaya verilen desteği arttıran bir faktör olarak değerlendirilmiştir. Bu noktada Anayasa Komisyonu Başkanı Orhan Aldıkaçtı'nın referandum da anayasanın kabul edilmemesi ihtimaline ilişkin düşüncesi sorulduğunda verdiği yanıt çarpıcıdır:

“Bizim anayasanın kabul edileceği kanısındayım. Çünkü siyasi parti kanununun yapılması ve bir an önce seçime gidilmesi için bu gereklidir. Kamuoyu ve geniş bir seçmen kitlesi bir an önce normal rejime geçilmesi için ‘evet’ oyu verecektir. Sonra isterlerse kendileri değiştirirler”.

Anayasa oylaması ile birlikte Evren'in Cumhurbaşkanlığı'nda oylanacağından; anayasanın kabulü, aynı zamanda Evren'in Cumhurbaşkanlığı'nı da onaylamak anlamına geliyordu. Evren böyle bir tercihi, arkadaşlarının isteği ile onayladığını belirtse de³¹; bu husus, 1982 Anayasa Anayasası oylama sürecinin, sıra dışı uygulamalarının bir başka boyutudur. Anayasanın halka sunulması sürecinde ayrıca konulan yasaklar, oy aşamasında ‘gizli oy’ ilkesiyle çelişen pratikler, red durumunda ne olacağına ilişkin belirsizlikler ve Cumhurbaşkanlığı ile Anayasa'nın aynı anda oylanması, referandumdaki kabul oylarının, bütünüyle, Anayasa'nın içeriğine dair bir rızadan kaynaklanıp kaynaklanmadığı hususunda tartışmaları beslemiştir.

SONUÇ

Kenan Evren 12 Eylül Askeri Darbe açıklamasını yaptığı, televizyon ve radyo konuşmasının bir yerinde, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ***kendi kendini kontrol edemeyen demokrasiyi sağlam temeller üzerine oturtmak ve kaybolan Devlet otoritesini yeniden tesis etmek için*** yönetime el koyduğunu söylüyordu. Demokrasiyi sağlam temeller üzerine oturtmayı ve devlet otoritesini yeniden inşa etmeyi, baskı ve yasaklara dayalı bir düzenle eş anlamlı tutan anlayış, 1982 Anayasası sürecinin ruhunu oluşturan kültürel ve siyasi kodlarla doludur. Zira darbe yönetimi; kontrollü demokrasiyi inşa etmek, mefluç devlet iradesine kudret kazandırmak iddiasıyla yeni anayasayı yapmayı gerekli görmüştür. Hatta mefluç devlet iradesine kudret kazandırmanın yolunun, bünyeye uygun [kontrollü] demokrasiden geçtiğine inanmışlardır. Bu paradigma öngörülen devlet ve toplum tasavvurunun ifadesi olduğu kadar; sigortası da olacak bir anayasa inşa edecekti.

Burada öncelikle şunu söylemek gerekir ki, 1982 Anayasasını yapan irade; hem yapım sürecinde paydaşlarını hem de sonrasında bütün bir toplumu depolitize etme yoluna gitmiştir. 1982 Anayasası sonrası, toplumsal apolitikleşme eğilimi farklı bir çalışmanın konusu olmakla birlikte, anayasa yapım sürecinde siyasi partiler, dernekler ve siyasi aktörler dâhil bütün tarafların kanaat belirtmeleri ve hatta telkinde bulunmaları bile yasaklanmıştır. Bu yasakçı tutum, farklı görüşlerin sürece sirayet edebilmesini önleyerek, ihtiyaçlara uzun süreli cevap verebilecek ve toplumun büyük bir kesimini memnun edecek bir anayasanın oluşmasını engellemiştir.

Anayasa, bütünüyle Genel Kurmay Başkanı ve dört kuvvet komutanından müteşekkil Milli Güvenlik Konseyi tarafından yönlendirilen bir süreçte şekillenmiştir. Anayasayı yapmak üzere oluşturulan iki kanatlı Kurucu Meclis'in yapısını ve yetkilerini belirleyen Milli Güvenlik Konseyi, darbeye edindiği konumu nihai karar aşaması vasfıyla bu Meclis'e taşımıştır. Kurucu Meclis'in diğer kanadı Danışma Meclisi, adına uyan şekilde MGK için ön hazırlık yürüten yetkisiz bir

³¹ Evren, Cumhurbaşkanı'nın ayrı bir sandıkta oylanması isteğinde olduğunu, ancak arkadaşlarının karşı çıkması üzerine bundan vazgeçtiğini, bu noktada ‘eğer anayasa ayrı, Cumhurbaşkanı ayrı oylanacak olursa, faraza, anayasa daha çok kabul oyu alır da, Cumhurbaşkanı daha az oy alırsa veya tersi olursa, çeşitli spekülasyonlara sebebiyet verebilir’, tezinin ileri sürüldüğünü belirttikten sonra, ‘yalnız kalınca belki ben yanlış düşünüyorum dedim ve istemeye istemeye kabul etmek zorunda kaldım’ demiştir (Evren, 1991: C: 3: 283).

“danışman” niteliğinde işlev görmüştür. Bu durum anayasa yapım sürecinin bütünüyle askeri vesayet yoluyla şekillenmesine sebep olmuştur. İki kanatlı yapıdan Danışma Meclisi, Kurucu Meclis’e sivil özelliği kazandıran bir yapıydı. Bu yapının MGK gölgesinde kalması, sivil temsilin anayasaya yansıma ihtimalini iyice sınırlandırmıştır. Danışma Meclisi’nin, 160 üyesinden 40’ının doğrudan, 120’sinin ise valilerin belirlediği adaylar arasından, yine MGK tarafından seçilmesi bakımından 1961’deki Kurucu Meclis’in sivil kanadını oluşturan Temsilciler Meclisi’nin bile temsil kabiliyetine ulaşamamıştır. Yetki bakımından da, Temsilciler Meclisi’nin konumundan uzak kalmıştır.

12 Eylül yönetimi, “bol gelen elbiseyi” daraltıp vücuda uydurmak için, geçmiş tecrübelerden yararlanırken, 1961 Anayasası’nın yapımında partilerin kısmen temsili bir sorun olarak tanımlamış, ancak genel bir temsilin önünü açmak yerine toptan dışlama yolunu seçmiştir. 12 Eylül yönetimi için siyaset en güvensiz unsurlardan birisiydi. 27 Mayıs 1960 ve 12 Mart 1971’in aksine bütün siyasi partilerin kapatılması tek tek partilerden ziyade, kurumsal siyasetin kendisine duyulan güvensizliğin sonucuydu. Darbeden hemen sonra parti faaliyetlerinin yanı sıra, birkaçı dışında bütün derneklerin faaliyetinin durdurulmuş olması da bu anlayışın yansımasıydı.

Anayasa MGK’nın koyduğu ölçütlerin sağladığı sterilizasyon çerçevesinde şekillenirken, kamuoyundaki tartışmalar, bazen gevşetirse de, hep kendini hissettiren sınırlar içerisinde yürümüştür. Süreçte “en geniş” tartışma ortamının sağlandığı anda dahi, anayasa oylamasındaki tutuma dair kanaat “telkini” bile yasaklı kalmıştır. Referandum öncesinde “devlet adına tanıtım programı” devreye sokulurken, Evren’in konuşmalarını eleştirmek ayrıca yasaklanmıştır.

Buraya kadar ifade edilenlerden 12 Eylül yönetiminin, meşruiyet kaygısı taşımadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Nitekim darbe yönetiminin, Danışma Meclisi’nin özgür olduğuna, anayasaya ilişkin görüşlerin serbestçe ifade edildiğine dair argümanları; Danışma Meclisi üye seçiminde valilere rol verilmesi yoluyla “tabana dayalı objektif bir sistem” uygulandığı iddiası, bütünüyle meşruluk çabalarının ürünü; darbe yönetiminin alınan kararlara ve yapılan kanunlara meşruiyet kazandırma isteğinin tezahürüydü. Ancak, anayasa yapım sürecinde, “Atatürk’ün mavi gözleri”, “denizin mavisini”, “göğün mavisini” gibi imalı siyasete sıkışmış muhalefet, bir yandan yönetimin öfkesine yol açarken, bir yandan da yönetimin hoşgörüsünün kanıtı sayılmıştır. Bu durum darbe yönetiminin meşruluk isteği ile reel ve pratik uygulamalarının çelişkinin bir resmidir.

1982 Anayasası’nın büyük bir kısmı, Milli Güvenlik Konseyi’nin yasalarının anayasallaştırılmasından oluşmuştur. Böylece, MGK’nın üstlendiği yasama ve yürütme işlevi kapsamında yayınladığı bildirimler, aldığı kararlar ve kabul ettiği kanunlar anayasanın temel dayanakları arasında yer bulmuş, bunlara anayasal norm niteliği kazandırılmıştır. Aslında, Türkiye tarihinde hiçbir seçimde görülmemiş, dünyada da demokratik ülkelerde kolaylıkla rastlanmayacak yüksek bir oy oranıyla kabul edilmesine rağmen, normalleşmeyle beraber, erken bir dönemde tartışmalara konu edilmesi, bu oy oranına ulaşma sürecinin arka planını önemli kılmaktadır. Askeri yönetimin koyduğu engeller, tartışmalardan azade bir anayasa değil, yalnızca tartışmaları bir süreliğine erteleyen bir sonuç doğurmuştur. Türkiye’nin bugün hala anayasa konusuyla meşgul olması, toplumun ihtiyacına yanıt veren bir anayasa ihtiyacının giderilmemesiyle ilgilidir. Arayış, süreç içerisinde 1982 Anayasasının irili ufaklı pek çok değişikliğe uğramasına rağmen devam etmektedir. Yüzde 91’i aşkın³² oy oranıyla kabul edilen anayasanın, neredeyse savunucusuz kalmasındaki tuhafılık sarihdir. Kanımızca anayasa yapım süreci, bu tuhaflığın kaynaklarına dair ipuçlarını vermesi itibarıyla, yeni deneyimler için bir laboratuvar işlevi görmelidir. Hala anayasa oluşturma sürecinin sancılarını çeken Türkiye’de, 1982 Anayasa yapım sürecinin hatırlatılması, tecrübelerinden faydalanmak açısından önemlidir.

³² **Anayasanın Halk Oyuna Sunulması Hakkında Kanun’un 12. Maddesi’nde geçen “Oy verme kütüğünde ve sandık listesinde kaydı ve oy kullanma yeterliği bulunduğu halde hukukî veya fiili herhangi bir mazereti olmaksızın halkoylamasına katılmayanlar, Anayasanın halkoylamasını takip eden beş yıl içinde yapılacak genel ve ara seçimleri ile mahalli seçimlere ve diğer halkoylamalarına katılamazlar, seçimlerde aday olamazlar” hükmü, referanduma yüksek düzeyde katılımı etkileyen bir başka önemli faktör olduğu unutulmamalıdır.**

1961 Anayasası'nın sebep olduğu sorunların yaşanmayacağı bir ülke hedefiyle yola çıkan 12 Eylül yönetiminin, her boyutuyla kendi şekillendirdiği, kurumsal siyaseti bütünüyle dışlayarak yaptığı “bünyeye uygun” anayasa, 1980’li yıllar sona ererken neredeyse bütün partilerin en azından söylemde mesafe koymak durumunda kaldığı bir metne dönüşmüştür. Geçen süre zarfında yapılan çok sayıda değişikliğe rağmen; hala, yaygın eleştirilere konu olması, yeni bir anayasa ihtiyacının duyuluyor olması, yapım sürecini siyasi mülahazalardan arındırmakla, ihtiyaca cevap veren bir anayasanın garantilenemediğini göstermiştir. Anayasa basit bir kanun metni olmanın ötesinde, toplumu her boyutuyla etkileyen temel bir metin olarak hayati öneme sahiptir. Bu itibarla, yapım sürecine geniş kesimleri katma gereği tercihin ötesinde, bir zorunluluktur.

KAYNAKÇA

KANUNLAR:

Anayasa Düzeni Hakkında Kanun (1980), Resmi Gazete, 17145, 28 Ekim 1980.

Anayasanın Halk Oyuna Sunulması Hakkında Kanun (1982), Resmi Gazete, 17823, 25 Eylül 1982.

Danışma Meclis İç Tüzüğü (1981) Resmi Gazete, 17521, 21 Kasım 1981.

Kurucu Meclis Hakkında Kanun”, Resmi Gazete (1981), Resmi Gazete, 17386 Mükerrer, 30 Haziran 1981.

Kurucu Meclis Teşkili Hakkında Kanun (1960), Resmi Gazete, 10682, 16 Aralık.

Milli Güvenlik Konseyi 4 Nolu Bildirisi (1980), Resmî Gazete, 17103, 12 Eylül 1980.

Milli Güvenlik Konseyi Hakkında Kanun, (1980), Resmi Gazete, 17188 Mükerrer, 12 Aralık 1980.

Temsilciler Meclisi Seçimi Kanunu, (1960), Resmi Gazete, 10682, 16 Aralık 1960.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5863974640c170.68519532

MİLLİ GÜVENLİK KONSEYİ KARAR ve BİLDİRİLERİ

Milli Güvenlik Konseyi 52 Nolu Karar, Resmi Gazete, 17361, 5 Haziran 1981.

Milli Güvenlik Konseyi 65 Nolu Kararı, Resmi Gazete, 17604, 13 Şubat 1982.

Milli Güvenlik Konseyi 7 Nolu Bildiri, (1980), Resmi Gazete, 17103 Mükerrer, 12 Eylül 1980.

Milli Güvenlik Konseyi 70 Nolu Kararı, (1982), Resmi Gazete, 17773, 5 Ağustos 1982.

RAPORLAR

Dal, Kemal, “Anayasa Tasarısının Tümü Üzerinde Görüşlerim”, Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, 4 Ağustos 1982, C.7, Ekinde, s: 81-86.

Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu I Numaralı Çalışma Raporu, Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, 25 Aralık 1981, C.1, Ekinde, s: 1-2.

Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu II Numaralı Çalışma Raporu, Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, 8 Şubat 1982, C.4, Ekinde, s: 1-2.

Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu III Numaralı Çalışma Raporu Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, c.4, 3 Mart 1982, Ekinde, s: 1-4.

Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu IV Numaralı Çalışma Raporu Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, 29 Mart 1982, C.4, Ekinde, s: 1-2.

Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu V Numaralı Çalışma Raporu, Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, 3 Mayıs 1982, C.5, Ekinde, s: 1-2.

Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu VI Numaralı Çalışma Raporu Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, 31 Mayıs 1982, C.5, Ekinde, s: 1-3.

Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu VII Numaralı Çalışma Raporu Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, 30 Haziran 1982, C.6, Ekinde, s: 1.

Feyzioğlu, Feyzi, “Anayasa Komisyonu Üyesi Prof. Dr. Feyzi Feyzioğlu’nun Anayasa Tasarısı Hakkındaki Karşı Oy Yazısı”, Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, 4 Ağustos 1982, C.7, ekinde s.87-90

Milli Güvenlik Konseyi Anayasa Komisyonu Raporu, Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi, 18 Ekim 1982, C. 7, Ekinde, s: 65-93.

DANIŞMA MECLİSİ ve MİLLİ GÜVENLİK KONSEYİ TUTANAK DERGİLERİ

Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt: 1, 1981

Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi, Cilt: 4, 16 Ekim 1981,

Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt: 7, Yıl:1, 16 Ağustos 1982

Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, Cilt: 10, Yıl:1, 23 Eylül 1982,

KİTAPLAR

Birand, Mehmet Ali, Bila, Hikmet, Akar, Rıdvan (1999), 12 Eylül Türkiye’nin Miladı, Doğan Kitapçılık, İstanbul.

Cemal, Hasan (2004), Tank Sesiyle Uyanmak, Doğan Kitapçılık, İstanbul.

Dal, Kemal (1984), “12 Eylül 1980 Harekatı Sonrası Hukuki Gelişmeler ve 1982 Anayasası”, Ülkemizi 12 Eylül’e Getiren Sebepler ve Türkiye Üzerindeki Oyunlar, Tebliğler, Tahliller ve Sonuç Bildirisi, İstanbul,14-15 Eylül 1984 içinde s.199-220

Dursun, Davut (2005), 12 Eylül Darbesi Hatıralar Gözlemler Düşünceler, Şehir Yayınları, İstanbul.

Evren Kenan (1981), Danışma Meclisi Açış Konuşması, Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, 23 Ekim 1981, Cilt:1, s.2-6

Evren, Kenan (1982), Türkiye Cumhuriyeti Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren’in Yeni Anayasayı Devlet Adına Resmen Tanıtma Programı Gereğince Yaptıkları Konuşmalar- 24 Ekim – 5 Kasım 1982, TBMM Basımevi, Ankara.

Evren, Kenan (2000), Seçme Konuşmalar 12 Eylül 1980- 6 Kasım 1989, Doğan Kitap, İstanbul.

Evren, Kenan (t.y), 12 Eylül 1980 – 12 Eylül 1981 Arasında Türkiye, Basın Yayın Genel Müdürlüğü.

Evren, Kenan, (1991) Kenan Evren’in Anıları, c.1-2-3, Milliyet Yayınları, İstanbul.

Kılıç Hristidis, Şengün – Ergüz, Ersel (2010), İsmail Hakkı Birler’in Anılarında CHP’li Yıllar 1946-1992, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1.Baskı, İstanbul.

Milli Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği, 12 Eylül Öncesi ve Sonrası, Ankara 1981

Özdemir, Veli (2004), 12 Eylül Darbesi ve Özgürlüğün Bedeli Arayış, Ümit Yayıncılık, Ankara.

Tanör, Bülent (2004), Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980), Yapı Kredi Yayınları, 11.Baskı, İstanbul.

GAZETE HABER ve YAZILARI

Yazarı Belli Olan

Birand, M., A., (1981, 28 Nisan), De Koster: MGK Başkanlık Rejimi Getirmek İstemiyor, Milliyet, s.6

Birler, H., (1982, 30 Ağustos), Gruplaşma Yok, Aldıkaçtı’nın Arkadaşları Var, Milliyet, s.8

Erel, T., (1980, 12 Aralık), “Tren ve Gemi”, Milliyet, s.6

Erel, T., (1981, 30 Kasım), 52 Sayılı Kararın Değiştirilme Zamanı, Milliyet, s: 9,13

Erel, T., (1982, 31 Ağustos), Hayır Kampanyasına Hayır, Ya Milli Müzakere’ye?, Milliyet, s: 8

Erel, T., (1982, 4 Haziran), Al Grubu Ver Grubu, Milliyet, s: 8

Öymen, A., (1981, 28 Nisan), Avrupa Konseyi ile Türkiye'nin İlişkileri Devam Etmelidir, Cumhuriyet, s.1,7

Soysal, Mümtaz, (1982, 6 Ağustos) Milliyet, s.2

Taylan, M., (1980, 13 Aralık), Yargıya Saygı, Cumhuriyet, s.2

Yazarı Belli Olmayan

Aldıkaçtı: Anayasa İçin Eski Siyasi Partilerin de Görüşü Alınabilir, (1981, 26 Kasım), Milliyet, s.3

Aldıkaçtı: Anayasa Kamuoyunda Tartışılacak (1982, 26 Ocak), Milliyet, s.8

Anarşiye Hiçbir Ad Altında İzin Verilmeyecek, (1980, 17 Eylül), Cumhuriyet, s.7

Anayasayı Sonbahara Yetiştirmeye Çalışıyoruz, (1982, 16 Ocak), Milliyet, s.3

Cumhuriyet ve Anayasa, (1980, 29 Ekim), Milliyet, s.1

Cumhuriyet ve Anayasa, (1980, 29 Ekim), Milliyet, s.1

Danışma Meclisi İşçi Temsilcisi Üyeleri: 'Gecikme Gerekçesiyle Tasarı Çıkarılmak İsteniyor, (1982, 24 Ağustos), Milliyet, s.8

Evren: Bozulan Demokrasiyi İşletmeye Geldik, (1980, 17 Eylül), Cumhuriyet, s.7

Evren: Danışma Meclisi Tamamen Özgür Çalışıyor (1982, 10 Ocak), Milliyet, s.13

Geçici Anayasa Çalışmalar İlerledi (1980, 21 Eylül), Milliyet, s.1

Geçici Anayasa Taslağı Tamamlandı..., (1980, 23 Eylül), Milliyet, s: 6

Hızlı Adımlar, (1980, 23 Ekim, Milliyet, s.1

İçtüzük, Danışma Meclisi'nin Komisyon'u Yönlendirmesine Olanak Vermiyor, (1982, 14 Ağustos), Milliyet, s.9

İsveç Radyosuna Demeç Veren Aldıkaçtı: Anayasa İçin Son Söz MGK'nindir, (1982, 6 Şubat), Milliyet, s.12

Konya Konuşması (1981, 16, Ocak), Milliyet, s.1

Kurucu Meclis'te Partilerin Temsil Edilmesi Düşünülmüyor, (1980, 15 Ekim), Cumhuriyet, s.1,7

Saltık, Demokratik Düzene Geçiş Programını Açıkladı, (1980, 2 Kasım), Milliyet, s.1,9.

Ulus: Tüm Yasal Düzenlemeleri 7-8 Ayda Tamamlayacağız, (1980, 30 Eylül), Milliyet, s.6

Yankı'ya Göre: Eski Parlamento Üyeleri Kurucu Meclis ve Yeni Parlamenta Giremeyecek, (1980, 20 Nisan), s.1,7

6360 SAYILI YASA VE KENTSEL YOKSULLUKLA MÜCADELEDE BÜYÜKŞEHİR BELEDİYELERİ: MALATYA ÖRNEĞİ

*Law Numbered 6360 and Metropolitan Municipalities in Fighting Against Urban Poverty:
Case of Malatya*

Hakan EVİN¹

ÖZET

Artan eşitsizlikler kentlerde giderek artan bir işsizler ordusuna, sokak çocuklarına, marjinal mesleklerde çalışan bireyler ordusuna (işportacılar, sokak satıcıları vb.), dilencilere ve evsizler sorununa yol açmaktadır. Son dönemlerde çeşitli nedenlerden dolayı bu kesimlerin görünürlüklerinde bir artış olmuştur. Bunun en önemli nedenleri olarak kentleşme, küreselleşme, yeni kamu yönetimi ve yeni kamu işletmeciliği anlayışlarının uygulamaya geçilmesi, yeni kurumsal iktisat anlayışının benimsenmesi olabilir. Bu gelişmeler ülkemizde merkezi yönetimin politikaları yanında yerel yönetimleri de yoksullukla mücadelede temel birimlerden birisi haline getirmiştir.

Bu çalışma ile yerel ölçekte karşılığı 6360 sayılı yasa üzerinden belediyelerin sorumluluk alanı içerisinde kentsel yoksullukla mücadelede sosyal uygulamaları değerlendirilirken sosyal faaliyetlerin neresinde durdukları Malatya Büyükşehir Belediyesi örneğinde anlatılacaktır. Çalışma nitel bir çalışma olup kaynak tarama yöntemi kullanılmış, veriler birincil kaynak olan Malatya Büyükşehir Belediyesinden elde edilerek 6360 sayılı Büyükşehir Belediye yasası çerçevesinde Kentsel yoksullukla mücadelede Malatya Büyükşehir Belediyesinin 2003-2015 yılları arasında yapmış olduğu faaliyetlerin nitel ve nicel açıdan değişimi yıllar itibariyle ortaya konularak farklı açılardan değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Araştırmanın bulgularına göre; yoksullara verilen sağlık hizmetlerinde yıllar itibariyle önemli azalışlar yaşanırken diğer sosyal hizmet alanlarında ise artışlar görülmüştür. Sonuç bölümünde bu değişimin nedenleri ortaya konulurken sorunların çözümüne ilişkin birtakım önerilere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 6360 Sayılı Yasa, Büyükşehir Belediyesi, Kentsel Yoksulluk

ABSTRACT

The increasing inequalities have been causing a growing army of individuals working in marginal jobs (street vendors, etc), beggars and homeless. There has recently been an increase in the visibility of these segments for various reasons. The most important reasons for these can be urbanization, globalization, new public administration, the implementation of the new public management, and the adoption of the new institutional economic approach. These developments have made local administrations as well as the policies of the central management one of the basic units in the fight against poverty.

In this study, it will be discussed what social activities municipalities carry out in the fight against urban poverty which is their responsibility as required by law 6360 on a local scale. This is a qualitative study in which the method of literature review has been used. The data have been obtained from Malatya Metropolitan Municipality which provides with the primary source and the data have been evaluated from different points of view by revealing the qualitative and quantitative change of the activities of Malatya Metropolitan Municipality between the years of 2005 and 2015 in the fight against urban poverty within the framework of Metropolitan Municipality law no 6360. According to the findings of the research, on one side there have been considerable decreases in the health services provided for the poor over the years, on the other side there have been increases in other social services. In the chapter of the results, the reasons for these changes have been discussed and a number of suggestions have been made for the solution of the problems.

Key Words: The Law of nr 6360, Metropolitan Municipalities, Urban Poverty

GİRİŞ

Yoksulluk olgusu hem yerel hem küresel özellikler gösteren bir durumu işaret etmektedir. Özellikle kırsal alanlarda ortaya çıkan ancak sonrasında kentleri merkez alan bir kavram olarak

¹ Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi ADIYAMAN, e posta: hevin@adiyaman.edu.tr

karşımıza çıkmaktadır. Son dönemlerde özellikle artan eşitsizlikler kentlerde giderek artan bir işsizler ordusuna, sokakta yaşayan ve sokakta çalışan/dilenen çocukların artmasına, marjinal mesleklerde çalışan bireyler ordusuna (işportacılar, sokak satıcıları vb.), dilencilere ve evsizler sorununa yol açmaktadır. Aslında bu kesimler tarih boyunca hep olagelmıştır. Ancak son dönemlerde çeşitli nedenlerden dolayı bu kesimlerin görünürlüklerinde bir artış olmuştur. Bunun en önemli nedenleri olarak kentleşme, küreselleşme, yeni kamu yönetimi ve yeni kamu işletmeciliği anlayışlarının uygulamaya geçilmesi, yeni kurumsal iktisat anlayışının benimsenmesi sayılabilir. Bu etmenler gelir dağılımı bozukluğuna, ücretlerin düşmesine, bölgeler arası dengesizliklere, marjinal mesleklerde istihdama ve göçe neden olmaktadır.

Alan yazında yoksulluk yaşam kalitesine ilişkin kimi temel ihtiyaçlardan yoksunluk anlamında kullanılmaktadır. Bu bakımdan iki tür yoksulluktan söz etmek mümkündür. İlk olarak mutlak yoksulluk; bireylerin varlıklarını sürdürebilmek ve en temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için gerekli gelir düzeyine ulaşamamasıdır. Görelî ya da nispi yoksulluk ise, bireylerin belirli bir yaşam kalitesini sürdürebilmek için gerekli mal ve hizmetleri karşılayacak gelir düzeyine sahip olunamaması durumudur.

Yoksulluk bugün tüm dünyanın yaşadığı en temel sorunlardan biri olarak görülmektedir. Dünya üzerinde Asya, Güney Amerika ve Afrika yoğun yoksulluğun yaşandığı bölgeler olarak dikkat çekmektedir. Avrupa ve Orta Asya nüfusunun %5,1'i, Doğu Asya'da %15,3'ü, Latin Amerika'da %15,6'sı mutlak yoksulluk sınırının altında yaşarken; bu oran Güney Asya'da %40, Sahra Altı Afrika'sında ise %46,3'e kadar çıkmaktadır (Özey, 2003: 139).

Özelde yoksulluk bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılayamama durumu olarak algılanmaktadır. Bunu açacak olursak bu noktada bireylerin istihdamdan barınmaya, sağlık hizmetlerinden eğitime ve sosyal hayatta ihtiyaç duyduklarından mahrum kalma anlamına gelmektedir (Fortujin ve Ostendorf, 2004: 243). Hemen şunu ifade etmek gerekir ki her dönem ve her toplum için geçerli olabilecek yoksulluk kriterlerinden söz etmek çok kolay değildir. Aynı dönem içerisinde farklı ülkelerde farklı ölçütler zengin ve yoksulu belirlemektedir. Yakın zamanlarda yapılan bir araştırmada dünya ülkelerinde 1 dolara ne alınabileceği araştırılmıştır. Kimi gelişmiş ülkelerde hiç bir şey satın almak mümkün değilken, kimi geri kalmış, Amerika, Afrika ve Asya ülkelerinde karnınızı doyurmanız mümkün olabilmektedir (CNN Türk, 2014).

Yoksulluk zaman ile de değişen kavramdır. Örneğin dört kişilik bir ailenin 1960'larda 3 bin dolar olan yoksulluk sınırı 1990'ların ortasından itibaren yaklaşık 16 bin dolar civarına ulaşmıştır (Coleman ve Cressey, 1999: 143).

YOKSULLUK KAVRAMI

Sosyal bilimler literatüründe pek az kavram yoksulluk gibi kendisine dokunulabilir bir gerçekliğe sahip olup, yine pek az kavram yoksulluk kadar görmeyenler için bile görmek zorunda oldukları bir “kamusal görünürlük” taşır. Bu yalın haliyle yoksulluk kavramı bize uygarlık tarihinin olumsuz bir realitesini de vurgulamaktadır.

“Yoksulluğun ne olduğu” sorusu, bu alanın en temel ve yanıtlanması belki de en zor olan sorusudur. Yoksulluğun çok boyutluluğu ve politik yönü yoksulluk kavramının tanımlarını da farklılaştırmaktadır. Zira yoksulluk kavramı “mutlak, görelî, öznel (sübjektif), nesnel (objektif), kültürel, nöbetleşe, kırsal ve kentsel” gibi kavramlar temelinde irdelenip; sosyal, siyasal, ekonomik ve ideolojik boyutu farklı değerlendirilmektedir.

Genel anlamda yoksulluk, mutlak veya görelî olarak toplumsal refah düzeyi ya da toplumun minimum yaşam standardı düzeyinin altında kalan kişi statüsü olarak tanımlanmaktadır (TÜSİAD, 2000: 95). Yoksulluk, kişinin yaşam düzeyinin toplumda genel kabul görmüş standardın altında olmasıyla ortaya çıkar ve yoksul kişi, toplumun olağan yaşam biçimi ve alışkanlıklarını, gelirindeki yetersizlik nedeniyle yaşayamaz. Bu da “normal yaşamdan mahrum kalma”, “istenilen düzeyde olamama” durumlarını ortaya çıkarmaktadır (Hız ve Hız, 2011: 146). Yoksul kişi, ekonomik

anlamda zorluk çekerken aynı zamanda hem kendisinin hem de ailesinin ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarına cevap verememekte ve sosyal açıdan da kendisini ve ailesini toplumda arzu ettiği yere konumlandıramamaktadır. Bir başka ifadeyle yoksulluk, temel ekonomik ve sosyo-kültürel ihtiyaçları karşılayabilme anlamında asgari hayat standardının altında sürdürülen bir yaşam biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mutlak Yoksulluk; “mutlak asgari refah düzeyinin altında kalma durumu” ve “hayatta kalabilmek için gerekli mal ve hizmetlere ilişkin gereksinimlerin karşılanamaması durumu” olarak tanımlanabilir. Başka bir ifadeyle, insan hayatının devamını sağlayacak maddi gelir/servete sahip olamamaktır. Tanımın yaşamı sürdürebilmek için gerekli olan asgari besin bileşenlerini veya kaloriyi esas alması ona mutlaklık niteliği kazandırmaktadır. Ülkeler arası karşılaştırmaların yapılması amacıyla kullanılan bir tanımdır. Mutlak yoksulluk oranı, asgari refah düzeyini yakalayamayanların sayısının toplam nüfusa oranıdır.

Dünya Bankasının 1990 yılında yapmış olduğu bir çalışmaya göre günlük geliri 2400 k/cal besini almaya yetmeyen insanlar mutlak yoksul insanlardır. Mutlak yoksulluk sınırı az gelişmiş ülkeler için kişi başı günlük harcaması, satın alma gücü paritesine göre 1 ile 2.15 dolar arası, Türkiye'nin dâhil olduğu Doğu Avrupa ülkeleri için 4.3 dolar, gelişmiş sanayi ülkeleri için ise 14.40 dolar olarak belirlenmiştir (DPT, 2001: 104).

Türkiye İstatistik Kurumu “2014 Yoksulluk Çalışması” sonuçlarına göre; kişi başı günlük harcaması, cari satın alma gücü paritesine (SGP) göre 2,15 doların altında kalan fert oranı 2014 yılında % 0,03 seviyesindedir. Yoksulluk sınırı, cari SGP'ye göre 4,3 dolar olarak alındığında ise 2013 yılında % 2,06 olan yoksulluk oranı, 2014 yılında % 1,62'dir (TÜİK, 2015- A).

Görelî Yoksulluk; görelî yoksulluk kavramı, açlık sınırının üzerinde bir yaşam sürmelerine rağmen toplumun ortalama yaşam standardını yakalamada yetersiz kalanların durumunu ortaya koymak üzere geliştirilmiş bir kavramdır (Altan, 2004: 146). Bu nedenle görelî yoksulluk kavramı farklı grupların sahip olduğu mutlak gelir düzeyinden daha ziyade gelir ve refahın dağılımındaki farklılıklara odaklanmaktadır. Başka bir deyişle, görelî yoksulluk kavramı, yoksul hane halkı veya birey ile o toplumda yaşayan ve mevcut koşullara göre ortalama bir gelire sahip olan hane halkı veya birey arasındaki gelir kaynaklarına sahip olma kabiliyeti arasındaki farkı ifade eder (Dumanlı, 1995: 213; Can Aktan ve Vural, 2002: 5). Sonuç itibarıyla bu kavramsallaştırma gelir dağılımındaki eşitsizliği yansıtır. Görelî yoksulluk sınırı, TÜİK tarafından, eşdeğer fert başına medyan gelirin/harcamanın belirli bir oranı kullanılarak oluşturulmaktadır. Eşdeğer fert başına tüketim harcaması, bu sınırının altında kalan nüfusun, toplam nüfus içindeki payı “görelî yoksulluk oranı” olarak hesaplanmaktadır.

Avrupa Birliği İstatistik Ofisi (Eurostat) eşdeğer hane halkı kullanılabilir fert medyan gelirinin %50'sine göre belirlenen yoksulluk sınırını kullanarak ülkelerin yoksulluk oranları 2014 yılında Avrupa Birliği üyesi 28 ülke için görelî yoksulluk oranı bir önceki yıla göre 0,6 puan artarak % 10,8'e yükselmiştir. Avrupa genelinde görelî yoksulluk oranının en düşük olduğu ülkeler Çek Cumhuriyeti, Finlandiya ve Hollanda iken, en yüksek olduğu ülkeler sırasıyla Romanya, Bulgaristan ve İspanya olmuştur (Eurostat: 2014). Türkiye'de ise görelî yoksulluk oranı 2014 yılında bir önceki yıla göre aynı kalarak % 15 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2015-B).

Gelir yoksulluğunun sağlık, psikolojik rahatsızlıklar, ekonomik istikrarsızlık, işsizlik ve bunun gibi refah problemleri ile ilişkisi oldukça zayıfken, yoksulluklar yaklaşımına göre bazı mal ve hizmetlerin tüketiminden mahrum kalan bireyler diğer refah problemlerine de maruz kalmaktadır (Larsson ve Halleröd, 2008: 16). Çünkü kötü yaşam koşullarına sahip bireyler gelir yoksulluğu içinde olmasalar bile, çok çeşitli refah problemlerinden zarar görebilmektedirler. Bu refah problemleri sadece yoksullukla ilişkili değil, aynı zamanda birbirleriyle de ilişkilidirler. Bu nedenle, çok boyutlu bir dezavantajlılık durumunun varlığı söz konusu olur. Böyle bir durumda ise çok çeşitli refah problemlerinin bir arada ve aynı anda görülmesi olarak tanımlanan “sosyal dışlanma”nın ortaya çıktığı söylenebilir (Larsson ve Halleröd, 2008: 15).

“Sosyal Dışlanma”, kişilerin yoksulluk, temel eğitim veya becerilerden mahrumiyet ya da ayrımcılık dolayısıyla toplumun dışına itilmeleri ve toplumsal hayata dilediklerince katılımlarının engellenmesi sürecine karşılık gelmektedir. Bu bağlamda, iktisadi hayatta karşılaşılan dışlanma, temel eğitim/becerilerden mahrum olma ya da siyasi veya kültürel ayrımcılık dolayısıyla da ortaya çıkabilmektedir. Bu tip bir dışlanma, kaynak yetersizliğinin yoksulluğu yenmeyi güçleştirmesi sebebiyle kendi kendini besleyen bir hal almaktadır. Dışlanmışlar, kendilerini benzer durumda olanlarla aynı ikametgâh yakınlığı içinde bulduklarında mekânsal ayrımcılık da hayatlarını kısıtlayan bir diğer unsur halini almaktadır. Dolayısıyla, sosyal dışlanma çok boyutlu bir kavram olarak ele alınmakta ve yalnızca geliri değil yaşanan dünyanın koşullarını belirleyen diğer göstergeleri de kapsamaktadır. Sosyal dışlanmanın her biri bir diğerini tetikleyen ve besleyen iktisadi, siyasi, kültürel ve mekânsal boyutları olduğu kabulünden hareketle, farklı boyutlardaki dışlanmaların kalıcılaştırışı etkileşimi nedeniyle olumsuz koşulların süreklilik kazandığı ve kendi kendini besleyen bir kısır döngü haline geldiği söylenebilir (Adaman ve Keyder, 2007: 83).

YOKSULLUĞUN TÜRKİYE’DEKİ GÖRÜNÜMÜ

Yirminci yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Türkiye’de yoksulluk konusunda önemli değişimler yaşanmaya başlamıştır. Geçmiş dönemlerde destekleme politikaları, yüksek ücret sendikacılığı, kamuda geniş kapsamlı istihdama yönelik politikalar düşük gelirli kitlelerin kayıplarını telafi edici nitelikte sonuçlar üretebilmekteydi (Es ve Güloğlu, 2009: 233). Ancak kamu yönetiminde yaşanmaya başlanan paradigma değişimleri (örneğin yeni kamu yönetimi anlayışı çerçevesinde yaşanan özelleştirme faaliyetleri) ve küresel arenadaki ekonomik krizlerin yansımaları yoksullaşmanın artmasına neden olmuştur. Gelir adaletsizliğinin ölçütü olarak kabul edilen Gini katsayısı dikkate alındığında Türkiye, Latin Amerika ve kimi Afrika ülkelerini (Güney Afrika gibi) izlemektedir.

Yirminci yüzyılın son çeyreğinde yaşanan ekonomik kriz dalgalanmaları refah devleti modellerinin sonunu getirirken, Türkiye’de yoksullara yönelik transfer harcamalarının önemli ölçüde düşüşüne neden olmuştur. Dış borç stoku açısından bakıldığında Türkiye dünyada 7. Sıraya yükselmiştir. Bu dönemde yine Türkiye gelir dağılımı açısından bakıldığında da 125 ülke arasında 70. sıradadır (BM, 2005)

Türkiye’de kişi başı 1 doların altı olarak kabul edilen mutlak yoksulluk sınırının altında kalanlar konusunda bir sorunun olmadığı rahatlıkla söylenebilir. TÜİK’in 2011 yılı itibariyle verdiği bilgilere bakıldığında bu oranın 2006 yılından beri sıfır olduğu görülmektedir. Harcama esaslı görece yoksullukta ise 2009 yılı itibariyle 15.11 civarındadır. Ancak bu rakamlar kentte %6.59’a gerilerken kırdaki %34,20’ye tırmanmaktadır. 2009 yılında gıda ve gıda dışı harcamaları içeren yoksulluk oranı kentlerde %8,86 düzeyinde iken, bu oran kırsal kesimde 4,3 kat daha fazla, yani %38,69 düzeyindedir. Yine 2009 yılında kentlerde kişi başı günlük 4,3 doların altında gelir elde eden fertlerin oranı %0,96 iken, bu oran kırsalda %11,92 seviyelerine yükselmektedir. Kırdaki gıda yoksulluğu ya da açlık oranları, kentlerdeki durumla karşılaştırıldığında, söz konusu oranın kırdaki 2,4 kat daha yüksek olduğu görülmektedir. Mevcut veriler ışığında, kırdaki yaşanan yoksulluğun kentlere göre çok daha ciddi boyutlarda olduğu söylenebilir (TÜİK, 2011: 1).

Türkiye’de yoksulluğa ilişkin olarak çok sayıda çalışma yapılmakla birlikte bunların büyük bir kısmının birbiriyle örtüşen sonuçlar üretmedikleri görülmektedir. TÜİK verilerine göre 2010 yılında 4 kişilik bir ailenin açlık sınırı 318 TL olarak belirlenmiştir. Yine 2010 yılı verilerine göre, tek kişilik hanenin açlık sınırı 141 TL iken, 10 kişiden oluşan bir hane için açlık sınırı 548 TL olarak belirlenmiştir. Yine TÜİK’in yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarına göre Türkiye’de 4 kişilik bir aile için 2010 yılı yoksulluk sınırı 896 TL olarak hesaplanmıştır. Yine 2010 verilerine göre tek kişilik bir hanenin yoksulluk sınırı 396 TL olurken, 10 kişiden oluşan bir hane için yoksulluk sınırı 1.545 TL olarak belirlenmiştir (TÜİK, 2011: 1).

TÜİK’in 2011 yılında yayımlanan hane halkı büyüklüğüne göre yoksulluk oranları incelendiğinde 2009 yılında Türkiye’de hane halklarının %14,54’ünün yoksul olduğu

görülmektedir. Bu oran 3-4 kişiden oluşan haneler için %9,41 olurken, 7 ya da daha fazla kişinin yaşadığı hanelerde %38,5 seviyelerine yükselmektedir. Bu verilere göre, Türkiye’de yoksulluk oranı en düşük olan hane halkı büyüklüğü 3- 4 kişiden oluşan hane halkıdır. Hane halkı büyüklüğü arttıkça yoksulluk oranı da artmakta ve 7’den fazla kişinin yaşadığı hanelerde yoksulluk oranı en yüksek düzeyine ulaşmaktadır (TÜİK, 2011:1).

Gelir dağılımı açısından bakıldığında da yine TÜİK tarafından yapılan 2011 tarihli araştırma üzerinden karşılaştırmalı bir inceleme yapacak olursak çarpıcı sonuçlara ulaşırız. En düşük %20’lik gelir diliminde bulunan kesimlerin tüm gelirden aldıkları pay 2011 itibariyle %5,6’lık bir orana karşılık gelmektedir. Bu grubun toplam gelirden aldığı pay en yüksek %6,1 ile 2005 yılında yaşanmıştır. Son dönemlerdeki en düşük seviye ise 1994 yılında %4,9 ile yaşanmıştır. En yüksek %20’lik dilimde ise en düşük oran %44,4 ile yine 2005’te ve en yüksek pay alma ise %54,9 ile 1994’te yaşanmıştır (TÜİK, 2001-a)

KENTSEL YOKSULLUK: KENTLERİN YOKSULLAŞMASI MI YOKSULLUĞUN KENTLEŞMESİ Mİ?

Yoksullukla mekânın ilişkilendirilmesi de eski dönemlere kadar uzanan bir durumdur. Tarih boyunca kentler zenginliğin ve gelişmenin kır ise yoksulluğun ve durağanlığın sembolü olagelmıştır. Çünkü kentler ölçek ve yığılma ekonomileri açısından bakıldığında yeniliği teşvik eden ve mal ve hizmet maliyetlerini düşüren mekânlardır. Farklı ekonomik kesimler arasındaki sinerjiyi güçlendiren yakınlık, atıkların bertarafını kolaylaştırarak, kaynakların kullanımında optimizasyonu sağlamaktadır. Sağlık hizmetlerine, eğitim, temel altyapı hizmetleri, eğitim hizmetleri ve bilgiye erişimde kent merkezleri kıra göre daha avantajlı durumdadır (BM-Habitat, 1996).

Ancak aynı zamanda hızlı kentleşme oranlarına sahip ülkelerde (Asya ve Afrika ülkeleri) politika yapıcılar arasında aşırı kentsel büyümeye neden olan kırdan kente göçün engellenmesine dair yaygın bir kanaat görünmektedir. Bu bakış açısının özünde konuyla ilgilenen uluslararası camiada yoksulluğun büyük oranda kırsal bir sorun olduğu ve kırsal kalkınmayla bu sorunun çözülmesi gerektiği yönündeki inanç yatmaktadır.

Kentlerde yaşayan insanların kırdan gelen düşük gelirli göçmenlere oranla daha iyi durumda olmaları şaşırtıcı bir durum değildir. Birçok ülkede kentsel büyümeye yoksul mahallelerin yanı başında plansız ve uygunsuz yeni kentsel alanlar eşlik etmiştir. Bu kentsel alanların son derece olumsuz toplumsal ve çevresel sonuçlara neden olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Merkezi yönetimler ve yerel yönetimlerin birçoğu bu kalabalıkların ihtiyaç duydukları geleneksel altyapı hizmetlerini bile karşılayamamaktadırlar. Bu özelliklerdeki ülkelerde yaygın görüş ihtiyaç duydukları şeylerin karşılanmadığı kitlelerin kentlere gelmesine engel olunması gerekliliğidir. Bu bakış açısı kentlerde yaşayan bazı bireylerin sorunlarını çözebilir ancak kentsel büyüme ve gelişmenin sağladıkları konusunda yanlış nitelendirmelere de yol açabilir.

Çin gibi kırsal yoksulluğu son dönemlerde önemli ölçülerde azalan kentleşme düzeyi yüksek ülkelerde bile kentsel yoksulluk en önemli ve giderek artan sorunlardan biri haline gelmektedir. Kırdan kente yoğun göç tek başına yoksulluğun bir nedeni değildir. Üstelik göçü engellemek için girişilen çabalar hem kentsel hem de kırsal yoksulluğu daha da derinleştirebilmektedir. Ancak burada şunu da hemen belirtmek de fayda vardır ki, kentlere doğru aşırı göç gerekli önlemler alınmadığında önemli yoksulluk sorunlarının tetikleyicisi olabilmektedir.

Sanayileşmenin ilk dönemlerinde kentleşmeyle birlikte yoksulluğun kırdan kente doğru kaydığını görmek mümkündür. Çünkü kırdan yaşayan niteliksiz işgücü sanayi devrimiyle birlikte hızla kentlere yığılmaya başlamışlardır. Öyle ki bu insanlar kentlere geldiğinde kalacak bir yer bile bulamamışlardır. Şanslıların ahırlarda hayvanlarla birlikte kaldıkları bu yoksul kitleler karın tokluğuna günde 18-22 saat güvenliksiz bir biçimde çalışmak zorunda kalmışlardır (Engels, 2013). Bu durum günümüzde de özellikle hızlı kentleşme durumlarında paralel özellikler arz etmektedir.

Gerekli düzenlemelerin yapılmadığı ya da mevcut olanaklarla bunun mümkün olmadığı kentlerde kırsal yoksulluğun kentsel mekânlara taşınması da kaçınılmaz olmaktadır.

Ancak bu yaklaşım göçü doğrudan yoksullukla özdeşleştirmektedir. Bu durum çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmiştir:

1. Kırdan köye göç edenlerin karşılaştıkları temel alt yapı hizmetlerinin eksikliği büyük ölçüde teknik ya da mali eksikliklerden kaynaklanan yöneti(şi)m sorunudur. Düşük ve orta gelirli ülkelerde yapılan bir dizi araştırmalar göstermiştir ki; kentsel yoksullukla ilgilenen örgütler, merkezi yönetimler ya da yerel yönetimler tarafından desteklendiklerinde başlıca konut ve altyapı konularında önemli bir rol işlevi üstlenebilmektedirler. Buna karşılık kentlerde yaşayan bu yoksullar altyapı ya da hizmet alımına ilişkin her denemelerinde bir şekilde engellenmektedirler. Yasalar ve düzenlemeler bu tür düşük gelirli mekânlarda yaşayanlar yönelik hizmetlerin geliştirmesine yönelik olarak nadiren çıkartılırlar. Üstelik sorumlu yönetimler çoğu zaman bu mekânları ve burada yaşayanları informal hatta illegal olarak ilan etmektedirler. Bu insanların kırdan kalıp kente gelmemeleri ve ihtiyaç duydukları yardımın da orada yapılması hep arzu edilendir.

2. Gecekondular da ve yoksul mahallelerinde yaşayan düşük gelirli vatandaşların marjinal mesleklerde çalıştıkları doğrudur ancak bunların kent ekonomisine hiçbir katkıları yok anlamına gelmez. 1980'lere kadar konuya ilişkin tartışmalar çoğunlukla kentsel yoksulların bu marjinal meslekler etrafında yaşamlarını nasıl kazandıklarına ilişkindir. Başlangıçta bu tür meslekler düşük ve orta gelir grupları için gelir kapısı olarak görülürken; sonrasında son derece dinamik ve kent ekonomisine hatta kimi durumlarda küresel ekonomiye son derece iyi biçimde entegre oldukları anlaşılmıştır (Kanji, 1995; Gonzales de la Rocha ve Ginspun, 1995).

3. Kırdan kente göç edenlerin yalnızca kentin düşük gelirli olanların yaşadıkları alanlara yerleştiklerine yönelik kabul doğru bir yaklaşım değildir. Kentleşmenin yapısı piyasaların coğrafi dağılımını ve ekonomik yapısını yansıtmaktadır. Daha öncede belirttiğimiz gibi kırdan kente göçün giderek artması oranın ekonomik gelişmişliğine ve kentleşme düzeyine bağlıdır. Pek çok ülkede, kentsel büyümede, büyümeyi doğal akışına bırakmak yerine kırdan kente göç özendirilmektedir. Ayrıca birey hareketliliğinde de son dönemlerde önemli bir çeşitlenme gözlemlenmektedir. Yalnızca kırdan kente değil; kentsel mekânlar arasında ya da kentler arasında da bir hareket yaşanmaktadır. Kırsal yoksullukla, kentsel yoksulluk birbirleriyle yakın ilişki içerisindedir ancak bu her türlü kentsel yoksulluğun kırsal yoksulluktan kaynaklandığı anlamına gelmemektedir.

4. Son 30 yıllık kalkınma politikalarının uygulanışına yönelik en önemli hatalardan biri kırsal ve kentsel yoksulluk mücadelelerinin ayrı ayrı yapılması olmuştur. Çünkü bu iki yoksulluğun birbirleriyle rekabet halinde olduğu varsayılmıştır. Genel olarak başarılı kırsal kalkınmaları teşvik ve destekleyen etmenlerin başında kentsel kalkınma ve benzeri durumlar gelmektedir. Belki bunun bazı istisnaları olabilir fakat bu durumun genel akışını değiştirmez. Çünkü toplumsal hareketlilik yoksullukla mücadele politikaları arasında bir numaralı yöntemdir.

Modern çağda kentleşmenin özellikle gelişmekte olan ülkelerde yoğun biçimde görülmeye başlanması çeşitli biçimlerde olmuştur. Sömürge ülkelerinde bağımlı kentleşme diye tabir edilen bu yeni kentleşme biçimi yirminci yüzyıla damgasını vurmuştur. Gelişmekte olan ülkelerdeki kentleşme, gelişmiş ülkelerdekine aksine çok kısa bir süre içerisinde gerçekleşmiştir. Gelişmiş ülkelerde yüzyılı aşkın süren bu süreç gelişmekte olan ülkelerde 20-30 yıllık bir süreye sıkışmıştır. Sürecin kısıtlılığı olgunun getirdiği sorunların çözümünü zorlaştırmıştır. Merkezi yönetimlerin ve/veya yerel yönetimlerin çözemedikleri sorunlar kente yeni gelen kitlelerin informal veya illegal yapılara sığınmalarına neden olmuştur. Bu nedenle kentsel yoksulluk batıda dışlanma ve bütünleşmeyle birlikte tanımlanmıştır.

Ekonomik büyümeye rağmen kentlerde yoksulluğun giderek yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. ABD'de "sınıf altı" (underclass), Fransa'da "dışlananlar" (les exclus) ve Latin Amerika'da ise "marjinaler" (marginals) özellikle yirminci yüzyılın bir döneminde görülen refah devletlerinin dökülen sıkları olarak durmaktadırlar.

Küresel çapta yapılan değerlendirmelerde kentsel yoksulluğun boyutları genelde göz ardı edilmektedir. Bu konudaki çalışmalar ya kente ilişkin koşulları dikkate almamakta (ör. yoksulluk sınırı hesaplamalarında gıda dışı harcamaların yüksek maliyetleri dikkate alınmamaktadır) ya da hatalı ölçümler yapılmaktadır.

YENİ KENTSEL YOKSULLUK: ESKİ KÖYE YENİ ADET Mİ?

Kentsel yoksulluk çok uzun süre kırdan kente göç eden niteliksiz işgücünün kentlerdeki durumunu anlatmak için kullanılan bir kavram olarak kalmıştır. Elbette ki az miktarda köken olarak kentte yaşarken bir takım olumsuzlukların etkisiyle yoksullaşmış kitleler bulunmaktaydı ancak bunların kent yaşamına etkisi gözle görülür özellikte değildi. Oysaki gelişmekte olan ülkelerdeki kent nüfusunun çok önemli bir bölümü yetersiz beslenmekte, yüksek çocuk ölümleriyle karşılaşmakta ve önemli ölçüde önlenebilecek olan hastalık ve yaralanmalarla uğraşmak zorunda kalmaktadır.

Küresel ölçekte, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, kırsal yoksulluk hala kentsel yoksulluktan daha fazladır. Ancak kentsel yoksulluk giderek kırsal yoksulluktan daha üste doğru tırmanmaktadır. Bunun en önemli nedeni dünya nüfusunun giderek daha artan oranda kentsel mekânlarda yaşamaya başlamasıdır. Gelişmekte olan ülkelerde 1975-2005 yılları arasında kırsal nüfus %31 oranında büyürken kentsel nüfus %180 oranında büyümüştür. BM 2025'e kadar dünya kentli nüfusunun 103 milyon artarak 1,3 milyara yükseleceğini öngörmektedir.

Toplumsal ve ekonomik göstergeler ortalama kentlilerin kırdan yaşayanlara göre daha iyi olduğunu göstermektedir. Tüm dünyada yaşayan üst gelir gruplarının büyük kısmı kentsel mekânlarda yaşamaktadır. Bu durum kentlerde yaşayan yoksul kalabalıkların dikkatten kaçmasına neden olmaktadır. Örneğin Keyra, Kenya'nın başkenti Nairobi'de birkaç yüz bin nüfuslu yoksulların yaşadığı bir bölgesidir. Burada her 5 çocuktan biri beş yaşına gelmeden ölüyor; Nairobi'nin zenginlerin yaşadığı bölgelerde bu 20 çocuktan birine yükselmektedir (BM, 2005).

Yoksulluğun giderek artması ve çeşitlenmesiyle günümüz kentleri konuya ilişkin sorunun yoğunlaştığı, yaygınlaştığı ve uçlarda yaşandığı mekânlar haline gelmişlerdir. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan yeni paradigmalarda da etkisiyle ortaya çıkan eşitsizliklerin başında da kentsel yoksulluk gelmektedir. Kırdan kente gelen yoksul kitleler kentin kenarlarına yerleşirken buralarda mevcut cemaat duygusu, hemşerilik bağlılığı, insanîyet vb. faktörlerin etkisiyle kente tutunabilmekteydiler. Ancak son dönemlerde bu bağ, ilişkiler ve duygular giderek kaybolmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak yoksul kitlelerin kente tutunabilmesi daha da zorlaşmaktadır.

Kentlerin geçmiş dönemlere göre daha atomik, farklılaşmış, yabancılaşmış, ayrıkçı unsurlar taşımaları bu yeni kentliler için olumsuz unsurlar taşımaktadır. Bu dönemdeki kentliler yalnızca yerel değil küresel işgücü ile de rekabet halindedirler. Merkezi yönetimler üzerindeki küreselleşme, liberalleşme, küresel ekonomik kriz baskıları sosyal devlet uygulamalarından vazgeçmelerine neden olmuştur. Bunun üzerine bir de kentlerin üzerine kâbus gibi çöken aşırı tüketim eğilimleri, gösterişçilik kültürü, illegal örgütlerle giderek artan toplumsal ilişkiler bu yeni kentliler için yeni sıkıntılar olarak gündeme gelmektedir.

Yeni kentli yoksulluk kavramı "hakim kapitalist üretim ve tüketim ilişkilerinin ve sınıf ilişkilerinin dışında, süresiz, güvencesiz ve marjinal işlerle geçinmekte olan, kötü ve çökmüş kentsel alanlarda yaşayan ve dışlanan cinsel, ırksal, etnik ve dinsel kimliklerle örtüşen yoksulluk" olarak tanımlanmaktadır. Bu kesimler ABD'de hispanikler, Fransa'da kuzey Afrika kökenli Müslümanlarla temsil edilmektedirler (Aytaç ve Akdemir, 2003).

Dünya yeni kentli yoksullukla son dönemlerde ortaya çıkan post fordist uygulamalarla birlikte tanışmıştır. Bu dönemde göçmen gruplar sınıfsal ve mekânsal dışlanmalarla karşı karşıya bırakılmaktadırlar. Neo liberal politikalarla beraber ortaya çıkan rekabetçi ve ötekileştirici uygulamalar yoksullar aleyhine işleyen bir yapının oluşmasına neden olmaktadır. Her ne kadar bu

yoksulluk grubu öncelikli olarak ABD’de ortaya çıktıysa da sonrasında tüm Avrupa’ya oradan da tüm dünyaya yayılmıştır.

Bu kesimler pek çok açıdan kentli yoksullardan farklı oldukları için “sınıf altı” (underclass) ve “sınıf dışı” (outcast) gibi kavramlarla tanımlanmışlardır. Gans, (1995: 2) bu gibi kesimlere örnek olarak çalışmayanlar, evlilik dışı çocuğu olup devlet yardımı alan genç kadınlar, evsizler, dilenciler, alkolikler, uyuşturucu bağımlıları ve sokak suçlularını saymaktadır.

1980’lerden sonra Türkiye’nin gelirin nispeten eşit dağıldığı bir ülke olmaktan çıktığını görmekteyiz. Bir taraftan Neo liberal politikaları etkilemeye başlayan yeni paradigmalardan getirdiği yeni uygulama araçları zengin yoksul arasındaki farklar uçurum boyutlarına ulaşmaya başlamıştır. Ancak burada daha vahim olan durum toplumsal kesimlerin birbirinden kopmaya başlaması ile ortaya çıkmaya başlamıştır. Son dönemlerde özellikle çevre ülkelerden gelen göçlerle bu kitlelere yeni halkaların katılacağı da bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Özellikle bu durumun etkileri metropoliten kentlerde daha aşikâr biçimde görülmektedir. Bu kentlerin yönetimlerine bu durumda çok daha büyük işler düşmektedir.

MALATYA’DA YOKSULLUK

Malatya’nın da içinde olduğu TRB1 bölge nüfusunda yeşil kartlıların oranı %23,8, bu oran %13 olan Türkiye ortalamasının oldukça üstündedir. Herhangi bir geliri ve sosyal güvencesi bulunmayan vatandaşlara verilen yeşil kart, bölge halkının düşük olan seviyedeki gelir durumunu yansıtan önemli göstergelerden biridir.

Yoksulluk oranı Malatya’da yeşil kartlı olma esasına göre merkez ve yakın köy ve beldeelerde yaklaşık %13, kent genelinde ise yaklaşık %19 olduğu söylenebilir. Buna göre Malatya merkezdeki yoksulluk oranı aynı kritere göre Türkiye yoksulluk oranı olan %13 ile paralellik arz ederken Malatya genelindeki yoksulluk oranı Türkiye ortalamasının üzerindedir (TUİK, 2014).

Tablo 1: Malatya’da Yoksulluk Durumu

SIRA NO	MAHALLE ADI	YOKSULLUK ORANI (%)	YOKSULLUK DİLİMİ (1-10 ARASI)
1.	YAMAÇ	0.42	9
2.	TAŞTEPE	0.32	7
3.	Y.YEŞİLKAYNAK	0.31	7
4.	ŞEHİTFEVZİ	0.30	7
5.	BEYLERBAŞI	0.28	6
6.	MELEKBABA	0.27	6
7.	Y.GAZİ	0.25	6
8.	KİLTEPE	0.24	5
9.	Y.FATİH	0.24	5
10.	KAYNARCA	0.23	5
11.	Y.SEYRAN	0.22	5
12.	HİDAYET	0.21	5
13.	İLYAS	0.21	5
14.	BATTALGAZİ	0.21	5
15.	ÇARMUZU	0.20	5

Kaynak: Gezer, İ, Ş. Özcan, O. Tuğrulca, K. Özbudak, A. Korkmaz ve S. Kabadayı (2011); Malatya Vizyon 2023 (Malatya İl Gelişim Raporu), Bilsam Yayınları: Malatya

Tablo 1 incelendiğinde; Malatya’nın en yoksul mahallesi Yamaç Mahallesi. Yamaç Mahallesi hariç ildeki en yoksul mahallelerin tamamı çevre yolunun altındadır. Bu yönüyle mevcut çevre yolu, şehri sadece coğrafi olarak değil yoksulluk açısından da ikiye bölmektedir. Zira Malatya’da yoksulluğun en az yaşandığı 15 mahallenin tamamı çevre yolunun yukarısında bulunmaktadır. Bunun tek istisnası Cevatpaşa Mahallesi. En yoksul mahalle olan Yamaç Mahallesinin, gecekondulaşmanın en çok yaşandığı ve şimdilerde kentsel dönüşüme konu olan Venk-Karagöz hattında yer alması dikkat çekmektedir. Bu hat ikinci bir yoksulluk hattı olarak ortaya çıkmaktadır. En yoksul mahallelerin yoksulluk oranı ortalaması %27 olarak gerçekleşmektedir. Bu mahallelerin yoksulluk oranı gerek tek tek, gerekse ortalama olarak Türkiye

yoksulluk oranı olan %18,08'den daha yüksektir. Malatya'da köylerin yoksul olup olmamasının dağ ya da ova köyü ekseninde belirlendiği, dağ köylerinin daha yoksul olduğu görülmektedir. En yoksul köylerin ortalaması %28 olarak gerçekleşmekte ve Malatya merkezdeki mahallerle karşılaştırıldığında yoksulluk oranının daha fazla olduğu görülmektedir. Fakat Türkiye kırsal yoksulluk oranı olan %38,692'den (TÜİK, 2011) daha düşüktür, bunun nedeni olarak Malatya ilinde kayıısıcılığın ve meyveciliğın yüksek oranlarda olması muhtemeldir. Ancak Malatya'nın diğler ilçe ve köylerinin bu çalışmaya dâhil edilmediği dikkatten uzak tutulmamalıdır. Malatya'nın bütün ilçe ve köylerinin dikkate alınması durumunda yoksulluk oranları daha yüksek çıkacaktır. Zira merkez ilçe ile diğler ilçeler arasında ciddi düzeyde ekonomik gelişmişlik farkı mevcuttur.

KENTSEL YOKSULLUKLA MÜCADELEDE 6360 SAYILI YASA VE BÜYÜKŞEHİR BELEDİYELERİ

Yerel yönetimler, sosyal politikaları, sosyal hizmetleri, yerel sorumluluğa sahip olarak yerine getiren ve topluma en yakın olan kamu yönetim birimleridir. Ülkemizde yerel yönetim kuruluşu dendiğinde ise akla büyük ölçüde belediyeler gelmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkemizde belediyeler, il özel idarelerine göre daha önemli kuruluşlar haline gelmiştir. Nüfus artışı ve göç hareketleri; hızlı ve plansız kentlerin ortaya çıkmasına ve kentsel hizmet talebinin artmasına yol açmıştır. Belediyelerin kullandıkları kaynaklar ve hizmet göturdükleri nüfus, diğler yönetim birimlerine göre daha fazladır. Merkezi yönetimin yasal ve idari düzenlemeleri altında fonksiyonlarını icra eden belediyeler, sosyal refah hizmetlerinin üretim ve dağıtımında önemli bir rol üstlenirken, toplumun da artan ihtiyaçlarına bağılı olarak belediyelerden sosyal refah hizmetleri yönünde beklentisi oldukça yüksek düzeylere ulaşmıştır (Aydın, 2008: 17-18).

5393 sayılı Belediye Kanunu'na göre belediye, belde sakinlerinin mahalli müşterek nitelikteki ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan ve karar organı seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan, idari ve mali özerkliğe sahip kamu tüzel kişisidir. Benzer şekilde 6360 sayılı büyükşehir belediyesi kanununa göre büyükşehir belediyesi, sınırları il mülki sınırları olan ve sınırları içerisindeki ilçe belediyeleri arasında koordinasyonu sağılayan; idari ve mali özerkliğe sahip olarak kanunlarla verilen görev ve sorumlulukları yerine getiren, yetkileri kullanan; karar organları seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan kamu tüzel kişisi olarak tanımlanmıştır. Bu bağlamda, il mülki sınırları içinde yaşayanların ortak nitelikli gereksinimleri tanımlaması belde/il halkının sadece fiziki değil sosyal, kültürel ve ekonomik ihtiyaçlarını da kapsar nitelikte bir anlam taşımaktadır. Dolayısıyla belediyelerin görevi sadece kentin yolunu, suyunu parkını yapmak, imarını yönetmek gibi rutin-klasik belediyecilik anlayışının da ötesine taşınmıştır. Özellikle 1990'ların ortalarından itibaren yaygınlaşan sosyal belediyecilik olarak adlandırılan uygulamalarla geleneksel hizmetlere yenileri eklenmiş; sosyal hizmet ve yardımlara ağırlık verilmiştir.

Bu bağlamda yerel yönetimlerin özellikle de büyükşehir belediyelerinin görevleri arasında gerek 5216 sayılı ve gerekse de 2012 tarih ve 6360 sayılı yasa da sosyal politikalar ve yoksulluğa çözüm üretilmesi konusunda büyükşehir belediyelerinin açıkça görevli olduğuna ilişkin pek çok hüküm bulunmaktadır. 6360 sayılı yasa ile 5216 sayılı yasa ortadan kaldırılmamış ancak önemli ölçüde değiştirilmiştir. Bununla birlikte 5216 sayılı yasada yer alan sosyal belediyecilik anlayışını içeren büyükşehir belediyelerinin eski görevlerine ek olarak yapacakları yeni görevler 6360 sayılı yeni yasanın çeşitli hükümler başlığı altında düzenlenmiştir. Bu bağlamda büyükşehir belediyeleri gerek 5216 sayılı ve gerekse de 6360 sayılı yasayla; sağılık hizmetleri, gezici sağılık üniteleri ile yetişkinlere, yaşlılara, engellilere, kadınlara, gençlere ve çocuklara yönelik her türden sosyal ve kültürel hizmetleri yürütmek ve geliştirmek, bu amaçla sosyal tesisler kurmak, meslek ve beceri kazandırma kursları düzenlemek, işletmek ya da işlettirmek, bu hizmetlere ilişkin üniversiteler, kamu kurumları ve sivil toplum örgütleri ile işbirliği yapmakla (5216/7/v; 6360/7/17.md) görevlidirler. Belediye başkanı ise, bütçede yoksul ve yaşlılar için ayrılan ödeneği kullanmak, özürllülerle ilgili faaliyetler için özürllü merkezleri oluşturmak (5216/18/m; 6360) görevleri ile yükümlü kılınmıştır.

Yerel yönetimlerin yapmış olduğu karşılıksız yardımlar, temelde sosyal yardımlar ve sosyal hizmetlerden oluşmakta, daha çok yoksul ve yardıma muhtaç kesimlerin korunmasına yönelik yardımlardır.

İlçe belediyelerinin görev ve yetkileri konusunda ise; yaşlılar, özürllüer, kadınlar, gençler ve çocuklara yönelik kültürel ve sosyal hizmetler sunmak; mesleki eğitim ve beceri kursları düzenlemek (5216/7/d; 6360), büyükşehir belediyeleri bu görevlerden uygun gördüklerini belediye meclisi kararı ile ilçe belediyelerine devredebilir veya birlikte yapabilir. Hizmet sunumunda özürllü, yaşlı, düşkün ve dar gelirlilerin durumuna uygun yöntemler uygulanır ifadelerine yer vermek suretiyle kentsel yoksulluğun giderilmesinde sosyal amaçlı hizmetler belirtilmiştir.

Daha önceleri kamu tarafından yapılan sosyal hizmetleri de ifade eden *sosyal yardım* kavramı, günümüzde bu kapsamını kaybetmiştir. Sosyal yardımlar, mümkün olan durumlarda ihtiyaç sahibi olanların muhtaçlıklarının objektif olarak belirlenmesi ve ihtiyacını karşılayacak yardımların yapılmasını gerektirir. Bu sebeple sosyal yardımların kimlere, nasıl, ne miktarda ve ne süre ile yapılacağı kanunlarla belirlenir ve bugünkü anlamda bir tanımını yapmak gerekirse “yaşadığı yer ve çevrede kendini ve ailesini geçindirme olanaklarından yoksun kalmış kişilere, muhtaçlık durumlarının tespitine bağlı olarak aynı veya nakdi, sürekli veya geçici, sistemli ve düzenli olarak yapılan karşılıksız gelir transferleri” (Seyyar, 2005: 314) olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda günümüzde yoksul ve muhtaçlara sosyal güvenlik sağlamada kullanılan temel bir sosyal yardım tekniği olarak kullanılmaktadır.

Bir tür sosyal güvenlik tekniği olan *sosyal hizmetler*, sosyal yardım ile aynı koşullarda yapılır. Muhtaçlık şartı ve muhtaçlık kontrolüne bağlı karşılıksız olarak muhtaçlık durumu sürdüğü sürece yapılan kamu yardımlarıdır. Sosyal güvenlik sistemi içinde sosyal yardımların bir türevi olarak yapılır. Sosyal hizmetler toplumda uyumlu olarak yaşama engelleri bulunan kimselere hayatını kolaylaştırmak, gereksinimlerini karşılamak ve toplumda insana yaraşır bir biçimde yaşamasını temin etmek için sağlanan hizmetleri ifade eden bir kavramdır (Demirbilek, 2005: 40-45).

Tablo 2: Malatya Belediyesinin Yıllara Göre Sağlık ve Sosyal Hizmet Harcamaları Dağılımı

YIL	HARCAMA (TL)
2005	5.080.333,00
2006	3.973.434,00
2007	4.156.054,00
2008	5.065.345,00
2009	5.678.629,80
2010	5.578.995,00
2011	4.504.844,00
2012	6.105.460,00
2013	4.444.541,00
2014	5.515.245,52
2015	6.409.211,00

Kaynak: Malatya Büyükşehir Belediyesi Sağlık ve Sosyal Hizmetler Dairesi Başkanlığı (2016)

Malatya belediyesinin yıllara göre sağlık harcamalarına baktığımızda düzenli bir artış görünmemekte, aksine yıllara göre farklılık göstermektedir. En yüksek harcamanın büyükşehir olmadan önce olması da son derece dikkat çekici olmaktadır.

Tablo 3: Malatya Belediyesinin 2003-2015 Yılı Sosyal Hizmet Harcama Türleri Dağılımı

2003-2015 YILI SOSYAL HİZMET HARCAMA TÜRLERİ DAĞILIMI (TL BAZINDA)									
YIL	GIDA	EKMEK	NAKDİ	GİYİM	KÖMÜR	ÖĞRENİM YARDIMI	ASKER AİLE YARDIMI	DİĞER	TOPLAM
2003	0,000	0,000	24.563	0,000	0,000	26.600	154.323	4.500,00	209.987
2004	700.805	0,000	26.565	500.000	175.500	76.200	163.981	35.000	1.678.051
2005	888.985	233.244	94.245	200.000	375.000	75.000	219.000	8.892	2.094.366
2006	1.030.345	502.786	101.330	3,000	231.000	91.680	345.391	5.988	2.308.523
2007	1.181.665	575.487	86.215	0,000	0,000	82.505	313.324	7.209	2.246.406
2008	1.663.380	1.101.953	27.110	0,000	0,000	109.850	512.043	18.646	3.432.982
2009	2.581.030	1.297.042	54.035	0,000	0,000	0,000	0,000	595,00	3.932.702
2010	2.366.291	1.310.720	55.050	0,000	0,000	0,000	725.441	945,00	4.458.447
2011	1.797.342	1.055.722	62.940	0,000	0,000	0,000	601.920	630,00	3.518.554
2012	2.531.390	1.199.820	154.842	0,000	0,000	0,000	654.656	24.572	4.565.280
2013	1.639.610	784.700	79.343	0,000	0,000	0,000	445.646	8.082	2.957.381
2014	2.265.465	1.324.543	468.064	0,000	0,000	0,000	177.509	27.918	4.263.499
2015	2.316.132	1.711.025	376.093	0,000	0,000	0,000	0,000	224.283	4.627.534
TOPLAM	20.962.44	11.097.04	1.610.395	700.00	781.500	461.835	4.313.235	367.260	40.293.714

Kaynak: Malatya Büyükşehir Belediyesi Sağlık ve Sosyal Hizmetler Dairesi Başkanlığı (2016)

Malatya belediyesinin sosyal yardım hizmetleri incelendiğinde 2003 yılında en yüksek yardımın asker ailelerine yapılan yardım olduğu görülmektedir. Gıda yardımı yapılmaya başlaması ile gıda yardımı en yüksek yardım miktarını oluşturmaktadır. Toplam yardımının neredeyse yarısı bu yardım grubundan oluşmaktadır. Sonra giyim, sonra da kömür yardımları gelmektedir. Nakdi yardımların payı hiç bir zaman %5'i geçmemektedir.

Tablo 4: Malatya Belediyesi Sağlık Harcamalarının Toplam Yardımlar İçindeki Payı

2003-2015 YILI SAĞLIK HARCAMALARININ TOPLAM YARDIMLAR İÇİNDEKİ PAYI			
YIL	HASTA KİŞİ SAYISI	HARCAMA (TL)	SHP (%)
2003	68.060	3.218.025,00	94,0
2004	56.006	2.746.807,00	62,0
2005	44.398	2.985.967,00	59,0
2006	22.208	1.664.911,00	42,0
2007	21.618	1.909.648,00	46,0
2008	16.407	1.632.158,00	32,0
2009	9.581	1.745.927,30	31,0
2010	11.383	1.120.548,00	20,0
2011	8.700	986.290,00	22,0
2012	10.002	1.540.180,00	25,0
2013	7.030	1.489.160,00	33,0
2014	7.782	1.251.746,00	23,0
2015	5.989	1.781.677,00	28,0
TOPLAM	289.164	24.073.044,30	37,0

Kaynak: Malatya Büyükşehir Belediyesi Sağlık ve Sosyal Hizmetler Dairesi Başkanlığı (2016)

Malatya belediyesinin sağlık hizmetlerinden yararlananlarda 2005 yılından itibaren büyük azalmalar meydana gelmiştir. Bunun nedeni sosyal güvenlik yasasında yapılan değişiklikle 18 yaş altının ücretsiz yararlanmaya başlamasıdır.

Tablo 5: Sağlık Hizmetlerinden Yararlanan Muhtaç Sayısı

2003-2015 YILI SAĞLIK HİZMETİNDEN YARARLANAN MUHTAÇ SAYISI					
YIL	SABİT POLİKLİNİK/ KİŞİ	GEZİCİ POLİKLİNİK/ KİŞİ	MÜŞAHADE/ KİŞİ	DİŞ POLİKLİNİĞİ/ KİŞİ	TOPLAM
2003	41.350	4.210	7.184	15.316	68.060
2004	32.510	1.617	5.970	15.909	56.006
2005	21.171	435	7.089	15.703	44.398
2006	9.624	105	2.261	10.218	22.208
2007	7.621	0	2.829	11.168	21.618
2008	5.406	0	1.511	9.490	16.407
2009	3.535	0	900	5.146	9.581
2010	3.633	0	1.230	6.520	11.383
2011	3.295	0	788	4.617	8.700
2012	4.188	0	732	5.082	10.002
2013	2.365	0	725	3.940	7.030
2014	3.899	0	884	2.999	7.782
2015	2.946	0	530	2.513	5.989
TOPLAM	141.543	6.367	32.633	108.621	289.164

Kaynak: Malatya Büyükşehir Belediyesi Sağlık ve Sosyal Hizmetler Dairesi Başkanlığı (2016)

Malatya belediyesinin sosyal hizmet harcamalarından yararlananların sayısı 2015 yılında önemli bir artış kaybetmiştir. Bunun büyükşehir belediyesi olmakla doğrudan bir etkisi vardır.

Tablo 6: Malatya Belediyesinin Sosyal Hizmet Harcamalarının Toplam Yardımlardaki Payı

2003-2015 YILI SOSYAL HİZMET HARCAMALARININ TOPLAM YARDIMLAR İÇİNDEKİ PAYI			
YIL	MUHTAÇ KİŞİ SAYISI	HARCAMA (TL)	TOPLAM YARDIM MİKTARI (%)
2003	11.629	209.987,00	6,0
2004	15.817	1.678.051,50	38,0
2005	23.145	2.094.366,00	41,0
2006	25.289	2.308.523,00	58,0
2007	20.768	2.246.406,33	54,0
2008	22.184	3.432.982,40	68,0
2009	16.359	3.932.702,50	69,0
2010	20.041	4.458.447,00	80,0
2011	15.899	3.518.554,00	78,0
2012	17.305	4.565.280,00	75,0
2013	13.189	2.957.381,00	67,0
2014	11.038	4.263.499,52	77,0
2015	109.987	4.627.534,31	72,0
TOPLAM	322.650	40.293.714,56	63,0

Kaynak: Malatya Büyükşehir Belediyesi Sağlık ve Sosyal Hizmetler Dairesi Başkanlığı (2016)

SONUÇ VE ÖNERİLER

Merkezi yönetimler daha çok dikey iktidar ilişkilerini yürütürken, yerel yönetimlerin yatay ilişkilere de olanak tanınması belediyelerin yoksullukla mücadelede daha avantajlı konumda olduğunu ortaya koymaktadır. Sivil toplumun ve halkın katılımının kolay gerçekleştiği bir yapıya sahip olması nedeniyle belediyeler, yerelde yoksulluk politikalarını belirleme ve uygulamaya koyma anlamında daha uygun birimlerdir. Belediyeler, hem coğrafi hem de temsil etme yeteneği açısından yoksullara daha yakın kurumlardır.

2003 ile 2015 yılları arasında Malatya belediyesinin kentsel yoksullukla mücadele kapsamında yapmış olduğu çalışmalar incelendiği zaman harcamaların yıllar itibari ile farklılıklar gösterdiği; özellikle sağlık hizmetleri harcamalarının azaldığı, bunda da sosyal güvenlik yasasında yapılan değişiklikle 18 yaş altının sağlık hizmetlerinden ücretsiz yararlanmaya başlamasının etkili olduğu söylenebilir.

Malatya belediyesinin sosyal hizmet yardımlarından yararlanan kişi sayısı yıllar itibariyle artarken, bu yardımların niteliği de kısmen değişmiştir: 2009 yılından itibaren, giyim, kömür ve öğrenci yardımlarından kesilmiş, bazı yardımları ise kısmen bırakmış; gıda ve ekmek yardımları gibi, temel ihtiyaçlar ise hiçbir zaman kesintiye uğramaksızın devam etmiştir.

Yoksulluk olgusu kırdan kente göçle birlikte kentlere taşınmıştır. Ancak yine de çoğunlukla kırdan yaşanan bir sorun olarak algılanmaya devam etmiştir. Ancak 6360 sayılı yasa ile birlikte il sınırları büyükşehir sınırları olarak kabul edilince kır yoksulluğu da kentsel alan içerisine alınmıştır.

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde gelirin zaten adil olmayan dağılımı bu gelişmelerle birlikte daha da sorunlu hale gelmiştir. Bu sorunun çözümünde en önemli rollerden biri yerel yönetimlere düşmektedir. Bu nedenle Malatya Büyükşehir Belediyesine konuya ilişkin önemli rol ve sorumluluklar düşmektedir.

Bu açıdan yerel yönetimlerin kentsel yoksullara doğrudan gelir transferi yerine onlara uzun soluklu iş sahibi olacak eğitimler vermesi çok daha doğru bir yol olacaktır. Malatya Büyükşehir Belediyesinin kentsel yoksullar için önemli sağlık ve sosyal yardımları bulunmaktadır. Büyükşehir olduktan sonra bu alanda rakamlarında büyüdüğü görünmektedir. Ancak bu yardımların önemli oranda eğitim destek yardımları olmadığı görünmektedir. Oysa bu tür yardımlar geçici çözümlerdir. Bunun yerine niteliksiz işgücü ve ev hanımlarına iş ve beceri kurslarıyla kalıcı işler bulmak çok daha uygun olacaktır. Kısa vadeli ve önemli sonuçlar ortaya koyamayan palyatif tedbirler yerine uzun vadeli kalıcı çözümlere odaklanarak, özellikle yoksulluk sorunuyla kaynağında mücadele edilmelidir.

KAYNAKÇA

Adaman, F ve Keyder, Ç. (2007). "Türkiye'de Büyük Kentlerin Gecekondu ve Çöküntü Mahallelerinde Yaşanan Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma", http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/2006/study_turkey_tr.pdf (Erişim:11.03.2016)

Altan, Ö. Z. (2004). "Sosyal Politika Dersleri", Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

Aydın, M. (2008). "Sosyal Politika ve Yerel Yönetimler", Yedirenk Yayınları, İstanbul.

Aytaç, Ö ve Akdemir İ.O. (2003). "Türkiye'de Yeni Kentli Yoksulluk Sorunu", Yoksulluk, Deniz Feneri Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği, İstanbul.

BM (2005). "Human Development Report", Human Development Programme 2005.

BM-Habitat (1996). "Türkiye Ulusal Rapor ve Eylem Raporu" BM İnsan Yerleşimleri Konferansı: İstanbul.

Can Aktan, C., Vural, İ. Y. (2002). "Yoksulluk: Terminoloji, Temel Kavramlar ve Ölçüm Yöntemleri", Yoksullukla Mücadele Stratejileri (Ed: C. Can Aktan), Hak-İş Konfederasyonu Yayınları, Ankara.

CNN TÜRK (15.12.2014). "Hangi Ülkede 1 Dolara Ne Alınır", www.cnnturk.com (Erişim: 20.02.2016).

Coleman, J. W., Cressey, D. R. (1999). "Social Problems", New York: Longman.

Demirbilek, S. (2005). "Sosyal Güvenlik Sosyolojisi", İzmir: Legal Yayıncılık

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı), (2001). "Gelir Dağılımının İyileştirilmesi ve Yoksullukla Mücadele Özel İhtisas Komisyon Raporu", 9. Beş Yıllık Kalkınma Planı, DPT Yayınları, Yayın No: DPT: 2599- ÖİK: 610, Ankara 2001.

Dumanlı, R. (1995). "Yoksulluk Kavramı, Ölçülmesi ve Gelir Dağılımı İlişkileri", Yeni Türkiye, S. 6, Ankara.

Engels, F. (2013). "18. Yüzyılda Emekçi Sınıflarının Durumu". (Çev., Oktay Emre), Ayrıntı Yayınları, Ankara.

Es, M ve Güloğlu T. (2009). “Türkiye’de Kentsel Yoksulluk: Kocaeli Örneği”, Uluslararası Yoksulluk Sempozyumu: 1-3 Şubat 2008, Deniz Feneri Yoksulluk Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul.

Eurostat (2014). “Living standard statistics 2014”, http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Living_standard_statistics, (Erişim: 15.02. 2015)

Fortuijn, J and Ostendorf, W. (2004). “Gender and Urban Poverty: Single Mothers in Amsterdam”, *Geo Journal*, Vol:61, 239-246.

Gans, H. (1995). “*The War Against the Poor*”, New York: Basic Books.

Gezer, İ, Ş. Ö. O. Tuğrulca, K. Özbudak, A. Korkmaz ve S. Kabadayı (2011). “*Malatya Vizyon 2023*” (*Malatya İl Gelişim Raporu*), Bilsam Yayınları, Malatya.

Gonzales de la R. and Ginspun. (1995). “Crisis Restructing and Urban Poverty in Mexico” *Environment and Urbanization*, Vol.7, No.1, pp: 57-75., <http://eau.sagepub.com/content/7/1/57.full.pdf+html> (Erişim: 16.02.2016)

Hız, G. ve Hız. K. (2011). “Yoksulluk ve Yoksunluk Penceresinden Tüketimi, Lüks Tüketimi ve Tüketim Toplumunu İzleme”, Uluslararası Yoksullukla Mücadele Stratejileri Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 1. Cilt, ss: 145-159, Ankara, <http://sosyalyardimlar.aile.gov.tr/data/542919b3369dc32358ee29bb/Sempozyum%20Bildiriler%20Kitab%C4%B1%20Cilt%20I.pdf> (Erişim: 14.01.2016)

Kanji, N. (1995). “Gender, Poverty and Structural Adjustment in Harare Zimbabwe”, *Environment and Urbanization*, Vol.7, No. 1, pp: 37-56 <http://eau.sagepub.com/content/7/1/37.full.pdf+html> (Erişim: 14.01.2016)

Larsson, D. ve Halleröd, B. (2008). “Poverty, Welfare Problems and Social Exclusion”, *International Journal Of Social Welfare*, Vol.17, pp: 15-25

Malatya Büyükşehir Belediyesi (2016). “Malatya Büyükşehir Belediyesi Sağlık ve Sosyal Hizmetler Dairesi Başkanlığı”, Yıllık Rapor.

Özey, R. (2013). “*Yoksulluk Coğrafyası*”, Yoksulluk, I. Cilt, Deniz Feneri Yayınları: İstanbul.

Seyyar, A. (2005). “*Sosyal Güvenlik Terimleri*”, Papatya Yayınları, İstanbul.

TÜİK (2011). “2011 Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması ”, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=10902>, (Erişim: 01.02.2016).

TÜİK (2011-a). “2011 Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması”, http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=24, (Erişim: 01.12.2015).

TÜİK (2015-A). “2015 Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması”, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18690> (Erişim: 11.02.2016).

TÜİK (2015-B). “2015 Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması”, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18633> (Erişim: 11.02.2016).

TÜİK(2014). “2013 Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması”, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=16083> (Erişim: 11.02.2016).

TÜSİAD (2000). “*Türkiye’de Bireysel Gelir Dağılımı ve Yoksulluk: Avrupa Birliği ile Karşılaştırma*”, Lebib Yalkın Yayınları, İstanbul.

5216 ve 6360 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Yasası.

5393 Sayılı Belediye Kanunu

DEMİRYOLU ULAŞIMI VE TÜRKİYE'DE HIZLI TREN YATIRIMLARININ ETKİLERİ: ESKİŞEHİR-KONYA ÖRNEĞİ

*Rail Transportation and Effects of High Speed Railway Investments In Turkey:
Eskişehir - Konya Example*

Mahmut İNAN¹

Murat DEMİR²

ÖZET

Demiryolu ulaşımı ve Yüksek Hızlı Tren Sistemleri ekonomik ve sosyal yapı üzerinde yarattığı doğrudan ve türev etkiler ile önemli bir ulaşım alternatifi ve yatırım alanıdır. Keynesyen karakterli iktisat politikalarının uygulandığı ülkelerde ve konjonktürlerde de ulaşım yatırımları önemli bir harcama alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye ulaşım altyapısını ve ağını kurgularken uzun yıllar demiryolu yatırımlarını ihmal etmiştir. Gelişmiş ülkelerde toplam ulaşım ağı içinde demiryolunun payı %10'ların üzerindeyken bu oran Türkiye'de %1,5 düzeyindedir. Bölgesel farklılıkların yoğun yaşandığı, kaynak dağılımında büyük etkinsizliklerin söz konusu olduğu ve cari açığın enerji açığı olarak tanımlandığı Türkiye'de Yüksek Hızlı Tren sistemlerinin söz konusu sorunların azaltılmasında önemli katkılar sunacağı söylenebilir. Bu bağlamda Yüksek Hızlı Tren büyüme kalkınma sürecinin de bir tamamlayıcısı olarak ele alınabilir.

Anahtar Kelimeler: Ulaştırma, Ulaştırma Arzı, Ulaştırma Talebi, Demiryolu, Hızlı Tren,

ABSTRACT

Railway and high speed train systems are important alternative transportation and investment area with direct and indirect effects on economic and social structure. Transportation investments emerge as an important area of spending in countries where Keynesian economic policies are applied in. Turkey neglected the railway investments while it was planning transport infrastructure and network. While the share of railway in total transport network in developed countries is over 10%, this rate is about 1,5% in Turkey. It is said that high speed train systems can make contribute for reducing the problems in Turkey where regional disparities are experienced intensely, resource allocative is inefficiency and current deficit is defined as the energy deficit. In this context, high speed train systems can be taken as a supplement of the development process.

Key Words: Transportation, Transportation Supply, Transportation Demand, Railway, High Speed Train,

GİRİŞ

Modern toplum ve ekonomilerde, insanların yaşam kalitesini etkileyen temel dinamiklerden birisi hareketliliklerdir. Aynı zamanda insan ve eşyanın amacına uygun olarak taşınabilmesi de ekonomilerin temel dinamiklerden birisidir. Bu yüzden büyüyen ve gelişen ekonomi sonucunda ortaya çıkan yeni hareketlilik gereksinimlerinin tam olarak karşılanabilmesi daha etkin bir ulaşım sektörü altyapısının oluşturulmasını zorunlu kılmaktadır.

Ulaştırma sektörü, karayolları, demiryolları, havayolları, deniz yolları, boru hattı, iç su yolu ve bilgi iletişim altyapısı ile ekonomilerin en temel unsurlarını oluşturmaktadır. Ekonomik ve sosyal girdileriyle toplumu sürekli etkileyen bir yapıya sahip olan ulaştırma sektörü, Keynesyen karakterli iktisat politikalarının da önemli bir bileşenidir. Ulaşım yatırımları doğrudan ve türev etkileriyle ekonomik ve sosyal yapı üzerinde çok yönlü etkilere sahiptir. Demiryolu ulaşımı sahip olduğu bir takım üstünlüklerle diğer ulaşım sistemlerine göre daha tercihli bir durumdur. Özellikle gelişmiş ülkeler ulaşım sistemlerine kurgularken demiryoluna özel önem vermişlerdir. Küreselleşme birlikte giderek artan ve çeşitlenen ticaret hacimleri ve yolcu hareketliliklerinin karşılanmasında da

¹ Yrd. Doç. Dr., Harran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, ŞANLIURFA,
E-Posta: mahmutinan65@hotmail.com

² Doç. Dr., Harran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, ŞANLIURFA,
E- Posta: muratdemir26@hotmail.com

demiryolu ulaşımı yüksek hızlı tren dönüşümü ile yine önemli bir alternatif olarak toplumsal beklentileri karşılamaktadır.

İktisadi ve sosyal yapı üzerinde çok yönlü etkileri demiryolu ulaşımı ve Yüksek Hızlı Tren sistemleri Türkiye için de kaçınılmaz bir ulaşım sistemidir. Özellikle bölgesel farklılıkların yoğun yaşandığı, kaynak dağılımında büyük etkinsizliklerin söz konusu olduğu ve cari açığın enerji açığı olarak tanımlandığı Türkiye’de Yüksek Hızlı Tren sistemlerinin söz konusu sorunların azaltılmasında önemli katkılar sunacağı söylenebilir. Bu bağlamda Yüksek Hızlı Tren büyüme kalkınma sürecinin de bir tamamlayıcısı olarak ele alınabilir.

Çalışmada öncelikle ulaştırma sektörünün arz ve talep yapısı ile iktisadi yapı içindeki yeri ve önemi, sosyal ve ekonomik yapı üzerindeki etkileri incelenmektedir. Daha sonra ulaştırma sektörü içinde demiryolu ulaşımının yeri Türkiye gelişmiş ülkeler karşılaştırması ile incelenmektedir. Son kısımda ise klasik demiryolu ulaşımından Yüksek Hızlı Tren sistemlerine geçiş sürecine yön veren dinamikler üzerinde durularak Yüksek Hızlı Tren sistemlerinin etkileri yine AB ülkeleri ve Türkiye karşılaştırmaları üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. ULAŞTIRMA SEKTÖRÜNÜN NİTELİĞİ

Hizmet sektörleri milli gelir içerisinde en büyük paya sahip olan sektörlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla bir hizmet sektörü olan ulaştırma sektörü, ekonomik faaliyetlerin her safhasında yer alan ve bu faaliyetlere büyük katkısı bulunan bir hizmet alt sektörüdür (UN-United, 2002). Diğer taraftan toplumların ihtiyaçlarının kısa sürede karşılanabilmesi için teknolojik gelişmelerle birlikte ulaştırma faaliyetlerinin gerçekleştirilmeye çalışılması, çağdaş ulaştırma sektörünün doğmasına neden olmuştur (Nalçakan, 2003: 5).

Ulaştırma ya da ulaşım genel olarak, insanların veya eşyaların bir yerden başka bir yerlere taşınması (Bamford, 2006: 3; Altınok, 2001, 74) olarak ifade edilmesine rağmen literatürde çeşitli tanımlara rastlamak mümkündür. Mesela ulaşım basit ve geniş anlamıyla, herhangi bir şeyi bir yerden başka bir yere aktarmak ya da malların ve hizmetlerin bir amaç için yer değiştirmesi şeklinde tanımlanmaktadır (Sonar, 2015: 29). Bunun dışında ulaştırma, yolcu ve eşyaların belirli amaç için bir noktadan bir noktaya belirli hatlar üzerinden belirli araçlar ve işletme sistemleri ile yer değiştirmesi işi” veya “müşteri ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla üretilen malların ihtiyaç duyulan bölge ve merkezlere zamanında ulaştırılmasıdır (Murat ve Şahin, 2010: 40) şeklinde ifade edilmektedir.

Başka bir tanımlamada ulaştırma taşımacılık şeklinde “insanların, canlı ve cansız diğer varlıkların bir noktadan başka bir noktaya yer değiştirmesini sağlayan bir hizmettir” (Black, 2003: 3). Başka bir deyişle taşımacılık, belirli ihtiyaçlar karşısında fayda sağlamak üzere, kişilerin ve eşyanın yer değiştirmesini olumlu kılan bir hizmet olarak” (Gerde, 2015: 2) tanımlanmaktadır. Yine ulaşımı ya da ulaştırmayı, “insanların ve eşyaların ya da bilgilerin emniyetli, ucuz, hızlı ve konforlu şekilde buldukları yerden ulaşmak istedikleri yerlere hava, kara, deniz ya da özel ulaşım ağları (boru hatları, siber network ağlar vb.) ile taşınmaları” (Atmaca, 2009: 30) şeklinde tanımlayabiliriz.

Ulaştırma, taşımacılık veya ulaştırma sektörünün bunların dışında da çeşitli tanımları yapılmaktadır. Ulaştırma sektörü hakkında yapılan tanımlamalar aynı zamanda bu sektörün niteliklerini ve diğer hizmet sektörlerinden ayrıldığı noktaları göstermektedir.

Öncelikle ulaştırma sektörü, diğer hizmet sektörlerinde farklı olarak ekonomik, sosyal, siyasi, kültürel ve hatta askeri gelişimin yapı taşlarından birisini oluşturmaktadır. Diğer taraftan bir hizmet sektörü olarak ulaştırma sektörünün istihdam yaratma kapasitesi de oldukça yüksektir. Ulaştırma sektörünün bir başka önemli niteliği ise, gelişmiş ve modern bir yapıya sahip olduğunda ülkenin enflasyonu üzerinde olumlu etki yapmasıdır. Bir başka önemli niteliği de ulaştırma faaliyetlerinin depolanamaması veya stoklanamamasıdır. Diğer sektörleri yatay olarak kesen ulaştırma sektörü, onlar üzerinde hızlandıran veya engelleyen bir yapıya, diğer bir ifade ile diğer sektörlerin üretkenliği üzerinde etkili ve gerekli bir sektördür (Murat ve Şahin, 2010: 41).

Ulaştırma, insanların veya eşyanın, ihtiyaçları gidermek amacıyla zaman ve mekân faydası sağlayacak şekilde yer değiştirmesini mümkün kılan bir hizmet olması nedeniyle ekonomik kararlar üzerinde etkili olmaktadır. Bu açıdan ulaştırma sektörü kültür anlayışıyla birlikte ülkeleri biçimlendirmede, üretim maliyetlerini düşürmede, verimliliği arttırmada ve doğal kaynaklardan daha iyi yararlanılmasında etkili olmaktadır. Bunların sonucunda sektör, ekonomik gelişmenin ve özellikle bölgelerarası dengesizliğin giderilmesinde önemli bir aracı durumundadır (Nalçakan, 2003: 2). Ulaştırma sektörünün diğer bir niteliği ise; üretim, depolama ve tüketim arasındaki bağlantıyı sağlamasıdır (Kasilingam, 1998: 157).

Bütün bunların yanında ulaştırma hizmetlerinin en belirgin özelliği birbirinden uzakta bulunan yerlerde üretilen mal veya hizmetlerin arzını o malların talebinin bulunduğu piyasalara taşımasıdır. Bununla ulaştırma sektörü bölgelerarası işbölümünün uzmanlaşmasına yardımcı olmakla ekonomik işlevlerinden en önemlisini yerine getirmiş olmaktadır. Bu çerçevede, ulaştırma hizmetlerinin mekân faydası sağlayan bir faaliyet biçimi olduğunu ifade edebiliriz. Ayrıca etkin bir ulaştırma politikası kaynak ve gelir dağılımını, büyüme hızını etkileyen bir faktördür. Ulaştırma sistemlerinde yapılacak bir iyileştirme ile toplam üretim maliyetleri içinde yer alan taşıma maliyetlerinin aşağıya çekilmesi mümkün olacaktır (Murat ve Şahin, 2010: 58).

2. ULAŞTIRMA SEKTÖRÜNÜN ARZ VE TALEP YAPISI

Ulaştırma sektörü; ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal faaliyetlerin tümü üzerinde önemli etkiye sahip bir hizmet sektörü olmasının yanında öncelikle iki ayrı temel ihtiyacın karşılanmasında büyük rol oynamaktadır. Öncelikle doğal kaynakların işletilmesini, tarım ve sanayi etkinliklerinin artırılmasını amaçlayan ekonomik ihtiyaçların karşılanmasını sağlamaktadır. İkinci olarak ise sosyo-kültürel ilişkilerin geliştirilmesi, politik birliğin sağlanması ve savunmanın güçlendirilmesine yönelik ihtiyaçların karşılanması açısından önem taşımaktadır (Atmaca, 2009: 28). Çünkü taşımacılık sektörünün piyasa yapısı, arz ve talep yapısı ile arz ve talebe etki eden faktörler ayrı özelliğe sahiptir. Bu nedenle ulaştırma hizmetleri talep edildiği yerde, gerektiği zamanda ve gerektiği miktarda arz edilmelidir.

2.1. Ulaştırma Sektörünün Arz Yapısı

Ekonomik anlamda herhangi bir mal veya hizmetin arzı, diğer değişkenler sabit iken, belirli bir zaman diliminde piyasada üreticilerin değişik fiyat düzeylerinde satmaya ya da sunmaya hazır oldukları mal veya hizmet miktarıdır (Yıldırım, 2012: 63). Ya da en basit anlamıyla satışa sunulan mal veya hizmetlerdir (Eğilmez, 2012: 11). Ulaştırma sektöründe arzı ise, insan ve eşya taşımacılığına ilişkin olarak ortaya konulan tüm imkânlar şeklinde tanımlayabiliriz (Nalçakan, 2003: 10). Ulaştırma sektöründe arzın belirlenmesi, belirli bir coğrafyada, belirli bir zamanda veya dönemde; nerelerdeki, hangi özellik ve miktarlardaki insan ya da yüklerin, nerelere, hangi amaç veya nedenlerle, ne zaman, hangi koşullarda ulaşmak ya da ulaştırılmak istendiğinin belirlenmesi şeklinde olmaktadır (Arel, 1995: 84).

Ulaştırma arzının belirlenmesinde tüketicilerin tercihleri üretici davranışlarından daha çok etkili olmaktadır. Örneğin, şehir yolcu ulaşımında seyahat zamanı ve güzergâh seçimi genellikle yolcuların tercihlerinin etkisiyle belirlenmektedir (Kanafani, 1983: 57-58). Diğer bir ifade ile ulaştırma arzı, fiyat ve miktarın dışında zaman ve tercihler gibi kendine ait unsurlardan etkilenmesi dolayısıyla genel arz tanımından farklılık göstermektedir. Ulaştırma sektörüne yapılan yatırımlar sadece kar amacı için olmadığından, ekonomik kalkınmanın yanında, sosyal, siyasal, güvenlik ve kitle taşımacılığı gibi kriterlere göre de değerlendirilmesi gereken yatırımlardır. Yine ulaştırma yatırımları "Sosyal Sabit Sermaye" yatırımları niteliği taşıması ve sermaye-yoğun olmasından dolayı toplam maliyet içinde sabit maliyetin payının yüksek olduğu yatırımlardır (Altınok, 2001: 74). Ulaştırma yatırımları, direkt olarak doğal kaynakların (enerji, arazi) kullanılması sebebiyle de çevre üzerinde olumsuz etkilerde bulunmaktadır (Nalçakan, 2003: 19-20). Aynı şekilde ulaştırma sektörü, küresel ısınmaya sebep olan sera gazlarının en fazla kaynaklandığı sektörlerden biri olduğundan enerji ve alan ihtiyacı da çok fazladır (Dalkıç, 2014: 10).

Bununla birlikte, bu taşımacılık türü, toplu yük ve yolcu taşımacılığına elverişli olmasının yanında can ve mal güvenliği açısından güvenilir, hizmet saatleri ayarlanabilir ve merkezden yönlendirilebilen bir sisteme sahiptir (Murat ve Şahin, 2010: 51). Ulaştırma sektöründe özellikle demiryolu taşımacılığında hemen hemen tüm istasyonlarının büyük ve konforlu istasyonlar olması gerekliliği ve bununla birlikte yol ve tesislerin yapımı, araçların temini gibi hususlar özel teşebbüsün kolay kolay gerçekleştiremeyeceği kadar yüksek maliyetlidir. Diğer taraftan ulaştırma hizmetlerinin depolanma imkânının olmaması arz esnekliğinin düşük olmasına sebep olduğundan taşımacılık sektöründe istikrarsızlığın doğmasına yol açmaktadır (Nalçakan, 2003: 9).

Belirtilen tüm bu özelliklerden ve ekonomik, sosyal, siyasi ve çevresel nedenlerden dolayı ulaştırma sektöründe arz genellikle kamu kesimi tarafından yerine getirilmektedir. Çünkü ulaştırma sektörüne yapılan yatırımlar kamu altyapı harcamaları içerisinde yer aldığından ve çarpan etkisi yüksek olduğu için genellikle kamu kesimi tarafından yerine getirilmektedir (Demir ve Sever, 2008: 100-105). Bu durumu Türkiye’de ulaştırma sektörüne yapılan yatırımların sabit sermaye yatırımları içerisinde en büyük paya sahip olması doğrulamaktadır. Örneğin; sabit sermaye yatırımlarının sektörel dağılımına bakıldığında ulaştırma sektörüne yapılan yatırımlar 2013 yılında % 38,8, 2014 yılında %37,6 ve 2015 yılında % 38,0 payla diğer sektörler göre en yüksek orana sahiptir. Yine sabit sermaye yatırımlarının sektörel dağılımında kamu kesimi ve özel kesim payları açısından değerlendirildiğinde kamu kesiminin ulaştırma sektörüne yaptığı yatırımların özel kesim yatırımlarından yüksek olduğu görülmektedir. Örneğin; 2013 yılında kamu kesimi payı % 38,6 iken özel sektörün payı % 17,3, 2014 yılında kamu kesimi %37,6 iken özel kesim %14,8 ve 2015 yılında kamunun payı % 37,9 olmasına karşılık özel kesimin payı %15,4 oranında kalmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2016: 21-25).

Aşağıda Tablo 1’de özetle ulaştırma hizmetlerini arz edenlerle talep edenler, kullanmayanlar ve diğer çevre bileşenleri açısından ilgilendikleri, algıladıkları ve değerlendirdikleri arz eylemleri ve çıktıları gösterilmeye çalışılmıştır.

Tablo 1: Ulaştırma Sektöründe Arzı Belirleyen Eylemler ve Etkileri

Arz Edenler Açısından	Talep Edenler Açısından	Kullanmayanlar ve Diğer Çevre Bileşenleri Açısından
Ulaştırma Şebekesinin Yapımı, Bakımı ve Denetiminden Sorumlu Kurumlar	Ulaştırma İşletmeleri ve Özel Araç Sahipleri	
- Şebeke Karakteristikleri - Şebeke denetimi	- Erişilebilirlik - Seyir ve Yolculuk Koşulları	Erişilebilirlikte Mekansal ve Zamansal Değişimler Aktivitelere Mekansal ve Boyutsal Değişimler - Hareketliliğin Değişimi Taşınmaz ve Taşınır Malların Değerlerinin Değişimi Bölgesel Sosyal ve Ekonomik Değişimler - Arazi Kullanımında Değişimler - Gürültü - Hava, Toprak, Su Kirlenmesi - Ekolojik Denge Değişimleri - Yaşam Koşullarındaki Değişimler
Ulaştırma İşletmeleri	Yolcular ve Yük Sahipleri (Servis Özellikleri)	
- Taşıma Şebekesi - Rotalar - Kalkış-Variş Zamanı Çizelgeleri - Taşıt Çizelgeleri - Taşıt Filosu - Kaynak Tüketimi - Maliyetler - Taşıma Ücretleri - Hizmetin Sunulması - İşletme Denetimi	- Erişilebilirlik - Sıklık - Ulaşım Süresi - Taşıma Kapasitesi - Konfor - Dakiklik - Ulaşım Maliyeti - Güvenlik	

Kaynak: Erel, 1995: 89.

Ulaştırma sektöründe arzı, arz eylemlerinde etkileyici ve etkilenen rollere sahip olan üç grubun ya da aktörlerin değerlendirmelerine, algılamalarına ve etkilenmelerine göre değerlendirmekte yarar vardır. Bu gruplar ya da aktörler; ulaşım imkânlarını arz edenler, ulaşım sistemini talep edenler (kullanıcılar) ile sistemi kullanmayanlar ve diğer çevre bileşenleridir (Arel, 1995: 88). Diğer bir ifade ile ulaşım imkânlarını sunanlar/arz edenler; merkezi ve yerel yönetimler ile işletmecilerden (piyasa

ve özel sektörden) oluşurken, sistemi talep eden veya kullananlar ise; özel araç sahipleri, işletmeciler, yolcular ve yük sahiplerinden oluşmaktadır.

Tablo 1’de görüleceği üzere ulaştırma arzını, teknoloji, işletme stratejileri, endüstriyel gelişme ve ihtiyaçlarla tüketici davranışlarının etkilediği görülmektedir. Ayrıca ulaştırma sektöründe arz kendi dışındaki etmenlere de bağlı olduğundan, planın bu etmenlerdeki değişimlere paralel olarak uygun aralıklarla güncelleştirilmesi gerekmektedir. Bunu gerçekleştirebilen gelişmiş ülkelerde, ulaştırma sistemleri sürekli olarak ekonomik, sosyal ve siyasal koşulların değişimine paralel ve planlı gelişmeler göstermişlerdir (Tübitak, 2003: 5).

2.2. Ulaştırma Sektörünün Talep Yapısı

Genel anlamda talep, ekonomik birimlerin (bireylerin ya da grupların) satın alma gücü ile desteklenen ve çeşitli mal, hizmet veya üretim faktörlerine yönelen satın alma istekleridir. Ulaştırma sektöründe ise talep, ekonominin diğer kesimlerince, sosyo-ekonomik gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan bir taşıma hizmeti isteğidir. Aynı zamanda ulaştırma sektöründeki bu istek (talep) “bağlı” bir özellik göstermektedir. Diğer bir ifade ulaştırma talebi diğer sosyal ve ekonomik taleplerin türevi olup (Kanafani, 1983: 51) hizmet sektörü içinde yer alan ulaştırma sektörü, üretim faaliyetlerinde ve diğer hizmet sektörlerinde gerçekleşen değişim ve gelişmelerden etkilenmektedir. Buna karşılık ulaştırma sektörünün kendi yapısında oluşan bir değişim ve gelişim de diğer sektörleri etkilemektedir. İnsanların mal ve hizmetlere yönelik taleplerinin artmasına etki eden her faktör, ulaşım hizmeti talebinin de artmasına yol açar. Bu açıdan üretim sürecinin ayrılmaz bir parçası sayılan ulaştırma hizmeti talebi; toplumsal, ekonomik ve politik gelişmelere bağlı olarak sürekli değişiklik göstermektedir (Nalçakan, 2003: 11-12).

Diğer ekonomik birimlerden farklı olan ulaştırma sektöründe talebin yapısını daha iyi değerlendirebilmek için bu sektördeki talebin ortaya çıkma nedenlerini veya talebi doğuran(etkileyen) nedenleri bilmemiz konunun anlaşılması açısından anlamlı olacaktır. Öncelikle ulaştırma hizmetleri için talep türetilmiş bir taleptir. Diğer bir ifade ile bu tür hizmetlere yönelik talebin insanlar ve eşyalar için bir yerden başka bir yere taşınmaları ihtiyacından doğmaktadır (Hall, 2003: 321). Ekonomik anlamda ulaştırma hizmeti de diğer mal ve hizmetler gibi ihtiyaçların karşılanması için talep edilir. Dolayısıyla üretime katılma isteği, seyahat etme isteği, eğitim isteği ve doğal kaynakların değerlendirilmesi ile değişik birçok ihtiyacın giderilmesi amacı ulaştırma hizmeti talebinin ortaya çıkma nedenleridir (Nalçakan, 2003: 9-10).

Ulaştırma hizmeti; talebi başka sektörler tarafından yaratılan bir hizmet etkinliği olduğundan, bu sektörde talebin doğmasında sanayi, ticaret, tarım ve turizm en önemli sektörlerdendir (Tübitak, 2003: 5). Aynı şekilde ulaştırma sektöründe talebin ortaya çıkmasında ve artışında; hızlı, güvenli, etkin, konforlu, elverişli, ekonomik olarak düşük maliyetli, çevreye duyarlı bir ulaştırma hizmetinin sağlanabilmesi de önemli etkenlerdir. Yine ulaştırma alanındaki, altyapı ve altyapı işletmeciliği hizmetlerinde meydana gelen gelişmeler ulaştırma sektöründe yeni taleplerin ortaya çıkmasına neden olacaktır. Ulaştırma hizmetlerinin pazarlama ve planlamasında yeni tekniklerin uygulanması da ulaştırma alanında hem yük hem de yolcu taşımacılığına olan talebi arttıracaktır (Nalçakan, 2003: 16).

Ulaştırma sektöründe talebin artışına neden olan en önemli faktörlerden birisi de mutlaka üretimin artmasıdır. Çünkü eşya taşımacılığında bu talebi belirleyen unsurların başında üretim ve tüketimin hacmi ile üretim ve tüketimin yapıldığı yerlerin mekânsal konumları gelmektedir. Ulaştırma talebini oluşturan bir diğer unsur ise sosyal ve kültürel faaliyetlerdir (Çancı ve Güngören, 2013: 205; Hall, 2003: 321).

Bunların dışında ulaştırma sektöründe talebi, taşımacılık maliyetlerine bağlı başka faktörler de doğrudan ve dolaylı olarak etkilemektedir. Doğrudan etkileyen faktörlerin başında ekonomik gelişmişlik durum gelmektedir. Ülkenin veya bölgenin üretim ve tüketim seviyesinin artması, taşımacılık talebini de benzer seviyede yükseltirken, aksi durumda üretim ve tüketim seviyelerinin azalması taşımacılık talebini düşürmektedir (Sinha vd.,1993: 107). GSMH değerindeki büyüme taşımacılık talebini artırırken, aksi durum bu talebi azaltmaktadır. Zaman içerisinde taşımacılık

talebinin artmasında birim yük taşıma maliyetlerinin düşmesi de etkili olmuştur. Küresel ölçekte uzak mesafelerden büyük miktarlarda eşyanın taşınabilmesi ekonomik yönden üretim, dağıtım ve tüketim ilişkilerini, toplumsal ve kültürel boyutlarıyla da talebin yapısını etkilemektedir (Çancı ve Güngören, 2013: 206).

Sonuçta nüfusun dağılımı, hareketliliği ve bu hareketliliğin ortaya çıkardığı şehirleşme olgusu ulaştırma talebini önemli oranda etkilemiştir. Gelir düzeyindeki iyileşme sonucu refah artışı bireylerin çalışma saatleri dışındaki zamanlarını eğlenme, gezme ve diğer toplumsal etkinliklere katılmalarını sağlayarak ulaştırma hizmetine olan talebi arttırmıştır. Yine toplumdaki bireylerin toplumsal (sosyal) konuları, kültür yapıları da onların bilgi edinme ya da öğrenmeye yönelik ulaşım isteklerini güdülemektedir. Boş zaman varlığı, özellikle yıllık tatiller ve bayramlar toplumdaki hareketliliğe ve ulaşım talebinin yükselmesine yol açmaktadır (Nalçakan, 2003: 13).

Yukarıdaki temel soruların talep analizinin hangi aşamasında sorulduğu ve belirlendiği Tablo 2' den anlaşılabilir.

Tablo 2: Ulaştırma Talebi ve Talep Analizinin Aşamaları

SORULAR	TALEP ANALİZİNİN AŞAMALARI				
	Aktivite Dağılımı ve Boyutları	Seyahat Türetimi	Seyahat Dağılımı	Türel Ayrım	Yol Seçimi
Nerelerdeki	x	x	x		x
Hangi Özellik ve Miktarlardaki İnsan ya da Yükler	x	x	x	x	x
Nerelere	x	x	x		x
Hangi Amaç ve Nedenlerle		x	x	x	x
Ne Zaman		x	x	x	x
Hangi Koşullarda			x	x	x

Kaynak: Erel, 1995: 85.

Tablo 2'de görüldüğü gibi talep analizinin hemen hemen tüm aşamaları, talebi tanımlayan soruların cevapları ile ilgilidir. Bu durum aşamaların birbirlerinden bağımsız olarak ele alınmasının gerçeğe uygun olmayacağı düşüncesini de birlikte getirmektedir. Bazı tanımlamalara göre ulaştırma sektöründe talebin, sadece yolculuk yapmak ve yük göndermek isteyenlerin isteklerine bağlı olduğu düşüncesi hâkimdir. Oysa gerçek talep, yer değiştirme ihtiyaç ve/veya isteklerinin yanı sıra aynı zamanda (değişik alt sistemlerinin şebeke karakteristikleri, ulaştırma işletmelerinin süre, ücret, güvenlik, sıklık vb. servis özellikleri gibi) sunulan ulaşım imkânlarından da etkilenmektedir (Arel, 1995: 85).

3. ULAŞTIRMA SEKTÖRÜNÜN SOSYO-EKONOMİK YAPI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Genel anlamda; insanların, eşyaların ve haberlerin bir yerden başka bir yere ulaştırılmasını sağlayan işlerin/araçların tümü olarak belirtilen ulaştırma, bir ülkenin ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel yönden gelişmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Diğer sektörlerle bir taraftan ara girdi veren ve bir taraftan da bu sektörlerden ara girdi talep eden ulaştırma sektörü, tarım ve sanayi sektörleri gibi mal üreten ve bunları depolayan bir sektör değildir. Ulaştırma sektörü diğer sektörlerin verimliliği üzerinde etkili rol oynayan bir hizmet sektörüdür (Sonar, 2015: 17).

Ulaştırma sektörü gerek küresel ve gerekse bölgesel anlamda sınırların ortadan kalkmasına karşılık rekabetin kıyasıya sürdüğü günümüz dünyasında bu değişimden en fazla etkilenen ve aynı zamanda bu değişimi önemli derecede etkileyen bir sektördür. Ulaştırma sektörünün sunduğu hizmet, tarımdan endüstriye, turizmden eğitime kadar diğer tüm ekonomik faaliyetlere etki etmektedir. Kısaca ulaştırma sektöründe verilen hizmetler ekonomik, toplumsal ve siyasal bir etkinliğe sahiptir (Nalçakan, 2003: 30; Murat ve Şahin, 2010: 39; Atmaca, 2009: 28).

Gelişmiş ülkelerde söz konusu etkileriyle toplu taşımacılık devletin önemseydiği önemli hizmet alanlarından biridir. Birçok gelişmiş ülkede eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerinden sonra

öncelik toplu taşımacılığa verilmiştir. Taşımacılık hizmetlerinin sahip olduğu teknik özellikler demiryolu yatırımları ile milli gelir arasında doğru yönlü bir ilişki ortaya çıkarmaktadır. Demiryolu taşımacılığı sıfır marjinal maliyet ve azalan maliyet koşulları altında gerçekleşmektedir. Buna bağlı olarak birim başına üretim maliyeti taşınan yolcu sayısı arttıkça minimum düzeye indirilebilmektedir. Demiryolu taşımacılığı ile akaryakıt tüketiminin azalması özellikle önemli döviz açığı bulunan ülkelerde dış ödemeler bilançosu üzerindeki baskıyı hafifletecek bir etkiye sahiptir. Demiryolu taşımacılığı trafik kazalarının önlenmesi, çevre kirliliğinin azaltılması, önemli zaman tasarrufu sağlaması, turizmin teşvik edilmesi, gelir dağılımının iyileştirilmesi gibi etkilere de sahiptir (Şener, 2006: 414). Ulaşım yatırımları ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki bulunmaktadır. Yine benzer şekilde ulaşım yatırımları ile ihracat ve ithalatın Gayrisafi yurt içi hasılaya oranı arasında da bir pozitif ilişki bulunduğu saptanmıştır (Kuştepe vd., 2012: 2623). Hiç kuşkusuz bu etkilerin niteliği ve derinliği demiryolu yatırımının niteliğine, yatırım yapılan ülkenin sosyo-ekonomik yapısına göre değişiklik gösterecektir.

Bir hizmet sektörü olan ulaştırma sektörünün yukarıda belirtilen özelliklerinden dolayı ülkelerin sosyo-ekonomik yapıları üzerinde önemli etkileri olmaktadır. Diğer bir ifade ile ulaştırma sektörünün sosyo-ekonomi üzerindeki etkilerini genel olarak; ekonomik, sosyal ve siyasi etkileri şeklinde değerlendirmek mümkündür.

3.1. Ekonomik Yapı Üzerindeki Etkileri

Ulaştırma sektörü, karayolları, demiryolları, havayolları, denizyolları ve bilgi iletişim altyapısı ile ülke ekonomisinin en temel unsurlarından birisini oluşturmaktadır. Diğer taraftan ulaştırma sektörünün ekonomik ve sosyal girdileriyle toplumu sürekli etkileyen bir yapıya sahip olması, üretim sürecinde önemli bir unsur olması ve ulaştırma yatırımları ile ekonomide yarattığı etkileri açısından ülkelerin ekonomileri içinde ağırlıklı bir yeri bulunmaktadır (Mevlana Kalkınma Ajansı; 3). Diğer bir ifade ile ulaştırma sektöründeki gelişmeler ile ekonomik yapıdaki gelişmeler iç içe olduğundan, ekonomik yaşamdaki bir hareketlilik ulaştırma sektörüne de yansımakta ve ekonomik büyüme ve gelişme amaçlarının gerçekleştirilmesini desteklemektedir (Nalçakan, 2003: 5).

Bu doğrultuda ulaştırma sektörünün ekonomiye olan etkilerini doğrudan etkiler ve dolaylı etkiler şeklinde değerlendirebiliriz. Doğrudan etkilerini; ürünlerin maliyetleri üzerindeki etkileri, ürünlerin pazara intikali aşamalarındaki etkileri ile ulusal ve uluslararası rekabetteki etkileri şeklinde sıralayabiliriz.

Dolaylı etkilerini ise dört ana noktada toplamak mümkündür. Öncelikle, ulaştırma sektörünün altyapı yatırımlarının ekonomik anlamda önemli katkıları bulunmaktadır. Örneğin, altyapı yatırımlarının uzun süreli ve süreklilik arz eden istihdam alanlarını açma özelliğine sahip olması, bugün gelişmiş batı toplumlarının dahi en önemli sosyal sorunu haline gelen işsizlik probleminin çözümünde yardımcı olabilmektedir. İkinci olarak ulaştırma sektörüne yapılan yatırımların yurtiçi, bölgesel gelişmişlik ve dolayısıyla demografik oluşum üzerinde etkileri bulunmaktadır. Bu anlamda ulaştırma sistemlerinin yoğun olarak bulunduğu bölgelerde yapılaşma ve kentleşmenin meydana gelmesi, ekonomik canlanmanın yaşanması, sosyal hareketlilik ve göç olgusunun hızlanması gibi sosyal ve ekonomik bir hareketlenmenin yaşanması ve dolayısıyla sürekli olarak göç veren bölgelerden karşıt yönlü bir hareketlenme meydana getirilebilmesi için söz konusu bölgelerde ulaştırma sistemlerinin geliştirilmesi etkili olmaktadır. Ulaştırma sektörünün ekonomi üzerindeki üçüncü dolaylı etkisi ise uluslararası entegrasyona uygun bir sistem olup olmaması sonucu, ülkenin bölgesel işbirliği sistemlerine katılıp katılamamasının doğuracağı etkilerdir. Öyle ki, günümüzde AB ve benzeri uluslararası bir Birliğe girmenin en önemli koşullarından bir tanesi de ulaştırma ağının ne kadar modern ve sistematik olduğuyula ilgilidir. Son olarak ve belki de en önemli dolaylı etki ise, diğer sektör yatırımlarında yer belirleyici özelliği nedeniyle ulaştırma sektörünün bölgesel kalkınma üzerindeki etkileridir. Örneğin, pazara ve hammaddeye yakınlık, işgücü temin imkânı, enerji ve su imkânları gibi faktörler açısından ne kadar güçlü olursa olsun, uygun ulaşım sistemi sağlanmadığı sürece diğer sektörlerin yatırım yapma imkânı zorlaşacaktır (Murat ve Şahin, 2010: 58-60).

Ulaştırma yatırımlarının bu dolaylı ve dolaysız etkilerinden da anlaşılmaktadır ki, sektörün hemen her devirde ekonomik sistemin içerisinde çok önemli bir yerinin bulunduğu ve ekonomik mekanizmanın işleminde başlıca itici güç olduğunu söylemek mümkündür. Aynı zamanda ulaştırma hizmetleri bugün sadece teknik bir konu olmaktan ziyade yol ve üretim araçlarının gelişmesinde önemli pay sahibidir. Yine üretimle tüketim arasında bir köprü vazifesi görmesi nedeniyle ulaştırma yatırımları ekonomik faaliyetin vazgeçilmez birer unsuru (Çekerol ve Nalçakan, 2011: 324) olduğundan üretime de olumlu katkısı olmaktadır. Ulaşım hizmetlerinin üretime olan en önemli katkısı ise, dolaşım aşamasının eksiksiz yerine getirilmesini sağlamaya çalışmasıdır. Diğer bir ifade ile ulaştırma, ayrı ayrı yerlerde bulunan üretim girdilerini ve işgücünü aynı yerde ve aynı zamanda bir araya getirerek, üretim çıktılarını da pazarlara ulaştırmak suretiyle verimliliği artırmaktadır (Nalçakan, 2003: 15-20).

Kısaca taşımacılık sektörü, mal akışlarının düzenlemesi, üretim ve verimliliği artırması ve istihdam yaratıcı bir sektör olması nedeniyle ekonomik büyümeye katkısı açısından en önemli sektörlerden başında gelmektedir. Diğer bir ifade ile bir ekonomide ulaştırma sektörünün gelişmesi veya iyileşmesi, makroekonomik açıdan istihdam yapısını, yatırımları ve üretim düzeyini; mikroekonomik açıdan ise, satış ve dağıtım aşamasında işletmelerin faaliyetlerini olumlu yönde etkilemektedir (Çekerol ve Nalçakan, 2011: 324).

3.2. Sosyal Yapı Üzerindeki Etkileri

Sosyal yapı; bir değerler ve kuramlar bütünüdür. Meydana getirdiği, az veya çok değişme özelliği gösteren özel kompozisyon içinde yaşayanları benzeştiren özel bir sosyal hayattır. Diğer bir ifadeyle, çeşitli sınırlamaların meydana getirdiği sosyal vakıaların fonksiyonlarını belirleyen zihniyet ve davranışlar ağıdır (<https://www.uludagsozluk.com/k/sosyal-yap%C4%B1/>). Sosyal yapı kültürel yapıdan farklı olarak, sosyal yapıyı oluşturan unsurların mekanik bir bütünlüğünü ifade eder. Ya da sosyal yapıyı en genel anlamıyla, “bir grup oluşturan insanların rol, statü, yetki ve sorumluluklarının yanyana ve/veya üstüsteliğinden meydana gelen bütünler” şeklinde ifade edebiliriz (Güzel, 2006: 89).

Günümüzde ulaştırma sektörü, sosyal hayatın her aşamasında yer almaktadır. Çünkü ulaştırma, her şeyden önce nüfusun belirli alanlara yayılmasını sağlamıştır ve sağlamaya da devam etmektedir. Aynı zamanda kentleşme hareketlerinde hızlandırıcı bir etkiye sahiptir (Atmaca, 2003: 28). Bu sayede işgücünün belirli alanlarda yoğunlaşmasını engellemekle istihdama dolaylı olarak olumlu katkıda bulunmaktadır. Ulaştırmanın en önemli sosyal fonksiyonlarından bir tanesi de, hayat seviyesini yükselten ve yaşama biçimini değiştiren bir yapıya sahip olmasıdır. Ulaştırma sistemleri sayesinde evler, giyinme şekilleri, dinlenme alanları, yiyecekler vs. nitelik ve bünye değiştirebilmekte, hatta belirli bir toplumun çeşitli faaliyetleri, düşünce biçimleri akılcı bir şekilde değişebilmektedir. Öyle ki ulaşımın, kapalı toplulukların bile birbirleriyle ilişkilerini düzenleyici, dışarıya yönelik olarak açıcı ve daha da önemlisi geleneksel tutum ve davranış kalıplarında farklılıklar yaratıcı bir fonksiyonu bulunmaktadır (Murat ve Şahin, 2010: 60).

Ulaştırma sektörünün sosyal yapıya etkilerinden bir başkası, kırlardan şehirlere, bilhassa endüstrinin yerleştiği şehir çevrelerine, maden bölgelerine yönelen göçler bir taraftan, dünya nüfusunun statik durumundaki patlama diğer taraftan, ulaşım imkânlarını da kolaylaşmasıyla “şehirleşme” dediğimiz oluşumu meydana getirmesidir (Nalçakan, 2003: 13). Çünkü ulaşım toplulukların, küreselleşme bağlamında dış dünya ile ekonomik ve sosyal ilişkilerinin kurulmasında en önemli hizmet sektörüdür. Kısaca ulaştırma sektörünün ulaştırma sisteminin sosyal yapıya etkisiyle ekonomik yaşamdaki gelişmeler toplumun daha yüksek yaşam düzeyine ulaşmasını sağlamaktadır. Aynı şekilde ulaştırma, toplumun örf ve adetlerinin değişmesinde çeşitli bölge ve toplulukları birleştirdiğinden ülkede kültür birliğinin kurulmasında rol oynamaktadır (Nalçakan, 2003: 31).

3.3. Siyasi Yapı Üzerindeki Etkileri

Ulaştırma sektörü ya da hizmetleri yukarıda belirtilen etkilerine ilaveten aynı zamanda, milli savunma ve diğer güvenlik hizmetlerine ilişkin görevlerin daha etkin yapılmasına ve milli savunmanın kuvvetlenmesine de imkân tanımaktadır. Tarihsel süreç içerisinde pek çok demiryolu, karayolu hatta deniz yolunun askeri düşüncelerle açıldığı bir gerçektir. Ayrıca, ulaştırma hizmetleri, cephelerin kuvvetlendirilmesinde de çok önemli rol oynamaktadır (Murat ve Şahin, 2010: 61).

Modern ulaşım sistemlerinin siyasi yapı üzerindeki en önemli etkisini, milli birliğin sağlanmasında gösterdiği kabul edilmektedir. Buna göre, küçük topluluklarda daha etkili olmakla birlikte, büyük topluluklar da dâhil olmak üzere milli birliğin sağlanmasında büyük etkisinin olduğu bir gerçektir. Buna ilişkin, Başkan Washington’un ABD’nin kurtuluşundan sonra batı bölgesinin ayrımını sağlayan eğilimler hakkında söylediği “İspanya’ya doğru kayan batı bölgesi bir pamuk ipliği ile bağlanmıştı fakat doğu ile batı arasındaki milli karayolunun yapılması Amerika’nın bu iki bölgesinin birbirine bağlanmasını sağlamaya yetmiştir” ifadesi oldukça önemlidir. Bu sözlerin gerçekçiliğinin yadsınamayacak olması, ulaştırmanın siyasal işlevlerini, özellikle de milli birliğin ve beraberliğin sağlanması hususunda önemini göstermektedir. Buna ilaveten, modern ulaştırma sistemleri sosyal dayanışmayı teşvik ederek milli birliği daha kolay koruma imkânı sağlamaktadır. Çünkü bu yoldaki bağların artması, müşterek bir bilincin doğmasına neden olmaktadır. Aynı zamanda dilde ve geleneklerde de bir birlik sağlanmaktadır (Murat ve Şahin, 2010: 61).

4. DEMİRYOLU ULAŞIMININ ULAŞTIRMA SEKTÖRÜ İÇİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Günümüzde ulaştırma; demiryolu, karayolu, deniz yolu, havayolu, boru hatları, iç su yolu ve bilgi iletişim ulaştırması olarak yedi alt sistem altında toplanmaktadır. Ancak günümüz dünyasında ulaştırma ağırlıklı olarak kara, deniz ve hava gibi üç mekânda gerçekleştirilmektedir. Ulaştırma talebinin belirtilen mekânlara yönelmesinde bu kesimlerin sağladığı ekonomik üstünlükler rol oynamaktadır (Altınok, 2001: 74). Diğer bir ifade ile ulaştırma faaliyetlerinin bu üç mekândan kara ulaştırması, kara ulaştırmacılığında ise karayolu ve demiryolu ulaştırması ulaştırma sektörü içerisinde önemli yer tutmaktadır.

Günümüzde çeşitli ulaştırma sistemlerinin birbirlerine olan üstünlükleri azalmaya başlamıştır. Aynı zamanda eskiye göre ulaşım sistemlerinin birbirlerini destekleyici ya da tamamlayıcı özelliklerinin giderek artması onları birbirlerine daha çok muhtaç olmaya sevk etmiştir. Bu nedenle ulaştırma sistemlerinin bütünleştirilmesi ve kombine taşımacılık önem kazanmıştır (Kaynak, 2002: 28). Bu bağlamda demiryolu ulaştırmacılığının diğer ulaştırma sistemlerine göre üstün yönlerinin zayıf yönlerinden daha fazla olması nedeniyle giderek öneminin arttığı görülmektedir. Demiryolu ulaştırmasının bu üstün ve zayıf yönlerin tespiti, bir anlamda demiryolunun kendisine has karakteristik özelliklerini de ortaya koymaktadır.

Özellikle son yıllarda demiryolu ulaşımının önem kazanmasının nedeni; dünya genelinde karayolu ulaştırmasının doyum noktasına ulaşması ve çevreyle ilgili duyarlılıkların artmasıdır. Aynı zamanda demiryolları, uzay ve havacılık sektöründen sonra en yüksek büyüme ve teknoloji yoğunluğuna sahip sektördür. Bu nedenle, demiryolu sektörüne verilen önem artmaktadır. Çünkü hareketlilik, trafik yoğunluğu, trafik kazaları ve çevre gibi temel sorunların alternatif çözümlerini bünyesinde barındıran tek ulaşım türü demiryollarıdır. Ayrıca sürdürülebilir ekonomik büyüme için demiryollarının katkısı göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir (Mevlana Kalkınma Ajansı: 8).

Diğer taraftan demiryolu ulaştırması, enerji tüketimi açısından diğer ulaşım sistemlerine göre daha avantajlı ve aynı zamanda büyük miktarda yük ve yolcu taşıma kapasitesine sahiptir. Ayrıca, birim başına yakıt tüketimine sahip olması nedeniyle çevreye zararı daha azdır. Yine küçük çekiş gücü ile yüksek hızlara ulaşabilmesine rağmen kaza oranının diğer ulaştırma sistemlerine göre çok az olması sebebiyle oldukça emniyetlidir. Demiryolu ulaştırmasının; karayolu trafik yükünü hafifletmesi, diğer ulaştırma sistemlerinin aksine uzun dönem sabit fiyat garantisine sahip olması, karayolu ulaştırmasında uluslararası geçişlerde sınırlamalar olurken demiryolunun özellikle transit ülkelerin tercih ettiği bir sistem olması, bundan dolayı demiryolu ulaştırmasına geçiş üstünlüğünün

verilmesi, ağır tonajlı ve büyük boyutlu yükler için ideal bir ulaştırma sistemi olması ile büyük miktarda yük ve yolcu taşımacılığı yapabilmesi gibi üstün yönleri de bulunmaktadır. Bunlara ilave olarak vagonların taşınan yüke göre yer değiştirilip tasarlanabilmesi; ayrıca hava, ses ve ısı yalıtımları ile konforlu hizmet vermesi ve hava koşullarından etkilenmeyen bir donanıma sahip olması nedeniyle diğer ulaştırma sistemlerine göre daha fazla tercih edilmeye başlamıştır (Murat ve Şahin, 2010: 51-52).

Ayrıca demiryolu taşımacılığı havaya salınan emisyonlar açısından kullanılan teknolojinin arttırılması ve elektrikli yük taşıma trenlerine geçilmesi ile karbon emisyon salınımlarının sifira yakın olacağı bir kitle taşımacılığı şeklidir (MÜSİAD, 2016: 45). Diğer bir ifade ile demiryolu taşımacılığı, birim enerji miktarıyla en çok yolcu veya yükü taşımalarının yanında enerji verimliliği en yüksek olan hizmet sektörüdür. Yine demiryolu taşımacılığı, en temiz enerji biçimlerini kullandığı için havayı kirletmeyen, taşınan yük ve yolcuya oranla daha az gürültü oluşturan taşıma biçimidir. Bunların yanında demiryolu taşımacılığının raya bağlı olması ve genellikle iklim şartlarından karayoluna göre daha az etkilenmesi güvenliği, konforu ve rahatlığı arttırmasının yanında kaza oranı karayoluna göre daha azdır (Alataş ve Somunkıran, 2016; 3-4).

Demiryolu ulaştırma sistemi, sahip olduğu bu olumlu ve avantajlı özelliklerin yanında az da olsa olumsuz yönleri bulunmaktadır. Örneğin; hemen hemen tüm istasyonlarının büyük ve konforlu istasyonlar olması gerekliliği ve bununla birlikte yol ve tesislerin yapımı, araçların temini gibi hususlar özel teşebbüsün kolay kolay gerçekleştiremeyeceği kadar yüksek maliyetlidir. Transit süreleri bazı teslim bölgelerinde karayolu ve denizyolu ulaştırma sistemlerine göre daha uzun zaman alabilmektedir (Murat ve Şahin, 2010: 52).

Ulaştırma sektörü içerisinde demiryolu ulaştırma sektörünün diğer ulaştırma sektörlerine göre olumlu ve de avantajlı yönlerinin fazla olması nedeniyle dünyada giderek önem kazandığı ifade edilmiştir. Bu açıdan demiryolu ulaştırma sektörünün ulaştırma sektörleri içindeki yerinin ve öneminin durumunu; Dünya, AB ülkeleri, Türkiye ve Dünya-AB-Türkiye karşılaştırmaları şeklinde incelemekte yarar olacaktır.

4.1. Dünyada Demiryolu Taşımacılığı

İkinci Dünya Savaşı sonrası otomotiv sanayinin gelişmesi ve karayolu taşımacılığında kapıdan kapıya taşıma imkânının sağlanmasıyla demiryolu taşımacılığının ulaştırmadaki yeri azalmaya başlamıştır. Daha sonraki yıllarda ise demiryolları, ulaştırma sektöründeki konumunu koruma ve geliştirme mücadelesi vermesiyle çoğu ülkelerin demiryolları bu durumdan önemli oranda etkilenmiştir. 1964 yılında Japonya'da 210 km/saat hız yapılabilen Tokyo-Osaka hattının işletmeye açılması diğer ülkelerin demiryolları için de bir umut ışığı olmuştur. Bu önemli gelişme ile birlikte ilk önce Fransa, İtalya, Almanya' da daha sonra ise İspanya, İngiltere, Güney Kore, Çin ve Türkiye gibi ülkelerde 250-300 km/saat hızlara elverişli demiryolu hatları yaygınlaşmıştır.

Yüksek hızlı tren işletmeciliğinin gelişmesi ile birlikte ise demiryolları, yolcu taşımacılığında önemli bir pazara sahip olmuştur. Bu pazarda demiryolları, karayolu ve havayoluna göre tercih edilir bir alternatif haline gelmiştir. Diğer taraftan buna paralel olarak demiryollarının yük taşımacılığındaki konumu da iyileşmeye başlamıştır. Ayrıca, Avrupa Birliği başta olmak üzere bazı ülkelerde, işletmecilik performansının arttırılması için, sektör içinde tam rekabet ortamının oluşturulması yönünde düzenlemeler yapılmıştır. Özellikle mevcut altyapının geliştirilmesi ve ticari olarak yerine getirilemeyen yolcu taşımacılığı hizmetlerinin sağlanabilmesi için devlet desteği verilmekte, yük taşımacılığı ise genelde ticari bir hizmet alanı olarak düzenlenmektedir (Yıldırım, 2015: 60).

Tablo 3: Ülkelere ve Ulaştırma Sistemlerine Göre Yolcu ve Yük Taşımaları %Dağılımı 2013 Yılı

Ülkeler	Demiryolu		Karayolu	
	Yolcu	Yük	Yolcu	Yük
Türkiye	1,4	4,3	98,6	85,5
İngiltere	8,4	13,1	91,6	81,0
Yunanistan	0,9	1,3	99,1	97,3
Almanya	8,5	25,2	91,5	57,4
İtalya	6,3	13,5	93,7	79,4
İspanya	6,1	6,4	93,9	87,6
Fransa	9,2	15,4	90,7	74,9
Avusturya	12,7	43,9	87,2	31,6
Çek Cumh.	8,5	44,7	91,5	49,2
Polonya	6,2	29,7	93,7	58,5
Macaristan	10,2	41,3	89,8	39,1
Bulgaristan	2,8	19,5	97,1	43,9
Romanya	4,5	33,6	95,5	32,6

Kaynak: TCDD, 2016: 104-105.

Ülkelere göre yolcu ve yük taşımacılığında demiryolu ve karayolunun ne kadarlık bir paya sahip olduğunu gösteren tablo 3’e bakıldığında Türkiye’de yolcu taşımacılığının nerdeyse tümünün yük taşımacılığının ise çok önemli bir kısmının karayolu ile yapıldığı görülmektedir. Türkiye’de yolcu taşımacılığında demiryolunun payı %1,4 düzeyinde iken bu oran Avusturya’da %12,7, Macaristan’da %10,2, Fransa’da %9,2, Çek Cumhuriyeti ve Almanya’da %8,5 düzeyindedir. Yük taşımacılığında ise Türkiye’de demiryolunun payı %4,3 düzeyinde iken Çek Cumhuriyetinde %44,7, Avusturya’da %43,9, Macaristan’da %41,3, Romanya’da %33,6, Polonya’da %29,7’dir. Türkiye’de özellikle 2000’li yıllara kadar demiryolu yatırımları, Türkiye’nin demografik göstergelerindeki dinamiklik ve hızlı sanayileşme ve kentleşmenin ortaya çıkardığı toplumsal gelişmelerin ve taleplerin gerisinde kalmıştır. Bu bağlamda mevcut demiryolu yatırım bütçeleri mevcut altyapının iyileştirilmesi ve işletilmesine yönelik olmuş ilgili gelişmelerin ortaya çıkardığı gereksinimleri karşılamada yetersiz kalmıştır. Hiç kuşkusuz bu husus demiryolu taşımacılığında AB ülkelerinin çok gerisinde kalınmasında önemli bir etken olmuştur.

Yük taşımacılığında; Türkiye, Yunanistan ve Çek Cumhuriyeti hariç diğer ülkelerde yük taşımacılığında iç suyu taşımacılığa da kullanılmaktadır. Ayrıca yük taşımacılığında bütün ülkelerde petrol boru hattı taşımacılığı da kullanılmaktadır. Bu taşımacılık sistemlerinin yeri yük taşımacılığında çok fazla olmadığından tabloda gösterilmemiştir. Bu yüzden yük taşımacılığında demiryolu ve karayolu toplamı 100 olarak çıkmamaktadır. Aradaki fark iç suyu ve petrol boru taşımacılığı sistemi tarafından gerçekleştirilmektedir.

4.2. Avrupa’da Demiryolu Taşımacılığı

Avrupa Birliği, taşımacılığı modern ekonomilerin anahtarı olarak gördüğünden, ulaştırma politikalarında dengenin demiryolu, denizyolu ve iç suyuolları lehine artırılmasını sağlamak üzere çeşitli tedbirler almaktadır. Bu doğrultuda, Avrupa ülkeleri Avrupa genelinde tek pazar oluşturmak ve tüm Avrupa ülkelerini kapsayan kesintisiz bir demiryolu altyapısı tesis etmek için bir takım temel hususlarda mutabakat sağlamışlardır. Bunları; altyapı yönetimlerine ve demiryolu işletmelerine özerklik vermek, taşımacılık faaliyetleri ile altyapı yönetimini birbirinden ayırmak, demiryolu işletmelerine altyapıya serbest erişim hakkı tanımak, altyapı kullanım ücretlerinin ayırım yapılmaksızın uygulanmasını sağlamak, demiryolu şebekesi ve araçlarının teknik ve idari olarak uyumunu ifade eden karşılıklı işletilebilirlik şartnamelerini geliştirmek şeklinde sıralayabiliriz (Yıldırım, 2015: 61).

Tablo 4: AB Ülkeleri Yıllara Göre Modlar Arası Yük Taşımaları (%)

	Karayolu	Demiryolu	İçsuyolu	Boruhattı	Denizyolu	Havayolu
1995	42,1	12,6	4,0	3,8	37,5	0,1
2000	43,4	11,5	3,8	3,6	37,5	0,1
2005	45,5	10,5	3,5	3,4	37,0	0,1
2006	45,5	10,8	3,4	3,3	36,9	0,1
2007	45,8	10,8	3,5	3,0	36,7	0,1
2008	45,9	10,8	3,6	3,0	36,6	0,1

Kaynak: T.C. Ulaştırma Bakanlığı, 2011:17.

Ulaştırma sektörü yük taşımacılığında genellikle iki tür taşımacılık şekli mevcuttur. Bunlardan birincisi tek modlu taşımacılık olup, eşyanın bir veya daha fazla taşıyıcı tarafından sadece bir taşıyıcı türü kullanılarak taşınmasıdır. Diğer bir ifade ile geleneksel taşıma türüdür. İkinci bir taşıma türünde ise, birden fazla taşıma türü (kara, demiryolu denizyolu gibi) kullanılarak bir taşımacılık yapıyor olması durumundaki çok modlu taşımacılık söz konusu olur. Tablo 4’de AB ülkelerinde yıllar itibariyle modlar arası yük taşımacılığında gelişmelere bakıldığında önemli bir değişikliğin söz konusu olmadığı söylenebilir. Modlar arası yük taşımacılığında karayolunun payı 1995 yılında %42,1 iken 2008 yılında yaklaşık %46’ya yükselmiş aynı dönem içinde demiryolunun payı ise %12,6’dan %10,8’e düşmüştür.

Tablo 5: AB Ülkeleri Yıllara Göre Ulaştırma Türlerinde Değişim Oranları

	Karayolu	Demiryolu	İçsuyolu	Boruhattı
1990	29,8	37,3	12,4	20,5
1995	31,2	39,7	11,0	18,1
2000	32,4	42,1	9,8	15,7
2005	32,6	43,8	8,2	15,3
2006	31,8	45,7	8,2	14,3
2007	32,8	45,3	8,1	13,9

Kaynak: T.C. Ulaştırma Bakanlığı, 2011:19.

Yıllar itibariyle ulaşım türlerindeki değişime bakıldığında en önemli gelişmenin demiryolunda olduğu söylenebilir. 1990 yılında toplam ulaşım ağı içinde %37,3’lük bir paya sahip olan demiryolu ulaşımının 2007 yılında %45,3’lük bir paya ulaştığını söyleyebiliriz. Aynı dönemde karayolunun payı %29,8’den %32,8 çıkmış, suyollarının payı ise %12,4’den %8,1’e düşmüştür. Tabloda yer almamakla birlikte önemli bir değişiklik de demiryolu ulaşımının kendi içinde olmuştur. Başta İspanya ve Fransa olmak üzere demiryolu taşımacılığında klasik demiryolu taşımacılığından yüksek hızlı trenler lehine önemli bir değişim söz konusu olmuştur.

Tablo 6: Uluslararası Demiryolu İstatistikleri-I

Ülke	Ülke Yüzölçümü Km ² 10 ⁶	Nüfus 110 ⁶	Karayolu Uzunluğu (Km) 10 ⁶	Demiryolu Anahat Uzunluğu (Km)		Yolcu Sayısı 10 ⁶	Yolcu-KM 10 ⁶	Net-Ton 10 ⁶	Ton-Km 10 ⁶	Trafik 10 ⁶
				Elektrikli	Toplam					
Türkiye	785	77	66	3.330	10.087	78	4.393	27	11.601	15.994
İngiltere	243	64	175	5.542	16.365	1.680	64.711	109	22.143	86.854
Yunanistan	132	11	41	494	2.238	13	1.072	2	311	1.383
Almanya	357	81	230	19.876	41.328	2.693	90.978	365	112.629	203.607
İtalya	301	61	180	11.940	16.723	864	49.957	91	20.072	70.029
İspanya	506	47	166	9.366	15.453	565	25.146	28	10.821	35.967
Fransa	544	66	399	15.768	30.013	1.158	89.499	87	32.217	121.716
Avusturya	84	9	35	3.854	5.531	271	11.981	98	20.494	32.475
Macaristan	93	10	32	3.014	7.896	146	7.710	51	10.158	17.868
Bulgaristan	111	7	7	2.861	4.023	25	1.698	14	3.439	5.137
Romanya	238	20	53	4.029	10.770	65	4.971	51	12.264	17.235
AB, EU28	4.380	507	1.957	114.491	220.735	9.275	433.022	1.660	411.103	844.125
Japonya	390	127	192	11.544	19.203	23.606	414.387	44	21.071	435.458
Amerika	9.834	318	2.026		228.218	29	10.331	1.710	2.524.585	2.534.916
Çin	9.597	1.364	425	36.581	66.989	1.641	807.065	2.614	2.308.669	3.115.734
Rusya	17.098	144	1.018	43.355	85.266	1.070	128.820	1.378	2.298.564	2.427.384
Kanada	9.985	36	416	258	52.002	4	1.327	357	415.452	416.779

Kaynak: TCDD, 2016: 42. (Veriler 2008-2013 yıllarına ilişkindir. Türkiye verisi 2014).

Yüzölçümü itibariyle Türkiye’nin yaklaşık 1/3’ü bir büyüklüğe sahip olan İngiltere’de demiryolu hat uzunluğu Türkiye’deki hat uzunluğunun 1,5 katı kadardır. Türkiye’nin yüzölçümünün yarısı kadar bir büyüklüğe sahip olan Almanya’da hat uzunluğu ise Türkiye’nin yaklaşık 4 katı kadardır. Tablo 6’dan görüleceği üzere her iki ülkenin nüfusu da Türkiye’nin nüfusuna yakın değerlere sahiptir. Türkiye’nin yüzölçümünün yaklaşık 1/10’u kadar bir büyüklüğe sahip olan Macaristan’da demiryolu hat uzunluğu ise Türkiye’deki demiryolu hat uzunluğuna yakın değerlerdedir. Gerek gelişmiş AB

ülkeleri gerekse AB’ye sonradan giren ülke karşılaştırmalarında Türkiye ile AB ülkeleri arasında hat uzunluğu, yolcu ve yük taşımacılığında önemli farklar olduğu görülmektedir.

Tablo 7: Uluslararası Demiryolu İstatistikleri-II

Ülke	1000 Km ² Düşen Karayolu (Km)	1000 Km ² Düşen Demiryolu (Km)	1 Km Demy. Düşen Karayolu	10 000 Nüfusa Düşen Karayolu (Km)	10 000 Nüfusa Düşen Demiryolu	Nüfusun Demiryolu ile Seyahat Sıklığı	Hat Başına Düşen Trafik
Türkiye	84	13	7	9	1,3	1,0	1.586
İngiltere	721	67	11	27	2,6	26,3	5.307
Yunanistan	311	17	18	36	2,0	1,2	618
Almanya	644	116	6	28	5,1	33,2	4.927
İtalya	598	56	11	30	2,7	14,2	4.188
İspanya	328	31	11	35	3,3	12,0	2.328
Fransa	733	55	13	60	4,5	17,5	4.055
Avusturya	417	66	6	39	6,1	30,1	5.871
Macaristan	344	85	4	32	8,0	14,7	2.263
Bulgaristan	63	36	2	9	5,4	3,4	1.277
Romanya	223	45	5	27	5,4	3,3	1.600
AB, EU28	447	50	9	39	4,4	18,3	3.824
Japonya	492	49	10	15	1,5	185,9	22.677
Amerika	206	23	9	64	7,2	0,1	11.107
Çin	44	7	6	3	0,5	1,2	46.511
Rusya	60	5	12	71	5,9	7,4	28.468
Kanada	42	5	8	116	14,4	0,1	8.015

Kaynak: TCDD, 2016:43.

Tablo 7’de en dikkat çekici göstergelerden biri nüfusun demiryolu seyahat sıklığıdır. İngiltere, Almanya ve Avusturya gibi AB ülkelerinde nüfusun bir yıl içerisinde demiryolu ile seyahat sıklığı 30’a yakın bir değere sahipken bu değer Türkiye’de 1’dir. Söz konusu değer için AB ülkeleri ortalaması 18,3 Japonya için ise 185,9’dur. Ton-km ile yolcu-km toplamını ifade eden hat başına düşen trafik değerine bakıldığında ise yine Türkiye ile AB ülkeleri büyük farkların olduğu görülmektedir. Söz gelimi hat başına düşen trafik değeri Türkiye’de 1586 iken, Avusturya’da 5871, İngiltere’de 5307, Almanya’da 4927 İtalya’da 4188 ve Fransa’da 4055’dir. AB ortalaması ise 3824’tür. 10000 nüfusa düşen demiryolu göstergesinde ise durum şu şekildedir. Türkiye’de 10000 nüfusa düşen demiryolu değeri 1,3 iken bu değer Macaristan’da 8, Avusturya’da 6,1, Bulgaristan ve Romanya’da 5,4, Almanya’da 5,1 düzeyindedir. 1000 km² düşen demiryolu değerinde de benzer sonuçlar göze çarpmaktadır. Türkiye’de 1000 km² ye düşen demiryolu 13 km iken Almanya’da 1000 km²ye düşen demiryolu 116 km, Macaristan’da 85 km, İngiltere’de 67 km, Avusturya’da 66 km, İtalya’da 56 km, Fransa’da 55 km’dir. AB ortalaması ise 50 km’dir.

4.3. Türkiye’de Demiryolu Taşımacılığı

Önceki yıllarda ulaştırma sektöründe karayolu taşımacılığına ağırlık verilirken demiryolu taşımacılığına gerekli önemin verilmediği yapılan karayolu ve demiryolu uzunlukları ile bu alanlardaki kamu harcamalarından anlaşılmaktadır.

Türkiye’de ulaşım sektörü içinde demiryolu taşımacılığına tarihsel boyutuyla baktığımızda, sektörün 1950’lerden sonra ihmale uğradığını, yatırım ve teşviklerden yeterli miktarda yararlanmadığını görmekteyiz. Örneğin 1960 yılında demiryolu plan dâhilinde ele alınırken, 1980 sonrasında ise serbestleşmenin gereği olan karayolu yatırımları artmış ve demiryolu eski önemini kaybetmiştir. Günümüzde ise, neredeyse unutulmaya yüz tutan demiryolu küreselleşme süreci ile yüksek hızlı trenler, tramvaylar şeklinde canlandırılmaya çalışılmaktadır (Sonar, 2015: 18-19). Gelişmiş ülkelerde ulaştırma sistemleri içerisinde ucuz ve güvenli olması sebebiyle önemli bir yere sahip olan demiryolları, Türkiye’de özellikle 2003 yılından sonra yeniden yapılanma süreci ile birlikte hızlı bir gelişim göstermiştir (Sarı vd., 128).

Türkiye, yaklaşık 1.196 km'si yüksek hızlı trenler için olmak üzere yaklaşık 12 bin kilometre uzunluğunda demiryolu ağına sahiptir ve bu hatlar TCDD tarafından işletilmektedir. Demiryolu sektöründe 767 adet çeken araç ve 21.246 adet çekilen araç ile hizmet verilmektedir. Mevcut araç parkındaki çeken ve çekilen araçların yarısından fazlası 20 yaşın üzerindedir. Demiryolları kamuda yaklaşık 35.000 çalışanın istihdam edildiği gelişmekte olan bir endüstri ve hizmet sektörüdür. Her gün 220.000 yolcu ve 60.000 ton yük demiryolları ile taşınmaktadır (TCDD, 2016; 17-24).

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda ülkemizde sınırlarımız içerisinde 4.136 km demiryolu hattı bulunuyordu. Cumhuriyetin ilanından sonra 1923-1950 döneminde yaklaşık 3.764 km yeni yol yapılmıştır. 1950-2002 döneminde ancak 945 km yeni yol yapılabilmektedir. 2003-2014 döneminde (sökülüp yeniden yapılan 261 km dâhil) 1759 km yeni demiryolu yapılmıştır. Bugün TCDD tarafından işletilen demiryolu hat uzunluğu, 1213 km'si YHT hattı olmak üzere (Dünyada 29.792 km YHT hattı bulunmaktadır) toplam 12.485 km'dir (MÜSİAD, 2016: 108).

Tablo 8: Türkiye'de Taşımacılığın Ulaştırma Sistemlerine Göre % Dağılımı

Yıllar	Yük Taşımacılığı				Yolcu Taşımacılığı			
	Kara yolu	Demir yolu	Deniz yolu	Hava yolu	Kara yolu	Demir yolu	Deniz yolu	Hava yolu
1950	25,0	68,2	6,8	0,0	50,3	42,2	7,5	0,0
1960	45,0	52,9	2,0	0,1	72,9	24,3	2,0	0,8
1970	75,4	24,3	0,2	0,1	91,4	7,6	0,3	0,7
2000	86,7	5,3	7,8	0,2	95,9	2,2	0,03	1,84
2010	88,8	5,3	5,9	-	97,8	1,6	1,68	-
2015	89,8	3,9	6,3	-	89,2	1,1	0,56	9,14

Kaynak: TCDD, 2016: 11.

Tablo 8 yük ve yolcu taşımacılığı konusundaki tercihlerimizin 1950 yılından itibaren nasıl şekillendiğini ve zamanla demiryolu taşımacılığından karayolu taşımacılığına doğru nasıl dramatik bir değişimin olduğu görülmektedir. 1950 yılında yolcu taşımacılığında %42,2 düzeyinde olan demiryolunun payı 1960 yılında %24,3'e düşerken 2000'li yılların başında %2'ye kadar düşmüştür. 1950'lili yıllarda yolcu taşımacılığında %50'ler düzeyinde olan karayolunun payı 2010 yılında %98'e kadar çıkarken 2015 yılında %89,2'ye düşmüştür. Bu tabloda dikkat çeken önemli bir husus da 2000 yılında yolcu taşımacılığında %1,84'lük bir paya sahip olan havayolunun 2015 yılında %9,14'lük bir paya ulaşmasıdır.

4.4. Dünya, AB'de ve Türkiye Demiryolu Taşımacılığı

Gelişmiş ülkeler son dönemde çevresel sorunlar ile küresel iklim değişikliği nedeniyle çevre dostu taşımacılık türleri olan demiryolu, denizyolu ve iç su yolu taşımacılığının paylarının artırılmasına, karayolunun çok yüksek olan payının azaltılarak ulaştırma türleri arasında dengeli bir sistem oluşturulmasına yönelik politikalar üretmekte ve uygulamaktadırlar (TCDD, 2016: 1).

Üretim sanayii yatırımları için potansiyelin artırılması ancak lojistik imkânların artırılması ve lojistik maliyetlerinin dünya ile rekabet edebilecek seviyeye gelmesi ile mümkündür. Bu bağlamda dünya genelindeki bazı rakamsal oranlarla kıyaslandığında, ülkemizde durum aşağıdaki tablolarda görüldüğü üzere.

Tablo 9: Ulaştırma Hizmetleri GSYİH /Hizmetler GSYİH (Dünya Geneli)

Yıllar-Dünya Genelinde	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Ulaştırma GDP / Toplam Servis GDP	24,75	24,41	24,01	23,64	24,16	24,21	23,86	23,79	26,26

Kaynak: Yıldırım, 2015: 66.

Ulaştırma hizmetlerinin, gayri safi yurt içi hasıla içindeki oranı, Tablo 7'e göre dünya genelinde 2000 yılından 2008 yılına kadar istikrarlı bir şekilde sabit kalmıştır.

Tablo 10: Ulaştırma Hizmetleri GSYİH /Hizmetler GSYİH (Türkiye)

Yıllar-Türkiye Özelinde	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Ulaştırma GDP / Toplam Servis GDP	15,34	18,92	19,99	12,99	14,39	18,22	18,78	21,88	22,53

Kaynak: Yıldırım, 2015: 66.

Tablo 8’e göre ise, ulaştırma hizmetlerinin, Türkiye’de oransal olarak her geçen yıl artış göstermesi ve bu artış sayesinde dünya ortalamasına yaklaştığı olması, lojistik hizmetlerinin kazandığı önemi de işaret etmektedir.

5. DEMİRYOLU ULAŞIMINDA YÜKSEK HIZLI TREN YATIRIMLARINI ETKİLEYEN UNSULAR VE EKONOMİK GELİŞMEYE ETKİLERİ

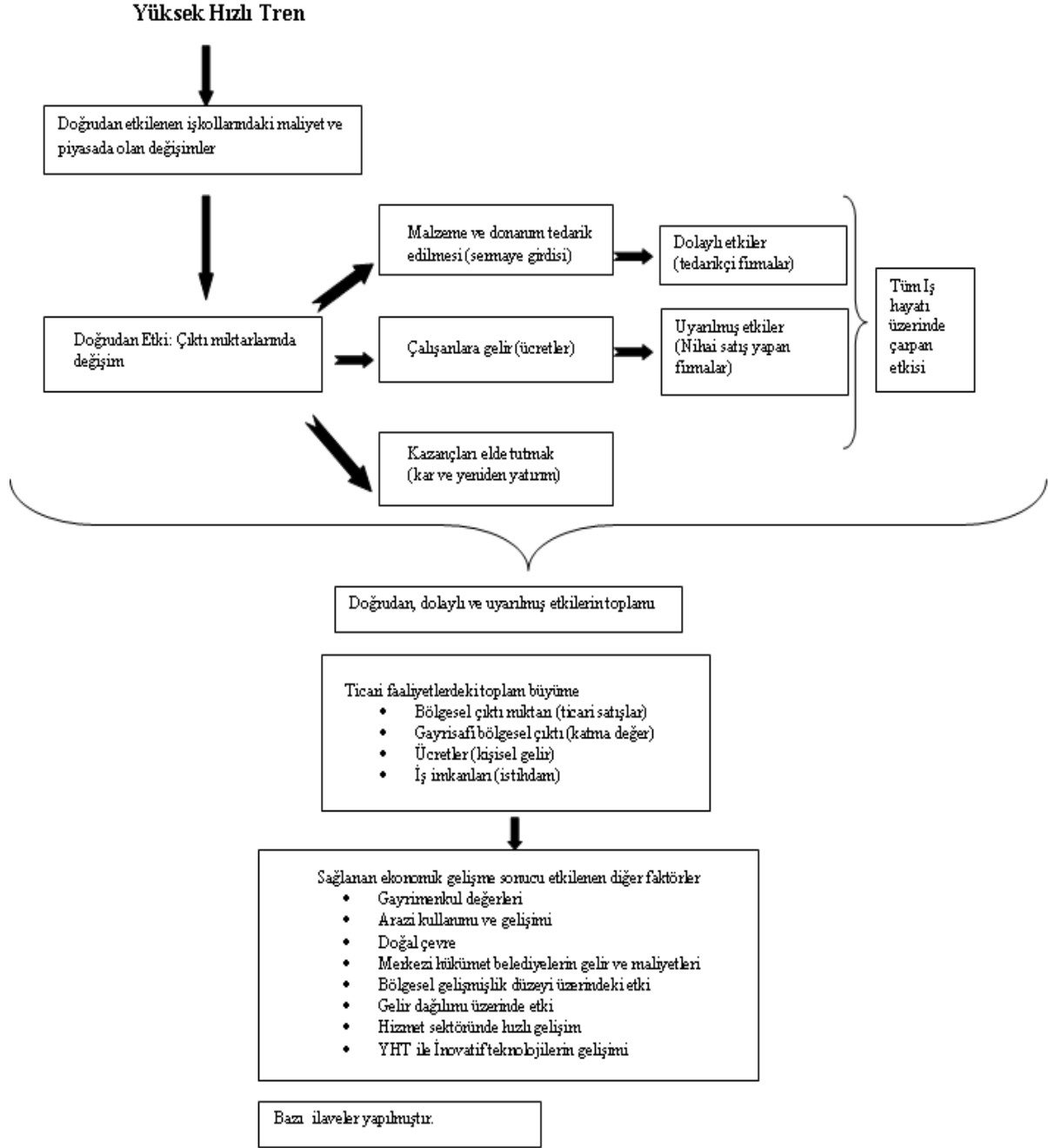
Yüksek Hızlı Tren’lerin yaygınlaşmasını etkileyen bir takım unsurlar bulunmaktadır. Yüksek Hızlı Tren hatlarının karlılığının artmasını sağlayan ve dolayısıyla yaygınlaşmasını hızlandıran en önemli hususlardan biri yüksek nüfus yoğunluğudur. En karlı hatlar çoğunlukla nüfusu yoğun şehir merkezleri arasındaki hatlardır.

Yüksek Hızlı Trenin sosyo-ekonomik yapı üzerindeki etkilerine bakıldığında birçoğunun genel demiryolu taşımacılığının ortaya çıkardığı etkiler ile örtüştüğünü söylemek mümkündür. Yüksek Hızlı Trenle birlikte özellikle yüksek hıza bağlı olarak ortaya çıkan etkilerden bazıları özetle şu şekildedir (Albalate ve Bel, 2012: 21). Yüksek hızlı tren ulaşımda etkinlik sağlar. Yüksek hızıyla ve yüksek yolcu taşıma kapasitesiyle yoğun kara yolu trafiğinin ve tıkanıklığının olduğu akslarda önemli bir alternatiftir. Zaman ve yakıt tasarrufu hem yolcu ulaşımı hem de yük taşımacılığı için son derece önemlidir. Özellikle Fransa ve Japonya bu noktada yüksek hızlı tren ağını en etkin kullanan ülkelerdir. Yüksek hızlı tren lojistik boyutuyla da önemli bir ulaşım türüdür. Büyük sanayi yerleşkelerini ve önemli uluslararası dağıtım merkezleri arasındaki bağlantılar son derece önemlidir. Rekabetçi küresel bir yapıda etkin dağıtım, söz konusu merkezlerinin birbirine bağlanarak ticari dağıtım kanallarının sürekli işler halde tutulması ve bunların düşük maliyet ve yüksek hız ve etkinlikte yapılabilmesi bir zorunluluktur. Hammadde, aramalı ve nihai ürünün sanayi bölgelerinden nihai pazarlara kadar etkin bir dağıtım ağıyla dağıtılabilmesi zincirleme bir dışsal tasarruf sağlayacaktır

Yüksek hızlı trenden bölgesel farklılıkları azaltarak ekonomik kalkınmaya katkı vermesi de beklenmektedir. Kimi hızlı tren projelerinde öncelik bölgesel farklılıkları azaltmak ve ekonomik kalkınmayı hızlandırmak olarak belirlenmiş. Trafik yoğunluğunun azaltılması tali amaç olarak belirlenmiştir. Konuya ilişkin tipik örnek İspanya’da Madrid-Sevilla hattıdır. Burada gelişmiş bölgelerdeki ekonomik ve sosyal dinamizmin yüksek hızlı tren hattı ile gelişmekte olan bölgelere aktarılması söz konusudur. Türkiye’de de YHT hattının Ankara üzerinden Sivas ve Erzincan’a uzatılması bu konudaki beklentileri karşılayacak olan bir alternatiftir. Farklı coğrafi özelliklere sahip olan bölgeler için de hızlı tren hattı rekabetçi avantajlara sahiptir. Söz gelimi İtalya’da şehirler uçakla ulaşımın sağlanamayacağı kadar birbirine yakın ancak karayolu ile de gidilemeyecek kadar uzaktır. Tam da böylesi coğrafyaya sahip olan ülkeler için hızlı tren hatları hem havayoluna göre hem de karayoluna göre yatırım ve işletme maliyetleri bakımından önemli avantajlara sahip bulunmaktadır.

Yüksek Hızlı Tren sistemleri çevre kirliliği, enerji tasarrufu ve işletme ekonomisi bağlamında önemli avantajlara sahip bir ulaşım türü olmasının yanı sıra özellikle karayolu taşımacılığı ile karşılaştırıldığında arazi kullanımı ve dolayısıyla kamulaştırma konularında çok daha düşük maliyetle gerçekleştirilebilen yatırımlar olup, arazi kullanımında da büyük tasarruf sağlamaktadır. Demiryolları çevreye en az zarar veren ve çok düşük enerji tüketen bir ulaşım türüdür. Özellikle enerji tüketiminde sahip olduğu avantaj işletme ekonomisi bakımından da demiryolu taşımacılığını ve YHT’yi tartışmasız öncelikli ve tercihli hale getirmektedir. YHT’lerin tercih edilmesinin en önemli nedenlerinden biri de güvenli olmalarıdır. Diğer ulaşım türleri ile karşılaştırıldığında demiryolu taşımacılığı ve YHT en güvenli ulaşım türü olarak kabul edilmektedir.

Şekil 1. Ulaşımında Sağlanan İlerlemenin Ekonomik Gelişmeye Olan Etkileri

Kaynak: Afşar vd., 2015: 8-9.

Şekil 1’de görüldüğü üzere Yüksek Hızlı Tren demiryolu ulaşımının tipik etkilerinin ötesinde ekonomik ve sosyal yapı üzerinde önemli etkilere sahiptir. Karayolu taşımacılığının trafik yoğunluğu, kazalar, kirlilik ve yüksek maliyetler gibi bir takım olumsuzluklara sahip olması ve bu sorunların giderek derinleşmesi hemen tüm ülkelerde demiryolu taşımacılığını ve beraberinde Yüksek Hızlı Tren sistemlerini öncelikli hale getirmiştir.

Yüksek Hızlı Tren sistemleri bireysel mobilite artışı ile şehirleri ve bölgeleri birbirlerine daha yakın hale getirmektedir. YHT gelişmişlik düzeyi yüksek olan şehirlerin gelişimini sürekli hale getirerek yatırım alanların çeşitliliğini artırır ve ilgili şehirleri bölgenin cazibe merkezlerine

dönüştürür. YHT daha düşük bir gelişme düzeyinde olan şehir ve bölgeler için ise yeni tip ekonomik faaliyet ve sektörlerin söz konusu bölgelere gelmelerini kolaylaştıran bir etkiye sahiptir (Afşar vd., 2015: 10).

YHT özellikle Türkiye gibi bölgesel gelişmişlik farklılıkların çok fazla olduğu ülkelerde emek ve sermaye hareketliliği üzerinden birçok makroekonomik değişkeni etkileme potansiyeline sahiptir. Emek ve sermayenin hem coğrafi anlamda hem de ekonomik anlamda çok daha geniş bir alandan yararlanabilmektedir. Emek ve sermaye YHT ile ulaşabildiği noktalarda yeni yatırımlar, yeni pazarlar ve alternatif istihdam olanakları için bir takım fırsatlar yakalarken, YHT ağına dâhil olan bölgeler ise talep ettikleri mal ve hizmetler ile işgücü konusunda çok daha geniş bir tercih hakkına sahip olacaklardır. Elbette böylesi bir beklentinin gerçekleşmesi için YHT ağının hangi bölgeleri birbirine bağladığı bu bölgelerin ekonomik ve sosyal anlamda gelişmişlik düzeyinin ne olduğu son derece önemlidir. İki gelişmiş bölgeyi birbirine bağlayan bir ağ söz konusu bölgelerin gelişmiş düzeylerini daha da artırırken bu bölgelerle az gelişmiş bölgeler arasındaki gelişmişlik farkının daha da açılmasına neden olacak bir etkiye sahip olabilir.

Ülke ve şehirlere göre bir takım farklılıklar göstermesine rağmen YHT’nin ekonomik anlamda en büyük etkisinin turizm ağırlıklı hizmet sektöründe ortaya çıktığı söylenebilir. Bunun yanı sıra bilgi temelli sanayi kollarına da bir takım yansımaları söz konusudur. YHT hattının geçtiği bölgelerde arazi ve mülk değerleri yükselirken bu bölgelerde hızlı nüfus artışlarının yaşandığı da gözlemlenmiştir (Afşar vd., 2015: 11).

6. TÜRKİYE’DE YÜKSEK HIZLI TREN YATIRIMLARININ MUHTEMEL ETKİLERİ: ESKİŞEHİR-KONYA ÖRNEĞİ

Yüksek Hızlı Tren ile ortaya çıkacak etkiler YHT ağına dâhil olan şehrin demografik göstergelerinden, sahip olduğu altyapıya kadar birçok sosyal ve ekonomik faktöre göre değişiklik göstermektedir. Dolayısıyla YHT ile ortaya çıkacak etkilerin tüm şehirler için aynı düzeyde ve nitelikte olması son derece güçtür. Bu kısımda YHT hattına bağlanan ilk illerden biri olan Eskişehir için YHT’nin etkileri değerlendirilecek bu kapsamda ilk olarak YHT’nin Eskişehir için potansiyel etkilerinin neler olabileceği üzerinde durulacak sonrasında ise Eskişehir’e geliş gidişlerde YHT’yi kullanan yolcularla YHT’nin etkilerine ilişkin yapılan anket çalışmasının sonuçları incelenecektir.

YHT ile birlikte artan ulaşım kolaylığı ve güvenilirlik zaman ve maliyetlerde önemli tasarruflar sağlamaktadır. Buna bağlı olarak Eskişehir ve çevresindeki işletmelerin üretim verimliliği artacaktır. Verimlilik artışı artan taleple birlikte üretimin artmasına yol açacak, ürünlerin dağıtımındaki kolaylık gelişimi daha da hızlandıracaktır. Ulaşım imkânlarının gelişmesi Eskişehir ve çevresi için yeni iş imkânlarının doğması anlamına da gelmektedir. Sermaye hareketliliğinin yanı sıra emek hareketliliği de Yüksek Hızlı Tren’le birlikte bir ivme kazanmıştır. Nitelikli işgücü taleplerinin karşılanması konusunda firmalar yakın illerdeki alternatiflerden çok daha kolaylıkla yararlanma imkânına sahip olacaklardır. Eskişehir’in YHT hattında Ankara, İstanbul ve Konya gibi gelişmiş şehirleri birbirine bağlayan bir noktada olması özellikle hizmet sektörü konusunda Eskişehir için beklentileri artırmaktadır. Bu bağlamda turizm ile bilgi ve bilişim temelli hizmetlerin öne çıktığı bu alanlarda Eskişehir için önemli kazanımların olacağı yönünde bir beklentinin olduğu söylenebilir (Afşar vd., 2015: 64).

YHT kullanan yolculara uygulanan anketten elde edilen bulgular ise şöyledir. “Yüksek Hızlı Tren sayesinde Eskişehir’i ziyaret eden kişi sayısının arttığını düşünüyor musunuz” sorusuna ankete katılanların %98,2’si evet cevabını verirken hayır diyenlerin oranı %1,8’dir. Ankara İstanbul YHT yolculuğunda bir süre Eskişehir’de vakit geçirme fikrine olumlu bakanların oranı ise %25 düzeyindedir. Bu pratiğe dönüştürüldüğünde günlük sefer sayısı ve yolcu sayısı dikkate alındığında bunun ticari anlamda Eskişehir için çok önemli bir potansiyel olduğu söylenebilir. Eskişehir’e YHT ile ulaşanların %42’lik kısmının öğrenci olduğu anlaşılmıştır. Eskişehir’e gelirken YHT’yi tercih edenlerin şehre geliş amaçlarına bakıldığında %40’ının tatil ve eğlence amaçlı geldiği, %27’sinin iş için geldiği %33’ünün ise arkadaş veya akraba ziyareti için geldiği görülmektedir. Tatil ve eğlence

amaçlı ziyaretlerin bu denli yüksek olması hizmet sektörünün birçok alt koluna önemli fırsatlar sunmaktadır. Eskişehir'in hafta sonu tatili için uygun bir şehir olup olmadığına verilen cevap ise %94,5 oranında evet biçimindedir. Diğer ulaşım türlerine göre maliyet hız ve konfor avantajına sahip olan YHT'nin bu tercihlerde belirleyeceği olduğu düşünülebilir (Afşar vd., 2015: 67).

Hiç kuşkusuz tüm bu beklentilerin karşılanabilmesi Eskişehirli yatırımcıların oluşan yeni fırsat ve olanakları ne ölçüde karşılayabileceklerine bağlıdır. YHT ile birlikte emek ve sermaye başta olmak üzere tüm yerel aktörler için çok daha keskin ve etkili bir rekabet söz konusu olacaktır. Bu rekabetin gereklerinin karşılanamaması durumunda YHT şehir için bir takım kayıpların ortaya çıktığı bir sürecin işleyişine katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla İstanbul, Ankara Konya ve Eskişehir illeri YHT ile birlikte ortaya çıkan fırsatları değerlendirebildiği ölçüde bir takım kazanımlar elde edeceklerdir.

YHT'nin Konya iline olası etkilerine bakıldığında Eskişehir için söz konusu olan beklentilerin önemli bir kısmının Konya ili için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Üretim faktörlerinin hareketliliğinin artması maliyetlerde ve rekabette olumlu etkiler yaratacaktır. Önemli bir sanayi şehri olan Konya için üretim faktörlerinin hareketliliğinin artması ve alternatiflerin çoğalması son derece önemlidir. YHT'nin maliyet ve hız noktasındaki etkinliği yerli ve yabancı yatırımcının bölgeye olan ilgisini arttıracaktır. YHT altyapısının kullanılması ile kuzey güney aksında önemli bir kavşak olan Konya, İstanbul, Eskişehir ve Ankara illerini Mersin limanına bağlayacak bir ağı içinde de önemli bir rol üstlenebilecek potansiyele sahiptir (Mevlana Kalkınma Ajansı, 2012: 62).

YHT'nin turizm konusunda belki de en önemli katkısı sağlayacağı il Konya olacaktır. Özellikle inanç turizminde iddialı illerin başında gelen Konya YHT'nin sunduğu etkin ulaşım imkânları ile çok daha avantajlı hale gelecektir. Mevcut YHT hattı içinde en uzak il olan İstanbul'dan bile söz konusu amaçla günü birlik ziyaretler söz konusu olabilecektir. Kuşkusuz bu gelişmeler Eskişehir'de olduğu gibi çarpan etkisi yaratarak hizmet sektörüne olumlu yansıtacaktır.

Ankara İstanbul Yüksek Hızlı Tren Projesi ile Neler Gerçekleşeceğine ilişkin demiryolları genel müdürlüğünün beklentileri ise şu şekildedir (Demirezer, 2016: 3): Karayolu, demiryolu ve havayolu trafiği açısından en fazla yoğunluğun olduğu Ankara-İstanbul hattında demiryolunun rekabet şansı artarak, yolcu payı %10'dan %78'e yükselecektir. Ankara-İstanbul hattında, demiryolu ile ortalama 7 saat, karayolu ile 5-6 saatlik mesafe 4-4,5 saate inecek ve seyahat süresindeki bu önemli zaman tasarrufu ile kentler birbirinin banliyösü haline gelecektir. Eğitim ve iş gibi zorunlu nedenlerle farklı kentte ikamet edenlere gününbirlik gidip gelme fırsatı sunulmuş olacaktır.

Marmaray ile entegre edilerek, Avrupa'dan Asya'ya kesintisiz yolcu taşımacılığı söz konusu olacaktır. Diğer hızlı tren projeleri de devreye girdiğinde, diğer önemli hatlarla bağlantılı hızlı tren ağları oluşacaktır. Mevcut hattan ayrı olarak inşa edilen çift hatlı hızlı tren hattı, yük ve diğer trenler için korunan mevcut hattın kapasitesini artıracak, bu diğer hatlara da olumlu yansıtacaktır. Toplu taşımada en çağdaş taşıma sistemi olan, petrole bağımlı olmayan, yapım maliyeti düşük, kullanım ömrü uzun, otoyollara göre daha az arazi kullanan, çevre kirliliğine yol açmayan demiryolunun, rekabet gücü ve ulaşım payı artacaktır. Zincirleme dışsal tasarruf etkisiyle söz konusu gelişmeler tüm ekonomik ve sosyal yapıya yansıtacaktır (Demirezer, 2016: 3).

Burada söz konusu projelere biçilen misyon ülkenin gelişmişlik düzeyiyle de ilgilidir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ilgili projelerle ilgili çok kapsamlı beklentilere girilirken gelişmiş ülkelerde çok daha spesifik hedefler söz konusudur. Söz gelimi Norveç hükümeti ulaşım sektörüne ilişkin bütçeleme çalışmalarında öncelikli hedefi trafik yoğunluğu azaltacak alternatifler olarak belirlemiştir (Hanssen ve Jørgensen, 2015: 56). ABD'de ise yüksek hızlı tren yatırımlarından beklenti şu şekildedir: Ekonomik rekabeti üst düzeyde tutacak bir altyapının inşasına ve işlerliğine katkı sunmak, güvenli ve etkin bir ulaşım imkânının sağlanması, toplumsal etkileşimi geliştirecek bir ulaşım ağının oluşumuna katkı verecek bir sistemin oluşturulması çevresel duyarlılığa sahip ve enerji kullanımında etkinliği sağlayacak bir ulaşım ağı (United States, 1996).

Anlaşılmaktadır ki, YHT bir şehrin ekonomik ve sosyal dokusu üzerinde önemli etkiler yaratacak potansiyele sahiptir. Sanayi ve hizmet sektörleri, gayrimenkul sektörü, emek ve sermayenin hareketliliği, nüfus hareketliliği gibi pek çok değişken YHT ile birlikte bir değişime uğramaktadır. Söz konusu değişim, YHT ile birlikte giderek önem kazanan rekabette kimin başarılı olduğuna göre şekillenecektir. YHT’nin sunduğu fırsatları iyi değerlendiren iller ilgili rekabette öne çıkarken bunu değerlendiremeyen iller mevcut kazanımlarını da kaybetme tehlikesi ile karşı karşıyadırlar. Dolayısıyla YHT’nin sadece bir fırsat olduğu bu fırsatı kazanıma çevirebilme becerisini gösteren iller için YHT yatırımının bir anlam ifade ettiğini belirtmek gerekir. Elbette bu noktada genel ulaşım politikası içinde demiryoluna atfedilen önem demiryolu taşımacılığı için de ise Yüksek Hızlı Tren taşımacılığına atfedilen önem ve olası beklentilerin neler olduğu son derece önemlidir. Söz gelimi Ankara Eskişehir arasındaki bir YHT hattından bölgesel farklılıkları azaltma beklentisi yeterince anlamlı değildir. Makro plandaki kurgu, şehir ve bölgelerin gerçekleri ve beklentileri ile uyumlu olduğu ölçüde YHT sistemleri amacına ulaşmış olacaktır.

SONUÇ

Ulaştırma sektörü ekonomik ve sosyal yapı üzerinde yarattığı doğrudan ve türev etkiler ile üzerinde yoğun tartışmaların yapıldığı çalışma alanlarından biridir. Ulaştırma sektörü arz ve talep yapısında kendine özgü nitelikleri ile de farklı bir görünüme sahiptir. Ulaştırma sektöründe arz, insan ve eşya taşımacılığına ilişkin olarak ortaya konulan tüm imkânlar şeklinde tanımlanır. Ulaştırma arzının belirlenmesinde tüketicilerin tercihleri üretici davranışlarından daha çok etkili olmaktadır. Ulaştırma arzı, fiyat ve miktarın dışında zaman ve tercihler gibi kendine ait unsurlardan etkilenmesi dolayısıyla genel arz tanımından farklılık göstermektedir. Ulaştırma sektörüne yapılan yatırımlarda karlılık yanında, toplumsal fayda, sosyal ve ekonomik kalkınma ve kitle taşımacılığının yarattığı dışsallıklar da dikkate alınmaktadır. Öte yandan ulaştırma yatırımları "Sosyal Sabit Sermaye" yatırımları niteliği taşıması ve sermaye-yoğun olmasından dolayı toplam maliyet içinde sabit maliyetin payının yüksek olduğu yatırımlardır.

Ulaştırma sektörü için söz konusu olan talep ise, ekonominin diğer kesimlerince, sosyo-ekonomik gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan bir taşıma hizmeti isteği olup diğer sosyal ve ekonomik taleplerin türevi niteliğindedir. Ulaştırma sektörünün kendi yapısında oluşan bir takım değişim ve gelişimler diğer sektörleri etkilerken, üretim yapısında ve diğer hizmet sektörlerinde gerçekleşen değişim ve değişimler de ulaştırma sektörünü etkilemektedir.

Ulaştırma sektörü arz ve talep yapısındaki farklılıklarla birlikte yoğun dışsallıklara konu olan toplumsal boyutuyla ağırlıklı olarak kamu kesimi tarafından kontrol edilen ve arzının da büyük ölçüde kamu kesimi tarafından karşılandığı bir sektör niteliğindedir. Özellikle Keynesyen karakterli iktisat politikalarının uygulandığı ülke ve konjonktürlerde de ulaşım yatırımları siyasi otoritelerin en önemli yatırım alanları arasında yer almaktadır.

Ulaştırma sistemleri içinde demiryolu ulaşımı diğer ulaştırma sistemlerine göre giderek daha tercihli hale gelen bir ulaştırma sistemi olarak yer almaktadır. Demiryolunu tercihli hale getiren etkenlerin başında dünya genelinde karayolu ulaştırmasının doyum noktasına ulaşması ve çevreyle ilgili duyarlılıkların artması gelmektedir. Bunun yanı sıra yolcu ve yük taşımacılığında en büyük paya sahip olan karayollarındaki trafik yoğunluğu, trafik kazaları ve çevre gibi temel sorunların çözümünde en kapsamlı alternatif demiryollarıdır. Diğer taraftan demiryolu ulaştırması, enerji tüketimi açısından diğer ulaşım sistemlerine göre daha avantajlı ve aynı zamanda büyük miktarda yük ve yolcu taşıma kapasitesine sahiptir. Cari açığın enerji açığına dönüştüğü Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler bakımından bu son derece önemlidir. Demiryolu ulaşımının diğer ulaştırma sistemlerinin aksine uzun dönem sabit fiyat garantisine sahip olması da önemli dışsal tasarrufların ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

Gelişmiş ülkeler ulaştırma sistemlerini kurgularken demiryolu ulaşımının sahip olduğu bu üstünlükleri dikkate alan bir ulaşım ağı oluşturmuşlar geçen zaman içinde yine gerekli dönüşümü bir iktisadi rasyonalite temelinde klasik demiryolu ulaşımından hızlı trene doğru bir geçişle

gerçekleştirmişlerdir. Türkiye uzunca bir zaman ulaşım sistemleri içinde demiryolu ulaşımına gereken önemi verememiştir. 2013 yılında demiryolu yolcu taşımacılığının toplam ulaşımdaki payı %1,5 düzeyinde iken karayolu ulaşımının payı %98,5 düzeyinde gerçekleşmiştir. Macaristan, Almanya ve Fransa gibi ülkelerde ise ulaşımda demiryolunun payı %10'lar düzeyindedir.

Türkiye'de demiryolu yatırımlarının artırılması kesinlikle bir zorunluluktur. Demiryolu yatırımlarında da özellikle yüksek hızlı tren sistemlerine yönelik yatırımlar son derece önemlidir. Yüksek Hızlı Tren sistemleri diğer ulaşım türleri ve hatta klasik demiryolu ulaşım sistemlerine göre sahip olduğu avantajlar ile hem Türkiye'nin geçmişe dönüş açıklarının kapatılmasında hem de yeni büyüme kalkınma hamlelerinin hızlandırılmasında tamamlayıcı bir rol üstlenecektir. Yüksek Hızlı Trenin sosyo-ekonomik yapı üzerindeki etkilerine bakıldığında birçoğunun genel demiryolu taşımacılığının ortaya çıkardığı etkiler ile örtüştüğünü söylemek mümkündür. Yüksek Hızlı Trenle birlikte özellikle yüksek hıza bağlı olarak ortaya çıkan etkilerden bazıları özetle şu şekildedir. Yüksek Hızlı Tren ulaşımında etkinlik sağlar. Zaman ve yakıt tasarrufu hem yolcu ulaşımı hem de yük taşımacılığı için son derece önemlidir. Yüksek hızlı tren lojistik boyutuyla da önemli bir ulaşım türüdür. Büyük sanayi yerleşkelerini ve önemli uluslararası dağıtım merkezleri arasındaki bağlantılar son derece önemlidir. Hammadde, aramalı ve nihai ürünün sanayi bölgelerinden nihai pazarlara kadar etkin bir dağıtım ağıyla dağıtılabilmesi zincirleme bir dışsal tasarruf sağlayacaktır. Yüksek hızlı trenden bölgesel farklılıkları azaltarak ekonomik kalkınmaya katkı vermesi de beklenmektedir.

Yüksek Hızlı Tren sistemleri çevre kirliliği, enerji tasarrufu ve işletme ekonomisi bağlamında önemli avantajlara sahip bir ulaşım türü olmasının yanı sıra özellikle karayolu taşımacılığı ile karşılaştırıldığında arazi kullanımı ve dolayısıyla kamulaştırma konularında çok daha düşük maliyetle gerçekleştirilebilen yatırımlar olup, arazi kullanımında da büyük tasarruf sağlamaktadır. YHT'lerin tercih edilmesinin en önemli nedenlerinden biri de güvenli olmalarıdır. Diğer ulaşım türleri ile karşılaştırıldığında demiryolu taşımacılığı ve YHT en güvenli ulaşım türü olarak kabul edilmektedir.

İktisadi ve sosyal yapı üzerinde bu çok yönlü etkileri ile yüksek hızlı tren sistemleri Türkiye için de kaçınılmaz bir ulaşım sistemidir. Özellikle bölgesel farklılıkların yoğun yaşandığı, kaynak dağılımında büyük etkisizliklerin söz konusu olduğu ve cari açığın enerji açığı olarak tanımlandığı Türkiye'de Yüksek Hızlı Tren sistemlerinin söz konusu sorunların azaltılmasında önemli katkılar sunacağı söylenebilir. Bu bağlamda Yüksek Hızlı Tren büyüme kalkınma sürecinin de bir tamamlayıcısı olarak ele alınabilir. Ankara, Eskişehir, İstanbul ve Konya Yüksek Hızlı Tren sistemlerinin geçen süre içinde çok önemli bir boşluğu doldurduğu en azından turizm noktasında ilgili şehirleri çok daha yoğun bir biçimde birbirleriyle bağlantılı ve etkileşimli bir hale getirdiği görülmektedir. Bir politika önerisi olarak Türkiye'de kısa süre içinde mevcut yüksek hızlı tren ulaşım ağına Doğu ve Güneydoğu başta olmak üzere daha az gelişmiş bölgelerin dâhil edilmesi gerekmektedir. Sanayi merkezlerinin pazarlara ve birbirlerine demiryolu üzerinden bağlanması, lojistik hizmetlerin daha çok demiryolu üzerinden sağlanması, deniz yolu ve karayolu ulaşımının yüksek hızlı tren sistemleri ile senkronize çalışabilecek hale getirilmesi de özellikle ulaşımda maliyetleri etkileyecek önemli adımlar olacaktır.

KAYNAKÇA

Afşar, Muharrem – Erdoğan, Zafer – Kutlu, Erol – Açıkalın, Sezgin- Afşar, Aslı – Er, Fikret ve Tosunoğlu, Tuğberk (2015), *Yüksek Hızlı Trenin Eskişehir'e Etkileri Araştırması*, Eskişehir Ticaret Odası Yayınları, NO:31, Şehir ve Kültür-7; ISBN:978-605-137-459-8, Eskişehir.

Alataş, Taner ve Somunkıran, Ekrem Tolga (2016), "Türkiye'de Demiryolu Ulaşımının Sorunları ve Çözüm Önerileri", <http://www.imo.org.tr/resimler/ekutuphane/pdf/10165.pdf>, (Erişim: 26.08.2016), ss. 1-5.

Albalate, Daniel and Bel, Germa (2012), *The Economics and Politics of High-Speed Rail*, Lessons from Experiences Abroad, Lexington Books, USA.

Altınok, Serdar (2001), "Türkiye'de Ulaştırma Politikaları, Karayolları ve Demiryollarının Mukayesesi", *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Sayı:1-2, Nisan-Ekim, ss. 73-87.

Atmaca, İlker (2009), *Demiryolu Ulaşımının Kentsel Gelişim Üzerindeki Etkileri ve Isparta Kenti Örnekleme*, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.

Bamford, Colin G. (2006), *Transport Economics*, 4th Edition Published.

Black, William R. (2003), *Transportation: A Geographical Analysis*. The Guilford Press, New York, London.

Çancı, Metin ve Güngören, Muaz (2013), “İktisadi Yaşamda Taşımacılık Sektörü”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar-2013, Cilt:12, Sayı:45, ss.198-213.

Çekerol, Gülsen Serap ve Nalçakan, Meserret (2011), “Lojistik Sektörü İçerisinde Türkiye Demiryolu Yurtiçi Yük Taşıma Talebinin Ridge Regresyonla Analizi”, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, YIL 2011, CİLT XXXI, SAYI II, ss. 321-344.

Dalkıç, Gülçin (2014), *High Speed Rail Development in Turkey: Government Policy, Investments and Users Perspective*, A Thesis Submitted to The Graduate School of Natural and Applied Sciences Of Middle East Technical University, in Partial Fulfillment of the Requirements For The Degree Of Master Science in Earth System Science, September.

Demir, Murat ve Sever, Erşan (2008), “Kamu Altyapı Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Üzerine Bir İnceleme (1980-2007)”, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Yıl: 2008, Cilt: XXV, Sayı: 2, ss. 99-118.

Demirezer, Tanju (2016), “Türkiye’de Hızlı Tren Projeleri ve Proje Yapıları”, ss. 1-13. <http://www.imo.org.tr/resimler/ekutuphane/pdf/1475.pdf> (Erişim: 20.10.2016).

Eğilmez, Mahfi (2012), *Kolay Ekonomi*, Remzi Kitabevi, 4. Basım, İstanbul.

Erel, Aydın (1995), “Ulaştırma Planlamasında Talep-Sunu İlişkileri”, 3. *Ulaştırma Kongresi (Bildiriler)*, İstanbul, TMMOB Yayınları, Mega Basım, ss. 81–92.

Gerede, Ender (Editor) (2015), *Havayolu Taşımacılığı ve Ekonomik Düzenlemeler Teori ve Türkiye Uygulaması*, Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Yayınları, Yayın No: HUD / T-01.

Güzel, Serkan (2006), “Sosyal Yapı ve Toplumsal Yapı Bileşkesinde Sosyo Kültürel Yapı Kavramı”, *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı: 34, İstanbul, ss. 83-96.

Hall, Randolph W. (2003), *Handbook of Transportation Science*, Second Edition, Kluwer Academic Publishers, New York.

Hanssen, Thor-Erik Sandberg and Jørgensen, Finn (2015), “Transportation Policy and Road Investments”, *Transport Policy*, V.40, pp. 49–57.

<https://www.uludagsozluk.com/k/sosyal-yap%C4%B1/>; (Erişim: 23.08.2016).

Kalkınma Bakanlığı (2016), *Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018) 2016 Yılı Programı*, Ankara.

Kanafani, Adib (1983), *Transportation Demand Analysis*, New York, Mc Graw-Hill Series in Transportation.

Kasilingam, Raja G. (1998), *Logistics and Transportation, Design and Planning*, Florida USA.

Kaynak, Muhteşem (2002), “Yeni Demiryolu Çağı Yüksek Hızlı Trenler ve Türkiye”, *Ekonomik Yaklaşım*, Cilt: 13, Yıl: 2002, Sayı: 42-43, ss. 23-53.

Kuştepelı, Yeşim – Gülcan, Yaprak and Akgüngör, Sedef (2012), “Transportation Infrastructure Investment, Growth and International Trade in Turkey”, *Applied Economics*, Vol.44, 2619–2629, pp. 2619–2629.

Mevlana Kalkınma Ajansı (2012), *2011 Yılı MEVKA Teknik Destek Programı*, Referans No: TR52-11-TD-126, Konya.

Mevlana Kalkınma Ajansı; *TR52 DÜZEY 2 BÖLGESİ (Konya-Karaman) 2023 Vizyonu Raporu (Ulaştırma Sektörü)*, -Taslak-

Murat, Sedat – Şahin, Levent (2010), *Dünden Bugüne İstanbul'da Ulaşım*, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2010-58, İstanbul.

MÜSİAD (2016), *Lojistik Sektöründe Sürdürülebilirlik (Yeşil Lojistik), 2015 Lojistik Sektör Raporu*, MÜSİAD Araştırmalar Raporu 99, İstanbul.

Nalçakan, Meserret (2003), *Türkiye Ekonomisi Açısından Ulaştırma Sektöründe Demiryolu Taşımacılığının Önemi ve Ekonometrik Model İle Türkiye Demiryolu Yurtiçi Yük Taşıma Talebinin Analizi (1980-2000 Dönemi)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir.

Sarı, Yaşar - Kılıçlar, Arzu ve Seçilmiş, Cihan (2011), “Yüksek Hızlı Tren (YHT) Yolcularının Kişisel Değişkenler Açısından Memnuniyet Algulamalarının Değerlendirilmesi”, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, Cilt 22, Sayı 2, Güz 2011: ss. 127-138.

Sinha, S.P. and Ram, Faguniand Nagalia, Manager Prasadand Hari Ram (1993), *Instant Encyclopaedia of Geography (Volume I), First Edition*, Mittal Publication, New Delhi-1110059, India.

Sonar, Şengül (2015), *Türkiye’de Uygulanan Demiryolu Ulaşımı Politikaları*, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun.

Şener, Orhan (2006), *Kamu Ekonomisi*, Beta Basım Yayım Dağıtım, 8. Baskı, İstanbul, 2006.

T.C. Ulaştırma Bakanlığı (2011), *Türkiye Ulaşım ve İletişim Stratejisi Hedef 2023*, Ankara.

TCDD (2016), *2015 Yılı Demiryolu Sektör Raporu*, TCDD İşletmesi Genel Müdürlüğü, Ankara.

TCDD (2016), *T.C. Devlet Demiryolları İstatistik Yıllığı 2011-2015*. Ankara.

TÜBİTAK (2003), *Rapor: Ulaştırma ve Turizm Paneli, Vizyon 2023 Ulaştırma ve Turizm Paneli; Teknoloji Öngörüsü Projesi*, Ankara.

TÜBİTAK (2016), *Yüksek Hızlı Tren TÜBİTAK Raporu*, file:///C:/Users/su/Downloads/hizli_tren_tubitak_raporu%20(1).pdf, (Erişim: 20.10.2016).

United States (1996), *Policy, Planning, EPA 230-R-96-009, Environmental Protection and Evaluation Agency(2126)*; Indicators of the Environmental Impacts of Transportation (Highway, Rail, Aviation, and Maritime Transport), October.

UN-United (2016), *NationStatistic Division, Central Product Classification CPC Version 1.1, 21.02.2002*, <http://unstats.un.org/unsd/statcom/doc02/cpc.pdf>, (Erişim: 01.09.2016).

Yıldırım, Kemal (Editör) (2012), *İktisada Giriş*, Pelikan Yayıncılık, 5. Baskı, Ankara.

Yıldırım, Zeynep Gültekin (2015), “Türkiye Lojistik Sektöründe Demiryolu Taşımacılığının Mevcut Durumuna İlişkin Bir Analiz”, *EJOIR – Aralık 2015 IWCEA Özel Sayısı*, CİLT 3, ss. 54-70.

BANKACILIK SEKTÖRÜNDE ÖRGÜTSEL İLETİŞİM KAYNAKLI SORUNLARIN İNCELENMESİ: ELAZIĞ VE MALATYA İLLERİNDE YAPILAN BİR ARAŞTIRMA

*Examination Of Problems Related To Organizational Communication In The Banking
Sector: A Study Executed In The Cities Of Elazığ And Malatya*

Özcan DEMİR¹

Eray Ekin SEZGİN²

ÖZET

Kurumsal kültürün yerleştirilmesi, kurumun örgütsel strateji ve amaçlarının gerçekleşme koşulu hiç şüphesiz kurumun iyi işleyen bir örgütsel iletişim kanalına sahip olmasından geçmektedir. Kurumun verimli ve karlı çalışmasında da bu unsur önemli bir yere sahip olmaktadır. Bankacılık sektörü, iş yoğunluğu, stresi, personelin statüsü ve kariyer gelişim süreçleri açısından hizmet sektöründe önemli bir konuma sahip bulunmaktadır.

Çalışmamızda, bankacılık sektöründe yöneticiler ile işgörenler arasındaki örgütsel iletişimin boyutları incelenmeye çalışılmıştır. İşgörenler; kararlara katılmayı, işle ilgili fikirlerinin alınmasını önemli görmüş olup, takım çalışma ruhunun oluşumunda iletişim faktörlerinin önemi ortaya konulmuştur. Sağlıklı bir çalışma ortamının tesisi, hoşgörü ve adalete uygun yaklaşımlar işgörenlerin örgütsel iletişimine yön veren unsurlar olarak tespit edilmiştir. Çıkan sonuçlar, katılımcıların yönetici ve diğer banka çalışanları arasındaki iletişim sorunlarının değerlendirmesinde cinsiyet, bankadaki çalışma süresi, eğitim düzeyi ve iletişim ile ilgili eğitim alma durumlarının çok fazla farklılık göstermemesine rağmen, yaş, statü, meslek durumlarında farklılıklar ortaya çıktığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bankacılık Sektörü, Örgütsel İletişim, İletişim Sorunlarına Algı Düzeyi

ABSTRACT

There is no doubt that having of the corporate a well-functioning organizational communication channel is a must to fix up the corporate culture and realize the organizational strategy and goals of the institution. This element is also has an important place for the efficient and profitable running of the institution. Banking sector has an important place within the service industry due to its workload, stress, the status of the staff and career development process.

In the study, the dimension of the organizational communication between the managers and employees in the banking sector is analysed. The employees have given importance to participating in the decisions and being able to state their opinions about the job, and so the importance of communicative elements in forming the team work has been displayed. Providing a healthy working environment, tolerant and fair attitudes have been identified as the elements that affect the organizational communication of the employees. The results show that even though the differences about their gender, working hours at the bank, level of education, and education on communication do not differ much in participants' evaluating the communication problems between the manager and other bank employees, there are many differences in terms of age, status, and Professional status.

Key Words: Banking Sector, Organizational Communication, Level of Perception to Communication Problems

¹ Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İİBF Fakültesi, İşletme Ana Bilim Dalı, ELAZIĞ. odemir@firat.edu.tr

² Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Sağlık Kurumları Yöneticiliği Doktora Öğrencisi, ELAZIĞ. eray_ekin_1907@hotmail.com

GİRİŞ

Günümüzde işletmecilik ve kurum kültüründe çok önemli bir yere sahip olan örgütsel iletişim, kurumun işleyişinin düzenli olmasının yanısıra kurumsal stratejileri hayata geçirilmesinin de önemli koşulları arasında yer almaktadır. Hizmet sektöründe kurumun sergilediği hizmetin kalitesi de rekabet açısından doğrudan bir önem arz etmektedir. Hizmet sektöründe faaliyet gösteren işletmelerin standartları yükseltmeleri, ulusal ya da uluslararası kalite sertifikasyonlarına sahip olabilmelerinin önemli bir koşulu çok iyi işleyen bir örgütsel iletişime sahip olmalarından geçtiği bilinen bir gerçektir.

Hizmet sektörünün önemli kuruluşları arasında yer alan bankalar için örgütsel iletişimin önemi yadsınamaz bir gerçektir. Bankacılık sektöründe örgüt içinde yönetim ve işgörenler arasında iyi çalışan bir örgütsel iletişim kanalı, çalışanlar ve yöneticilerin iş tatminine olumlu etki yapacak ve kurumun yapmış olduğu hizmetin standartlarının yükselmesine yol açacaktır. Bankacılık sektörünün, işlem trafiği, yoğunluğu ve yüz yüze iletişimin açık olmasının bu sektörde örgütsel iletişimin ne derece önemli ve gerekli olduğunu göz önüne sermektedir.

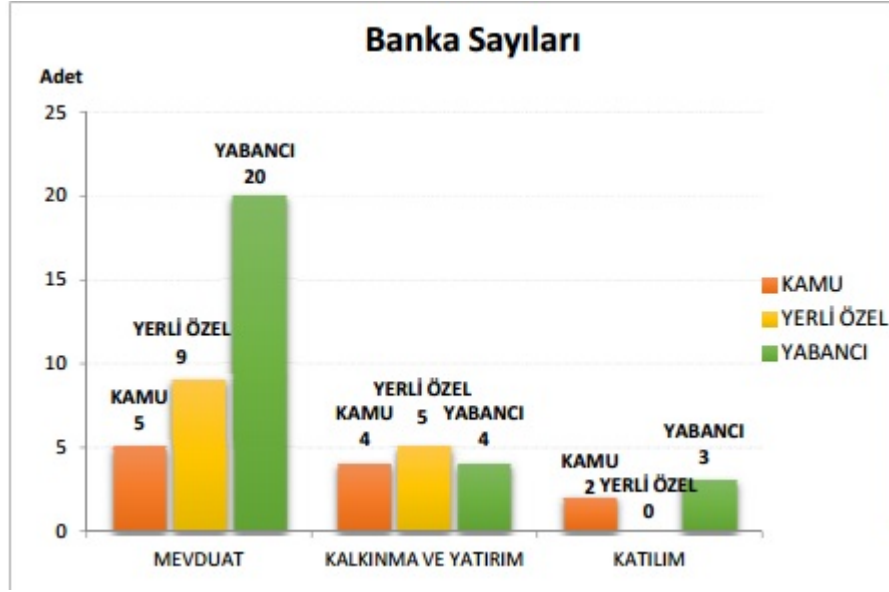
Çalışmamızın kurumsal yapısında bankacılık sektörünün çerçevesi çizilmiş olup, sonrasında örgütsel iletişim ve bu iletişimin önündeki engeller literatür yardımıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda, Elazığ ve Malatya illerinde faaliyet gösteren banka personellerine anket uygulanmıştır. Bu anketle çalışanların örgütsel iletişim seviyeleri istatistiksel sonuçlarla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Bankacılık Sektörü

Ülkemizde bankacılığının tarihsel gelişim süreci incelendiğinde, bankacılık sektörünün Türkiye’de yapısı ve gelişiminin, ekonomik gelişme, ekonominin genel yapısı ve performansından oldukça fazla etkilendiği görülmektedir (Atlı ve Demir, 2015:111). Özellikle 1980 yılında başlayan ve ekonomimizi radikal bir biçimde etkileyen süreç, doğal olarak bankaları da çok yakından etkilemiştir. Bu dönemde uygulanmaya başlanan serbest piyasa ekonomisi her sektörde olduğu gibi, “bir hizmet sektörü olan” bankacılık sektöründe de kendini hissettirmiştir. Bugün ülkemizde faaliyet gösteren bankalar gerek mali yapıları, gerekse kurumsal yapıları itibarıyla göz ardı edilemeyecek bir seviyeye ulaşmıştır. Gerçekleştirilen reformlar ve büyüme modelleri, bankacılık ürün ve hizmetlerinin çeşitlenmesine ve yenilenmesine, kurumsal altyapı gelişmelerinin hızlanmasına yol açmıştır (Arslan,2008:130).

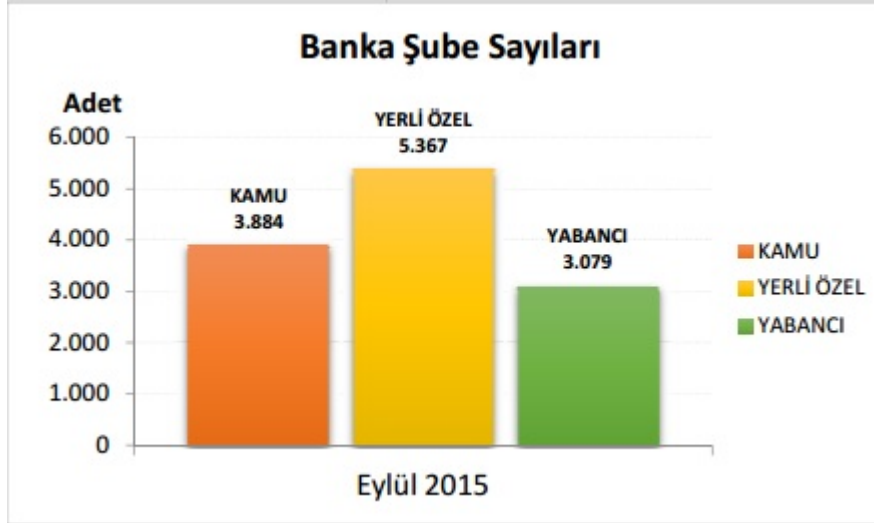
Türk Bankacılık Sisteminde, bankaların kuruluş amaçlarına göre değişen ve kanunlarla şekillenen farklı faaliyet alanları söz konusudur. Bunlardan bazılarını sıralayacak olursak; bankalar eldeki paranın muhafaza edilebileceği güvenli bir yer sağlamak, tedavüldeki paranın toplanması ve ödenmesi işlemlerini yerine getirmek, Bağkur, S.S.K primi, vergi tahsil işlemlerini yapmak, elektrik, su, doğalgaz, PTT, ev kirası vb. işlemlerin tahsil ve tediyesini yapmakla görevlidir (Şakar, 2000: 20).

Türk Bankacılık sektöründe Eylül 2015 itibarıyla; 34 adet mevduat, 13 adet Kalkınma Yatırım ve beş adet Katılım Bankasının yanında şube sayısı 12.330 adet ve personel sayısı 218.006 kişidir. Verilerin grafiksel dağılımı aşağıdaki şekiller de gösterilmektedir (BDDK, 2015:1):

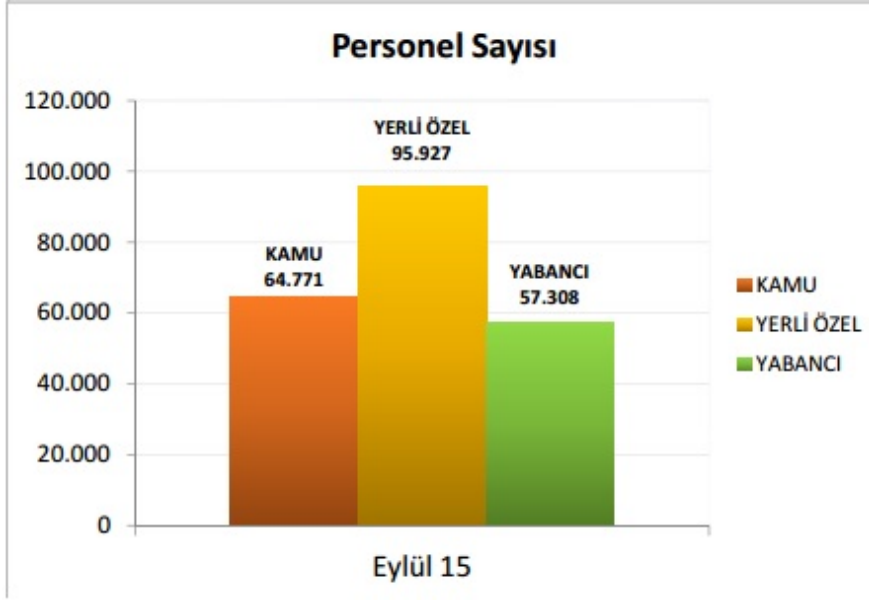
Şekil 1: Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri-Banka Sayıları
Kaynak: (BDDK, 2015:1)

Türk Bankacılık sektöründe Banka sayılarını bir önceki yıla göre (Eylül 2014) Mevduat Bankaları ve Katılım Bankalarında birer adet fazla olduğu görülmektedir. Bankacılık sektöründe mevduat bankalarının (kamu, özel ve yabancı bankalar) ağırlıkta olduğu görülmektedir.

Şekil 2: Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri-Banka Şube Sayıları
Kaynak: (BDDK, 2015:1)

Şube sayılarının bir önceki yıla göre (Eylül 2014) gelişmesine bakıldığında, kamu bankalarının şube sayısının 405 adet arttığı, yerli özel banka şube sayılarının 352 adet azalış gösterdiği ve yabancı bankaların şube sayılarının ise 61 adet artış olduğu gözlenmiştir. Türk Bankacılık sektöründe yerli özel bankalarının şube sayılarının liderlik göstergesi tüzel kişilerin bu sektörde fazla olduğunun ve daha fazla ekonomiye katkı yaptığının ispatı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kamu ve özel banka şube sayılarının birbirine yakın olduğu görülmektedir.

Şekil 3: Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri-Personel Sayıları
Kaynak: (BDDK, 2015:1)

Ülkemizde ki bankacılık sektöründe personel sayısında bir önceki yıla göre (Eylül 2014) kamu bankalarında çalışan personel sayısının 6993 kişi arttığı, yerli özel bankada çalışan personel sayısının 5431 kişi azaldığı ve yabancı bankalarda çalışan personelin ise 726 kişi arttığı gözlenmiştir (bkz: Şekil 3). Yerli özel banka çalışanlarının bir önceki yıla nazaran personel sayısında azalış olsa da özel bankalar kamu ve yabancı banka çalışanlarına oranla daha fazla çalışan bulundurmaktadır.

1.1. Bankacılık Hizmetleri

Bankacılığın ortaya çıkışından bugüne kadar olan gelişmeler ve sunulan hizmetler geleneksel ve çağdaş bankacılık hizmetleri olmak üzere iki kısımda incelenebilir (Küçük,1993:28).

1.1.1. Geleneksel Bankacılık Hizmetleri

Bankaların geleneksel hizmetleri mevduat toplama, kredi verme ve bankacılık hizmetleri olmak üzere üç ana başlık altında toplanabilir (Oğuz, 2010: 34):

a) Mevduat Toplama: Bankalar, kişi ya da kurumların ellerinde atıl halde duran, gelir elde etme veya güvenli bir biçimde saklanmaları amaçlarıyla bankaya getirdikleri paraları toplayarak, istediklerinde ya da belli bir vadenin sonunda, belli bir bedel karşılığı geri ödeme hizmetini gerçekleştirirler.

b) Kredi verme: Bankacılıkta kredi, belli koşullarla kişilere ödünç verilmesi veya onların bu yükümlülükleri için garanti verilmesi anlamına gelmektedir. Bir kişiye kredi verilmekle ona hem mali bir olanak sağlanmakta, hem de ona saygınlık kazandırılmaktadır.

c) Bankacılık hizmetleri: Özellikle ticaret bankalarının fon toplama ve dağıtma işlevinin haricinde gerçekleştirdiği tüm faaliyetlerdir. Belli bir bedel karşılığında kişilere sunulan bu hizmetlerden en önemlileri akreditif, tahsil senetleri, havale, kiralık kasalar, menkul değerler ve repo hizmetleridir.

1.1.2. Çağdaş Bankacılık Hizmetleri

Son yıllarda bankacılık sektöründe teknolojik gelişmelerin de etkisiyle, sunulabilecek hizmet çeşitlerinde artışlar meydana gelmiştir. Telefon bankacılığı, otomatik veznelere ve satış yerlerinde kredili alışveriş olanakları gibi uygulamalar bankacılığı 24 saate ve 365 güne yaymıştır (Uzkesici,1994:24).

a) Kredi Kartı

Kredi kartı, kart hamiline açılmış bir potansiyel krediyi ifade eder (Yetim,1997:7). Bankaların haricinde, bazı kuruluşlar da kredi kartı hizmeti sunmaktadır. Bu kredi kartı kuruluşlarının bazıları uluslararası düzeyde faaliyette bulunur. Örneğin; Visa, Mastercard, Euracard, Dinners Clup kartlarını çıkartan kuruluşlar çok geniş bir ağa ve yüksek miktarda ciroya sahiptirler ve bankalar çoğu kez bu kuruluşlarla anlaşma yapmak suretiyle, bu kuruluşların kartlarını pazarlamaktadırlar (Küçük,1993:29).

b) Tüketici Kredileri

Genel anlamda tüketici kredileri, herhangi bir hizmetin veya malın satın alınmasına bağlı olarak veya olmayarak ticari amaçlar dışında bireylere, sonradan belirli koşullarda geri ödenmek üzere verilen krediler olarak tanımlanabilir (Alpergin,1990:6).

c) Menkul Kıymetler Hizmetleri

Hazine bonosu, varlığa dayalı menkul kıymet, yatırım fonu alım satım işlemleri, repo gibi hizmetler sunulur.

d) Satış Noktasından Elektronik Fon Transferi (EFT)

Bir kart vasıtasıyla, terminallerden, müşterinin kendi banka hesaplarından, satıcının banka hesabına para aktarılması faaliyetleridir.

e) Ev ve Ofis Bankacılığı

Ev ve ofis bankacılığında, müşterinin ev ofisindeki bilgisayar veya televizyonu, telefon ya da kablolu televizyon hatları aracılığıyla bankalara bağlanmakta ve müşteri bu yolla ev veya ofisinden hiç ayrılmadan banka hesabı üzerinden işlemler yapabilmektedir. Bu imkandan yararlanan müşteri menkul alım satımı yapmak, hesap durumunu öğrenmek, döviz alıp satmak, düzenli ödemelerini yapmak, kredi limitlerini öğrenmek gibi işlemlerini bankaya gitmeden gerçekleştirebilmektedir.

f) Bilgi Danışma (Müşteri Temsilciliği) Hizmetleri

Gerek müşteri odaklı bankacılık felsefesinin, gerekse halkla ilişkiler uygulamalarının uzantısı olarak gündeme gelmiş yeni bir bankacılık hizmetidir.

1.2. Hizmet Sunan Personeller

Bankalarda genel olarak mevcut bulunan pozisyonlar ve bu pozisyonların görev tanımları şu şekildedir (<http://www.gundemim.net>):

Müfettiş Yardımcısı

Müfettiş Yardımcısı pozisyonundaki çalışanlar Yönetim Kurulu adına, Genel Müdürlük Bölümlerinde, yurtiçi/yurtdışı şubelerde, Bankanın denetimi altındaki kuruluş ve işletmelerde, teftiş, soruşturma ve incelemeler yapmak gibi görevleri bulunmaktadır.

Uzman Yardımcısı

Uzman Yardımcısı pozisyonundaki çalışanlar, Genel Müdürlük Bölümlerinde ve Kurumsal Şubelerde, görev yaptığı birimin faaliyetlerini Banka mevzuatı çerçevesinde takip eder, uygular ve geliştirir. Yönetici aday (MT) olarak yetiştirilen uzman yardımcıları, uzmanlık alanlarında aldıkları pek çok kurum içi ve dışı eğitimle çalışma alanlarında profesyonellik kazanırlar.

Bilgi İşlem ve Yazılım Uzmanı

Bilgi İşlem ve Yazılım Uzmanı pozisyonundaki çalışanlar, Bankanın günün koşullarına uygun altyapı ihtiyaçlarını ve hedeflerini ilgili birimlerle birlikte belirler, Bilgi Teknolojileri mimarisini tanımlar ve geliştirir, yönetim bilgi sistemleri ile iş zekâsı sistemlerini kurar, kurulan sistem ve alt

yapıların en etkin ve verimli şekilde işletimini, bakımını ve güvenliğini ilgili bölümlerle koordinasyon yaparak sağlar.

Gişe Yetkilisi

Gişe yetkilisi pozisyonundaki çalışanlar, Şube ve Genel Müdürlük Bölümlerinde temel bankacılık hizmeti ve bu hizmetlerin yerine getirilmesinde destek olan görevleri yerine getirir. Şubelerde gişe işlemleri ve operasyonel işlemlerde görev almanın yanısıra performanslarına ve buldukları şubelerdeki kadro imkânlarına göre satış, kambiyo, sorunlu kredilerin takibi gibi alanlarda da görev yapabilir.

Servis Yetkilileri

Kredi, muhasebe gibi operasyon bölümlerinde işlemleri yönetip, yönlendiren görevli kişilerdir. İmza yetkisi gerektiren bu pozisyonlar için üstün performans göstermek veya sınavlarda başarılı olmak gerekmektedir.

Satış ve Müşteri Temsilcileri

Bu pozisyonda çalışan kişiler yoğun olarak kredi ve diğer ürünleri pazarlamak amacıyla doğrudan müşterilerle iletişim kurarlar. Satış performansına yönelik olarak şube içinde veya ağırlıklı olarak sahada görev alabilirler. Bu pozisyondaki çalışanların ikna kabiliyetinin yüksek olması beklenmektedir.

Çağrı Merkezi Elemanı

Bankaların Çağrı Merkezinde çağrı alma ve dış arama pozisyonlarındaki çalışanların kariyer yolu açık olup hem iletişim yetkinliklerini geliştirmekte hem de Bankacılıkla ilgili pek çok konuda derinlemesine bilgi sahibi olmaktadır. Bazı bankalarda işe giriş tarihlerini takip eden 2 yılın sonunda Şube veya Genel Müdürlük Bölümlerine nakil talebinde bulunmaya hak kazanırlar.

Operasyon Elemanı

Operasyon Elemanı pozisyonundaki çalışanlar, Şube ve Genel Müdürlük Bölümlerindeki operasyonel faaliyetlerde görev alarak, veri girişi, kontrol, yazışma vb. işlerde Banka süreçlerini desteklerler.

Takip Yetkilisi

Bankaların hukuk müşavirliği ve müşavirliğe bağlı bölge teşkilatında; hukuksal işlemlerin iç ve dış evrak takibini yapar; noter, adliye, ticaret odası, tapu daireleri ve diğer kamu kuruluşları ile ilgili işleri yürütürler. Takip yetkilisi kariyer yolu kapalı bir pozisyondur.

İhtisas Elemanı

Avukat, mimar, mühendis gibi pozisyonlarda istihdam edilen çalışanlardır.

Özel Güvenlik Görevlisi

Özel Güvenlik Görevlisi pozisyonundaki çalışanlar Şubelerde ve Genel Müdürlüklerde silahlı özel güvenlik görevini yerine getirir.

Şoför

Makam şoförü ve para nakil aracı şoförü olarak istihdam edilen çalışanlardır.

2. Örgütsel İletişim Tanımı ve Önemi

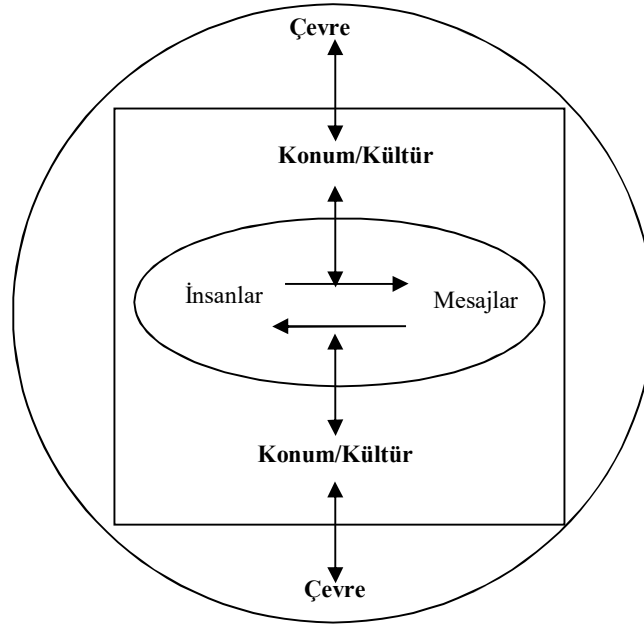
İletişim, insanların davranışlarını etkilemek ya da belli bir sonuca ulaşmak amacıyla, duygu, düşünce, inanç, tutum ve davranışlarını sözlü, yazılı ya da sözsüz olarak iletmeleridir (Demirtaş, 2010:413). Daha öz bir şekilde iletişim, bilgi üretme, aktarma ve anlamlandırma sürecidir (Yatkın ve Yatkın, 2015:40). Söz konusu süreç kişiler arası ilişkinin her türünü, örgütleri ve toplumları yaratıp bir arada tutan bir harç işlevi görmektedir.

Ortak bir amacı gerçekleştirmek için bir araya gelen bireyler, gruplar, topluluklar ve örgütler için iletişim hayati bir öneme sahiptir. Örgütteki bireyler ve gruplar arasında olması gereken uygun etkileşimi sağlayan öge ise örgütsel iletişimdir (Durğun,2006:119-120). Örgütsel iletişim, örgütlerde yöneticilerin eşgüdüm ve ilişkileri koordine etme gibi yönetim fonksiyonlarının işletilmesi süreçlerindeki simgelerin üretilmesi, paylaşılması, yorumlanması ve anlamlandırılmasıdır (Ayık ve Fidan,2014:110). Daha genel bir tanımla örgüt iletişimi, örgütün biçimsel ve biçimsel olmayan grupları arasında kurulan iletişimdir. Örgüt iletişimi, örgüt üyelerinin “örgütsel amaçlarla”, örgütün içinde ve örgütün dışında kurdukları iletişim biçimidir (Ulukuş, 2010:36).

Örgütsel iletişim algılamalarına yönelik yaklaşımlar ve tanımlar pek çoktur. Bir yazar örgütsel iletişimden hangi anlamı çıkarmak ve onu nasıl anlamak istiyorsa öyle anlayabilir. Çok farklı görüşler olmasına rağmen birkaç ortak nokta pek çok anlayışın içinden tespit edilebilir. Bunlar;

- Örgütsel iletişim; içsel ve dışsal çevrenin her ikisi tarafından da etkilenen ve bu çevrelerin her ikisini de etkileyen birden çok ögeden oluşan açık bir sistemde ortaya çıkar.
- Örgütsel iletişim mesajları ve onların akısını, amacını, yönünü ve aracını içerir.
- Örgütsel iletişim insanları ve onların tutumlarını, duygularını, ilişkilerini ve becerilerini kapsar.

Bu önermeler şekil 4’de görülmektedir (Yüksel, 2007:22-23).

Şekil 4: Örgütsel İletişim Modeli

Kaynak: Yüksel, 2007:23

Örgütün amaçlarını gerçekleştirmesi, örgütün işlerlik kazanması, içinde bulunduğu toplumsal yapının bir parçası olarak diğer birimlerle düzenli ilişkiler kurması ancak iletişim süreciyle gerçekleşebilir. Etkili bir örgütsel iletişim, biçimsel örgüt yapısını güçlendirecek; bireylerin psikolojik ihtiyaçlarını giderecek; örgüte bağlılık duygularını artırmanın yanında, motivasyon sağlayacak ve dolayısıyla iş verimliliğini arttıracaktır.

Örgütteki tüm öğelerin, örgütsel amaçlar doğrultusunda etkileşimde bulunması iletişimin etkinliğine bağlı bulunmaktadır. İletişim bu bağlamda işlerin koordine edilmesinde, örgütsel problemlerin çözümünde, bilgi paylaşımının sağlıklı ve yaygınlık kazanması ve çatışmaların çözümünde oldukça önemli bir yere sahiptir (Demirel vd, 2011:36).

2.1. Bankacılık Sektöründe İletişim Engelleri

Banka yöneticisi, iletişimin sağlıklı yürüebilmesi amacıyla, hem akılcı kararlar vererek iletişim ortamını düzenlemek, iletişimin bozulması durumunda alınacak tedbirleri, doğal iletişim kanallarını kullanarak, eğitim ve statü farklılıklarından kaynaklanan kopuklukları işletme içindeki doğal gruplarla işbirliği içinde bulunarak çözmeye çalışacaktır (Kaya,1992:132).

İletişim süreci, günlük yaşamda çeşitli faktörlerin de etkisiyle kesintiye uğramaktadır. Çoğunlukla iletişim sonunda *beni yanlış anladın, ben aslında öyle demek istememiştim* sözlerinin dilimizden döküldüğünü görürüz. İletişim sürecinde yaşanan iletişim engellerini; Kişisel engeller, teknik engeller ve örgütsel engeller olmak üzere üç alt başlık da incelemek mümkündür.

2.1.1 Kişisel Engeller

Banka kurumlarında iletişimi etkileyen engeller içinde en önemli olanı kişisel faktörlerle ilgili olanıdır. Kişisel faktörler hem yönetici hem yönetilenler açısından ele alınabilir. Buna göre kişisel faktörleri şöyle sıralayabiliriz (Sağbaş,2013:49-50):

- Çalışanlar, yöneticilerinin sadece hoşuna giden bilgileri vermek amacıyla mesajı süzmeleri,
- Mesajı alan ve yorumlayan kişinin eğitim ve kültür düzeyi,
- Mesajı alan ve yorumlayan kişinin sahip olduğu değer, inanç, kültür düzeyi,
- Mesajı gönderen kişi, alıcıya göre güvenilmeyen bir kişi ise, mesajın alınma düzeyi istenenle aynı olmayacaktır.

İletişimde güvenilirlik çok önemlidir. Banka kurumlarında iletişimle ilgili kazaların en aza indirilmesi için çalışma ortamındaki güven duygusunun en aza indirilmesi gerekir. Güvenin temelinde de hareket ve sözlerdeki dürüstlük önemli yer tutmaktadır.

2.1.2. Teknik Engeller

İletişimde karşılaşılan teknik sorunları aşağıda belirtildiği gibi sıralamak mümkündür (Sağbaş,2013:50-51):

- Banka kurumlarında iletişim açısından önemli bir teknik engel konuşma ve yazı dilindeki karışıklıklardan kaynaklanan farklar ve anlaşmazlıklardır.
- Dil haberleşme araçları içinden önemli olanıdır. Bazen kullanılan kelimelerin birden fazla anlamı vardır ve bu anlamlar cümle içinde bulunduğu yere göre değişebilir. Kaynağın bir kelime ya da kavrama verdiği anlam ile mesajı alan kişinin kavrama verdiği anlam farklı olabilir.
- İletilen mesajların değişikliğe uğramasına ya da kastedilen anlamdan farklı bir anlama bürünerek sapmasına gürültü adı verilir. Gürültü, kalabalık bir ortamdaki insan çokluğundan kaynaklanabileceği gibi, dinleyicinin kafasının başka şeylerle meşgul olması gibi psikolojik kaynaklı da olabilir. İletişim sürecinde “gürültü” olarak adlandırılan bu tür olaylar, dışsal kaynaklıdır ve özellikle yöneticilerden gelen mesajların etkili, eksiksiz olarak algılanmasını önlerler. İletişim sürecinin işletildiği esnada dış etmenler iyi hesaplanmalı, iletişimin insanlar üzerinde beklenen etkiyi sağlayabilmesi için uygun ortamlar aranmalıdır.
- Yazıda kullanılan birtakım kısaltmalar, uzun cümleler kurulması ve noktalama işaretlerine, vurgu ve tonlamalara dikkat edilmeden konuşulması, iletişim açısından önemlidir. Ayrıca, her meslek veya ilim kolu kendine göre kelime hazinesine sahiptir. Meslek ne kadar eski ise o meslekte kullanılan kelime ve terimler de o oranda fazladır. Buna karşılık, teknolojik ilerlemenin doğurduğu yeni meslek dallarıyla ilgili çalışmaların ifade edilmesi sürecinde sıkıntıların yaşanacağı düşünülebilir.

2.1.3. Örgütsel Engeller

Yerel uzaklık ve hiyerarşik yapının fazla olması, örgütün bütününde olması gereken iletişimi olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Örgütsel yapıdan kaynaklanan bazı engeller şöyledir (Sağbaş,2013:51-52):

- Kaynak ve alıcının statüleri, akademik ve mesleki gelişme farkları, bir mesajın gönderildiği yer ve zaman, iletişimin kalitesini etkiler. Kötü yer ve zaman seçimi, mesajın içeriğinde kayıpla sonuçlanacaktır. Mesaj iletiminde gecikmelerin olması ya da zamanından önce bilgilerin iletilmesi mesajın etkili şekilde ve doğru olarak iletilmesini önemli ölçüde değiştirir
- Örgütler büyüdükçe, iletişim güçleşir, merkezden yönetim azalır, gecikmeler, karmaşıklık, bürokrasi artar bu da iletişimin kalitesini etkiler.
- Yoğun şekilde mesaj alışverişinin olması, yöneticinin yoğun bilginin altında ezilmesi ve gelen mesajlara cevap veremez hale gelmesi ile iletişimde bozulmalar başlar. Aşırı bilgi yüklemeye, göndericinin belli bir zamanda alıcıya gerektiğinden fazla ileti göndermesidir. Kişinin sahip olduğu kapasite aşırsa iletişim amacına ulaşamaz.
- İşletmelerde gereğinden fazla çalışan bulundurulması, işletmede yapılacak işlerin iyi düzenlenememesi ve bu işleri yapacak kişilerin sorumluluklarının belirlenememesi ve görev tanımlarının çizilememesi, işlerin gelişmesiyle oluşturulan yeni birimlerin ilgili bölümlere bağlanmamasından ileri gelebilir. Örgütlerde fazla sayıda çalışan bulundurulması, kullanılacak iletişim kanallarının sayısını artırır. Kanal sayısının artması, yazılı ve sözlü iletişimin içeriğinde olumsuz etkiler meydana getirebilir.
- Örgütlerde yönetim kademelerinin ve bu kademelerde görevli yöneticilerin sayısının artması, iletişim sürecinde iletilen mesajın içeriğinde değişmelere yol açacaktır.

3. ARAŞTIRMA İLE İLGİLİ ÖN BİLGİLER VE BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın temel amacı, bankalarda ki yönetici ve çalışanların iletişim sorunlarına yönelik algılarını ortaya koymaktır.

3.2. Araştırmanın Sağlayacağı Katkılar

İletişim konusu, yerli ve yabancı literatürde gereken önemin verildiği, örgütler ve çalışanlar açısından oldukça önem arz eden bir konudur. Kısacası iletişim, toplumsal yaşam için ne kadar gerekli ve kaçınılmaz ise örgütsel yaşam içinde aynı derecede kaçınılmaz vazgeçilmezdir.

İletişim ve iletişim kaynaklı engeller ile ilgili birçok araştırmaya literatürde rastlanmaktadır. Konuya farklı yönlerle yaklaşan çalışmaların varlığına rağmen kurum ve il açısından bakacak olursak özellikle Elazığ ve Malatya illerinde faaliyet gösteren banka kurumlarında yapılıyor olması bu çalışmayı farklı kılmaktadır.

İşletme alanında iletişim alanına giren öncül çalışmalardan olması bu çalışmanın özgün yanına ilişkin işaretlerdendir. Böylelikle ilgili bir literatür tabanı oluşacak ve ilerisi için akademisyenlere esin kaynağı olacak yeni bir bakış açısı meydana getirilecektir.

3.3. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma teorik çerçeve ile desteklenmiş bir tanımlayıcı araştırma niteliğindedir. Araştırma kapsamında söz konusu Elazığ ve Malatya illerindeki özel ve kamu banka çalışanlarına nicel araştırma yaklaşımı kullanılarak; deneysel bir araştırma yapılmış ve çalışmanın sorularına yanıt verebilmek amacıyla veriler anket yöntemiyle toplanmıştır. Ankette demografik bilgilerin yanı sıra iletişim sorunlarına yönelik ölçekler yer almaktadır. Anket tekniğinin seçilmesinin nedeni geniş bir gruptan, çok miktarda veriyi kısa zamanda kolayca toplama imkanını vermesidir.

3.4. Evren ve Örneklem

Araştırma evrenini Elazığ ve Malatya illerindeki 20 bankaya ait 39 Şubede çalışan 790 kişi ana kütleyi oluşturmaktadır. Ana kütlelin tamamına ulaşılmaya çalışılmış ve bu yönde tüm banka şubelerine 790 anket formu bırakılmıştır. İş yerinde olmayanlar ve ankete katılmayanlar nedeniyle 272 anket formu geri toplanabilmiştir. Elde edilebilen anket formlarından yanlış ve eksik doldurma nedeniyle 45 tanesi değerlendirmeye alınmamıştır. Bu nedenle, analizler 227 anketten elde edilen veriler üzerinden gerçekleştirilmiştir.

3.5. Veri Toplama ve Analiz Teknikleri

Anket formu iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda, katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeyi amaçlayan 7 soru yer almaktadır. İkinci kısımda, Yönetici ve Diğer Banka Çalışanları Arasındaki İletişim Sorunlarına yönelik 25 soru yer almaktadır.

Ölçekler, 5'li Likert tipindedir. İletişim sorunlarına yönelik ölçekte ki seçenekler 1'den 5'e doğru " Hiçbir zaman, Nadiren, Bazen, Çoğu zaman, Her zaman" şeklinde sıralanmaktadır.

Verilerin analizi için frekans dağılımı, aritmetik ortalama, standart sapma, parametrik olmayan test tekniklerinden (Mann Whitney U-Testi, Kruskal Wallis H-Testi) yararlanılmıştır. Söz konusu analizler, SPSS paket programı aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

3.6. Faktör Analizi Sonuçları ve Güvenilirlik Analizi

Ölçeğin yapı geçerliğini istatistiksel olarak tespit etmek için açıklayıcı faktör analizi tekniği kullanılmıştır. Faktör analizinin yapılabileceğinin belirlenmesi için KMO ve Bartlett testleri yapılmıştır. Bunun sonucuna göre KMO değeri 0,967, Bartlett değeri de ($P < 0,05$) anlamlı bulunmuştur. Buna göre ölçeğin faktör analizi yapılabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Bu değerler Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 4. Faktör Analizi Sonuç Raporu-KMO ve Bartlett's Test Tablosu

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		0,967
Bartlett's Test of Sphericity	χ^2	5,690,400
	sd	300
	p	0,000**

* $p < 0.05$

Güvenilirlik analizi kullanılan yöntemlerden bir tanesi ve en yaygın olarak kullanılan Cronbach's Alfa katsayısıdır. Çalışmada elde edilen alfa katsayısı 0.974'tir. Bu durum güvenilirlik düzeyinin çok yüksek olduğunu göstermektedir.

3.7. Tanımlayıcı Analiz Sonuçları

Katılımcılara ilişkin demografik veriler, frekans analizleri ile incelenmiştir. Elde edilen bulgular sırasıyla sunulmaktadır. Katılımcıların cinsiyet, yaş, görevi, statü, bankadaki çalışma süresi, öğrenim durumu, iletişim ile ilgili eğitim alıp almama durumu dağılımı Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2. Kişisel Bilgiler, Katılımcıların Demografik Özelliklerine Göre Dağılımı

		F	%
Cinsiyet	Erkek	115	51
	Kadın	112	49
Yaş	25 ve altı	30	13,2
	25-30	35	15,4
	30-35	54	23,8
	35-40	35	15,4
	40-45	30	13,3
	45-50	24	10,5
	50 ve üzeri	19	8,4
Görevi	Servis Memuru	36	15,8
	Gişe Görevlisi	145	64,0
	Şube Müdürü	8	3,5
	Müdür Yardımcısı	10	4,4
	Müşteri İlişkileri ve Satış Danışmanı	28	12,3
Statü	Yönetici	36	15,8
	Diğer	191	84,2
Bankadaki Çalışma Süresi	0-5 yıl	51	22,4
	5-10	76	33,4
	10-15	52	23
	15-20	30	13,2
	20 ve üzeri	18	8
Öğrenim Durumu	Lise	29	12,8
	Ön Lisans	80	35,2
	Lisans	98	43,1
	Yüksek Lisans	18	8
	Doktora	2	0,9
İletişim ile ilgili eğitim alıp almama	Evet	118	51,9
	Hayır	109	48,1

Çalışmaya katılan banka çalışanlarının %49'u kadın, %50'si erkektir.

Çalışmaya katılan banka çalışanlarının çoğunluğunu %23,8 ile 30-35 yaş grubu çalışanlar oluşturmaktadır. En az ise %8,4 ile 50 ve üzeri yaş grubu çalışanlar oluşturmaktadır.

Çalışmaya katılan banka çalışanlarının çoğunluğunu gişe görevlileri ve en az katılımı ise şube müdürü ve müdür yardımcısı çalışanları oluşturmaktadır. Bunun nedeni bankalarda her birimde bir kök oluşturan ve müşteri yoğunluğunu karşılayan gişe görevlilerinin olması gerekliliğinden kaynaklanmaktadır.

Çalışmaya katılan banka çalışanları arasında yöneticilerin sayısı diğer banka çalışanlarından daha azdır. Bunun nedeni bankacılık kurumunda çalışan yöneticilerin sayısının diğer çalışanlara göre daha az olmasından kaynaklanmaktadır.

Çalışmaya katılan banka çalışanlarının bankada çalışma süresi çoğunluğunu %33,4 ile 5-10 yıl arası çalışanlar oluşturmaktadır ve en az süreyi %8 ile 20 ve üzeri yıl çalışanlardır.

Çalışmaya katılan banka çalışanlarının öğrenim durumuna bakıldığında %12,8'inin lise, %35,2'inin ön lisans, %43,1'inin lisans, %8'inin yüksek lisans ve %0,9'unun doktora mezunu olduğu görülmektedir.

Çalışmaya katılan banka çalışanlarının çoğunluğunu daha önce iletişim ile ilgili eğitim alanlardan oluştuğu görülmektedir. Bunun nedeni ise kurumda hizmet içi eğitimlerin verilmesinden kaynaklanmaktadır.

3.8. Banka Kurumlarında Çalışan Yönetici ve Diğer Banka Personeli Arasındaki İletişim Sorunlarına Yönelik İfadelere Katılım Düzeylerinin Analizi

Banka kurumlarında çalışan yönetici ve diğer banka personeli arasında iletişim sorunlarına yönelik ifadelerine ilişkin frekans değerleri tablo 3’de gösterilmektedir. Buna göre her bir ifadeye katılım sıklığı incelenerek yüzdesel değerler, ifadelere katılım ortalamaları ve standart sapma değerleri analiz edilmiş ve yorumlanmıştır.

Tablo 3. Yönetici ve Diğer Banka Çalışanları Arasındaki İletişim Sorunları İfadelerine Verilen Cevapların Dağılımları

		Hiçbir zaman	Nadiren	Bazen	Çoğu zaman	Her zaman	Ort.	S.S.
Yönetim ve çalışanlar sorunları karşılıklı paylaşırlar.	f	20	44	72	66	25	3,16	1,13
	%	8,8	19,3	31,7	29,1	11,1		
Başarılar karşılıklı olarak paylaşılır.	f	30	54	51	72	20	3,04	1,21
	%	13,2	23,8	22,4	31,8	8,8		
Çalışanların ilişkileri karşılıklı saygı çerçevesinde gerçekleşir.	f	17	23	38	94	55	3,68	1,17
	%	7,4	10,1	16,8	41,5	24,2		
Yöneticiler ilişkilerine statü farkını yansıtmazlar.	f	33	41	53	69	31	3,12	1,28
	%	14,5	18,1	23,3	30,4	13,7		
Yöneticiler yönetim fonksiyonlarını yerine getirirken çalışanların özelliklerini göz önünde bulundururlar.	f	24	27	58	71	47	3,4	1,25
	%	10,6	11,9	25,5	31,3	20,7		
Yönetici ve çalışanlar birbirlerine güven duyarlar.	f	20	27	62	81	37	3,39	1,16
	%	8,8	11,9	27,3	35,7	16,3		
Yöneticiler çalışanlarla ilgili konularda görüş alışverişinde bulunurlar.	f	33	40	58	65	31	3,09	1,25
	%	14,5	17,6	25,6	28,6	13,7		
Yönetici ve çalışanlar karşılıklı eleştiriye açıktırlar.	f	43	47	67	57	13	2,78	1,19
	%	18,9	20,8	29,5	25,1	5,7		
Taraflar birbirlerini anlamaya çalışırken kendilerini diğerlerinin yerine koyarak iletişim kurarlar.	f	42	50	64	52	19	2,81	1,23
	%	18,5	22	28,2	22,9	8,4		
Yönetici ve çalışanlar aralarında ki sosyo-kültürel farklılıklara hoşgörülü bakarlar.	f	18	21	42	80	66	3,7	1,27
	%	7,9	9,3	18,6	35,2	29		
Çalışanlar ve yöneticiler yüzyüze iletişime daha sıcak bakarlar.	f	8	25	69	75	47	3,57	1,08
	%	3,5	11,1	30,3	34,4	20,7		
Yönetici ve çalışanlar karşılıklı bilgi paylaşımı içerisindedir.	f	12	36	61	81	37	3,44	1,11
	%	5,2	15,9	26,9	35,6	16,4		
Yönetici ve çalışanlar sosyal amaçlı toplantılarda bir araya gelirler.	f	12	29	80	74	32	3,38	1,04
	%	5,3	12,8	35,2	32,6	14,1		
Taraflar, özel sorunlarını aralarındaki resmi ilişkilere yansıtmazlar.	f	20	32	44	85	46	3,46	1,81
	%	8,8	14,1	19,4	37,4	20,3		
Yöneticiler çalışanlar arasında herhangi bir ayırım yapmazlar.	f	29	33	54	59	52	3,32	1,29
	%	12,8	14,5	23,7	26,0	23,0		
Yöneticiler mesajlarını sözlü ya da yazılı olarak çalışanlarına bildirirler.	f	7	19	40	88	73	3,90	1,05
	%	3,0	8,3	17,7	38,7	32,3		
Taraflar arasında dedikoduya meydan vermeyen olumlu bir iletişim ortamı bulunmaktadır.	f	33	28	67	65	34	3,19	1,24
	%	14,5	12,3	29,5	28,6	15,1		

Bankacılık Sektöründe Örgütsel İletişim Kaynaklı Sorunların...

Banka şubesi ile ilgili kararlarda taraflar birlikte ortaklaşa hareket ederler.	f	45	43	70	48	21	2,81	1,23
	%	19,9	18,9	30,8	21,2	9,2		
Yöneticiler banka çalışanları arasında sağlıklı bir iletişim ortamı oluştururlar.	f	21	38	62	69	37	3,29	1,16
	%	9,2	16,8	27,3	30,3	16,4		
Yöneticiler çalışanları dayanışmaya teşvik ederler.	f	24	34	59	67	43	3,32	1,22
	%	10,6	14,9	25,9	29,7	18,9		
Bankada taraflar arasında formel ve informal iletişim kanalları da bulunmaktadır.	f	11	41	59	82	34	3,39	1,09
	%	4,8	18,2	26,0	36,1	14,9		
Taraflar aralarında etkin iletişimi sürdürme konusunda içten bir çaba gösterirler.	f	30	40	57	66	34	3,16	1,24
	%	13,4	17,6	25,1	29,0	14,9		
Taraflar iş yaşamı ve çalışma ortamını aynı şekilde algılar ve yorumlar.	f	13	33	76	71	34	3,37	1,07
	%	5,7	14,5	33,5	31,2	15,1		
Taraflar iletişimde karşılıklı olumlu hareketlerini ön plana çıkarırlar.	f	25	32	60	74	36	3,31	1,23
	%	11,0	14,1	26,4	32,6	15,9		
Taraflar aralarındaki iletişimde aynı zamanda iyi birer dinleyici durumundadırlar.	f	25	37	51	68	46	3,33	1,19
	%	11,1	16,3	22,4	30,0	20,2		

Banka Kurumlarında Çalışan Yönetici ve Diğer Banka Personeli Arasındaki İletişim Sorunlarına Yönelik İfadeler, tablo 3’de sunulan önermelerle incelenmeye çalışılmıştır. Anketimizi yanıtlayanlar, önermelerimiz büyük çoğunluğuna için üzerinde yer alan değerlerle katıldıklarını ifade etmişlerdir.

Yönetici ve banka çalışanları arasındaki iletişim sorunlarına yönelik ifadeler incelendiğinde en sıklıkla katılım oranı 3,90 ile “Yöneticiler mesajlarını sözlü ya da yazılı olarak çalışanlarına bildirirler” ifadesidir. İşlerin doğru ve zamanında yürümesi sağlanır. Buna karşın en az sıklıkla katılım ise 2,78 oran ile “Yönetici ve çalışanlar karşılıklı eleştiriye açıktırlar” ifadesidir. Yönetici ve çalışanlar birbirlerine karşı eleştiriye açık olmaları aralarındaki iletişimi olumsuz etkilemektedir. Bu durumda yöneticilerin katıldıkları bilgilendirme çalışmaları daha üst makamlarca düzenlenmelidir. Yönetici; eleştiriye açık, hoşgörülü, çalışanlara saygılı, becerikli, yeterli, empatik, konuya hakim olmalı ve kişisel egolardan sıyrılmalıdır. Yönetici olmanın getirdiği sorumlulukla başa çıkmakta zorlananlar için bu tür eğitim programları fayda sağlayacaktır.

“Yönetici ve çalışanlar aralarında ki sosyo-kültürel farklılıklara hoşgörülü bakarlar” ifadesi 3,70’lik oran ile yüksek sıklıkla katılım gösteren bir ifadedir. Bu ifadenin yüksek sıklıkla katılım göstermesi çalışanların özel hayatlarına müdahale edilmediği ve çalışanların görüşleriyle yargılanmadığını göstermektedir.

“Yönetici ve çalışanlar karşılıklı bilgi paylaşımı içerisindedir” ifadesi 3,44’lük oranı ile orta sıklıkla katılım gösteren bir ifadedir. Yönetici ve çalışanların bilgilerini karşılıklı olarak paylaşmamaları iletişimin sağlıklı bir şekilde ilerlemesini engelleyecektir. Yönetici ve çalışanların bilgilerini gönüllü olarak paylaşması iletişim sürecini olumlu yönde etkileyecektir.

“Taraflar birbirlerini anlamaya çalışırken kendilerini diğerlerinin yerine koyarak iletişim kurarlar” önermesi 2,81’lik oranı ile orta sıklıkla katılım gösteren bir ifadedir. Fakat en düşük ifade olan eleştiriye açık olurlar ifadesinden sonra düşük olan ifadelerden biride budur. Katılım derecesinin düşük seyirde olmasının nedeni empatinin banka çalışanları arasında ya da yönetici ve çalışanlar arasında çok iyi olmadığını göstermektedir.

“Taraflar iletişimde karşılıklı olumlu hareketlerini ön plana çıkarırlar” önermesi 3,31’lik oranı ile orta sıklıkla katılım gösteren bir ifadedir. Yöneticiler, çalışanlarla aralarındaki iletişim sürecini pekiştirmek için birbirlerinin olumlu davranışlarını öne çıkarmak ve takdir etmelidirler.

“Taraflar aynı zamanda iyi birer dinleyici durumundadırlar” önermesi 3,33’lük oranı ile yine orta sıklıkla katılım gösteren bir ifadedir. Yönetici ve çalışanlar arasındaki iletişimin etkili ve verimli olabilmesi için her iki tarafında birbirini dinlemeleri ve anlamaları gerekmektedir.

Yöneticiler ve diğer banka çalışanları arasındaki iletişim sorunları ile ilişkin olarak yapılan bu analizde orta sıklıkta katılım gösteren ifadelerin fazla olduğu görülmektedir. Bunun sonucunda yönetici ve çalışanlar arasında yeterince etkili ve sağlıklı bir iletişim olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Bunun için yönetici ve çalışanlar aralarında empati kurarak ve birbirlerini anlamaya çalışarak etkili ve açık bir iletişim kurmaya çalışmalıdırlar. Ayrıca başarılı olabilmeleri için etkili ve sağlıklı bir iletişim ortamı kurmak önemli olacaktır.

3.9. Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunlarının Demografik Özelliklere Göre Analizi

Yapılan normallik testi sonuçları Tablo 4’de gösterilmektedir. Buna göre, veriler normal dağılıma uymadığı için çalışmada yapılacak karşılaştırma testlerinde parametrik olmayan test teknikleri kullanılmıştır.

Tablo 4. Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçeğinin Normallik Testi

	Kolmogorov-Smirnov			Shapiro-Wilk		
	İstatistik	sd	p	İstatistik	sd	p
Yönetici ve Bankanın Çalışanları Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanı	0,079	227	0,001*	0,969	227	0,000*

*p<0.05

3.9.1. Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanının Cinsiyete Göre Karşılaştırma Testi

Cinsiyet gruplarının yönetici ve bankadaki diğer çalışanlar arasındaki iletişim sorunlarını algılamaya yönelik ölçek puanı açısından Mann-Whitney U Testi ile yapılan karşılaştırma analizi sonucu Tablo 5’de yer almaktadır.

Tablo 5. Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanının Cinsiyete Göre Karşılaştırılması

	Cinsiyet	n	Sıra Ortalaması	U	p
Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanı	Erkek	115	125,76	5.736,000	0,116*
	Kadın	112	110,36		

*p<0.05

Analiz sonucunda erkek banka çalışanları ile kadın banka çalışanları arasında yönetici ve bankadaki diğer çalışanlar arasındaki iletişim sorunlarını algılamaya yönelik ölçek puanı açısından istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Yine de erkeklerin yönetici ve diğer banka çalışanları arasındaki iletişim sorunlarına yönelik algısı kadınlara göre daha fazladır. Ancak anlamlı olacak kadar farklı değildir. Bu durum bazı iletişim konularını erkeklerin sorun olarak algıladığı, ancak bu durumların kadınlar tarafından sorun olarak algılanmadığı ya da küçük sorunlar olarak görülüp göz ardı edildiğini göstermektedir.

3.9.2. Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanının Yaş Gruplarına Göre Karşılaştırma Testi

Yaş gruplarının yönetici ve diğer banka çalışanları arasındaki iletişim sorunlarını algılamaya yönelik ölçek puanı açısından Kruskal-Wallis H Testi ile yapılan karşılaştırma analizi sonucu Tablo 6’da yer almaktadır.

Tablo 6. Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanının Yaş Gruplarına Göre Karşılaştırılması

	Yaş	n	Sıra Ortalaması	X ²	p
Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanı	25 ve altı	30	91,4	12,856	0,045*
	25-30	35	104,68		
	30-35	54	112,74		
	35-40	35	111,22		
	40-45	30	132,56		
	45-50	24	138,54		
	50 ve üzeri	19	151,70		

*p<0.05

Analiz sonucunda farklı yaş grubundan olan banka çalışanları arasında yönetici ve bankadaki diğer çalışanlar arasındaki iletişim sorunlarını algılamaya yönelik ölçek puanı açısından istatistiksel olarak anlamlı fark bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yönetici ve diğer banka çalışanları arasındaki iletişim sorunlarını algılamaya yönelik ölçek puanı en düşük olan grup 25 yaş ve altındakiler en yüksek olan grup ise 50 yaş üstündekilerdir.

Yaş arttıkça, ölçek puanı da artmaktadır. Yani yaş arttıkça yönetici ve diğer banka personeli arasındaki iletişim sorunlarına yönelik algı azalmaktadır. Bunun nedeni bazı durumların yaş arttıkça artık sorun olarak algılanmamasıdır. Ayrıca çalışanların artan yaş ile birlikte meslek üzerinde hoşgörü düzeylerinin artması ve tecrübe kazanmaları olabilir. Bunun için çalışanlara verilen hizmet ile ilgili, özellikle birimlerde hizmet içi eğitimler artırılabilir ve ayrıca çalıştıkları birime adaptasyonları oryantasyon eğitimleri ile sağlanabilir.

3.9.3. Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanının Meslek Gruplarına Göre Karşılaştırma Testi

Meslek gruplarının yönetici ve diğer banka çalışanları arasındaki iletişim sorunlarını algılamaya yönelik ölçek puanı açısından Kruskal-Wallis H Testi ile yapılan karşılaştırma analizi sonucu Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 7. Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanının Meslek Gruplarına Göre Karşılaştırılması

	Meslek	n	Sıra Ortalaması	X ²	P
Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanı	Servis Memuru	36	152,74	20,910	0,000*
	Gişe Görevlisi	145	118,36		
	Şube Müdürü	8	48,90		
	Müdür Yardımcısı	10	110,90		
	Müşteri İlişkileri ve Satış	28	105,48		
	Danışmanı				

*p<0.05

Analiz sonucunda farklı meslek grubundan olan banka çalışanları arasında yönetici ve bankadaki diğer çalışanlar arasındaki iletişim sorunlarını algılamaya yönelik ölçek puanı açısından istatistiksel olarak anlamlı fark bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Servis memurlarının iletişim sorunlarına algıları daha yüksek olup, şube müdürlerinden daha düşüktür. Bunun nedeni her meslek grubunun yöneticilerinin farklı olmasıdır. Bu durum da yöneticilerle en iyi iletişim kuran şube müdürleridir. Şube müdürlerinin en üst bölümü hiyerarşik yapı nedeniyle en üste yakın olmasıdır. Ayrıca şube müdürleri ve gişe görevlilerinin sorunlarının müşterilere yakınlığı ve ilk ilişki kuran çalışanlar olması açısından kritik sorunlar olarak algılanıp, daha kısa sürede çözülmesi gerektiği düşünülerek, şube müdürleri ve gişe görevlilerinin sorunlarına

öncelik verilmesinden kaynaklanabilir. Bunun için belirli aralıklarla çalışanların tümüne toplam kalite yönetimine yönelik anketler uygulanarak, sorunların tespitine olanak sağlanabilir. Tespit edilen sorunların çözümünde baskıcı bir yol izlemek yerine çalışanlardan oluşan bir çözüm timi meydana getirilebilir.

3.9.4. Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanının Statü Gruplarına Göre Karşılaştırma Testi

Yöneticiler ile banka çalışanlarının, yönetici ve bankadaki diğer çalışanlar arasındaki iletişim sorunlarını algılamaya yönelik ölçek puanı açısından Mann-Whitney U Testi ile yapılan karşılaştırma analizi sonucu Tablo 8'de yer almaktadır.

Tablo 8. Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanının Statü Gruplarına Göre Karşılaştırma

	Bankadaki Statü	n	Sıra Ortalaması	U	p
Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanı	Yönetici	36	176,02	1.448,000	0,000*
	Diğer	191	108,35		

*p<0.05

Analiz sonucunda yöneticiler ile banka çalışanları arasında yönetici ve diğer banka çalışanları arasındaki iletişim sorunlarını algılamaya yönelik ölçek puanı açısından istatistiksel olarak anlamlı fark bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Buna göre yöneticilerin, yönetici ve bankadaki diğer çalışanlar arasındaki iletişim sorunlarını algılamaya yönelik ölçek puanı diğer banka çalışanlarına göre daha yüksektir. Yani yönetici ve diğer banka çalışanları arasındaki iletişimi diğer banka personelleri sorun olarak algılamak, yöneticilerin sorun olarak algılamamasıdır. Bunun nedeni diğer banka çalışanlarının rahat iletişim kuramamasıdır. Ayrıca yöneticilerin bütçe, kalite, hizmet gibi çok daha büyük sorunlarla ilgilenmelerinden dolayı, iletişim sorunlarını daha küçük sorunlar olarak algılanması da olabilir. Yöneticilerin çalışanlar ile ilgili kararlarda çalışanların katılımını yeterince sağlayamamaları çalışanlar açısından sorun olarak düşünülebilir. Bunun çözümü için banka kurumlarındaki yöneticiler ve diğer banka personelinin kurumsal kimliklerini ve her türlü statülerini bir kenara bırakarak, bir psikolog ya da psikolojik danışman gibi bir ruh sağlığı uzmanı eşliğinde, hep birlikte katılacakları iletişim gruplarının oluşturulması sağlanabilir. Ayrıca, şeffaflık, kurumun her kademesinde olmalıdır. Bunun için alınan kararlar, yapılmak istenen değişiklikler açıkça çalışanlara bildirilmelidir. Böylece çalışanlar önemli oldukları hisseder, işlerine daha çok sahip çıkarlar. Yöneticinin bir duvarın arkasında kalmayı tercih ettiği, çalışanlarla iletişim kurmadığı, baskı ile işlerin yürüdüğü kurumlarda ister sağlık ister eğitim ister üretim ile ilgili olsun verimlilikten bahsedilemez. Günümüz dünyası artık klasik yönetici modelinin işlemediği bir dünyadır. Yönetici de ekibin bir parçası olmalıdır ki, yaşanan aksaklıkları görüp önlem alabilsin.

3.9.5. Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanının Meslekte Çalışma Süresi Gruplarına Göre Karşılaştırma Testi

Meslekte çalışma süresi gruplarının yönetici ve diğer sağlık çalışanları arasındaki iletişim sorunlarını algılamaya yönelik ölçek puanı açısından Kruskal-Wallis H Testi ile yapılan karşılaştırma analizi sonucu Tablo 9'da yer almaktadır.

Tablo 9. Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanının Meslekte Çalışma Süresi Gruplarına Göre Karşılaştırılması

	Meslekteki Çalışma Yılı	n	Sıra Ortalaması	X2	p
Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanı	0-5	51	101,16	3,896	0,408*
	5-10	76	120,22		
	10-15	52	121,16		
	15-20	30	118,16		
	20 ve üzeri	18	131,13		

*p<0.05

Analiz sonucunda meslekte çalışma süresi farklı olan banka çalışanları arasında yönetici ve bankadaki diğer çalışanlar arasındaki iletişim sorunlarını algılamaya yönelik ölçek puanı açısından istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Fakat yine de yıl arttıkça iletişim sorunu algısının azaldığı görülmektedir. Bunun nedeni çalışma yılı arttıkça uzun süre bankacılık alanında çalışan personelin iletişim sorununa algılarının değiştiği görülmektedir. Yaşla da ilişkilendirildiğinde meslekte uzun süredir çalışanların, aynı zamanda yaş olarak da büyük oldukları düşünüldüğünde iki sonuç birbiriyle tutarlıdır. Sonuç olarak yaş ve meslekte geçen süre arttığında, tecrübe de arttığından eskiden sorun olarak algılanan durumlarının ve iletişim olaylarının zamanla özümsemekle sorun olarak görülmekten çıktığı veya benimsenerek arka plana itildikleri düşünülebilir. Ayrıca emeklilik dönemi yaklaştıkça bireylerin bu sorunlarla ilgilenme yolundaki isteklerin azalması da bu durumu açıklamaktadır. Bu durumun çözümü için özellikle mesleğe yeni başlayan ya da kuruma yeni gelen çalışanlara oryantasyon yapılması da iletişim sorunlarının azalmasına yardımcı olacaktır. Güzel başlangıçlar, sorun algısının azalmasına da yardımcı olacaktır.

3.9.6. Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanının Eğitim Durumu Gruplarına Göre Karşılaştırma Testi

Eğitim durumu gruplarının yönetici ve diğer banka çalışanları arasındaki iletişim sorunlarını algılamaya yönelik ölçek puanı açısından Kruskal-Wallis H Testi ile yapılan karşılaştırma analizi sonucu Tablo 10'da yer almaktadır.

Tablo 10. Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanının Eğitim Durumu Gruplarına Göre Karşılaştırılması

	Eğitim Durumu	n	Sıra Ortalaması	X2	p
Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanı	Lise	29	102,41	8,326	0,075*
	Ön Lisans	80	116,36		
	Lisans	98	120,80		
	Yüksek Lisans	18	138,56		
	Doktora	2	149,12		

*p<0.05

Analiz sonucunda eğitim durumu farklı olan banka çalışanları arasında yönetici ve bankadaki diğer çalışanlar arasındaki iletişim sorunlarını algılamaya yönelik ölçek puanı açısından istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Her ne kadar p değeri anlamlı çıkmasa da, gruplarda ki ölçek puanları incelendiğinde eğitim seviyesi arttıkça ölçek puanının azaldığı, yani eğitim seviyesi arttıkça yönetici ve diğer banka personeli arasındaki iletişim sorunlarına algının azaldığı görülmektedir. İletişim ile ilgili eğitim alma durumunda görüldüğü gibi eğitim alanların sorunlara algıları daha azdır. Bu konuda akademik eğitimin daha fazla fark yarattığı ve daha etkili olduğu görülmektedir. Ayrıca eğitim düzeyi arttıkça yönetici olma ihtimali de artmaktadır. Bu durum statü ile ilişkilendirildiğinde yöneticilerin de yine

aynı şekilde eğitim düzeyi yüksek olanlarda olduğu gibi sorun olarak algılamadıkları görülmektedir.

3.9.7. Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanının İletişim İle İlgili Daha Önce Eğitim Alma Durumu Gruplarına Göre Karşılaştırılması

İletişim ile ilgili daha önce eğitim alma durumu gruplarının yönetici ve diğer banka çalışanları arasındaki iletişim sorunlarını algılamaya yönelik ölçek puanı açısından Mann-Whitney U Testi ile yapılan karşılaştırma analizi sonucu Tablo 11’de yer almaktadır.

Tablo 11. Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanının İletişim İle İlgili Daha Önce Eğitim Alma Durumu Gruplarına Göre Karşılaştırılması

	İletişim ile ilgili daha önce eğitim alıp almama durumu	n	Sıra Ortalaması	U	p
Yönetici ve Bankadaki Diğer Çalışanlar Arasındaki İletişim Sorunları Ölçek Puanı	Evet	118	121,24	6.364,000	0,796*
	Hayır	109	117,16		

*p<0.05

Analiz sonucunda iletişim ile ilgili daha önce eğitim alma durumu farklı olan banka çalışanları arasında yönetici ve bankadaki diğer çalışanlar arasındaki iletişim sorunlarını algılamaya yönelik ölçek puanı açısından istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Yine de iletişim eğitimi alan personelin daha az sorun olarak algıladığı görülmektedir. Kurum çalışanlarının (yönetici ve diğer personel ile birlikte) ekip ruhu, işbirliği, hoşgörü, yardımlaşma gibi konularda eğitimler almaları sağlanabilir. Ancak bu noktada dikkat edilmesi gereken, eğitimlerin sürekliliğinin sağlanmasıdır. Süreklilik, farkındalığın oluşmasına yardımcı olacak en önemli unsurdur. İletişim eğitimi alan personel ile iletişim eğitimi almayan personel arasında herhangi bir değişiklik görülmemiştir. İletişim eğitiminin algıda değişiklik yapmadığı görülmektedir.

SONUÇ

Son yıllarda hızla değişen rekabet koşullarına uyum sağlamak, tüm örgütler için önemli bir konu olmuştur. Rekabet koşullarına uyum sağlamak, örgüt amaçları ile bireysel amaçları birleştirmekle, bu da etkin iletişim koşullarıyla mümkün olacaktır. Kurumlarda, özellikle de banka kurumları gibi insanlara hizmet etme amacıyla oluşturulmuş kurumlarda, çalışanların sağlıklı iletişim kuruyor olmaları önem verilmesi gereken noktalardır.

Bankacılık sektöründe faaliyette bulunan kurumlar iş tanımının doğru yapılması, yardımlaşma, işbirliği ve hoşgörünün olması, olumlu eleştirilerin yapılması, sosyo-kültürel farkların göz ardı edilerek birlik ruhunun oluşturulması, kararlar almırken işi yapanların da fikrinin sorulması ve yüz yüze iletişime önem verilmesi gibi detayların desteklenmesinin kurum kültürüne olumlu katkılar sağlayacağı aşikardır.

Bütün bu nedenlerle, bu çalışmada banka kurumlarındaki yönetici ve diğer personelin iletişim sorunları algısı ve bu algıyı etkileyen demografik özellikler incelenmiştir. Araştırmada banka kurumlarında görev yapan yönetici ve diğer personelin iletişim sorunlarını tespit etmek amacıyla seçilen 5’li likert tipi ‘yönetici ve diğer banka çalışanları arasındaki iletişim sorunları ölçeği’ bankada çalışan 227 kişiye uygulanmıştır.

Araştırmanın örnekleme incelendiğinde; örneklem grubunun çoğunluğu erkeklerin; yine çoğunluğu 30-35 yaş grubunun, en az da 50 ve üzeri yaş grubunun oluşturduğu görülmektedir. Katılımın çoğunluğunu gişe görevlilerinin, en az da şube müdürlerinin oluşturduğu görülmektedir. Katılımın statü ağırlığı diğer çalışanların oluşturduğu, yöneticilerin sayılarının daha az olduğu ve bankadaki çalışma süresinin en çok olduğu grubu 5-10 yıl çalışan grup oluşturmaktadır. Katılımın olduğu grupta lisans mezunu sayısı fazla olurken doktora mezunu sayısı en azdır. Ayrıca iletişim

ile ilgili eğitim almış grubun fazla olduğu görülmektedir. Örneklem grubunun demografik özelliklerine ilişkin bu sonuçlar değerlendirildiğinde, araştırmadan elde edilen bulguların genellenebilir nitelikte olduğu söylenebilir.

Yönetici ve diğer banka çalışanları arasındaki iletişim sorunları ifadelerine verilen cevapların dağılımları incelendiğinde ise; araştırma katılımcılarının en çok katıldıkları ifade yöneticiler, mesajlarını sözlü ya da yazılı olarak çalışanlarına bildirirler maddesidir, en az katıldıkları madde ise; yöneticiler ve çalışanlar karşılıklı eleştiriye açıktırlar maddesidir.

Araştırmanın yedi hipotezi mevcuttur. Yapılan veri analizleri sonucunda 3'ü kabul edilmiş, 4'ü ise kabul edilmemiştir. Araştırma katılımcılarının yönetici ve diğer banka çalışanları arasındaki iletişim sorunları değerlendirmesi cinsiyet, bankadaki çalışma süresi, eğitim düzeyi ve iletişim ile ilgili eğitim alma durumlarına göre farklılık göstermezken, yaş, statü, meslek durumlarında farklılık göstermektedir. Sonuçlar şu şekildedir:

➤ “Yönetici ve bankadaki diğer çalışanlar arasındaki iletişim sorunlarına yönelik algı erkeklerde kadınlara göre daha fazladır” hipotezi geçerli bulunmamıştır. Buna yönetici ve çalışanlar arasındaki iletişim sorunlarına yönelik algının cinsiyete göre değişmediğini göstermektedir. Analiz sonuçlarına göre erkeklerde kadınlara göre iletişim sorunlarını yönelik algı daha fazladır. Yine de anlamlı olacak kadar farklı değildir.

➤ “Yönetici ve bankadaki diğer çalışanlar arasındaki iletişim sorunlarına yönelik algı yaş arttıkça artmaktadır” hipotezi geçerli bulunmuştur. Buna göre yaş arttıkça ölçek puanı da artmaktadır. Yani yaş arttıkça yönetici ve diğer banka çalışanları arasındaki iletişim sorunlarına yönelik algı azalmaktadır.

➤ “Yönetici ve bankadaki diğer çalışanlar arasındaki iletişim sorunlarına yönelik algı müdür yardımcılarında diğer banka çalışanlarına göre fazladır” hipotezi geçerli bulunmuştur.

➤ “Yönetici ve bankadaki diğer çalışanlar arasındaki iletişim sorunlarına yönelik algı yöneticilere göre diğer banka personelinde daha fazladır” hipotezi geçerli bulunmuştur. Yöneticilerin ölçek puanı sıra ortalaması yüksek, diğer banka çalışanlarının ise düşüktür. Buna göre yöneticilerin, yönetici ve diğer banka çalışanları arasındaki iletişim sorunlarını algılamaya yönelik ölçek puanı diğer banka çalışanlarına göre daha yüksektir.

➤ “Yönetici ve bankadaki diğer çalışanlar arasındaki iletişim sorunlarına yönelik algı meslekte çalışma yılı arttıkça artmaktadır” hipotezi geçerli bulunmamıştır. Analiz sonuçlarına baktığımızda meslekteki çalışma yılı arttıkça iletişim sorunlarına yönelik algının azaldığı görülmektedir. Mesleğe yeni başlayan personelin aralarındaki iletişimi sorun olarak algılamamaları için yöneticilerin sağlıklı bir iletişim ortamı hazırlamaları ve yeni başlayan personele karşı daha hoşgörülü davranmaları gerekmektedir.

➤ “Yönetici ve bankadaki diğer çalışanlar arasındaki iletişim sorunlarına yönelik algı eğitim düzeyi arttıkça artmaktadır” hipotezi geçerli bulunmamıştır. Fakat yine de eğitim düzeyi arttıkça iletişim sorunlarına yönelik algının daha az olduğu görülmektedir. Bu durum eğitim seviyesi yüksek olan bireylerin iletişim sorunlarına algıları ile eğitim seviyesi düşük olan çalışanın iletişim sorunlarına bakış açılarının biraz farklı olduğunu göstermektedir.

➤ “Yönetici ve bankadaki diğer çalışanlar arasındaki iletişim sorunlarına yönelik algı iletişim ile ilgili daha önce eğitim alanlarda almayanlara göre daha fazladır” hipotezi geçerli bulunmamıştır. Analize göre iletişim ile ilgili daha önce eğitim alan çalışanın daha az sorun olarak algıladığı görülmüştür. Bunun sebebinin iletişim ile ilgili eğitim almış çalışanın nasıl iletişim kurması gerektiğini bilmesi ve sorunları nasıl çözebileceği konusunda eğitim almış olması olabilir.

KAYNAKÇA

ALPERGİN, P., (1990). Bireysel Bankacılık, Türkiye Bankalar Birliği Araştırma ve Yayın Grubu, Yayın No:160, İstanbul.

ARSLAN, Ramazan, (2008). Türk Bankacılık Sisteminde Rekabet Stratejileri ve Yayılım Süreci, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1/2, s.125-141.

ATLI, Y., ve DEMİR, Ö., (2015). Bankacılık Sektörü ve Elazığ'da Bankacılığın Gelişimi, Fırat Üniversitesi Harput Araştırmalar Dergisi, Cilt II, Sayı 1, s.111-123.

AYIK, Ahmet ve FİDAN, Mustafa, (2014). İlköğretim Kurumlarında Örgütsel İletişim İle Okul Kültürü Arasındaki İlişki, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 29, s.108-134.

BDDK, (2015). Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri, Eylül.

DEMİREL, Y., SEÇKİN, Z., ve ÖZÇINAR, M.F., (2011). Örgütsel İletişim İle Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 20, Sayı 2, s.33-48.

DEMİRTAŞ, Mine, (2010). Örgütsel İletişimin Verimlilik ve Etkinliğinde Yararlanılan İletişim Araçları ve Halkla İlişkiler Filmleri Örneği, Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt 28, Sayı 1, s. 411-444.

DURĞUN, Serpil, (2006). Örgüt Kültürü ve Örgütsel İletişim, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 3, Sayı 2, s.112-132.

KAYA, S., (1992). "Hastanelerde Örgütsel Çatışmanın Nedenleri", Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, Cilt I, Sayı 1, s.71-99.

KÜÇÜK, M. (1993). Bireysel Bankacılık, Otomasyon ve Türkiye'de Bireysel Bankacılık, Uzman Gözüyle Bankacılık Dergisi.

ÖĞUZ, D., (2010). Hizmet Kalitesi ve Bankacılık Sektöründe Hizmet Kalitesinin Servqual Yöntemiyle Ölçümüne Yönelik Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi.

SAĞBAŞ, N.Ö., (2013). İletişim, Örgütsel İletişim ve Okul Yönetimi, Beykent Üniversitesi Sos.Bil.Ens. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

ŞAKAR, Hakan, (2000). Genel Bankacılık Bilgileri, Strata Yayıncılık, Yayın No:4, İstanbul.

ULUKUŞ, K.S., (2010). Örgütsel İletişim Örüntüsünün Kurum İçi İlişkilerdeki Önemi (Aksaray İl Emniyet Teşkilatında Uygulamalı Bir Çalışma), Selçuk Üniversitesi Sos.Bil.Ens. Yayınlanmış Doktora Tezi, Konya.

UZKESİCİ, Nuray, (1994). Modern Banka Yönetimi ve Organizasyonu, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No:784, Eskişehir.

YATKIN, A. ve YATKIN, Ü.N., (2015). Halkla İlişkiler ve İletişim, Nobel Akademik Yayıncılık, 4.Basım, Ankara.

YETİM, S., (1997). Kredi Kartları ve Tüketici Kredileri, İstanbul: Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları No: 69, 1997:4.

YÜKSEL H.A., (2007). Araştırma Görevlilerinin İş Tatmini Sağlama Aracı Olarak Örgütsel İletişim ve İletişim Doyumu: Kamu ve Özel Üniversite Karşılaştırması, Selçuk Üniversitesi Sos.Bil.Ens. Yayınlanmış Doktora Tezi, Konya.

<http://www.gudemim.net/bankalarda-alimi-yapilan-pozisyonlar-ve-gorevleri>, erişim tar., (08/03/2016).

5520 VE 5746 SAYILI KANUNLAR ÇERÇEVESİNDE AR-GE HARCAMALARININ VERGİSEL DURUMU

*Taxation Situation Of Research And Development Expenses In The Context Of The Law No
5520 And 5746*

Rıdvan ÖNDER¹

Abdunnur YILDIZ²

ÖZET

Bu çalışmada 5520 sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu ve 5746 sayılı Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerinin Desteklenmesi Hakkında Kanun'da, araştırma ve geliştirme faaliyetleri yürüten gerçek ve tüzel kişilere sağlanacak teşvikler açıklanmıştır. Özellikle 5746 sayılı kanunda sigorta primi işveren desteği gibi çeşitli destekler yer almasına rağmen bu çalışmada daha çok her iki kanunda da yer alan vergilendirme ile ilgili hususlar üzerinde durulacaktır. 5746 sayılı kanun hükmüne göre araştırma ve geliştirme faaliyetleri yürüten gerçek ve tüzel kişiler teşvik ve istisnalardan tek bir kanun çerçevesinde yararlanılabilmektedir. Bu bağlamda vergisel anlamda hangi kanunun daha avantajlı olduğu önem arz etmektedir. Çalışma gelir ve kurumlar vergisi mükelleflerinin hangi teşvikten yararlanacaklarının ayırımı yapıp karar verebilmeleri için iki kanun arasında karşılaştırmalar üzerine odaklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ar-Ge, Teşvik, Ar-Ge Harcamalarının Vergilendirilmesi

ABSTRACT

In this study; incentives which are provided to real and legal persons operating research and developing activities have been explained in the context of no 5520 Corporate Tax Law and no 5746 on Supporting Research and Development Activities. In this study it will urge upon taxation issues in both law; even there is various incentives such as employer's national insurance contribution in 5746 law. According to no 5746 law, real and legal persons can only benefit in the context of one law for incentives and exceptions. Thus, it has importance to know which law is more advantageous on taxation. So, in order to guide income and corporate taxpayer's decisions on choosing one of these laws, the study focused on comparison between these laws.

Key Words: R&D, Incentive, Taxation of R&D Expenditures

GİRİŞ

İhracat ile ekonomik büyüme arasında doğrudan bir ilişki olduğunu ortaya koyan birçok teorik çalışma yapılmıştır. Bu bağlamda büyümenin kaynaklarına ilişkin literatür incelendiğinde, Solow'un (1957) içsel büyüme modeli (endogenous growth) ve Romer'in (1986 ve 1990) çalışmaları teknolojik olarak ilerlemenin uzun dönemde ekonomik büyümeyi olumlu olarak etkilediği ve hatta temel kaynağı olduğu ifade edilmektedir. Ar-Ge yatırımlarının ekonomik büyümeye yaptığı katkısı inceleyen ampirik çalışmalar ise; Griffith (2000), Sylwester (2001), Guellec ve Potterie (2001), Ulku (2004), Samimi ve Alerasoul (2009) ve Göçer (2013) olarak sayılabilir (Yıldız, 2015: 160).

Sürdürülebilir ekonomik büyüme rakamlarına ulaşmak isteyen ülkelerin birçoğu 1990'lı yıllardan itibaren Ar-Ge'ye yatırım yaparak bilim, teknoloji ve sanayide önemli atılımlar gerçekleştirmiş ve ihracatlarını da arttırarak gelişmiş ülke seviyesine ulaşmışlardır. Gelişmekte olan ülkelerin de gelişmiş ülkelerin seviyesine ulaşması için özellikle Ar-Ge ve inovasyon gibi konulara ağırlık vererek katma değeri yüksek ürünler üretmesi ve büyüme hızlarını sürdürülebilir hale getirmesi gerekmektedir (Göçer, 2013: 217-218). Bu durumun en başarılı örnekleri ise Güneydoğu Asya ülkelerinde görülmüştür. Az gelişmiş olan bu ekonomiler 1960'lı yıllardan itibaren hızlı bir değişim ve dönüşüme girmişler, ekonomik büyümenin yanında eğitim, sağlık, bilim ve teknoloji

¹ Maliye Bakanlığı, Vergi Müfettiş Yardımcısı, ANKARA, E-posta: ridvan.onder@vdk.gov.tr

² Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniv., İktisadi ve İdari Bilimler Fak., Maliye Böl., ELAZIĞ, E-posta: abdunnuryildiz@yahoo.com

alanında da gelişmeler görülmüş yaşam standartları ve kişi başına düşen milli gelir hızla artmıştır. Bu ülkeler az gelişmiş veya gelişmekte olan ülke sınıfından bir üst dilime çıkarak gelişmiş, sanayileşmiş ülkeler sınıfında yer almaya başlamışlardır (Önder, 2015: 92). Bu gelişmelerle birlikte kalkınmanın ortaya çıkmasında araştırma geliştirme ve yenilikçiliğin payı yadsınmaz.

Devlet tarafından Ar-Ge'ye yapılacak teşviklerin toplam faktör verimliliğini arttıracığı ve bunun sonucunda özel sektörün Ar-Ge'ye daha fazla yatırım yapmaya yöneleceği vurgulanmıştır. (Pohjola, 2000:3). Ar-Ge süreci ile yaratılan yeni ürünün temel girdisi kabul edilen bilgi, inovasyonun temel dayanağını oluşturmaktadır. Bu süreçte bilgiye dayalı olarak üretilen yeni bir ürün ileri teknolojiyle üretildiği zaman, hem marjinal getirisi hem de katma değeri daha yüksek olacaktır. Yani yeni bilgi ile üretilen ürün/ürünler, hem yüksek katma değere hem de toplam faktör verimliliğinde artışa neden olabilir (Kurtoğlu, 2014: 76).

1. TEORİK ÇERÇEVE

Araştırma geliştirme kavramının literatürde birçok farklı tanımı yapılmıştır. Bu tanımlardan bazıları şunlardır: Tuncer (2010: 80) sanayinin gelişmesi, üretimin artırılması, maliyetlerin düşürülmesi ve özellikle yeni ürünler geliştirilmesi için yapılan her türlü bilimsel ve teknolojik çalışmalar olarak tanımlarken, OECD (2002: 30) araştırma ve deneysel geliştirme, insan, kültür ve toplumun bilgisinden oluşan bilgi dağarcığının artırılması ve bu dağarcığın yeni uygulamalar tasarlamak üzere kullanılması için sistematik bir temelde yürütülen yaratıcı çalışmalar olarak tanımlamıştır.

Bir başka tanıma göre ise araştırma, herhangi bir konuda yeni bir bilgi elde etmeye yönelik bilimsel bir faaliyettir. Geliştirme ise, mevcut bilgi, yöntem veya teknolojiyi, yeni elde edilen bilgi doğrultusunda daha ileriye götürmektir (Yıldız, 2010: 8). 1 Seri No.lu Kurumlar Vergisi Genel Tebliği'ne göre ise araştırma ve geliştirme faaliyeti, bilim ve teknolojinin gelişmesini sağlayacak yeni bilgileri elde etmek veya mevcut bilgilerle yeni malzeme, ürün ve araçlar üretmek, yazılım üretimi dâhil olmak üzere yeni sistem, süreç ve hizmetler oluşturmak veya mevcut olanları geliştirmek amacıyla yapılan düzenli çalışmaları ifade etmektedir.

5746 Sayılı Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerinin Desteklenmesi Hakkında Kanun'a göre ise; araştırma ve geliştirme, kültür, insan ve toplumun bilgisinden oluşan bilgi dağarcığının artırılması ve bunun yeni süreç, sistem ve uygulamalar tasarlamak üzere kullanılması için sistematik bir temelde yürütülen yaratıcı çalışmaları, çevre uyumlu ürün tasarımı veya yazılım faaliyetleri ile alanında bilimsel ve teknolojik gelişme sağlayan, bilimsel ve teknolojik bir belirsizliğe odaklanan, çıktıları özgün, deneysel, bilimsel ve teknik içerik taşıyan faaliyetleri ifade etmektedir.

Bu tanımlar dışında Pessoa (2010: 152) Ar-Ge'nin ekonomik büyümeye katkısını şu şekilde açıklamaktadır: Ar-Ge çalışmaları ile bilim insanları ve araştırmacılar yeni bir fikir ortaya koyarlar ve bu yeni fikir mühendisler tarafından yeni bir ürüne dönüştürülür ve ürün üretim sürecine alınır. Bir sonraki aşamada ise ürün için pazarlama planı oluşturulup, piyasada ürüne olan talebin oluşması ve talebin (özellikle yurtdışı) artırılması hedeflenir. Talep artışı ile birlikte ihracatın artması ise ekonomik büyümeye katkı yapar. Bu durum Ar-Ge ile ekonomik büyüme arasında doğrusal bir ilişkinin varlığını da doğrular.

Bu şekilde birbirine benzer birçok tanım bulunmaktadır. Özgün ve kısa bir tanım yapmak gerekirse; faydalı yeni bir buluş elde etmeye ya da mevcut buluşların verimliliğini, etkinliğini artırmaya veyahut maliyetini azaltmaya yönelik yapılan yenilik temelli bilimsel faaliyetlere Ar-Ge denilebilir.

2. ARAŞTIRMA GELİŞTİRMENİN KÜRESEL EKONOMİ VE TÜRKİYE EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Bu çalışma ağırlıklı olarak araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin Türk vergi sistemindeki vergisel durumunu incelemektedir. Bu incelemeyi yapmadan önce araştırma geliştirmenin (Ar-Ge) küresel ekonomi üzerindeki etkisine kısaca değinmek gerekmektedir. Bu bağlamda merkezi

İsviçre’de olan Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum) tarafından hazırlanan 2014-2015 Küresel Rekabet Gücü Raporu’ndan alınan bazı verileri içeren tablo aşağıdadır.

Tablo 1. Küresel Rekabet Endeksi Sıralamasında İlk On Ülke

İlk 10 Ülke	Küresel Rekabetçilik Endeksi 2014’e Göre Sıralama	Küresel Rekabetçilik Endeksi 2013’e Göre Sıralama
İsviçre	1	1
Singapur	2	2
ABD	3	5
Finlandiya	4	3
Almanya	5	4
Japonya	6	9
Hong Kong	7	7
Hollanda	8	8
İngiltere	9	10
İsveç	10	6
Türkiye	45	44

Kaynak: World Economic Forum

http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf

Her yıl ilgili kuruluş tarafından yapılan sıralamaya bakıldığında son iki yıldır İsviçre zirvede bulunmaktadır. Singapur ise ikinci sırada yer alan ve ilk on içerisinde en fazla dikkat çeken ülkedir. Singapur’un en fazla dikkat çeken ülke olmasının nedeni ise, geçmiş yıllarda Türkiye’nin de aralarında bulunduğu gelişmekte olan ülkeler kategorisindeyken gelişmiş bir sanayi alt yapısı oluşturup yenilik ve teknoloji odaklı endüstri üretimini hızla arttırması sonucu “Yeni Sanayileşmiş Asya Ekonomileri” arasında yer almaya başlamasıdır. Ancak 1965 yılında savaş ve sömürgelerden kurtulup tam bağımsızlığa kavuşan bu ülkenin kısa bir süre içerisinde diğer gelişmiş ve süper güç olan devletlere (ABD, İngiltere, Japonya’ya) rağmen bu listenin en üst sıralarında yer alması tesadüf değildir. Singapur’un rekabet yarışında önde olmasının önemli nedenlerinden biri araştırma ve geliştirmeye dayalı, sürekli olarak yenilik ve teknoloji odaklı endüstriyel üretim sürecini hızla geliştirmeleridir.

Hayatımızın her aşamasında yer alan Ar-Ge çalışmaları doğrudan insan yaşamıyla ilgilidir. Ar-Ge, ülkelerin, toplumların mevcudiyetini ve yaşam kalitesini temel alır. İsrail ve İrlanda gibi ülkeler Ar-Ge’ye verdikleri önem sonucu başarılı Ar-Ge politikaları geliştirmiş ve toplumlarının refah seviyesini en az üç-dört kat arttırmayı başarmışlardır. Dünyada yaşanan krizler incelendiğinde ortaya ilginç bir sonuç çıkmaktadır. Ar-Ge’nin krizlerden etkilenmeyip aksine kriz zamanlarında daha çok getiri sağlayan bir faaliyet alanı olduğu görülmektedir. Bu nedenle de Ar-Ge’nin verimsiz bir yatırım olduğu, harcanan kaynağın boşa gideceği zihniyeti mutlaka terkedilmelidir. Ar-Ge yatırımlarına harcanan paranın kısa vadede olmasa bile orta ve uzun vadede çok daha fazlasıyla geri döndüğü bilinen bir gerçektir (Utb, 2015).

Listede ilk onda yer alan diğer ülkelere bakıldığında dünyanın en büyük ekonomileri olduğu görülmektedir. ABD’nin rakiplerine nazaran son dönemdeki yükselişini “Silikon Vadisi” ve benzeri teknoloji merkezlerine bağlayabiliriz. Özellikle bilişim teknolojisi alanında yapılan çalışmalar ve günümüzde kullanılan teknolojinin büyük bir çoğunluğunun üretildiği ve geliştirildiği bu bölgede dünyanın önde gelen dev şirketleri (Hewlett-Packard, Intel, Google, Apple, Microsoft ...) bulunuyor. Bölgenin sürekli yenilikçi ve gelişmeye açık olması, başta Stanford Üniversitesi olmak üzere daha birçok üniversite öğrencisinin bulunması ve Üniversite-Sanayi İşbirliği’nin kusursuz olarak sağlanmasından ileri gelmektedir. Örnek vermek gerekirse Hewlett-Packard (HP), Google, Youtube ve Facebook şirketleri üniversite öğrencileri tarafından kurulmuştur. Şu an merkezleri de “Silikon Vadisi’nde” yer almaktadır.

Tablo 2. Küresel Rekabet Endeksinde Türkiye'nin Bazı Ülkelerle Karşılaştırılması

Ölçütler	Ülkelerin Rekabet Gücü Endeks Sıralamaları					
	Almanya	ABD	Çin	Japonya	G. Kore	Türkiye
Dünya Sıralaması (148 Ülke)	4	3	29	6	25	45
İnovasyon Kapasitesi	3	5	30	6	22	45
Bilimsel Araştırma Kurumlarının Kalitesi	6	5	41	9	24	63
Şirketlerin Ar-Ge Harcamaları	4	5	22	2	20	68
Ar-Ge'de Üniversite& Sanayi İşbirliği	9	3	33	17	26	52
İleri Teknoloji Ürünlerde Kamu Alımları	17	15	13	37	31	23
Bilim İnsanı ve Mühendis Mevcudu	17	6	44	4	33	53
Faydalı Model, Patentler	6	12	36	4	9	41

Kaynak: World Economic Forum, The Global Competitiveness Report 2013–2014.

Tabloda farklı ölçütlere göre Türkiye ile karşılaştıracağımız ülkelerin sıralaması verilmiştir. ABD ve Japonya'yı erken dönemde gelişmelerinden dolayı, Çin'i ise yüksek nüfusundan dolayı dışarıda tutacak olursak, II. Dünya Savaşı'ndan sonra doğu batı olarak ikiye bölünmüş bir Almanya'nın durumu dikkate değerdir. Ayrıca 1953'lü yıllara kadar devam eden, Kuzey-Güney şeklinde iki parçaya ayrılarak savaşı tamamlayan Güney Kore ile I. Dünya ve Kurtuluş Savaşları'na giren ve ilerleyen yıllarda hızla gelişmeye ve kalkınmaya odaklanan Türkiye arasındaki farklar önem arz etmektedir. Anılan farklılıkların en önemlisi ekonomik gelişmedir. Aslında sosyal-beşeri bilimlerin tamamının konusuna giren bu durumu çok geniş bir çerçevede ele almak gerekir ki bu da ancak farklı bir çalışmanın konusudur. Kullanılan farklı ölçütlere rağmen, ilk başta göze çarpan ülkelerin teknoloji seviyeleridir. Bu seviye tarımı, sanayiye ve hizmet sektörünü hatta kamuyu önemli ölçüde etkilemektedir. Tabloda yer alan ölçütlere ve karşılaştırılan ülkelere göre son sırada olan Türkiye, kamunun ileri teknoloji ürün alımında ise üst sıralardadır. Pazar payı yeterince büyük olan ve ülkemizde yeterli üretimi yapılmayan bu ürünlerin büyük bir kısmı ithal edilmiştir. Son yıllarda teknoloji alanında iyi bir performans sergileyen Türkiye listede üst sıralara tırmanmaya başlamıştır.

Türkiye'de son yıllarda teknoloji alanında görülen ilerlemelere rağmen bu ilerlemelerin yetersiz olduğu söylenebilir. Özellikle Tablo 3 incelendiğinde bu durum açıkça görülmektedir.

Tablo 3. Bazı Ülkelerde Ar-Ge Harcamaları ve Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı

Ülke	Ar-Ge Harcamalarının GSYH'ya Oran (%)				Yüksek Teknolojili Ürün İhracatının İmalat Sanayi İhracatı İçindeki Payı (%)			
	1996	2000	2006	2012	1996	2000	2006	2012
ABD	2.44	2.66	2.55	2.79	31	34	30	18
Rusya	0.97	1.05	1.07	1.12	10	16	8	8
Japonya	2.77	3.00	3.41	--	26	29	22	17
Çin	0.57	0.90	1.39	1.98	12	19	31	26
Kore	2.42	2.30	3.01	--	24	35	32	26
Malezya	0.22	0.47	0.61	--	44	60	54	44
Bulgaristan	0.58	0.51	0.46	0.64	4	3	6	8
Türkiye	0.45	0.48	0.58	0.87	2	5	2	2

Kaynak: Dünya Bankası, World Development Indicators, Science&Technology.

Tabloda Ar-Ge harcamalarının GSYH'ya oranı incelendiğinde özellikle Kore, Japonya, ABD ve Çin gibi ülkelerin dikkati çektiği görülecektir. Yüksek teknolojili ürün ihracatının oranı incelendiğinde Malezya'nın çok iyi, Türkiye'nin ise çok kötü durumda olduğu görülmektedir.

Özetle Türkiye'nin performansının halen yeterli olmadığı ekonomik plan ve programlarda belirtilmekle birlikte artırılması için çabalar da sürmektedir. Bu çabalardan biri de 5520 ve 5746 sayılı kanunlar çerçevesinde Ar-Ge için verilen vergisel teşviklerdir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde uzun kanun isimlerinin sürekli kullanılması metni karmaşık bir yapıya dönüştürdüğü ve sadelikten uzaklaştırdığı için metnin büyük bir kısmında kanunların sadece numarası yazılmıştır.

3. AR-GE FAALİYETİ VE AR-GE FAALİYETİNİN SINIRI

Yapılan bir harcamanın yasal mevzuat çerçevesinde Ar-Ge indirimine konu edilebilmesi için Ar-Ge faaliyeti kapsamında yapılmış olması gerekmektedir. Ar-Ge faaliyetinin belirlenmesinde ise bazı şartların sağlanması ve belli amaçlara yönelik olması gerekmektedir.

1 Seri No.lu Kurumlar Vergisi Genel Tebliğine göre;

Bilimsel ve teknolojik alanlardaki belirsizlikleri gidermek ve bunları aydınlatmak amacıyla, bilim ve teknolojinin gelişmesini sağlayacak yeni teknik bilgilerin elde edilmesi, yeni yöntemlerle yeni ürünler, sistemler geliştirilmesi, tasarım ve çizim çalışmaları ile yeni prototipler üretilmesi, yeni ve özgün tasarıma dayanan yazılım faaliyetleri, yeni üretim yöntem, süreç ve işlemlerinin araştırılması veya geliştirilmesi, bir ürünün maliyetini düşürücü, kalite, standart veya performansını yükseltici yeni tekniklerin/teknolojilerin araştırılması, belirtilen amaçlara yönelik faaliyetler Ar-Ge faaliyetleridir.

Bilimsel ve teknolojik yenilik doğurmayan rutin faaliyetler, icat edilmiş ya da mevcut geliştirilmiş süreçlerin kullanımı, sosyal bilimlerdeki araştırmalar, kalite kontrol gibi faaliyetler Ar-Ge faaliyeti kapsamında değerlendirilmeyecektir. Başka bir deyişle yenilik doğurucu, buluş niteliğinde olan ve mevcutların maliyetini düşüren, verimliliğini arttıran çalışmaların dışında kalanlar Ar-Ge faaliyeti kapsamına girmeyecektir. 5746 sayılı kanun hükmünden faydalanmak isteyenler de Ar-Ge sayılan ve sayılmayan faaliyet ayrımını yukarıda ki açıklamalara göre yapabilecektir. Zira 5746 ve 5520 bu hususta paralellik taşımaktadır. Detaylı ayırım için 1 Seri No.lu Kurumlar Vergisi Genel Tebliği ve Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerinin Desteklenmesine İlişkin Uygulama ve Denetim Yönetmeliği'ne bakılması gerekmektedir.

Ar-Ge faaliyeti, esas itibarıyla denemelerin son bulunduğu, ilk üretimin yapıldığı aşamada sona erer. Ürün pazarlanabilir aşamaya geldiği andan itibaren Ar-Ge projesi bitmiş sayılır. Bu tarihten sonra yapılan harcamalar Ar-Ge harcaması kapsamında değerlendirilmez. Ürünün geliştirilmesi amacıyla yapılacak çalışmalar, yeni Ar-Ge projesi olarak değerlendirilir. Nihai ürünün oluşturulması aşamasında elde edilen ürünlerin kullanılabilirliğini ölçmek ve gerektiğinde değişiklik yapılmak üzere işletme içinde veya dışında test edilmesi amacıyla yapılan harcamalar Ar-Ge faaliyeti kapsamındadır. Ancak, ticari üretimin planlanması ve seri üretim sürecine ilişkin harcamalarla, ürünün tanıtılması amacıyla üretilip dağıtılan numuneler için yapılan harcamalar Ar-Ge faaliyeti kapsamı dışındadır.

Elde edilen veya geliştirilen ürünün test üretimleri yapılan kadar araştırma geliştirme harcaması kapsamına girecek ancak ticari üretim veya numune dağıtımları Ar-Ge kapsamına girmeyecektir. Yani yapılan harcamalar fiilen ürünün bulunup veya yenilenip ortaya çıkarılmasına kadar geçen süreçte Ar-Ge faaliyeti sayılacaktır.

4. 5520 SAYILI KANUN KAPSAMINDA AR-GE İNDİRİMİ VE İNDİRİMDEN YARARLANMA ŞARTLARI

Mükelleflerin, işletmeleri bünyelerinde gerçekleştirdikleri münhasıran yeni teknoloji ve bilgi arayışına yönelik araştırma ve geliştirme harcamaları tutarının %100'ü oranında hesaplanacak Ar-Ge indirimi (5520 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu), kurumlar vergisi beyannamesinde ayrıca gösterilmek şartıyla kurum kazancından indirilebilir³.

Kurumlar vergisi kanununun 10/1-a hükmünde yer alan indirimden yararlanmak için kanun ve tebliğde sayılan şartların sağlanması gerekmektedir. Bunlar içerisinde ilk şart bir üst başlıkta belirtilen amaçlara yönelik olması halinde Ar-Ge faaliyeti sayılacak ve indirime konu olabilecektir. Bu kapsamda 5520 sayılı kanunda yer alan Ar-Ge indiriminin şartları başlıklar halinde sayılıp, aynı şekilde 5746 sayılı kanun ile benzer olan hükümler/şartlar burada belirtilip, tekrar edilmeyecektir.

³ Benzeri bir hüküm 193 Sayılı Gelir Vergisi Kanunu'nun 89/9. maddesinde de yer almaktadır. Yıllık gelir vergisi beyannamesi üzerinde gösterilmek şartıyla gelecek yıllara devretmeksizin indirim konusu yapılabilir.

Kurumlar vergisi kanunu ve tebliği/tebliğleri kapsamında Ar-Ge'ye ilişkin olarak sayılan şartların tamamının yerine getirilmesi, vergi matrahının tespitinde kurumlar vergisi beyannamesi üzerinde ayrıca gösterilmek şartıyla kurum kazancından indirim konusu yapılabilecektir. Bu süreç detaylı olarak aşağıda yer alan başlıklarda anlatılmıştır.

4.1. Ar-Ge Departmanı

Ar-Ge harcamalarının kurumlar vergisi matrahından indirim konusu yapılabilmesi için ayrı bir Ar-Ge departmanı kurulması zorunlu tutulmuştur. Ayrıca yapılan harcamaların kurulan departman tarafından yapılan Ar-Ge faaliyetleri ile ilgili olması gerekmektedir.

Ar-Ge faaliyetinin esas itibarıyla işletme bünyesinde yapılması gerekmektedir. Fiili kullanım durumunun tespit edilmesi ve ortak giderlerin de buna göre paylaşılması şartıyla bir kuruma ait olduğu halde diğer kurumlarla ortak kullanılan Ar-Ge departmanında yapılan Ar-Ge faaliyetleri, işletme bünyesinde yapılmış sayılacaktır. İşletmenin organizatörlüğünde olmak şartıyla, kamu kurum ve kuruluşlarına ait Ar-Ge merkezleriyle üniversiteler bünyesinde yapılan Ar-Ge faaliyetleri de bu kapsamda bulunmaktadır. Ar-Ge faaliyetlerinin yürütülmesi esnasında, proje bazında yerli ve yabancı teknik personelden mesleki ve teknik destek alınması veya bazı analizlerin dışarıda yaptırılması halinde bunlarla ilgili olarak yapılan ödemeler de Ar-Ge harcaması kapsamında değerlendirilecektir (1 Seri No.lu Kurumlar Vergisi Genel Tebliği).

Bu hükümle işletmelerin üniversiteler ile bir araya gelerek çalışmalarını hızlandırmasına akademisyenlerin, öğrencilerin katılımıyla daha verimli çalışmalar yapmalarına olanak sağlanmıştır. Birden fazla kurumun işbirliği yaparak Ar-Ge'ye yönelmesi hususu da göz önünde bulundurularak ortak giderlerin paylaşılması şartıyla tüm firmaların Ar-Ge indiriminden yararlanması hedeflenmiştir.

4.2. Ar-Ge Harcama ve Giderleri

Kurumlar vergisi tebliğine göre Ar-Ge faaliyeti kapsamında sayılan harcamalar aşağıda ki gibidir⁴. Burada sayılan kalemlerin dışında kalan işletmenin genel giderleri arasında yer alan harcamalar ile ortak kullanılan bina/malzeme/personel/finansman giderleri veya amortismanlarından Ar-Ge harcamasına pay ayrılabilirse bile doğrudan doğruya Ar-Ge departmanında kullanılmayanlar için kesinlikle indirimden yararlanılamaz.

İlk Madde ve Malzeme Giderleri: Her türlü direkt ilk madde, yardımcı madde, işletme malzemesi, ara mamul, yedek parça ve benzeri giderleri ile amortisman uygulamasına konu olmayan maddi ve gayrimaddi kıymet iktisaplarına ilişkin giderleri kapsar. Hammadde ve diğer malzeme stoklarından Ar-Ge faaliyetlerinde fiilen kullanılan kısma ilişkin maliyetler Ar-Ge harcaması kapsamındadır. Bu nedenle, henüz Ar-Ge faaliyetlerinde kullanılmamış olan hammadde ve diğer malzemelere ilişkin maliyet tutarlarının stoklar hesabında; kullanılan, satılan ya da elden çıkarılanların da stoklar hesabından mahsup edilmek suretiyle izlenmesi gerekmektedir.

Personel Giderleri: Ar-Ge faaliyetlerinin yürütülmesi amacıyla çalıştırılan ve faaliyetin gerektirdiği nitelikte personel ile ilgili olarak tahakkuk ettirilen ücretler ile bu mahiyetteki giderlerdir. İşletmenin Ar-Ge departmanında çalıştırılan hizmetliler ve benzeri vasıfsız personel ile Ar-Ge departmanına tahsis edilmemiş olup günün bir kısmında Ar-Ge departmanında çalışan personele ödenen ücretler bu kapsamda değerlendirilmeyecektir.

Genel Giderler: Ar-Ge faaliyetlerini yürütmek amacıyla elektrik, su, gaz, bakım onarım, haberleşme, nakliye ile Ar-Ge faaliyetlerinde kullanılan makine ve teçhizata ilişkin bakım ve onarım giderleri gibi Ar-Ge faaliyetinin devamlılığını sağlamak için katlanılan diğer giderleri kapsar. Sigorta giderleri, Ar-Ge faaliyetlerinin bizzat yürütülmesi amacıyla kullanılan tesis için ödenen kira giderleri ile kitap, dergi ve benzeri bilimsel yayımlara ait giderler de bu kapsamdadır. Bu giderlerin, Ar-Ge harcaması olarak değerlendirilebilmesi için Ar-Ge departmanında fiilen kullanıldığının tespit ve

⁴ Harcama kalemleri başlıklar halinde 1 Seri No'lu Kurumlar Vergisi Genel Tebliğinde açıklanmıştır.

tevsik edilmesi gerekmektedir. Çeşitli kıstaslara göre genel işletme giderleri üzerinden hesaplanacak paylar bu kapsamda değerlendirilmez.

Dışarıdan Sağlanan Fayda ve Hizmetler: Normal bakım ve onarım giderleri dışında Ar-Ge faaliyetleriyle ilgili olarak işletme dışında yerli veya yabancı diğer kurum ve kuruluşlardan mesleki veya teknik destek alınması veya bunlara yaptırılan analizlerle ilgili olarak yapılan ödemelerle, bu mahiyetteki diğer ödemelerdir.

Vergi, Resim ve Harçlar: Doğrudan Ar-Ge faaliyetlerine ilişkin olan ve kurumlar vergisi matrahının tespitinde gider olarak dikkate alınan aynı vergi, resim ve harçları kapsar. Doğrudan Ar-Ge faaliyetlerinin yürütüldüğü taşınmazlar için ödenen vergiler, Ar-Ge projesinde kullanılmak üzere ithal edilen mallarla ilgili gümrük vergileri ile benzeri vergi, resim ve harçlar bu kapsamdadır.

Amortisman ve Tükenme Payları: Doğrudan Ar-Ge faaliyetlerinde kullanılan bina, makine tesis ve cihazlar, taşıtlar, döşeme ve demirbaş gibi maddi ve maddi olmayan duran varlıklar için ayrılan amortisman ve tükenme paylarından oluşur. Diğer taraftan, iktisadi kıymetin münhasıran Ar-Ge faaliyetlerinde kullanılması ve bu kullanımın sürekli olması gerekmektedir. Ar-Ge departmanı dışında başka faaliyetlerde de kullanılan iktisadi kıymetlere ilişkin amortismanlar Ar-Ge harcaması kapsamında değildir.

Finansman Giderleri: Ar-Ge projesi bazında yerli, yabancı ve uluslararası kurumlardan temin edilen kredilere ilişkin finansman giderleridir. Satış maliyetleri ve borçlanma maliyetleri Ar-Ge harcamaları ile ilgili değildir (Tokay, 2002: 53). Bu noktada belirtmek gerekir ki, Ar-Ge harcaması olarak kabul edilebilecek finansman giderlerinin açık ve net bir şekilde Ar-Ge projeleri (faaliyetleri) ile ilgili olması gerekmektedir. Aksi takdirde, doğrudan Ar-Ge projeleri ile ilgili olmamakla birlikte, işletmenin genel ihtiyaçları için kullanılan ve çeşitli kıstaslara göre yapılan hesaplamalar sonucunda Ar-Ge faaliyetlerine tekabül eden tutarların Ar-Ge harcaması olarak dikkate alınmasına imkân bulunmamaktadır (Kiraz, 2013: 51).

4.3. Ar-Ge Departmanı Harcamalarının Muhasebeleştirilmesi

Üretime devam olunan mamullerin maliyetlerini düşürmek, satışlarını arttırmak, bulunan yeni üretim çeşitlerinin işletmede kullanılmakta olan yöntem ve işlemleri geliştirmek ya da yeni yöntem ve işlemler bulmak, üretimde kullanılan teçhizatın yenilerinin ve mevcutlarının geliştirilmesine ilişkin araştırmalar yapmak için yapılan giderlerin kaydedildiği (Altuncu, 2014: 284) hesaba araştırma ve geliştirme giderleri hesabı denilmektedir.

Kurumlar, hesap dönemi içerisinde gayrimaddi hakka yönelik yaptıkları araştırma ve geliştirme harcamalarının tamamını aktifleştirmek zorundadırlar. Ancak, gayrimaddi hakka yönelik olmayan ve Vergi Usul Kanunu hükümleri çerçevesinde aktifleştirilmesi gerekmeyen harcamalar doğrudan gider yazılabilecektir (1 Seri No.lu Kurumlar Vergisi Uygulama Genel Tebliği). Mükellefler bazı Ar-Ge harcamalarını doğrudan gider yazabilmekteyken bazılarını aktifleştirmek zorundadır.

Aktifleştirme işlemine söz konusu projenin tamamlandığı tarihe kadar devam edilmesi gerekmektedir. Proje olumlu veya olumsuz sona ermeden yapılan harcamalar üzerinden amortisman hesaplanmamalıdır (kanitymm, 2015).

Bir iktisadi kıymetin amortismanına tâbi tutulabilmesi için, işletmenin aktifinde kayıtlı olması, kullanıma hazır halde bulunması, işletmede bir yıldan fazla kullanılması, yıpranmaya, aşınmaya veya kıymetten düşmeye maruz bulunması ve değerinin belirtilen haddin (2014 için 800 TL) üzerinde olması gerekmektedir (VUK md. 313). Proje sonucu ortaya bir gayrimaddi hak çıkması halinde, aktifleştirilmesi gereken bu tutar, amortisman yoluyla itfa edilmelidir. Elde edilen gayrimaddi hakkın patent veya tescillenmesine göre ortaya bir hak çıkıp çıkmadığı tespit edilebilir. Hakların faydalı ömrü Gelir İdaresi tarafından yayımlanan tebliğlerle 5 yıl olarak belirlendiğinden, projenin tamamlanıp aktife alındığı yıldan itibaren amortisman ayrılmaya başlanmalıdır. Ancak projeden, daha sonraki yıllarda vazgeçilmesi veya projenin tamamlanmasına imkân kalmaması durumunda, kurumun Ar-Ge faaliyeti kapsamında yapmış olduğu ve önceki yıllarda aktifleştirilmiş olan tutarların

doğrudan gider yazılması gerekmektedir (Ankara Vergi Dairesi Başkanlığı, 2012). Ayrıca VUK hükümlerine göre aktifleştirilmesi gerekmeyen harcamalar doğrudan gider yazılabilecektir. Harcamaların aktifleştirilmesine veya doğrudan gider yazılmasına göre iki farklı muhasebe kaydı yapılabilecektir.

a) Ar-Ge harcamalarının doğrudan gider yazılması

Doğrudan gider yazılabilecek harcamalar 750 no.lu hesabın borcuna kaydedilecektir. Alacaklı hesap ise ödemenin yapılmasına veya borçlanmaya göre belirlenecektir.

b) Ar-Ge harcamalarının aktifleştirilmesi;

Ar-Ge harcaması gelir tablosu hesapları ile ilişkilendirilmeden bilanço hesabına aktarılacak(aktifleştirilmek) isteniyorsa 263. no.lu hesabın borcuna 751. no.lu hesabını alacağına kayıt yapılması ve aynı zamanda 751. no.lu hesapta 750. no.lu hesapla karşılaştırılarak kapatılmalıdır. Dönem sonunda tek seferde veya her geçici vergilendirme döneminde, ilgili döneme isabet eden amortisman tutarının gider hesaplarına aktarılması gerekmektedir. Tabii olarak bu işlem aktifleştirilen harcamalar için projenin sonuçlandırılması veya gayrimaddi hak elde edilmesinden sonra olacaktır.

c) Aktifleştirilen Ar-Ge Harcamalarının Amortisman Yoluyla İtfası;

Gayri maddi hakkın elde edilmesi, ortaya bir hak çıkması veya patent alınması durumunda; 263. Araştırma ve Gel. Giderleri hesabında yer alan tutarların tamamı borçlu hale getirilecek karşılığında 260. Haklar hesabı alacaklandırılarak patente ilişkin tutarlar amortisman ayırılabilir hale getirilecektir.

Muhasebe sistemi uygulama genel tebliğlerine göre dolaylı(endirekt) amortisman yönteminin kullanılması gerektiği için 268. no.lu birikmiş amortismanlar hesabının alacağına 770. Genel Yönetim Giderleri hesabının borcuna kayıt yapılması halinde haklar hesabına amortisman ayrılmış olacaktır. Doğrudan(direkt) amortisman yöntemi seçilmesi halinde 260. no.lu hesabın alacağına kayıt yapılması gerekmektedir.

d) Aktifleştirilmesi gerekmeyen harcamalarda dönem sonu kapanış kaydı ise;

750. no.lu hesapta biriken tutarlar öncelikle 751 Ar-Ge Yansıtma Hesabına aktarılarak 750 no.lu hesap kapatılır. Ardından 751. no.lu Yansıtma Hesabı gelir tablosunda bulunan 630. Ar-Ge Hesabına aktarılarak 751. Yansıtma Hesabı kapatılır. Daha sonra bilindiği üzere gelir tablosu hesapları 690 no.lu hesaba aktarılarak kapatılır. Dikkat etmek gerekirse ister aktifleştirilsin ister gider yazılsın bir yıl içindeki Ar-Ge harcamalarının tamamı(%100) üzerinden indirim hesaplanacaktır. Örneğin; mükellef Ar-Ge kapsamında 100.000 TL'lik gayrimaddi hakka yönelik harcama yaptığını, 50.000 TL tutarında da Ar-Ge için demirbaş iktisap ettiğini ve bu varlığa ilişkin itfa süresinin 4 yıl olduğunu kabul edelim. Öncelikle alınan demirbaşın maliyet bedeli ile aktifleştirilmesi gerekmektedir. Hesap dönemi sonunda veya geçici vergi döneminde maliyet bedeli üzerinden %25 oranında amortisman hesaplanacak(yıllık 12.500 TL) ve ayrıca hakka yönelik 100.000 TL'lik tutarın toplamı beyanname üzerinden indirim konusu yapılacaktır. Mükellef toplamda 112.500 TL tutarı beyanname üzerinden indirim konusu yapmış olacaktır. Ayrıca bu harcamaların tamamının aktifleştirilmesi gerektiği unutulmamalıdır. Örneğimizde yer alan demirbaşın 5520'ye göre doğrudan Ar-Ge'de kullanılması gerekmekte iken 5746'ya göre kısmen de olsa kullanılması yeterlidir. Bu nedenle 5746'ya göre yapılan hesaplamalar kullanıldığı gün sayısına göre olacaktır.

İdarenin bu konuda görüşüne değinmek gerekirse;

Eskişehir Vergi Dairesi Başkanlığı(VDB) vermiş olduğu özalgede “*Şirketinizin, Ar-Ge merkezinde kullanmak üzere aldığı masa, sandalye, buzdolabı, kahve makinesi, su sebili vb. gibi demirbaşlara ilişkin ayrılan amortisman giderlerinin Ar-Ge harcaması kapsamında değerlendirilerek indirim konusu yapılması mümkün bulunmaktadır* (Eskişehir Vergi Dairesi Başkanlığı, 2011).”

Büyük Mükellefler VDB; “Şirketinizce yürütülen Ar-Ge ve yenilik faaliyetleri kapsamındaki harcamaların tamamı ilgili yılın kurumlar vergisi beyannamesinde kurum kazancının tespitinde indirim konusu yapılmasının yanı sıra "263. Araştırma ve Geliştirme Giderleri Hesabı"nda aktifleştirilmesi gerekmektedir.” Ar-Ge faaliyetleri neticesinde, tescil edilip edilememesine bağlı kalınsızın gayri maddi hak niteliğinde aktifleştirilmesi gereken bir kıymete ulaşılması halinde aktifleştirilen söz konusu harcamaların 333 Sıra No.lu VUK Genel Tebliği eki listenin "57. Araştırma ve Geliştirme Giderleri" sınıflandırması uyarınca beş yılda ve %20 amortisman oranı ile itfa edilmesi gerekmektedir (Büyük Mükellefler Vergi Dairesi Başkanlığı, 2013)” açıklamaları yapılmıştır.

Ar-Ge indirimi yönünden önemli olan Ar-Ge harcamasının yapılmış olmasıdır. Eğer kanun ve yönetmelik hükümleri kapsamına giren Ar-Ge ve yenilik faaliyetleri nedeniyle bir harcama yapılmış ise bu harcamanın gider veya maliyet olarak muhasebe kayıtlarında izlenmesinin Ar-Ge indirimi engelleyen bir yanı bulunmamaktadır (Kiraz, 2013: 60).

Tebliğ kapsamında mükelleflerin Ar-Ge projesi harcamalarını, işletmenin diğer faaliyetlerine ilişkin harcamalarından ayırarak, Ar-Ge indiriminin doğru hesaplanmasına imkân verecek şekilde muhasebeleştirmeleri gerekmektedir (Ar-Ge Faaliyetlerinin Desteklenmesine İlişkin Uygulama ve Denetim Yönetmeliği).

Maliye ve Sanayi Bakanlıkları tarafından 5746 sayılı kanunun uygulamasına ve denetimine ilişkin usul ve esasları düzenlemek üzere müşterek olarak çıkartılan Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerinin Desteklenmesine İlişkin Uygulama ve Denetim Yönetmeliği’nde de aynı hüküm yer almaktadır. Buradan hareketle ister 5520’den ister 5746’dan faydalanılsın Ar-Ge harcamalarının, işletmenin normal faaliyetlerinin dışında açıklığı sağlayacak şekilde ayrıca muhasebeleştirilmesi gerekmektedir.

4.4. Aktifleştirilen Ar-Ge Kıymetlerinin Devri, Diğer Kurumlardan Sağlanan Destekler ve İstisna Kazançlar

Ar-Ge çalışması yapan bazı kurumların, çalışmalar belli bir düzeye getirildiğinde veya kendi imkânları ile devam ettirilmesi mümkün olmadığı zamanlarda bu çalışmalarını devrettiği görülmektedir. Bu durumda henüz tamamlanmamış bir Ar-Ge projesinin, başka bir kuruma devredilmesi/satılması halinde aktifleştirilen tutarlar kazanç tutarının tespitinde maliyet unsuru olarak dikkate alınacaktır. Ar-Ge indirimi uygulamasında, henüz tamamlanmamış bir Ar-Ge projesinin başka bir kuruma satılması durumunda, Ar-Ge projesini devralan kurumun bu projeye ilişkin olarak ilave yaptığı harcamalar Ar-Ge indiriminden yararlanabilecek olup devreden kurumda yapılan Ar-Ge harcamaları için indirimden yararlanılması söz konusu olmayacaktır. Tamamlanmış bir Ar-Ge projesinin başka bir kuruma satılması durumunda ise Ar-Ge projesini devralan kurumun Ar-Ge indiriminden yararlanması söz konusu değildir (1 Seri No.lu Kurumlar Vergisi Uygulama Genel Tebliği).

Ar-Ge faaliyetinde bulunan mükelleflere, kamu kurum ve kuruluşları tarafından kredi veya hibe şeklinde destekler sağlanabilmektedir. Bu desteklerden yararlanan mükellefler kredi şeklinde geri ödemeli olarak aldıkları borçları herhangi bir gelir hesabına intikal ettirmeyeceklerdir. Ayrıca hibe olarak almış oldukları tutarları gelir hesaplarına kaydedeceklerdir. Daha sonra bu kaynaklardan yapmış oldukları harcamaları Ar-Ge indiriminin hesabında dikkate alınacaktır.

Kurumlar Vergisi Kanununun 5’inci maddesinin üçüncü fıkrasında, kurumların kurumlar vergisinden istisna edilen kazançlarına ilişkin giderlerinin veya istisna kapsamındaki faaliyetlerinden doğan zararlarının, istisna dışı kurum kazancından indirilmesinin kabul edilemeyeceği hüküm altına alınmış bulunmaktadır. Bu nedenle kazançları istisna kapsamına giren istisna uygulanacak kazancın elde edilmesine yönelik olarak yapılan harcamalar Ar-Ge indirimi kapsamında değerlendirilmeyecektir. Diğer bir ifadeyle, kazancına istisna uygulanacak Ar-Ge faaliyetleri için yapılan harcamalar dolayısıyla Ar-Ge indiriminden yararlanılması söz konusu değildir.

5. 5746 SAYILI KANUNA GÖRE AR-GE İNDİRİMİ

2008 yılında Ar-Ge ve yenilik yoluyla ülke ekonomisinin uluslararası düzeyde rekabet edebilir bir yapıya kavuşturulması için teknolojik bilgi üretilmesini, üründe ve üretim süreçlerinde yenilik

yapılmasını, ürün kalitesi ve standardının yükseltilmesini, verimliliğin artırılmasını, üretim maliyetlerinin düşürülmesini, teknolojik bilginin ticarileştirilmesini, rekabet öncesi işbirliklerinin geliştirilmesini, teknoloji yoğun üretim, girişimcilik ve bu alanlara yönelik yatırımlar ile Ar-Ge'ye ve yeniliğe yönelik doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ülkeye girişinin hızlandırılmasını, Ar-Ge personeli ve nitelikli işgücü istihdamının artırılmasını desteklemek ve teşvik etmek amacıyla 5746 Sayılı Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerinin Desteklenmesi Hakkında Kanun yürürlüğe girmiştir.

5746 sayılı kanunla Ar-Ge teşvikinde yeni bir dönem açılmıştır. 5746 sayılı kanun dikkate alındığında, Ar-Ge destekleri bakımından genel ve özel olmak üzere iki alan açılmıştır. Önceden beri GVK ve KVK kapsamında beyan edilen kazançtan Ar-Ge harcamalarının indirimi şeklinde mevcut olan genel destek uygulaması önemli ölçüde iyileştirilerek özel destek uygulamalarıyla da yeni bir sistem öngörülmüştür. Özel destek alanı, 5746 sayılı kanun kapsamında kalanlar açısından öngörülen vergisel ve vergi dışı desteklerden oluşmaktadır (Erdem, 2008: 117).

Vergisel destek olarak kurumlar vergisi, gelir vergisi, gelir vergisi stopaj ve damga vergisi, vergi dışı destek olarak ise işveren sigorta primi desteği mevcuttur. Ayrıca konumuzun dışında olan teknoloji girişim sermaye desteği, rekabet öncesi işbirliği projeleri desteği gibi farklı teşviklerde bulunmaktadır.

5.1. Ar-Ge Departmanı

5520 sayılı kanun kapsamında Ar-Ge indiriminden faydalanabilmek için ayrı bir Ar-Ge departmanı kurulması zorunlu olduğu halde bu kanuna göre Ar-Ge departmanı kurma zorunluluğu bulunmamaktadır.

5.2. Ar-Ge Harcama ve Giderleri

5746 sayılı kanunun denetim ve uygulama esaslarını belirlemek için Maliye ve Sanayi Bakanlıkları tarafından birlikte hazırlanan Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerinin Desteklenmesine İlişkin Uygulama ve Denetim Yönetmeliği'nde hangi harcamaların Ar-Ge harcaması olduğu belirtilmiştir. 1 Seri No.lu Kurumlar Vergisi Genel Tebliğinde ki hükümlere benzer düzenlemeler bulunmakla birlikte farklılıklar da mevcuttur.

Ar-Ge ve yenilik faaliyeti kapsamında değerlendirilen harcamalar aşağıda yer almaktadır (Ar-Ge Faaliyetlerinin Desteklenmesine İlişkin Uygulama ve Denetim Yönetmeliği):

İlk Madde ve Malzeme Giderleri: Her türlü doğrudan ilk madde, yardımcı madde, işletme malzemesi, ara mamul, yedek parça, prototip ve benzeri giderler ile 213 sayılı Vergi Usul Kanununa göre amortismanına tabi tutulması mümkün olmayan maddi kıymetlerin iktisabına ilişkin giderleri kapsar. Hammadde ve diğer malzeme stoklarından Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerinde fiilen kullanılan kısma ilişkin maliyetler Ar-Ge ve yenilik harcaması kapsamındadır. Bu nedenle, henüz Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerinde kullanılmamış olan hammadde ve diğer malzemelere ilişkin maliyet tutarlarının stok hesaplarında; kullanılan, satılan ya da elden çıkarılanların da stok hesaplarından mahsup edilmek suretiyle izlenmesi gerekir.

Amortismanlar: Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerinin yürütülmesi amacıyla iktisap edilen amortismanına tabi iktisadi kıymetler için ayrılan amortismanlardan oluşur. Ar-Ge ve yenilik faaliyeti dışında başka faaliyetlerde de kullanılan makine ve teçhizata ilişkin amortismanlar, bunların Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerinde kullanıldığı gün sayısına göre hesaplanır.

İşletmenin normal faaliyetleri ile Ar-Ge biriminde müşterek olarak kullandığı amortismanına tabi iktisadi kıymetlere 5520 sayılı kanun çerçevesinde kesinlikle pay verilmeyecektir, pay verilmesi durumunda da o kısma ait indirimden faydalanamayacaktır. Ancak 5746 sayılı kanunda ortak olarak kullanılan kıymetlerden, Ar-Ge faaliyetlerinde kullanıldığı gün sayısına göre Ar-Ge indiriminden faydalanılabilecek olması, bu kanunun avantajlarından birisidir.

Personel Giderleri: Kanun kapsamında gerçekleştirilen Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerinin yürütülmesi amacıyla çalıştırılan Ar-Ge personeliyle ilgili olarak tahakkuk ettirilen ücretler ile bu mahiyetteki giderlerdir. Tam zamanlı Ar-Ge personeli sayısının %10'unu aşmamak üzere, Ar-Ge ve

yenilik faaliyetlerine katılan ve bu faaliyetlerle doğrudan ilişkili destek personelinin ücretleri ile bu mahiyetteki giderler de personel gideri kapsamındadır. Kısmi çalışma hâlinde, personelin Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerine ayırdığı zamanın toplam çalışma zamanına oranı dikkate alınmak suretiyle bulunan ücret tutarları, Ar-Ge ve yenilik harcaması olarak dikkate alınır.

5520 sayılı kanun kapsamında, sadece nitelikli personelin ücret ile bu mahiyetteki giderlerinin indirimine tabi olup bunun dışında kısmi çalışanlar ile destek personelinin (vasıfsız işçi) ücretleri indirimine konu olmayacaktır. Buna rağmen 5746 personel açısından oldukça geniş indirim ve istisnalara yer vermiştir. Tam zamanlı olarak çalışan Ar-Ge personelinin %10'unu aşmayan destek personelinin ücretleri ile amortismanda olduğu gibi kısmi çalışmalardan da Ar-Ge'ye pay verilip indirim yapılabilecek olması 5746'nın bir diğer avantajıdır.

Genel Giderler: Mühürsüran Ar-Ge merkezlerinin elektrik, su, gaz, bakım-onarım, haberleşme, nakliye giderleri ile bu merkezlerde kullanılan makine ve teçhizata ilişkin bakım ve onarım giderleri gibi bu merkezlerde yürütölen faaliyetin devamlılığını sağlamak için yapılan giderleri kapsar. Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerine ilişkin sigorta giderleri, kitap, dergi ve benzeri bilimsel yayınlara ait giderler de bu kapsamdadır. Ancak, büro ve kırtasiye gibi sarf malzemelerine ilişkin giderler bu kapsamda değerlendirilmez. Bu giderlerin, Ar-Ge ve yenilik harcaması olarak değerlendirilebilmesi için Ar-Ge merkezinde fiilen kullanıldığının tespit ve tevsik edilmesi gerekmektedir. Çeşitli kıstaslara göre genel işletme giderleri üzerinden hesaplanacak paylar bu kapsamda değerlendirilmez.

Dışarıdan Sağlanan Fayda ve Hizmetler: Normal bakım ve onarım giderleri hariç olmak üzere, Ar-Ge ve yenilik faaliyetleriyle ilgili olarak işletme dışında yerli veya yabancı diğer kurum ve kuruluşlardan mesleki veya teknik destek alınması veya bunlara yaptırılan analizlerle ilgili olarak yapılan ödemelerle, bu mahiyetteki diğer ödemelerdir. Bu şekilde alınan danışmanlık hizmeti ve diğer hizmet alımlarına ilişkin harcamalar Ar-Ge ve yenilik harcaması kapsamında gerçekleştirilen toplam harcama tutarının %20'sini geçemez. 5520 sayılı kanunda kapsamında %20 şartı bulunmamaktadır.

Vergi, Resim ve Harçlar: Doğrudan Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerine ilişkin olan ve 31.12.1960 tarih ve 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu ile 13.06.2006 tarih ve 5520 sayılı Kurumlar Vergisi Kanununa göre gelir veya kurumlar vergisi matrahının tespitinde gider olarak dikkate alınabilen vergi, resim ve harçları kapsar. Doğrudan Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerinin yürütöldüğü taşınmazlar için ödenen vergiler, Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerinde kullanılmak üzere ithal edilen mallarla ilgili gümrük vergileri ile benzeri vergi, resim ve harçlar bu kapsamdadır.

Burada dikkat edilmesi gereken husus, 5746 sayılı kanun kapsamında finansman giderleri için herhangi bir hüküm olmamasıdır. Yani Ar-Ge faaliyetleri için finansman giderlerine katlanılması durumunda 5520 kapsamında indirimine konu edilebilecek iken 5746 kapsamında indirim yapılamayacaktır. 5520 sayılı kanun Ar-Ge finansman giderleri fazla olan mükellefler açısından 5746'ya göre daha avantajlıdır.

Kavramların birbirine yakın olması anlatımı ve anlamayı zorlaştırmaktadır. Bu yüzden şu açıklamanın yapılması gerekmektedir. 5746 sayılı kanun kapsamında Ar-Ge harcamasına finansman temin edilmesi durumunda finansman giderleri indirim konusu yapılamazken genel gider olarak dikkate alınabilmelidir. Burada Ar-Ge indirimi olarak anlatılan hususun mükelleflere ek bir indirim imkanı sağladığı unutulmamalıdır. Zaten mükellefler bu kapsamdaki harcamalarını gider veya amortisman yolu ile itfa etmeleri gerekmektedir. 5520 ve 5746 kapsamında indirim yapılamamasından kasit ek indirim imkânından faydalanılamayacağı anlamına gelmektedir.

5.3. Ar-Ge Departmanı Harcamalarının Muhasebeleştirilmesi

Çalışmamızın dördüncü bölümünde aynı başlık altında 5520 için anlatılan muhasebe kayıtları 5746 için de geçerlidir. Ancak farklılık arz eden birkaç husus bulunmaktadır.

5520'de gayrimaddi hakka yönelik olmayan ve Vergi Usul Kanunu'na göre aktifleştirilmesi gerekmeyen tutarlar doğrudan gider yazılabilmekte iken 5746'da bu yönde bir hüküm bulunmadığı için tüm harcamaların aktifleştirilmesi gerektiğini söyleyebiliriz. Ayrıca aktifleştirilen bu tutarlar VUK'un

amortisman hükümleri çerçevesinde proje tamamlandıktan sonra itfa edilecektir. Dolayısıyla 5520 için anlatılan muhasebe kayıtları, doğrudan giderleştirme hariç 5746 için de geçerlidir.

Projelerin tamamlanmasına zorunlu nedenlerle imkân kalmaması veya projenin başarısızlıkla sonuçlanması nedeniyle iktisadi kıymet oluşmaması hâllerinde, Ar-Ge ve yenilik faaliyeti kapsamında yapılan ve önceki yıllarda aktifleştirilmiş olan tutarlar doğrudan gider yazılır. Aynı hüküm 5520 içinde geçerlidir.

5.4. Aktifleştirilen Ar-Ge Kıymetlerinin Devri, Diğer Kurumlardan Sağlanan Destekler ve İstisna Kazançlar

Tamamlanmamış veyahut tamamlanmış Ar-Ge ve yenilik projesinin devredilmesi halleri için çalışmamızın dördüncü bölümünde aynı başlık altında yapılan açıklamalar geçerlidir.

Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerine ilişkin olarak kamu kurum ve kuruluşları, kanunla kurulan vakıflar ile uluslararası fonlardan alınan destekler özel bir fon hesabında tutulur. Bu fonda yer alan tutarlar, Gelir Vergisi Kanunu ve Kurumlar Vergisi Kanununa göre vergiye tabi kazancın tespitinde gelir, Ar-Ge indirimi tutarının tespitinde Ar-Ge harcaması olarak dikkate alınmaz. Bu şekilde sağlanan karşılıksız fonlardan yapılan harcamalar, yapıldığı yere göre doğrudan gider ya da amortisman tabi iktisadi kıymet olarak muhasebeleştirilir. Bu hesabın elde edildiği hesap dönemini izleyen 5 yıl içinde sermayeye ilave dışında herhangi bir şekilde başka bir hesaba nakledilmesi veya işletmeden çekilmesi hâlinde, zamanında tahakkuk ettirilmeyen vergiler vergi zıyaı cezası ve gecikme faiziyle birlikte işletmeden tahsil edileceği yönetmelik ile hüküm altına alınmıştır. 5520’de hibe yoluyla sağlanan desteklerin gelir olarak kaydedileceği yapılan harcamaların ise Ar-Ge indirimine konu edilebileceği belirtilmiştir.

Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerinde bulunanların, kamu kurum ve kuruluşları, kanunla kurulan vakıflar ile uluslararası fonlardan aldıkları geri dönüşlü destekler, hibe kapsamına girmeyecektir. Bunlar 5520’de olduğu gibi borç mahiyetindeki tutarlar olup herhangi bir gelir hesabına intikal ettirilmeyecektir. Ayrıca bu borçlardan yapılan harcamalar Ar-Ge indirimine konu olabilirken finansman giderlerinin 5746’da indirim konu edilemeyeceğinin unutulmaması gerekmektedir.

6. 5520 VE 5746 KAPSAMINDA AR-GE İNDİRİMİ İÇİN ÖZELLİK GÖSTEREN DİĞER HUSUSLAR

5746’ya göre Ar-Ge indirimi: Teknoloji merkezi işletmelerinde, Ar-Ge merkezlerinde, kamu kurum ve kuruluşları ile kanunla kurulan veya teknoloji geliştirme projesi anlaşmaları kapsamında uluslararası kurumlardan ya da kamu kurum ve kuruluşlarından Ar-Ge projelerini desteklemek amacıyla fon veya kredi kullanan vakıflar tarafından, uluslararası fonlarca desteklenen Ar-Ge ve yenilik projelerinde, rekabet öncesi işbirliği projelerinde ve teknogirişim sermaye desteklerinden yararlananlarca gerçekleştirilen Ar-Ge ve yenilik harcamalarının tamamı ile 500 ve üzerinde tam zaman eşdeğer Ar-Ge personeli istihdam eden Ar-Ge merkezlerinde ayrıca o yıl yapılan Ar-Ge ve yenilik harcamasının bir önceki yıla göre artışının yarısı, 5520 sayılı Kurumlar Vergisi Kanununun 10’uncu maddesine göre kurum kazancının ve 193 sayılı Gelir Vergisi Kanununun 89’uncu maddesi uyarınca ticari kazancın tespitinde indirim konusu yapılır. Kazancın yetersiz olması nedeniyle ilgili hesap döneminde indirim konusu yapılamayan tutar, sonraki hesap dönemlerine devredilir. Devredilen tutarlar, takip eden yıllarda 213 sayılı VUK’a göre her yıl belirlenen yeniden değerlendirme oranında artırılarak dikkate alınır.

5746 sayılı Kanun çerçevesinde kurulan Ar-Ge merkezlerinde, 500 ve üzerinde tam zaman eşdeğer Ar-Ge personeli istihdam edilmesi halinde, geçici vergi dönemleri sonu itibarıyla gerçekleştirilen Ar-Ge ve yenilik harcamalarının toplam tutarının, bir önceki yıla göre yapılan Ar-Ge ve yenilik harcamalarının toplam tutarı ile kıyaslanması sonucu ortaya çıkan artışın yarısı, kurum kazancının tespitinde indirim konusu yapılması mümkündür (Ankara Vergi Dairesi Başkanlığı, 2011). Böylece ek indirim imkânından geçici vergi dönemleri itibarıyla de yararlanılabilecektir.

5746 sayılı kanun kapsamındaki indirim, istisna, destek ve teşviklerden yararlananlar; 193 sayılı Kanunun 89’uncu maddesinin birinci fıkrasının (9) numaralı bendi, 5520 sayılı Kanunun 10’uncu maddesinin birinci fıkrasının (a) bendi hükümlerinden ayrıca yararlanamazlar. Bu Kanunda öngörülen

şartların ihlali veya teşvik ve destek unsurlarının amacı dışında kullanılması halinde, zamanında tahakkuk ettirilmemiş vergiler yönünden vergi ziyayı doğmuş sayılır. Sağlanan vergi dışı destekler ise 6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun hükümlerine göre ve gecikme zammı uygulanmak suretiyle tahsil edilir.

5520 sayılı Kurumlar Vergisi Kanununun 10'uncu maddesinin birinci fıkrasının (a) bendinde Ar-Ge indirimi müessesesi düzenlenmiştir. Anılan maddede 5746 sayılı Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerinin Desteklenmesi Hakkında Kanunun 5'inci maddesiyle yapılan değişiklikle, araştırma ve geliştirme harcamaları üzerinden hesaplanacak Ar-Ge indirimi oranı %40'tan %100'e çıkarılmıştır. Anılan Kanun 01.04.2008 tarihinde yürürlüğe girmiş bulunmaktadır. Buna göre, mükelleflerin, münhasıran yeni teknoloji ve bilgi arayışına yönelik araştırma ve geliştirme faaliyetleri çerçevesinde, işletmeleri bünyesinde 2008 hesap döneminden itibaren yaptıkları harcamaların %100'ünü beyanname üzerinden hesaplanan kurum kazancından indirebileceklerdir. Kazancın yetersiz olması nedeniyle ilgili hesap döneminde indirim konusu yapılamayan tutar, sonraki hesap dönemlerine endeksleme yapılmaksızın devredilir. Haksız yere indirim konusu yapılan bir tutar bulunursa vergi ziyayı cezası ve gecikme faizi ile mükelleften aranacaktır.

Bir örnek vermek gerekirse: Tam mükellef kurum XC Limited Şirketi yolcu uçağı üretimi alanında faaliyet göstermektedir. 5520 sayılı kanunda yer alan Ar-Ge indiriminden faydalanmak için kurmuş olduğu Ar-Ge departmanında Ar-Ge çalışmaları yapmaktadır. Mükellef kurumun 2014 yılı kurumlar vergisi beyan özeti aşağıdaki gibidir.

Tablo 4. XC Limited Şirketi Kurumlar Vergisi Beyan Özeti

Ticari Bilanço Karı	1.300.000
Kanunen Kabul Edilmeyen Giderler	50.000
Kar ve İlaveler Toplamı	1.350.000
Mahsup Edilecek Geçmiş Yıl Zararları	150.000
Yurtiçi İştirak Kazançları(KVK 5/1-a)	100.000
Ar-Ge Harcaması	250.000
Kurumlar Vergisi Matrahı	?
Hesaplanan Kurumlar Vergisi	?

Kurum 2014 yılında aktifleştirilmesi gerekmeyen 10.000 TL'lik, aktifleştirilmesi gereken 240.000 TL'lik olmak üzere toplamda 250.000 TL Ar-Ge harcaması yapmıştır. Bu durumda kurum yıl içerisinde yapmış olduğu 10.000 TL harcamayı doğrudan giderleştirmiş, ayrıca 240.000 TL'lik tutarı amortisman yoluyla itfa etmek üzere 263. Ar-Ge Harcamaları hesabında aktifleştirmiştir. Mevzuata uygun yapılan harcamalar için 2014 yılında 250.000 TL'lik Ar-Ge indirimine hak kazanılmıştır.

İster 5746 ister 5520'den faydalanılsın öncelikle kazancın yeterli olması gerekmektedir. Bunun için ticari bilanço karından, geçmiş yıl zararları ve yurtiçi iştirak kazançları düşüldükten sonra kazancın bulunması halinde Ar-Ge indirimi yapılması yerinde olacaktır. Örneğimize göre bu tutarların toplamı olan 250.000 TL ticari bilanço karından düşüldüğü takdirde, indirime esas tutar 1.100.000 TL olacaktır. Kazanç yeterli olduğuna göre %100 oranında hesaplanan 250.000 TL tutarında Ar-Ge indirimi matrahtan düşülecek ve böylece kurumlar vergisi matrahına ulaşılacaktır. 850.000 TL'lik matrah üzerinden %20 oranı esas alınarak 170.000 TL kurumlar vergisi hesaplanacaktır. Ar-Ge indirimi yoluyla 250.000 x %20=50.000 TL'lik vergi avantajı sağlanmıştır. Ayrıca gayrimaddi bir hak elde edilmesi durumunda aktifleştirilen tutarlar amortisman yoluyla itfa edilecek, proje sonuçlandırılmaz veya her hangi bir hak elde edilemezse aktifleştirilen tutarların tamamı ilgili yılda gider yazılacaktır.

Tablo 5. 5520 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu ile 5746 Sayılı Ar-Ge Faaliyetlerinin Desteklenmesi Hakkındaki Kanun'un Karşılaştırılması

	5520 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu'na Göre Ar-Ge	5746 Sayılı Ar-Ge Faaliyetlerinin Desteklenmesi Hakkında Kanun'a Göre Ar-Ge
İndirimden Faydalanabilecekler	Ar-Ge faaliyetinde bulunan kurumlar vergisi mükellefleri	<ul style="list-style-type: none"> ❖ Teknoloji ve Ar-Ge Merkezlerinde ❖ Kamu Kurum ve Kuruluşları İle Kanunla Kurulan Vakıflar Tarafından veya Uluslararası Fonlarca Desteklenen Ar-Ge ve Yenilik Projelerinde ❖ Rekabet Öncesi İşbirliği Projelerinde ❖ Teknogirişim Sermaye Desteklerinden Yararlananlar
Gelecek Yıllar İtibariyle İndirim	Kanun yürürlükte bulunduğu sürece(Sınırsız)	31.12.2023 tarihine kadar
İndirim Tutarı	%100 (31.12.2023'ten sonra %40)	%100
Ek İndirim Hakkı	Bulunmamaktadır.	500 ve üzeri tam zamanlı Ar-Ge personeli çalıştıran Ar-Ge merkezlerinde ilgili yıla ait Ar-Ge harcamasının geçmiş yıla göre artışının %50'si ayrıca indirilir.
Kazanç Yetersizliği Nedeniyle Artan İndirim Tutarının Devri	Artan tutar bir sonraki yıla devreder.	Artan tutar, bir sonraki yıla VUK'un yeniden değerlendirme oranında artırılmak(endekslenmek) suretiyle devreder.
Kamu Kurum ve Kuruluşlarından Hibe Yoluyla Sağlanan Destekler	Gelir olarak kaydedilir. Matraha dahil edilir. Ar-Ge harcaması kapsamında değerlendirilir.	5 yıl özel bir fon hesabında tutulur. Sermayeye ilave dışında kullanılması durumunda vergilendirilir. Matraha dahil edilmez. Ar-Ge harcaması olarak değerlendirmez, harcamanın yapıldığı yere göre gider veya amortisman yolu ile itfa edilir.
Ortak Giderler	Pay verilemez.	Pay verilebilir.
Genel Giderler	Elektrik, su, gaz, bakım, onarım, haberleşme vb. Ar-Ge faaliyetlerinin devamlılığını sağlamak için katılan ve fiilen kullanıldığı tespit ve tevsik edilen harcamalar kapsam dâhilindedir. Çeşitli kıstaslara göre dağıtım anahtarı kullanılarak tespit edilen harcamalar kapsam dışındadır.	5520'deki hüküm aynen geçerli olmakla birlikte ayrıca büro ve kırtasiye gibi sarf malzemelerine ilişkin giderler bu kapsamda değerlendirilmez.
İlk Madde ve Malzeme Giderleri	Her türlü doğrudan ilk madde, yardımcı madde, işletme malzemesi, ara mamul, yedek parça, prototip ve benzeri giderler ile amortismanına tabi tutulması mümkün olmayan maddi ve gayrimaddi kıymetlerin iktisabına ilişkin giderler. Ar-Ge harcamasında fiilen kullanılan kıymetler için indirimden faydalanılabilir.	5520'deki hüküm geçerlidir. Ancak amortismanına tabi tutulamayan gayrimaddi kıymetler kapsam dışıdır.
Amortismanlar	Doğrudan Ar-Ge faaliyetlerinde kullanılan bina, makine tesis ve cihazlar, taşıtlar, döşeme ve demirbaş gibi maddi ve maddi olmayan duran varlıklar için ayrılan amortisman ve tükenme paylarından oluşur. Diğer taraftan, iktisadi kıymetin münhasıran Ar-Ge	Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerinin yürütülmesi amacıyla iktisap edilen amortismanına tabi iktisadi kıymetler için ayrılan amortismanlardan oluşur. Ar-Ge ve yenilik faaliyeti dışında başka faaliyetlerde de kullanılan makine ve teçhizata ilişkin amortismanlar, bunların Ar-

5520 ve 5746 Sayılı Kanunlar Çerçevesinde AR-GE Harcamalarının...

	faaliyetlerinde kullanılması ve bu kullanımın sürekli olması gerekmektedir. Ar-Ge departmanı dışında başka faaliyetlerde de kullanılan iktisadi kıymetlere ilişkin amortismanlar Ar-Ge harcaması kapsamında değildir.	Ge ve yenilik faaliyetlerinde kullanıldığı gün sayısına göre hesaplanır.
Personel Harcamaları	Ar-Ge faaliyetlerinin yürütülmesi amacıyla çalıştırılan ve faaliyetin gerektirdiği nitelikte personel ile ilgili olarak tahakkuk ettirilen ücretler ile bu mahiyetteki giderlerdir. İşletmenin Ar-Ge departmanında çalıştırılan hizmetliler ve benzeri vasıfsız personel ile Ar-Ge departmanına tahsis edilmemiş olup günün bir kısmında Ar-Ge departmanında çalışan personele ödenen ücretler bu kapsamda değerlendirilmeyecektir.	Kanun kapsamında gerçekleştirilen Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerinin yürütülmesi amacıyla çalıştırılan Ar-Ge personeliyle ilgili olarak tahakkuk ettirilen ücretler ile bu mahiyetteki giderlerdir. Tam zamanlı Ar-Ge personeli sayısının %10'unu aşmamak üzere bu faaliyette çalışan destek personelinin ücretleri dâhildir. Kısmi çalışma halinde oranlama yapılarak Ar-Ge indiriminden yararlanılabilir.
Dışarıdan Sağlanan Fayda ve Hizmetler	Normal bakım ve onarım giderleri hariç Ar-Ge faaliyetleriyle ilgili olarak işletme dışında yerli veya yabancı diğer kurum ve kuruluşlardan mesleki veya teknik destek alınması veya bunlara yaptırılan analizlerle ilgili olarak yapılan ödemelerle, bu mahiyetteki diğer ödemelerdir.	Normal bakım ve onarım giderleri hariç olmak üzere, Ar-Ge ve yenilik faaliyetleriyle ilgili olarak işletme dışında yerli veya yabancı diğer kurum ve kuruluşlardan mesleki veya teknik destek alınması veya bunlara yaptırılan analizlerle ilgili olarak yapılan ödemelerle, bu mahiyetteki diğer ödemelerdir. Toplam Ar-Ge harcamasının %20'sini geçemez.
Vergi, Resim ve Harçlar	Doğrudan Ar-Ge faaliyetlerine ilişkin olan ve kurumlar vergisi matrahının tespitinde gider olarak dikkate alınan aynı vergi, resim ve harçları kapsar. Doğrudan Ar-Ge faaliyetlerinin yürütüldüğü taşınmazlar için ödenen vergiler, Ar-Ge projesinde kullanılmak üzere ithal edilen mallarla ilgili gümrük vergileri ile benzeri vergi, resim ve harçlar bu kapsamdadır.	Doğrudan Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerine ilişkin olan ve Gelir ve Kurumlar Vergisi Kanunlarına göre gelir veya kurumlar vergisi matrahının tespitinde gider olarak dikkate alınabilen vergi, resim ve harçları kapsar. Doğrudan Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerinin yürütüldüğü taşınmazlar için ödenen vergiler, Ar-Ge ve yenilik faaliyetlerinde kullanılmak üzere ithal edilen mallarla ilgili gümrük vergileri ile benzeri vergi, resim ve harçlar bu kapsamdadır.
Finansman Giderleri	Ar-Ge projesi bazında yerli, yabancı ve uluslararası kurumlardan temin edilen kredilere ilişkin finansman giderleridir.	Finansman giderleri indirim konusu yapılamaz.
Ücretlerde Gelir Vergisi Stopaj Teşviki⁵	Bulunmamaktadır.	Kamu personeli hariç, Ar-Ge ve destek personelinin bu görevleri ile ilgili elde ettikleri ücretlerinin doktoralı personel için %90'ı, diğer personel için %80'i gelir vergisinden müstesnadır.
Ücretlerde SGK İşveren Prim Teşviki	Bulunmamaktadır.	Kamu personeli hariç, ar-ge ve destek personelinin Ar-Ge faaliyetleri kapsamındaki çalışmalarını nedeniyle elde ettikleri ücretleri üzerinden hesaplanan sigorta primi işveren hissesinin yarısı her bir personel için 5 yıl süreyle SGK primlerinden istisnadır.

⁵ 5746 sayılı Kanun uyarınca Ar-Ge Merkezi belgesi alabilmek için Ar-Ge merkezlerinde en az otuz (daha önce elli) tam zaman eşdeğer Ar-Ge personeli istihdam edilmesi zorunludur. Bu nedenle, gelir vergisi stopajı teşvikinden yararlanmak için Ar-Ge merkezlerinde en az 30 tam zaman eşdeğer Ar-Ge personeli istihdam edilmesi gerekmektedir. Ar-Ge merkezleri dışında, gelir vergisi stopajı teşvikinden yararlanmak için personel sınırlaması bulunmamaktadır. (2014/6400 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi, 18.06.2014 Tarihli 29034 Sayılı Resmi Gazete)

KDV İstisnası	Bulunmamaktadır.	Bulunmamaktadır.
Damga Vergisi İstisnası	Bulunmamaktadır.	Kanun kapsamındaki her türlü Ar-Ge ve yenilik faaliyetleriyle ilgili olarak düzenlenen kâğıtlar damga vergisinden müstesnadır.
İstisna/İndirim Kapsamındaki Kazançların Dağıtılması Halinde Vergi Tevkifatı	Dağıtılan kar payları üzerinden dağıtım yapılan kişi/kuruma göre GVK 94/KVK 15/KVK 30 kapsamında tevkifat yapılacaktır.	Dağıtılan kar payları üzerinden dağıtım yapılan kişi/kuruma göre GVK 94/KVK 15/KVK 30 kapsamında tevkifat yapılacaktır.
Kazancına İstisna Uygulanacak Ar-Ge Faaliyetleri	Kazancına istisna uygulanacak Ar-Ge faaliyetleri için yapılan harcamalar dolayısıyla Ar-Ge indirimi hesaplanmaz.	5520'deki hüküm geçerlidir.
TÜBİTAK Onayı	Destek yapılan kurum tarafından yönetmelikte belirtilen rapor ve belgelerin onaylanması yeterli olup ayrıca projenin TÜBİTAK tarafından onaylanması şartı bulunmamaktadır. Ancak uluslararası Ar-Ge işbirliği programları fonlarından mali olarak desteklenen Ar-Ge ve yenilik projeleri için ise TÜBİTAK tarafından onaylanmış olması gerekir.	TÜBİTAK'ın projeyi onaylaması şarttır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sonuç olarak 5746 sayılı kanun sağladığı teşvikler açısından 5520'ye göre daha avantajlı görünmektedir. Ancak mükellef bazında bakıldığı zaman avantajlı kısımlar değişiklik gösterebilir. Bu nedenle hangi kanundan faydalanılacağı tamamen mükellefin olağan durumuna bağlıdır.

Geçmişten günümüze Türkiye'de çok fazla ilgi görmeyen Ar-Ge, dünyadaki gelişmelere paralel olarak yakın zamanda gündemin önemli başlıklarından birisi olmuştur. Son yıllarda gelişen kalkınan ülkeler incelendiğinde bunun temelinde yenilik, teknoloji, girişimcilik, inovasyon gibi olguların yattığı görülmektedir. Buradan hareketle Türkiye ve gelişmekte olan ülkeler bilim çağında geleneksel yöntemlerle yapılan işler ile kalkınmanın ve gelişmenin sağlanamayacağını farkına varıp kaynaklarını hızla yenilik ve teknolojiye ayırmaya yönelmişlerdir. Örneğin; tarım yapılıyorsa en iyi, en yeni, en verimli tarımsal yöntemlerin keşfedilmesi, yapılan araştırmaların desteklenmesi gerektiğinin farkına varılmıştır. Kısaca bahsetmek gerekirse ABD, Almanya, Japonya gibi ülkeler uzun yıllar önce bu potansiyeli harekete geçirmiş ve getirilerinden fazlaca yararlanmışlardır. Bunlar içerisinde son yıllarda bilgisayar, akıllı telefon, mikroçip alanında kendisini geliştiren ve neredeyse piyasayı ele geçiren Güney Kore, Singapur, Finlandiya gibi ülkeler öne çıkmıştır. Ar-Ge harcamalarının ne kadar önemli olduğu bu ülkelerin hızlı gelişim ve kalkınmaları ile kanıtlanmıştır. Bu yüzden Ar-Ge, bilim, teknoloji alanında verilecek en küçük destek bile ülkenin ekonomisi, kalkınması ve geleceği açısından büyük önem arz etmektedir.

Kalkınmanın temel dinamiklerinden birisi olan Ar-Ge yatırımları ülkemizde oldukça yetersizdir. Gelir ve kurumlar vergisi mükellefleri tarafından yapılan Ar-Ge yatırım ve harcamalarını artırmak adına 2008 yılından önce Kurumlar Vergisi Kanununda %40 oranında olan Ar-Ge indirimi 5746 sayılı kanunla birlikte %100'e yükseltilmiştir. Ayrıca yeni kanun birçok teşvik ve istisnayı beraberinde getirmiştir. Ülkemizde yetersiz olan Ar-Ge harcamaları payının artması için önemli olan bu düzenlemelerin hızla artırılması ve teşvik edilmesi gerekmektedir. Şimdiye kadar yeterince destekleme yapılmadığı veya yapılmadığı için oldukça geri kalmış olan bu alanda bir öncü kurum/kuruluşa ihtiyaç duyulmaktadır. TÜBİTAK ve benzeri kurumlar bu öncülüğü yapabilecek niteliktedir. Bunun için Devlet-Üniversite-Sanayi işbirliğinin kurulması ve bağlarının kuvvetlendirilmesi gerekmektedir. Yüzlerce üniversite

mezunu ve genç nüfus barındıran ülkemizin beyin göçü/göçleri vermek yerine her türlü destek ve teşviki sağlayıp ters beyin göçünü başlatması, var olan potansiyeli harekete geçirerek azami oranda faydalanması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Altuncu, H. , Kütük Z. ve Akdağ Y. (2014), *Vergisel İşlemlerin Muhasebeleştirilmesi*, Vergi Müfettişleri Derneği, Ankara.

Dünya Bankası, World Development Indicators, Science&Technology.

Erdem, T. (2008), Ar-Ge Teşvik Uygulamasında Yeni Dönem, *Maliye ve Sigorta Yorumları*, Sayı: 510.

Göçer, İ. (2013), Ar-Ge Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Dış Ticaret Dengesi ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri, *Maliye Dergisi*, 165 (2), ss.215-240.

Griffith, R. (2000), How Important is Business R&D for Economic Growth and Should the Government Subsidise it?, *The Institute for Fiscal Studies Briefing Note No. 12*, London.

Guellec, D. & Potterie, B.P. (2001), R&D and Productivity Growth: Panel Data Analysis of 16 OECD Countries, *OECD Economic Studies*, No.33, 2001/II, pp.103-126.

Kiraz, A. (2013), Kurumlarda “Ar-Ge İndirimi” Uygulamasında Dikkat Edilecek Hususlar, *Vergi Sorunları Dergisi*, Sayı: 295, ss.45-64.

Kurtoğlu, Y. (2014), Orta Gelir Tuzağından Çıkış, *Ekonomik Yaklaşım*, 25(90), ss.71-90.

OECD. (2002). Science, Technology and Innovation Indicators in Changing World; Responding to Policy Needs.

Önder, R. (2015), Gelişmekte Olan Ülkeler ve Yapısal Maliye Tartışması, *Vergi Raporu Dergisi*, Sayı: 188, ss. 65-94.

Pessoa, A. (2010), R&D and Economic Growth: How Strong Is the Link?, *Economic Letters*, 107, pp.152-154.

Pohjola, M. (2000), Information Technology and Economic Growth: A Cross-Country Analysis, *WIDER Working Papers No.173*, World Institute for Development Economics Research, 1-20.

Romer, P.M. (1986), Increasing Returns and Long-Run Growth, *The Journal of Political Economy*, 94(5), pp.1002-1037.

Romer, P.M. (1990), Endogenous Technological Change, *The Journal of Political Economy*, 98(5), pp.71-102.

Samimi, A. J. & Alerasoul, S. M. (2009), R&D and Economic Growth: New Evidence from Some Developing Countries, *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 3 (4), pp.3464-3469.

Solow, R.M. (1957), A Contribution to the Theory of Economic Growth, *Quarterly Journal of Economics*, 70, pp.65-79.

Sylwester, K. (2001), R&D and Economic Growth, *Knowledge, Technology, &Policy*, 13 (4), pp.71-84.

Tokay, H. (2002), Araştırma ve Geliştirme Maliyetlerinin TMS-15’e Göre Muhasebeleştirilmesi, *Yaklaşım Dergisi*, Sayı:120, ss.50-57.

Tuncer, S. (2010), *Türkiye’de Ar-Ge Teşvikleri ve Uygulaması*, Yaklaşım Yayıncılık, Ankara.

Ulku, H. (2004), R&D, Innovation, and Economic Growth: An Empirical Analysis, *IMF Working Paper*, 04/185.

World Economic Forum http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf

World Economic Forum, The Global Competitiveness Report 2013–2014.

Yıldız, A. (2015), Orta Gelir Tuzağı ve Orta Gelir Tuzağından Çıkış Stratejileri, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 25, Sayı: 2, ss.155-170.

Yıldız, A. M. (2010), *Teknokent ve Ar-Ge Teşvik Rehberi*, Ankara SMMM Odası, Yayın No:75, Ankara.

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 2017-27/1

5520 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu.

5746 Sayılı Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerinin Desteklenmesi Hakkında Kanun.

Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerinin Desteklenmesine İlişkin Uygulama ve Denetim Yönetmeliği.

1 Seri No.lu Kurumlar Vergisi Genel Tebliği.

1 Seri No.lu 5746 Sayılı Kanun Genel Tebliği.

18.06.2014 Tarihli 29034 Sayılı Resmi Gazete, 2014/6400 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi.

Ankara Vergi Dairesi Başkanlığı, B.07.1.GİB.4.06.18.02-32Mük.257-7913-275 Sayılı, 21.02.2012 Tarihli Özelge.

Ankara Vergi Dairesi Başkanlığı, B.07.1.GİB.4.06.16.012010KVK107677 Sayılı, 29.08.2011 Tarihli Özelge.

Büyük Mükellefler Vergi Dairesi Başkanlığı, 64597866VUK31327 Sayılı, 19.02.2013 Tarihli Özelge.

Eskişehir Vergi Dairesi Başkanlığı, B.07.1.GİB.4.26.15.01KVK492841 Sayılı, 13.06.2011 Tarihli Özelge.

http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf (Erişim Tar: 13.05.2015).

<http://www.utb.org.tr/makaleler/arge-nedir-nasil-yapilmalidir.html> (Erişim Tarihi: 15.05.2015).

<http://www.kanitymm.com.tr/makale/2008-01%20YAKLASIM%20ARGE%20INDIRIMI%20VE%20MUHASEBESI.pdf> (Erişim Tarihi: 20.05.2015).

SOSYAL BİLİM PARADİGMALARI ÇERÇEVESİNDE ÇEVRE SOSYOLOJİSİ'NİN KURAMLARI VE KAVRAMLARI

*Theories and Concepts of Environmental Sociology in the Framework of Social Sciences
Paradigms*

Çağrı ERYILMAZ¹

ÖZET

1970'lerde çevre sorunlarının gündeme gelmesi nedeniyle çevre-toplum etkileşimini inceleyen ayrı bir alan olarak ortaya çıkan Çevre Sosyolojisi henüz sosyoloji disiplini içinde kendini yeterince kabul ettirememiştir. Bu makalenin amacı, Çevre Sosyolojisi'nin kuramsal ve kavramsal çeşitliliği ile sosyolojik niteliğini ortaya koymaktır. Buna göre ideal tip biçimindeki sosyal bilim paradigmaları çerçevesinde, son kırk yıl içinde gelişen Çevre Sosyolojisi'nin kuramları ve kavramları sınıflandırılarak açıklanmıştır. Sonuç olarak, toplumsal düzeni koruyarak çevre sorunlarını çözme amacındaki Sosyo-ekonomik Metabolizma, İnsan Ekolojisi, ÇÖNT Modeli, Çevrenin Rekabet Eden İşlevleri, Ekolojik Modernleşme ve Dünya Devleti Yaklaşımları Pozitif Sosyal Bilim Paradigmasına girmektedirken bireyin ve toplumun çevre algısını öne çıkaran Aktör-İlişkiler Ağı Kuramı ve Yeniden İnşacılık yaklaşımı Yorumlayıcı Sosyal Bilim paradigmasına yakın durmaktadır. Çevre sorunlarına toplumsal eşitsizlik perspektifinden yaklaşan Kapitalizmin İkinci Çelişkisi, Dünya Sistemi, Çevresel Adalet, Toplumsal Ekoloji, Ekofeminizm, Derin Ekoloji, Koşu Bandı Üretimi ve Risk Toplumu kuramları ise Eleştirel Sosyal Bilim paradigmasına girmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Çevre Sosyolojisi, Çevre, Kuramlar, Paradigmalar, Sınıflandırma

ABSTRACT

Environmental Sociology, which was established as a separate area examining environment-society relations as environmental problems came into question in 1970s, is not accepted in sociology tradition enough. This paper aims to show theoretical diversity and sociological essence of Environmental Sociology. Hence, leading theories and concepts of Environmental Sociology developed in last forty years are classified according to social science paradigms that are ideal types. As a result, Socio-economic Metabolism, Human Ecology, POEM Model, Competing Functions of Environment, Ecological Modernization and World Society approaches aiming to solve environmental problems while preserving social order fit into Positive Social Science Paradigm. Actor-Network Theory and Constructionism focusing on the perception of environment falls into Interpretative Social Science Paradigm. Second Contradiction of Capitalism, World System, Environmental Justice, Social Ecology, Ecofeminism, Deep Ecology, Treadmill of Production and Risk Society theories approaching environmental problems through social justice frameworks are part of Critical Social Science Paradigm.

Keywords: Environmental Sociology, Environment, Theories, Paradigms, Classification

1. GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ekonomik kalkınma döneminde, endüstrileşme ve kentleşme nedeniyle ortaya çıkan çevre sorunları nihayet sosyolojinin ilgisini toplum-çevre etkileşimine çekebilmişti. Gelişmiş ülkelerde yükselen çevreci hareketin ve uluslararası alanda sağlanan meşruiyetin de etkisiyle Çevre Sosyolojisi 1970'lerde ortaya çıktı. Ancak 40 yıl sonra geriye bakıldığında, çevre sorunları küresel iklim değişikliği örneğinde tüm dünyayı tehdit ederken Çevre Sosyolojisi disiplinin yeterince gelişemediği görülmektedir. Sosyolojinin kuruluş geleneğinde yer alan toplumu ancak toplumsal değişkenlerle açıklama çabası, toplum-çevre etkileşimini incelemeyi zorlaştırmaktadır. Yine de çevreci hareketler örneğinde olduğu gibi toplum-çevre etkileşimi, hem sosyoloji içindeki alt disiplinlerin hem de sosyoloji dışı diğer sosyal bilim disiplinlerinin ilgi alanına girmiştir. Bu nedenle Çevre Sosyolojisi, rüştünü ispat edebilmesi için kendi kuram ve kavramlarını geliştirip araştırmalarda kullanabilmek durumundadır.

¹ Yrd. Doç. Dr., (Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü SİNOP E-posta: cagrideniz@gmail.com)

Çevre Sosyolojisindeki gelişmeleri geriden takip eden Türkiye’de çevre kuramlarına dair az sayıdaki değerli çalışmanın önde gelenleri Kayır (2005), Konak (2008, 2010), Adak (2010), Tuna (2012) ve Çımrın (2014) tarafından yapılmıştır. Türkiye’de sosyolojinin çevre konusuna daha çok ilgi göstermesi, toplumsal olguları incelerken kültür, ekonomi, toplumsal cinsiyet gibi kategorilerin yanında çevrenin de dikkate alınması ve son yıllarda gündemde olan çevreci hareketlerin Çevre Sosyolojisi disiplini çerçevesinde de incelenmesi için çevreye dair toplumsal kuramlar önemli ve gereklidir.

Bu çalışmanın temel amacı çevre konusunun gündemde olduğu Türkiye’de, Çevre Sosyolojisinin gelişmesine katkı yapmaktır. Bu kapsamda çevre konusunun sosyolojideki yerini sağlamlaştıracak biçimde, Çevre Sosyolojisi alanındaki kuramsal ve kavramsal gelişmeler sosyal bilim paradigmaları kapsamında incelenmiştir. Ayrıca Dünya Devleti, Aktör-İlişkiler Ağı ve İnşacılık gibi üzerinde yeterince durulmamış kuramlar da çalışmaya dahil edilmiştir. Makalenin devamında, öncelikle Çevre Sosyolojisinin sosyoloji geleneğine içinde ve ona rağmen gerçekleşen kuruluş süreci incelenecektir. Sonra, makaleye bir çerçeve oluşturmak üzere sosyal bilim paradigmaları açıklanacaktır. Devamında Çevre Sosyolojisinde öne çıkan kavram ve kuramları paradigmalar çerçevesinde sunulacaktır. Son bölümde ise Çevre Sosyolojisi kuram ve kavramlarının sınıflandırılması değerlendirilecektir.

2. ÇEVRE SOSYOLOSİNİN KURULUŞU

“Sosyokültürel Belirlenimci” Gelenek

20. Yüzyılın ikinci yarısında artan asit yağmurları, su-hava-toprak kirliliği gibi çevre sorunları, 1970’te ilk kez kutlanan Dünya Günü, 1973-1974 enerji krizi ve ABD’de Niagara Şelalesi yakınındaki kimyasal atıklardan kaynaklanan Love Canal faciası² benzeri gelişmeler çevre-toplum ilişkisine olan ilgiyi artırmıştır (Dunlap vd., 2002:13). 1970’lerde çevre sorunları özellikle endüstrileşmiş Batı toplumlarını tehdit eder seviyeye gelmesine rağmen henüz bir Çevre Sosyolojisi kurulmamıştır. Hannigan’a göre sosyoloji çevre konularından iki nedenle uzak durmuştur; ilk yıllarda sosyolojide çok etkin olan biyolojik-çevresel açıklamaların zamanla dışlanması ile sosyologların kalkınmacı ve ilerlemeci eğilimleri. Sosyolojinin kuruluş yıllarında toplumu dış etkenlerle açıklayan coğrafi ve biyolojik belirlenimciliğin yanı sıra biyolojik evrim ile analoji yapan Sosyal Darwinizm sosyoloji üzerindeki etkilerini zamanla kaybetmişlerdir. Böylece 20. Yüzyıl başında biyolojik-çevresel açıklamalar sosyoloji disiplininde dışlanmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında ise teknolojik yenilikleri ve ekonomik gelişmeyi öne çıkaran ve çevrenin önemini azaltan modernleşmeci sosyoloji geleneği etkili olmuştur (Hannigan, 2006: 3-4).

Henüz çevre alt disiplininin kurulmaması nedeniyle, 1960’larda gelişen çevreci hareket ve çevre konuları 1970’lere kadar sosyolojinin alt dalları olan Politik Sosyoloji, Toplumsal Hareketler ve Sosyal Psikoloji (Dunlap, 2016), Kent Sosyolojisi (Barbosa, 2009: 29), İnsan Ekolojisi ve Kırsal Sosyolojisi’nin (Buttel vd., 2002: 44) sınırları içinde kalmaktaydı. Bu disiplinlerin dışında da çevre konuları ilgi görmüştür. Robert E. Park öncülüğünde Chicago Okulu’nun *İnsan Ekolojisi* 1920’ler ve sonrasında çevre konularına en yakın alandır. 1960’larda Murray Bookchin *Toplumsal Ekoloji* adını verdiği yaklaşımıyla çevre sorunlarını toplumsal adalet alanına taşımıştır. 1970’lerde çevreci hareket içinde ortaya çıkan ekofeminizme göre kadınların ve doğanın kurtuluşu ataerkil tahakkümün çözülmesinden geçmektedir. 1972’de Arne Naess’in ortaya koyduğu *Derin Ekoloji* yaklaşımına göre, geleneksel “sığ” çevreciliğin aksine doğadaki tüm varlıkların ham madde kaynağı olmanın ötesinde bir “içsel değer”i vardır (Barbosa, 2009: 29-31).

Çevre konusunun sosyoloji disiplini içinde ayrı bir bölüm olarak kabul edilmesinin ve daha da önemli olarak çevrenin topluma olan etkisinin araştırılmasının önünde iki büyük engel vardır. İlki sosyolojinin içinde doğduğu dönemin ilerlemeci, endüstriyel ve doğaya hakim olmayı amaçlayan anlayışıdır ki Çevre Sosyolojisinin kurucularından Dunlap bunu, “Batı’nın Hakim Dünya Görüşü”

² <https://www.epa.gov/aboutepa/love-canal-tragedy> (21.09.2016)

olarak adlandırmaktadır. İkinci sorun ise daha zorludur, zira sosyolojinin kuruluşdaki temel iddiasına karşı bir mücadele gerektirmektedir. 19. Yüzyılın sonlarında coğrafi ve biyolojik belirlenimcilikten uzak kalarak ayrı bir disiplin oluşturmaya çalışan Durkheim, sosyolojinin sınırlarını kesin bir biçimde çizerek toplumun ancak toplumsal olgularla açıklanabileceğini belirtmiştir. Toplumsal olgular da ancak başka bir toplumsal olguyla açıklanabildiği için sosyoloji dışı kapalı bir yapı içinde gelişmiştir. Bu nedenle çevrenin topluma etkisi Durkheim'in sınırları dışında kalmıştır ve sonuçta çevresel indirgemecilikten kaçınırken “sosyokültürel belirlenimcilik” hakim olmuştur (Dunlap, 2016).

1970'lerde Çevre Sosyolojisi kurulma sürecindeyken karşısına Batı'nın Hakim Dünya Görüşü'nün ürünü olan İnsan İstisnalığı Paradigması³ (İİP) olarak çıkmıştır. İİP'nin hakim olduğu toplumda ve sosyal bilimlerde insan-çevre ilişkisinden söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle Çevre Sosyolojisi, diğer sosyoloji alanlarından farklı olarak kendine yer açabilmek için İİP'ye karşı Yeni Ekolojik Paradigma'ya (YEP) ihtiyaç duymuştur. (Catton ve Dunlap, 1978). 1980'lerde toplum ve çevre etkileşimi daha çok Love Canal faciası gibi çevre felaketlerinin yerel topluluklara etkisi üzerinden araştırılmıştır. Ancak bu dönemde, Çevre Sosyolojisinin toplumsal kurama etkisi sınırlı kalmıştır (Buttel, 1987: 484). Zira, kuramsal konulardan çok ampirik çalışmalara odaklanılmıştır ve sosyolojinin eylem-yapı, maddecilik-idealizm gibi temel ikiliklerine dair düzensiz bir ilerleme kaydedilebilmiştir. 1990'lara gelindiğinde Çevre Sosyolojisinde ulus-ötesi çalışmalar öne çıkmıştır ve Durkheimci geleneğin etkisiyle toplumun çevreye etkisine vurgu yapılmıştır. 2000'lerde ise gündeme hakim olan iklim değişikliği, çevrenin topluma etkisini daha görünür kılarak Çevre Sosyolojisi çalışmalarının yaygınlaşmasını sağlamıştır. Sonraki dönemde Çevre Sosyolojisi, sosyoloji disiplinin sınırlarını aşır Sürdürülebilirlik Çalışmaları ve Disiplinler arası Programlar ile diğer disiplinlerle ortak çalışmalar içine girmiştir (Dunlap, 2016).

Yeni Bir Paradigma İhtiyacı

Catton ve Dunlap'ın 1978'de yayınladıkları “Çevre Sosyolojisi: Yeni Bir Paradigma” başlıklı makaleleri Çevre Sosyolojisinin kuruluşu sürecinde en önemli çalışma olarak edilmektedir ve bu yeni disiplinin temel konusunu çevre-toplum etkileşiminin incelenmesi olarak belirlemiştir. Catton ve Dunlap sosyoloji içinde diğer alt disiplinler gibi yeni bir alanı ilan etmenin yanı sıra sosyal bilimlere temelden ve ciddi bir eleştiri getirmişlerdir. Sosyal bilimlerin insanmerkezci ve doğayı ancak bir kaynak olarak gören yaklaşımını İnsan İstisnalığı Paradigması (İİP) olarak tanımlayıp karşısına insan-doğa etkileşimini kabul eden ve önemseyen Yeni Ekolojik⁴ Paradigma'yı (YEP) ortaya koymuşlardır. İşlevselcilik, sembolik etkileşimcilik, etnometodoloji, çatışma kuramı, Marksizm ve diğer çağdaş toplumsal kuramlar aralarındaki farklılıklara rağmen, insanmerkezci yaklaşımları nedeniyle İnsan İstisnalığı Paradigması'nı yansıtmaktadırlar. Buna göre insanlar geliştirdikleri kültür nedeniyle yeryüzündeki diğer canlılar arasında eşsizdir. Zira, kültür biyolojik özelliklere oranla sonsuz ve hızlı biçimde değişebilmektedir. Kültürel birikim sonucunda ilerleme sınırsızdır ve bütün toplumsal sorunlar çözülebilmektedir. Bu insanmerkezci ve doğayı dikkate almayan anlayışa karşı geliştirilen Yeni Ekolojik Paradigma'ya göre ise insan türü, toplumsal yaşamı etkileyen diğer türlerle ilişki içindedir. Dünya sonsuz değildir; biyolojik ve fiziksel sınırlar ekonomik gelişmeyi, toplumsal ilerlemeyi ve diğer toplumsal olguları kısıtlamaktadır (Catton ve Dunlap, 1978:42-44).

YEP'in meydan okuduğu İİP'nin kökenleri Aydınlanma, Endüstri Devrimi ve ilerleme düşüncesine dayanmaktadır. Zira modern toplum ve onun bilimi olan sosyoloji, insanların binlerce yıl boyunca doğaya bağlı yaşamdan kurtulup çevre şartlarından ayrı bir dünya kurmalarının sonucunda ortaya çıkmıştır. Sadece Malthus İİP'nin bir istisnası olarak, çevrenin topluma olan etkisini dramatik bir biçimde ortaya koymuştur. Buna göre, en çok aritmetik biçimde artabilecek gıda üretimi geometrik nüfus artışını karşılamayacak ve nihayetinde nüfus açlık ve savaş benzeri

³ “Human Exemptionalist Paradigm”

⁴ Catton ve Dunlap makalede önerdikleri yaklaşımı “Yeni Çevreci Paradigma” olarak adlandırmışlar, ancak sonraki çalışmalarında “Yeni Ekolojik Paradigma” olarak tanımlamışlardır.

felaketlerle azalacaktır. Malthus'un aksine sosyolojinin kurucuları İİP çerçevesinde yer almaktadırlar. Marx, insan türünün düşünme ve çevreyi dönüştürme yeteneğine vurgu yaparak doğayı içsel değeri olmayan sınırsız bir ham madde kaynağı olarak görmektedir. Durkheim sosyolojinin temelini yerleştirdiği toplumsal olguların, ancak diğer toplumsal olgularla açıklanabileceği iddiasıyla psikolojik, biyolojik, çevresel ve diğer etkenleri yetersiz bulmaktadır. Bu nedenle Durkheim'ın metodolojisi üzerine kurulan sosyoloji kurumları, kültürü ve ilişkileri vurgulayarak "toplumsal inşacı" bir niteliğe bürünmüştür. Sosyolojiye 1950'ler ve 1960'lar boyunca hakim olan toplumsal değişim ve gelişme çalışmaları ise yoksul ülkelere sundukları kalkınma reçetelerinde çevreyi ham madde kaynağı olarak görmektedir. Kalkınma için farklı araçlar sunan Marksist ve neoliberal kuramların doğaya yaklaşımları da aynıdır (Barbosa, 2009: 27-28).

Buttel İİP-YEP ayrımında çeşitli sorunlar olduğunu düşünmektedir. Öncelikle, bu ayrımı geçerli bulmasına rağmen paradigma seviyesine yükseltilmesine karşıdır. İkinci olarak İİP-YEP ayrımı toplumsal değişim için gerekli "anahtar toplumsal güçlere" dair bir fikir ortaya koyamamaktadır. Üçüncüsü, İİP adı altında toplanan yaklaşımlarının "benzerliklerinin öne çıkarılıp, farklılıklarının azaltıldığını" ve kuramsal çeşitlilik içindeki işlevselcilik, pozitivizm, Marksizm ve diğer gruplaşmaların yadsındığını öne sürmektedir. Benzer sorun YEP kapsamına alınan çevre sosyologları için de geçerlidir, zira aralarındaki farklılıklar aynı çatı altında toplanmalarını zorlaştırmaktadır (Buttel, 1978: 253-255). Buttel'in eleştirilerine rağmen Catton ve Dunlap'ın paradigma ayrımına gitmesi yerindedir. 20. Yüzyılın ikinci yarısında gelişen post-endüstriyel toplumda ortaya çıkan Postmodern yaklaşımlar, İİP kapsamındaki Modernizmin Aydınlanmacı, ilerlemeci ve evrenselci tavrına karşı çıkmaktadır. Bu dönemde, sosyal bilimlerde kadının göz ardı edilmesine karşı Feminizm meydan okumuş ve toplumsal cinsiyetin sosyal bilim çalışmalarına dahil edilmesini talep etmiştir. Benzer biçimde Catton ve Dunlap, Modernizm ve İİP etkisindeki sosyoloji disiplini içinde çevre-toplum etkileşimine yer açabilmek için bir meydan okuma ve paradigma değişikliği ihtiyacını görmüştür.

Çevre Sosyolojisinin kapsamına dair iki yaklaşım öne çıkmaktadır. Birincisi, "çevresel konuların sosyolojisi" olarak geleneksel sosyoloji kuramlarının ve metodolojisinin çevre konuları ile çevreci harekete uygulanmasıdır. İkincisi ise özgün yaklaşımı olan gerçek bir "Çevre Sosyolojisi"dir ve enerji darlıklarının topluma etkisi gibi çevre ile toplum arasındaki ilişkileri ve etkileşimleri incelemektedir (Dunlap vd., 2002: 14-15). Bu kapsamda Çevre Sosyolojisinin ampirik araştırma konularını Buttel listelemektedir:

"Çevre hareketlerinin doğası, devletler, politika ve çevre politikası oluşumu, çevresel tutumlar, inançlar ve değerler, tüketim ve üretim kurumları arasındaki ilişkiler, toplumların ve çevrelerinin karşılıklı etkileri, toplumsal ve çevresel değişimde teknolojinin rolü, çevresel ölçekte 'küresel'in önemi ve toplumsal kurumlar." (Buttel vd., 2002: 28; aktaran Hannigan, 2006: 12)

Gelişen Çevre Sosyolojisinin kuramsal yeterliliği ve araştırmalara uygulanabilirliği tartışma konusudur. Genel sosyoloji kuramlarına dayanan Çevre Sosyolojisi, metodolojik olarak insanı bir tür olarak ele alarak toplum-çevre ilişkisini incelemesi anlamında özgündür (Burch, 1971; akt. Buttel vd., 2002: 33). Ancak Buttel ve Humphrey'e göre diğer sosyoloji disiplinlerinden farklı olarak kuramsal tartışmalardan yoksundur, mevcut kuramsal pozisyonlar geçici ve parçalıdır (2002: 23). Çevre Sosyolojisi içinde öne çıkan Kuzey Amerika geleneği diğerlerine göre daha ampirik çalışmalara odaklıdır. Avrupa'da ise orta ölçekli ve test edilebilir kuramlar aracılığıyla hem inşa edilmiş hem de doğal çevre incelenmektedir (Dunlap vd., 2002:2). Brewster'a (2011) göre ise Çevre Sosyolojisi makro kuramların etkisi altındadır ve mikro sosyoloji etkisiz kalmaktadır. Zira, Durkheim, Weber ve Marx gibi klasik makro kuramcılarının çalışmalarından faydalanılmaktayken Weigert ve Bell gibi mikro kuramcılar dışarda bırakılmaktadır. Bu tek yanlı yapı Çevre Sosyolojisi öğrencileri tarafından "etkisiz, heves kırıcı ve moral bozucu" bulunmaktadır. Bu noktada Brewster, sosyal psikolojinin önde gelen kuramcıları olan Mead ve Goffman'ın kavramlarını ve yaklaşımlarını Çevre Sosyolojisi alanına uygulamaya çalışmaktadır (2011: 36-80). Bu tartışmalara

rağmen, Çevre Sosyolojisinin ayrı bir alan olarak kuramsal ve metodolojik anlamda zenginleşmesi içerdiği trendler ve farklı bakış açılarından anlaşılabilir. Bunlar *inşa edilmiş-doğal çevre, ölçek, toplum-çevre ilişkisini açıklama yönü, çevresel bozulma-gelişme, kuramsal-ampirik yaklaşım, paradigma farklılığı, paradigma-kuram, basit-karmaşık açıklama, maddecilik-idealizm, nitelik-nicelik analiz ve temel-uygulamalı araştırma* olarak listelenebilir (Dunlap vd., 2002: 14-24).

3. SOSYAL BİLİM PARADİGMALARI

Çevre Sosyolojisinin zengin kuram ve kavram çeşitliliği farklı biçimlerde sınıflandırılabilir. Klasik Sosyolojinin Temellerine (Marx, Weber ve Durkheim) ve yukarıda açıklanan İİP-YEP farklılığına dayanan bir Çevre Sosyolojisi sınıflandırması yapıldığında altı ideal tip ortaya çıkmaktadır. Buna göre Çevre Sosyolojisinin kurucuları Dunlap ve Catton Weber-Durkheim/YEP kategorisine girmektedir. Zira Weber'in tabakalaşma, doğal kaynaklar ve bunların algılanışı anlayışı ile Durkheim'in değerleri öne çıkarmasını benimsemişlerdir. Schnaiberg'in *Koşu Bandı Üretimi Kuramı* ise "Marksist Politik Ekonomi, Neo-Marksist ve Neo-Weberci politik sosyolojiye" dayanmaktadır. Geleneksel *İnsan Ekolojisi* yaklaşımı ise Durkheim/İİP ideal tipine girmektedir (Dunlap ve Catton, 1980; aktaran Buttel vd., 2002: 47-57). Fisher (2016) çevre ile ilgili kuramları ekonomik büyüme ve kapitalizme yaklaşımlarına göre *Çevre Sosyolojisi* ve *Çevreci Devlet* olarak iki gruba ayırmaktadır. Kapitalist sistemin ekonomik büyümeye ve böylece çevre yıkımına neden olduğunu savunan Çevre Sosyolojisi grubunda ise *Yanlıştırma Hedefi, Metabolik Yarılma ve Koşu Bandı Üretimi* yer almaktadır. Genel olarak çevre bozulmasına odaklanan ve ekonomiyi toplumsal değişimde temel unsur olarak görmesine rağmen karamsar olan bu üç yaklaşım bütün ülkelere uygulanabilir. Kapitalizm içinde yasal ve teknik düzenlemeler ile çevrenin korunabileceğini öne süren *Çevreci Devlet* grubunda ise *Ekolojik Modernleşme, Dönüşlü Modernleşme ve Dünya Devleti* yaklaşımları yer almaktadır. Çevre korumaya odaklanan bu yaklaşımlar çözüm konusunda iyimserdir. Toplumsal değişimde devlet, piyasa ve sivil toplum ortaklığını öne sürmeleri nedeniyle genel olarak endüstri sonrası topluma hitap ederler. Barbosa ise (2009: 32-42) Çevre Sosyolojisi kuramlarını *Neo-Marksist Politik Ekonomi Kuramları, Neoliberal Kuramlar ve İkinci Modernite Kuramları* olarak sınıflandırmaktadır. İlk grupta Murray Bookchin'in *Toplumsal Ekoloji* ve James O'Connor'ın *Kapitalizmin İkinci Çelişkisi* Yaklaşımlarını içeren *Ekolojik Marksizm*'in yanı sıra *Koşu Bandı Üretimi ve Dünya Sistemi* Kuramları yer almaktadır. Neoliberal Kuramlar içinde *Ekolojik Modernleşme* öne çıkmaktayken İkinci Modernite Kuramları içinde *Risk Toplumu* dikkat çekmektedir. Diğer yandan Hannigan kuramları çevre sorunlarının incelenmesi (*Ekolojik Yaklaşım, Çevrenin Rekabet Eden İşlevleri ve Koşu Bandı Üretimi*), çözümlere odaklanılması (*Risk Toplumu ve Ekolojik Modernleşme*) ve Gerçekçilik-İnşacılık ikiliği üzerinden sınıflandırmaktadır (Hannigan, 2006: 16). Konak (2010: 271-276) ise Çevre Sosyolojisi kuramlarını Kuzey Amerika ve Avrupa olarak ikiye ayırmaktadır. Çevresel bozulmanın nedenlerine odaklanan geleneksel Kuzey Amerika geleneği içinde *Yeni Ekolojik Paradigma, Koşu Bandı Üretimi, Kapitalizmin İkinci Çelişkisi ve Kapitalist Sanayileşmiş Rasyonalitenin Rasyonelsizliği* kuramları yer almaktadır. Avrupa geleneği içinde yer alan Ekolojik Modernleşme ve Risk Toplumu kuramları ise çevre sorunlarının çözümlerini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Bu çalışmada, sosyoloji geleneği içinde konumunu sağlamlaştırmak ve sosyolojik değerini ortaya koyabilmek amacıyla Çevre Sosyolojisinin kuram ve kavramları, sosyal bilim paradigmatları çerçevesinde değerlendirilecektir. Toplumsal kuram topluma dair "bilgileri özetleyen ve düzenleyen, onun nasıl işlediğini açıklayan birbiriyle bağlantılı fikirler" sistemidir. Değişmeyen, karşıt kanıtlara kapalı ideolojik yaklaşımların aksine toplumsal kuramlar mantıksal tutarlılığı aramasına rağmen tamamlanmamıştır, kanıtlara göre değişir ve büyüyüp genişlemeye açıktır (Neuman, 2010: 13, 78). Richter'e göre birer toplum modeli olan kuramlar aynı paradigma içinde yer alabilir ve birlikte üç başlık altında toplanabilirler; Sistem Odaklı Kuramlar, Eylem Odaklı Kuramlar ve Materyalist-Eleştirel Kuramlar (2013: 22-23). Benzer yaklaşımdaki Neuman, paradigmayı sosyal bilimlerde toplumun, bireyin, araştırmacının amacının, değerlerin nasıl olması gerektiği ve hangi araştırma tekniklerinin kullanılacağı gibi temel sorulara dair belirli cevaplar kümesi olarak tanımlamaktadır. Pozitif Sosyal Bilim (PSB), Yorumlayıcı Sosyal Bilim (YSB) ve

Eleştirel Sosyal Bilim (ESB) olmak üzere başlıca üç paradigma vardır, zaman içinde Feminist Sosyal Bilim (FSB) ve Postmodern Sosyal Bilim Paradigmaları (PMSB) da eklenmiştir. Araştırmacılar farkında olmasalar da metodolojilerine ve raporlarına yakın oldukları yaklaşımları yansıtırlar. Sosyal bilimciler ideal tip biçimindeki paradigmaların nadiren birini bütünüyle sahiplenir ve çalışmalarında “çoğunlukla her birinden farklı unsurları kaynaştırırlar.” Doğa bilimlerinden etkilenen ve 19. Yüzyılda ortaya çıkan Pozitivist Sosyal Bilime göre toplum, edilgen bireylerin uyması gereken kalıplardan ve düzenlerden oluşur. Araştırmacının amacı bireyin davranışlarını belirleyen yasalarını bulmak suretiyle toplumu denetlemek ve düzenlemektir. Nicel teknikleri kullanan sosyal bilimci nesnel olma iddiasındadır ve kendi değerlerini yansıtmadığı çalışmalarda neden-sonuç ilişkileri içeren toplumsal yasalar ortaya koyar. 20. Yüzyılın başında Pozitivizme karşı ortaya çıkan Yorumlayıcı Sosyal Bilim ise toplum ile bireylerin eylemlerini anlamayı ve empati kurmayı hedefler. Toplum karşılıklı etkileşim halindeki bireylerin “anamlı toplumsal eylemler”iyle sürekli inşa edilir. Bireyler “kendi gerekçeleri olan” anlamlı toplumsal eylemlerinde özgürdür. Sosyal bilimci bu eylemleri açıklamak için kendi değer yargılarından uzaklaşarak bireyin değerlerini anlamaya çalışır. Nitel yöntemler kullanılarak bireyin anlam dünyasını, bağlamı içinde yansıtan betimlemelerle ortaya koyar. Pozitif Sosyal Bilimi statükocu ve Yorumlayıcı Sosyal Bilimi “aşırı öznel ve göreci” bulan Eleştirel Sosyal Bilim Paradigmasına göre toplum, kapitalizm gibi tahakküm yapıları ve bunları gizleyen mit, çarpıtma ve ideolojilerden oluşur. Kültürel ve maddi kısıtlar altındaki birey sınırlı bir eylem gücü ile tahakküm yapılarını yerinden oynatabilir. Nicel ve nitel teknikleri kullanabilen sosyal bilimci ezilenlerin tarafını tutar. Mitleri açığa çıkararak “insanlara toplumu değiştirme gücü verme”ye çalışır. Eleştirel Sosyal Bilime tahakküm karşıtlığı yönüyle benzeyen Feminist Sosyal Bilime göre ise önceki paradigmalar ve araştırmalar “erkeklerin deneyiminden tüm insanlara aşırı genelleme yapar”. Bu nedenle Feminist Sosyal Bilim, bireyleri ve toplumu toplumsal cinsiyet çerçevesinden analiz etmeye ve değiştirmeye çalışmaktadır. Postmodern Sosyal Bilim modernist bilimcinin her şeyi bilme, hakim olma ve ilerleme gibi büyük iddialarına karşı çıkar. Yaratıcı bireylerin oluşturduğu toplum “kaotik ve akıcı”dır. Sosyal bilimcilerin değer yargıları ve açıklamaları birbirlerinden üstün değildir ancak toplumsal gerçekliğe ulaşamazlar. Postmodern Sosyal Bilim araştırmacısı kendini ifade etmeyi ve toplumu uyarmayı amaçlar (Neuman, 2010: 117-159).

Klasik Sosyolojinin kurucuları Durkheim, Weber ve Marx Sosyal Bilim Paradigmalarına temel oluşturmaktadır. Hiçbiri doğrudan çevre üzerine çalışmasa da Çevre Sosyolojisine etki etmiştir. Örneğin, Marx ve Durkheim’in çalışmalarında Darwin’in evrim anlayışı etkisini göstermektedir. Benzer biçimde Marx’ın tarihsel maddecilik şeması ve Durkheim’in mekanik toplumdan organik topluma geçiş açıklaması (kıt kaynaklar, nüfus ve uzmanlaşma) bu duruma örnektir. Weber ise Darwin’in evrimci bakışını reddetmektedir, toplumsal değişimin çok yönlü ve toplumsal olduğunu savunmaktadır. Ayrıca, biyoloji ile toplumsal bilimlerin metodolojisi farklı olmalıdır. Diğer yandan Weber Durkheim’in aksine, çevresel etkenlerin sınıf, statü ve din gibi toplumsal değişkenlerle ilişkisini kabul etmektedir (Buttel vd., 2002: 36). Weber’in doğal kaynakların kontrolü ve araçsal rasyonalite üzerine çalışmaları Çevre Sosyolojisinde Patrick West ve Raymond Murphy tarafından kullanılmıştır. Kapitalist sistem içinde araçsal rasyonalitenin gerektirdiği verimlilik, karlılık, hesaplamalar ve bürokratik yapılar doğanın sömürülmesini gerektirmektedir. Ancak rasyonalitenin yayılması sonucu ortaya çıkan ve geri döndürülemez çevre tahribatına *ekolojik irrasyonalite* adı verilmektedir (Hannigan, 2006: 7-8). Çevreyi üretim güçlerinden biri olarak gören Marx’ın (Richter, 2013: 70) Eleştirel Sosyal Bilim çerçevesindeki *Metabolik Yarılma* kavramına göre ekonomik büyümeyi gerektiren kapitalizm içinde doğa ve emek sermaye birikime dönüştürülür. Bu süreçte emeğin yabancılaşmasının yanı sıra sınırsız olmayan doğa da sömürülmektedir. “Yarılma” topraktaki besleyici maddelerin kaybı anlamına gelmektedir. Kapitalist tarımın gerektirdiği yoğun üretim yöntemleri sonucunda toprağın besleyici maddeleri, yiyecek halinde şehirlere taşınarak atığa dönüştürülmektedir. Metabolizma ise çevre ve vücut arasındaki madde alış verişini anlamına gelmektedir. Marx derslerini takip ettiği Alman bilimci Justus Von Liebig’in “metabolik yarılma” kavramını alıp kapitalist tarım analizine uygulamıştır. Buna göre insan ve doğa arasında etkileşim ve maddi değişim vardır. Ancak sermaye birikimini hedefleyen kapitalizm döneminde üretim

ilişkileri metabolik ilişkiyi değiştirmiştir. Zira yoğun tarım uygulamaları işçileri ve üretim sürecini doğadan uzaklaştırmaktadır, doğadaki azot döngüsünü olumsuz etkilemektedir. Sonuçta, “kapitalizm geniş ölçekli tarım, uzak mesafeli ticaret ve kitlesel kentsel büyüme insan ve doğa arasındaki metabolik ilişkide bir kırılma oluşturmaktadır.” Metabolik yarılma kavramını günümüzde küresel iklim değişikliği ve deniz ekosistemlerindeki çevre sorunlarına uygulanmıştır (Clark, 2006: 57-76).

Bu çalışmada, Çevre Sosyolojisi kuramları ve kavramlarının gelişimi Durkheim’ın toplumsal olgular ve işlevselcilik, Weber’in toplumsal eylem, bürokrasi ve rasyonalite ile Marx’ın emek-sermaye çelişkisi ve metabolik yarılma kavramları temelinde ve ideal tip biçimindeki Pozitif Sosyal Bilim, Yorumlayıcı Sosyal Bilim ve Eleştirel Sosyal Bilim paradigmatları çerçevesinde incelenecektir. Diğer yandan *İnsan Ekolojisi* dışında, Çevre Sosyolojisi kapsamındaki tüm kavramlar çevrenin topluma etkisini kabul etmeleri nedeniyle Yeni Ekolojik Paradigma kapsamına girmektedir.

4. ÇEVRE-TOPLUM İLİŞKİSİNİN DÜZENLENMESİNE DAİR KURAMLAR

Sosyo-ekonomik Metabolizma, İnsan Ekolojisi, ÇÖNT Modeli, Çevrenin Rekabet Eden İşlevleri, Ekolojik Modernleşme ve Dünya Devleti Yaklaşımları çevre sorunlarını çözme amaçları, toplumsal düzeni koruyan statükocu pozisyonları ve edilgen birey anlayışları nedeniyle Pozitif Sosyal Bilim paradigmatı çerçevesinde değerlendirilebilir.

Sosyo-ekonomik Metabolizma

Marx’ın metabolizma anlayışını kapitalizm eleştirisi olmaksızın alan *Sosyo-Ekonomik Metabolizma* kavramı “toplum ve doğa arasında madde ve enerji akışı” anlamına gelmektedir. Bu yaklaşımı geliştiren *Doğal Kaynakların Sömürgeleştirilmesi* kavramına göre doğaya yapılan müdahalelerle doğal süreçler toplumun yararına dönüştürülmektedir. Örneğin tarım etkinlikleri (ekim, pestisit kullanımı) sonucunda özgün bitki örtüsü yok edilir, sulama ve gübreleme ile toprağın yapısı değiştirilir. Tarım toplumundan endüstri toplumuna geçilmesiyle birlikte gelişen genetik mühendisliği ve diğer biyoteknoloji yöntemleriyle sömürgeleştirilen topraktaki dönüşüm geri dönülemez biçimdedir. İnsan müdahalesi sonucunda toprak erozyonuna maruz kalan Alpin çayırları buna örnektir (Fisher-Kowalski vd., 2005: 113-133).

İnsan Ekolojisi

İnsan Ekolojisi yaklaşımı nüfus-çevre etkileşimi çerçevesinde insan yaşamının örgütlenmesini incelemektedir. Kuramı takip eden Chicago Okulu, nüfus artışını ve toplumsal değişimi Chicago şehri örneği üzerinden araştırmıştır. Göç alan ve endüstriyel gelişim sürecindeki kentteki nüfus hareketliliği sınıfsal farklılık ve Darwin’in “toprak için mücadele” anlayışına göre incelenmiştir. Ancak bu evrimci rekabet sürecinde çevrenin bozulması dikkate alınmamaktadır. Yine de *İnsan Ekolojisi* çevrenin topluma etkisini ve ekolojik ilkeleri sosyolojik analize dahil etmesi açısından önemlidir (Buttel vd., 2002: 38-40). İnsan dışı doğadaki düzenin ve ilkelerin topluma uygulanması ve bireyin anlam dünyası ile iradesinin yadsınması Pozitif Sosyal Bilim paradigmatı kapsamına girmektedir.

İnsan Ekolojisi yaklaşımı Malthus’un nüfus artışı ve Durkheim’ın dinamik yoğunluk anlayışlarını kullanmaktadır. Malthus’a göre nüfus, gıda temininden hızlı artar. Toplum sınırlı doğal kaynaklar çerçevesinde teknolojiyi geliştirir ve toplumsal işbölümü ile uzmanlaşmayı artırır. Malthus doğal kaynakların kısıtlı olması nedeniyle nüfusun nihai olarak azalacağını düşünse de Durkheim iyimserdir. Zira nüfusun ve toplumsal etkileşimin arttığı dinamik yoğunluk sürecinde mekanik toplumdan organik topluma geçilecek ve uzmanlaşma ile teknolojik gelişme nüfusun azalmasına engel olacaktır. *İnsan Ekolojisi* yaklaşımının ekolojiden aldığı diğer bir kavram ise dengedir. Göç, yeni kaynaklar bulunması, teknolojik ilerlemeler, rekabet, alternatif kaynakların araştırılması ve benzeri uyum mekanizmalarıyla nüfus artışının dengeye ulaşacağı öngörülmektedir. Ancak bu dengeye nasıl ulaşılabileceği konusu belirsizdir. Zira nüfus değişimleri

doğum ve ölüm gibi ekolojik ilkelerden çok toplumsal örgütlenmeye bağlı olarak değişmektedir (Buttel vd., 2002: 40-42). *İnsan Ekolojisi* biyofiziksel ve fiziksel etkenleri toplumsal analize katmasına karşın “insanların diğer türlerle ortak özelliklerinden çok istisnai özelliklerini” vurgulamaktadır. Dahası doğanın kısıtlamalarını yadsıyarak “toplumsal ve kültürel etmenleri” öne çıkarmaktadır. Bu nedenle Çevre Sosyolojisi yaklaşımları içinde yer almasına rağmen İnsan İstisnalığı Paradigmasına yakındır (Hannigan, 2006: 17).

Çevre-Örgütlenme-Nüfus-Teknoloji (ÇÖNT) Modeli

İnsan Ekolojisi yaklaşımını Duncan *Nüfus, Örgütlenme, Çevre ve Teknoloji* değişkenleri arasındaki “karmaşık ve karşılıklı ilişkileri” açıklamak üzere geliştirip Los Angeles şehrine uygulamıştır. Buna göre İkinci Dünya Savaşı sonrasında limanları ve coğrafi konumu nedeniyle şehir büyümüştür (Çevre > Örgütlenme). Şehir nüfusu artıp merkezden banliyölere akmıştır (Nüfus > Çevre). Banliyölerden şehre özel arabalara dayalı ulaşım gelişince kirlilik artmıştır (Teknoloji > Çevre). Artan kirlilik nüfusun yayılmasına neden olmuştur (Çevre > Nüfus) (Duncan, 1961; aktaran Buttel vd., 2002: 43). Çok değişkenli bir analiz olmasına rağmen ÇÖNT çevre kirliliği, doğal kaynaklar ve nüfus etkileşiminde toplumsal sorunları yadsımaktadır (Buttel vd., 2002: 44). Bireylerin rolünün ve toplumsal eşitsizliklerin yadsınması ile açıklamaların nedensel niteliği ve formülasyon biçimi ÇÖNT modelini Pozitif Sosyal Bilim paradigmasına dahil etmektedir.

Çevrenin Rekabet Eden İşlevleri

Catton ve Dunlap’ın ÇÖNT’e benzeyen *Çevrenin Rekabet Eden İşlevleri* modelinde çevrenin, birbiriyle etkileşim ve mücadele halindeki üç işlevi tanımlanmaktadır; ikmal deposu (doğal kaynaklar), yaşam alanı (barınma ve taşıma sistemleri) ve atık deposu (endüstriyel ve biyolojik çöpler). İşlevlerin herhangi biri genişlerken diğerini kısıtlar. Örneğin kentsel atıkların kırsal alanlara dökülmesi tarımsal üretimi yani ikmal deposu işlevini zayıflatır. Ancak 20. Yüzyıl boyunca her üç işlev de genişleyip dünyanın taşıma kapasitesinin ötesine geçmiştir. Bu model ile *İnsan Ekolojisi* yaklaşımına çevrenin ikmal ve atık deposu işlevleri eklenmiştir, ancak toplumsal etkinliklerin etkisi ve değerlendirilmesi yine eksik kalmaktadır (Hannigan, 2006: 19). *Çevrenin Rekabet Eden İşlevleri* yaklaşımında ortaya konan dünyanın sınırlı bir taşıma kapasitesi olduğu gerçeğine dayanan *Yanlış Hedef* kavramına göre insan refahının ve nüfusun artışı sonucunda doğanın taşıma kapasitesi aşılmaktadır. Bu durumda sömürge ülkeleri gibi başka bir yerden kaynak aktarma, fosil yakıtların tüketilmesi gibi gelecekte borç alma ve seçkin bir grup insan için geçici kaynakları tüketme stratejileri uygulanmaktadır. Bu geçici çözümler durumu daha da kötüleştirmekte ve insan refahı tehdit edilmektedir. Sonuçta ekolojik ilkelerin öngördüğü biçimde, dünya savaşı veya açlık gibi felaketlerle insan nüfusu azalacaktır (Fisher, 2016). Toplumsal ve bireysel eylemin yadsınması *Çevrenin Rekabet Eden İşlevleri* yaklaşımını Pozitif Sosyal Bilim paradigmasına yakın tutmaktadır.

Ekolojik Modernleşme

Ekolojik Modernleşme yaklaşımına göre endüstrileşme sonrası süper endüstrileşme dönemine geçildiğinde devlet, piyasa ve sivil toplumun birlikte hareket etmesi ile çevre sorunları çözülebilir. Zira ekonomik büyüme sürdürüldüğünde teknoloji ve çevre yönetimi de gelişecek ve sonuçta kapitalizm içinde çevre koruma mümkün olabilecektir (Fisher, 2016). Toplumsal değişimden kaçınan ve statükocu Pozitif Sosyal Bilim paradigması kapsamındaki *Ekolojik Modernleşme* Kuramı, Eleştirel Sosyal Bilim paradigması kapsamındaki *Koşu Bandı Üretimi* Kuramının “antitezi”dir, zira “sürdürülebilir kapitalizm” hedefini gütmektedir. Buna göre kapitalizm çevreyle uyumlu olabilir ve piyasa bu dönüşümü sağlamada en önemli araçtır. Çevre yasalarının ve düzenlemelerinin geliştirilmesini devlet başlatır ve destek olur. Ancak bu sürece rekabetçi sermaye liderlik etmelidir. Sermaye öncülüğünde daha iyi teknolojilerin geliştirilmesiyle mümkün olabilecek kirliliğin azaltılması ve enerji verimliliği gibi çözümler, uluslararası örgütler tarafından “uygulanabilir” ve “gerçekçi” bulunarak desteklenmektedir. Bu durum *Ekolojik Modernleşme* Kuramının kapitalist sistemle uyumlu neoliberal niteliğine işaret etmektedir. Yeni teknoloji ve bilgi

akışı ile devletin, kurumların ve politikaların çevreye uyumlu olarak düzenlemesi Dönüşlü Modernleşmeyle benzerlik göstermektedir (Barbosa, 2009: 38-39). Mevcut toplumsal düzeni koruyarak çevre sorunlarını çözmeye çalışan *Ekolojik Modernleşme* Pozitif Sosyal Bilim Paradigması kapsamındadır.

Dünya Devleti

Dünya Devleti yaklaşımının kurucuları Frank ve arkadaşları (2000) çevre sorunlarının çözüm ölçeğini ulus-devlet olarak görmektedir. Ancak işleyiş *Risk Toplumu* Tezinin öngördüğü gibi aşağıdan yukarıya değil, küreselden ulus-devlet ölçeğine doğru olmalıdır. Bu sonuca çevreciliğin beş göstergesini (ulusal parklar, uluslararası çevre örgütleri ve bunların üyelikleri, çevre etki değerlendirme yasaları ve çevre bakanlıkları) inceleyerek ulaşımlardır. Zira, aşağıdan yukarıya ve yerelde uygulanan politikalardan çok yukarıdan aşağıya yayılan küresel politikalar başarılı olmaktadır. Uluslar arası ölçekte kurumsallaşmış çevre koruma, özellikle dünya toplumuyla güçlü bağları olan ulus-devletlerde etkili olmaktadır. Şüphesiz çevresel bozulma, medyada yer alma ve kamuoyu görüşü gibi yerel etkenler de çevrenin etkin korunmasında önemlidir. Ancak 20. Yüzyıldaki çevre koruma deneyimi, dünya toplumunun belirlediği ve ulus-devletlerin “ne olduklarını ve ne yapacaklarını” belirleyen kuralların daha etkili olduğunu göstermektedir (Frank vd., 2000: 96, 111). Çevre sorunlarının küresel politikaların dayattığı yasalar ve kurullarla çözüme talebi Pozitif Sosyal Bilim paradigmasının toplumu düzenleme ve denetleme amacına uymaktadır.

5. ÇEVRE ALGISINA ODAKLANAN YAKLAŞIMLAR

Aktör-İlişkiler Ağı Kuramı ve *Yeniden İnşacılık* yaklaşımı çevre sorunlarına, bireylerin anlam dünyası ve toplumun algısı çerçevesinden göreceli bakışları nedeniyle Yorumlayıcı Sosyal Bilim paradigması kapsamına girmektedir.

Aktör-İlişkiler Ağı Kuramı

1980’lerde Fransa’da geliştirilen *Aktör-ilişkiler Ağı* Kuramının⁵ önde gelen isimlerinden Latour’a göre “bilim üstün bilgi üretiminden çok toplumsal bir süreçtir.” Latour bilimi, gerçek olan içeriğinden ayrı bir gerçeklik üretme süreci olarak görmesi nedeniyle toplumsal inşacı olarak değerlendirilmektedir (Lave, 2015: 213-215). Bağ/İlişki Sosyolojisi olarak da tanımlanan *Aktör-İlişkiler Ağı* Kuramı, “ilişkiler sistemine ve pratiğe” yaptığı vurgunun politik olması nedeniyle Sembolik Etkileşimcilik’ten ayrılmaktadır (Odabaş, 2010: 52). Sosyolojideki mikro-makro ve aktör-yapı ikiliklerini reddederek toplumsal süreçleri vurgulamaktadır. İki dikkat çekici ve önemli iddiası vardır: Birincisi, aktörler kendi başlarına değil ancak dahil oldukları ve hatta üretildikleri ağ içinde var olabilirler ve *fail*⁶ olarak adlandırılırlar. İkincisi ise insan ve toplum dışı olan maddi öğeler de niyetleri olmadıkları halde ağın parçası olurlar. Ağ ise faillerin eylemleri ve etkileşimler ile yerel ölçekte ve süreç içinde oluşur (Ritzer, 2011: 656-659). Toplum, toplumsal gerçeklik ve toplumsal bağlar yoktur ancak araçlar arasındaki tercümenin⁷ ortaya çıkardığı takip edilebilir ilişkiler vardır (Latour, 2005:108). Toplumsal olan insan ve insan dışı faillerin ağlarından oluşur. Güç ilişkileri bu ağların ölçülerine bağlıdır, geniş ağlar küçük ağlara göre daha güçlüdür (Lave, 2015: 214-215). *Aktör-İlişkiler Ağı* Kuramı toplumu bireylerin eylemleriyle sürekli inşa ettiği bir ağ olarak kabul etmesi nedeniyle Yorumlayıcı Sosyal Bilim Paradigmasına yakındır. Diğer yandan insan dışı varlıkları toplumsal inşadaki rollerine göre fail olarak kabul etmesi, modernist özneleri ve yapıyı reddeden Postmodern Sosyal Bilim paradigmasını çağrıştırmaktadır.

Toplumsal İnşacılık

Toplumsal İnşacı yaklaşıma göre doğanın insan üzerindeki etkisi reddedilmez ancak bu etkinin “tarzi ve büyüklüğü insanların inşasına açıktır.” Çevre sorunları şüpheli bir tavırla değerlendirilir ve yok sayılmaz (Hannigan, 2006: 31). *Toplumsal İnşacılık* “çevre krizinin varlığını eleştirmeksizin

⁵ <http://www.lancaster.ac.uk/fass/centres/css/ant/antres.htm> (17.09.2016)

⁶ “actant”

⁷ “translation”

kabul etmez”, ancak çevresel koşulların riskli bulunup eyleme geçilmesine neden olan “toplumsal, politik ve kültürel süreçlere odaklanır.” Zira, çevre sorunları genelde “bilimci, çevreci, mühendis, avukat, devlet görevlisi ve lobici” gibi uzmanlar tarafından tanımlanmaktadır (Hannigan 1995: 30-31; aktaran Jakku vd., 2009: 26). İnşacılara göre bilimsel anlayışa mutlak biçimde inanmak tehlikelidir, çünkü bilimsel yaklaşım zaman içinde değişmektedir ve çeşitli tartışmalar içermektedir. Örneğin bilim, bir zamanlar dünyanın düz ve hastalıkların kaynağının ise buhar olduğunu iddia etmiştir (Hannigan, 2006: 30). Çevre sorunlarının analizinde yaygın biçimde kullanılan *Toplumsal İnşacılığa* göre, bilgi toplumsal deneyimden soyutlanamaz ve toplumsal gerçekliğe nesnel biçimde ulaşamaz. Çıkarlar ve güç ilişkileri çevre sorunlarını tanımlamaktadır, hem sorunların ve hem de çözümlerin gerçekliği tartışmalıdır. Yine de gerçekliğin inşasına dair farklı yaklaşımlar arasından bir seçim yapılması mümkündür (Jones, 2002: 248-249). *Toplumsal İnşacılık* toplumsal gerçekliğin sabit olmak yerine değişken ve kurgusal olduğunu vurgulaması yönünden Yorumlayıcı Sosyal Bilim paradigmasına dahildir.

6. TOPLUMSAL ADALET KONUSU OLARAK ÇEVRE SORUNLARI

Kapitalizmin İkinci Çelişkisi, Dünya Sistemi, Çevresel Adalet Yaklaşımı, Toplumsal Ekoloji, Ekofeminizm, Derin Ekoloji, Koşu Bandı Üretimi ve Risk Toplumu kuramları çevre sorunlarına toplumsal eşitsizlik ve sistem sorunu olarak yaklaşımları nedeniyle Eleştirel Sosyal Bilim paradigmasına girmektedirler.

Kapitalizmin İkinci Çelişkisi

Kapitalizmin günümüzde geldiği aşamada, Marksizm’in temel sorunsalı olan emek ile sermaye çelişkinin yanı sıra sermaye ve emeğin birlikte doğa ile çeliştiği kabul edilmektedir. Örneğin, kapitalizmin doğayı aşırı tüketerek neden olduğu iklim değişikliğinin sonuçları yine kapitalist sistemi sarsmakta ve yeni krizlere neden olmaktadır (O’Connor, 1973 aktaran Barbosa, 2009: 32-33). Sürekli büyümek zorunda olan kapitalizm doğal kaynakları daha çok kullanmakta ve daha çok atık üretmektedir. Ancak bu sonsuz büyüme döngüsüne dünya, sınırlı taşıma kapasitesi nedeniyle ayak uyduramamaktadır. Marksizmin ekoloji anlayışına göre, kapitalist üretim ilişkileri ve güçleri kendisini mümkün kılan toplumsal ve maddi şartları yok etmektedir. Böylece sermaye kendi büyüme sürecine karşı engeller oluşturmaktadır. Küresel ısınma, ormanları ve gölleri yok eden asit yağmurları, yeraltı sularının tuzlanması, zehirli atıklar, toprak erozyonu gibi çevre sorunları hem doğayı ve hem de ekonominin karlılığını tehdit etmektedir (O’Connor, 1998: 22). *Kapitalizmin İkinci Çelişkisi* yaklaşımı çevre sorunlarının kökeninde doğrudan kapitalizmi görmesi nedeniyle Eleştirel Sosyal Bilim paradigması çerçevesinde yer almaktadır.

Çevreci Dünya Sistemi Kuramı

Barbosa’ya göre (2009:35) Wallerstein’in *Dünya Sistemi* kuramı çevre odaklı olmamasına rağmen küresel tabakalaşma ve kapitalist sistem eleştirisiyle çevre sorunlarına dair kullanışlı bir perspektif sunmaktadır. Buna göre Avrupa’nın dünyaya yaydığı kapitalizmi anlamada rasyonelleşme, metalaşma ve tahakküm kavramları önemlidir. Rasyonelleşme ile gelenek, duygu, inanç gibi öğeler yerini bürokratik yapılara ve bilime bırakmaktadır. Metalaşma ekonominin yanı sıra toplumsal, kültürel ve doğal alandaki öğelerin piyasa değerine göre değerlendirilmesidir. Tahakküm ise kar amaçlı üretimin kurallarının dünyaya hakim olmasıdır. Buna göre ilkel bir topluluk için kutsal olan bir toprak parçası, kapitalizm içinde özel mülkiyet altına alınabilmektedir. *Çevreci Dünya Sistemi* yaklaşımına göre günümüzün çevre sorunlarını anlamak için önce dünyanın merkez-yarı çevre-çevre biçimindeki tabakalaşmasını anlamak gereklidir. Zira çevre ve yarı-çevre ülkelerinin yaşadığı ormansızlaşma, madencilik ve kirlilik gibi çevre sorunları doğrudan merkez ülkelerden kaynaklanmaktadır. Yarı-çevre ülkeler merkeze dahil olabilmek amacıyla hızlı kalkınma sürecine girip ormanlarını kereste, tarım ve madencilik için yok etmektedir. Dahası yarı-çevre ülkelerde çevre yıkımı daha fazladır, zira çevre ülkelerdeki az gelişmişlik ve merkez ülkelerdeki çevre düzenlemeleri çevre bozulmasını azaltmaktadır (Burns vd., 2003; aktaran Barbosa, 2009: 37). Wallerstein’in *Dünya Sistemi* kuramının çevreci yorumu küresel tabakalaşma

ve kapitalizmin neden olduğunu çevre sorunlarını ortaya çıkarması nedeniyle Eleştirel Sosyal Bilim paradigması kapsamına girmektedir.

Çevresel Adalet Yaklaşımı

ABD’de çevre kirliliğinden etkilenenlerin başında çalışan yoksullar ve etnik grupların gelmesi çevresel eşitsizlik ve ırkçılık konularını gündeme getirmiştir (Szasz, 1994: 75; aktaran Staggenborg 2012: 156) 1960’larda ve 1970’lerde çevre sorunlarına sınıf çıkarımın ötesinde etnisite, toplumsal cinsiyet ve kültür perspektifinden bakılmasıyla *Çevresel Adalet Hareketi* ortaya çıkmıştır. Zira, endüstrileşmenin getirdiği kirlilik ve diğer sorunlar “yalnız işçileri ve yoksulları değil kadınları, yerel kültürleri ve renkli toplulukları da” tehdit etmektedir. Geleneksel çevreci hareketin odaklandığı doğal alanlar ve ekosistemler yerine *Çevresel Adalet Hareketi* insanların yaşadığı, çalıştığı ve çevresel risklere maruz kaldığı yerleşim yerlerine yönelmektedir. Zira endüstrileşme sadece fabrika işçilerinin sağlığını değil toplum ve aile sağlığını da tehdit etmektedir. Bu nedenle beyaz orta sınıfa dayanan ana akım çevreciliğin ve işçi sorunlarına odaklanan sınıf hareketinin dışında işçilerin, azınlıkların ve özellikle kadınların öne çıktığı bir hareket olarak gelişmiştir (Byrne vd., 2002: 4-6). *Çevresel Adalet Hareketinin* 1990’lardaki yükselişi sonucunda çevre ile etnisite, kent yoksulluğu, işçi sağlığı arasındaki ilişkiler Amerikan Sosyolojisinde öne çıkan konular olmuştur (Hannigan, 2006: 14). Zengin ve yoksul ülkelerde çevreciliğin farklılaştığını ortaya koyan Martinez-Alier’e (1997: 101) göre, *Çevresel Adalet* ve nükleer karşıtı hareketler zengin ülkelerde görülürken yoksul ülkelerde, yaşam ve geçim alanlarını koruyan yoksulların çevreciliği hakimdir. Bir hareket olarak ortaya çıkıp kurama dönüşen *Çevresel Adalet* yaklaşımı sınıf dışı ekonomik eşitsizliklerle çevre sorunlarının ilişkisini ortaya koyması nedeniyle Eleştirel Sosyal Bilim paradigmasının iyi bir örneğini ortaya koymaktadır.

Toplumsal Ekoloji

1962’de *Sentetik Çevremiz*⁸ kitabı ile çevre sorunlarına dikkat çeken Murray Bookchin 1970’lerde toplumsal ekoloji düşüncesini geliştirmiştir. Buna göre çevre sorunları dünyada yaşamın devamlılığını tehdit eden bir ekolojik kriz seviyesine ulaşmıştır. Ekolojik krizin nedeni endüstri, teknoloji ve nüfus artışının ötesinde insanın doğaya tahakküm etmesidir; doğanın öteki, kaynak ve hakim olunacak bir nesne olarak görülmesidir. İnsanın doğaya tahakkümün arkasında insanın insana tahakkümü vardır, böylece ekolojik kriz bir toplumsal adalet sorununa dönüşmektedir. Eleştirel Okulun doğanın tahakkümü anlayışını geliştiren Bookchin’e göre toplumdaki kadın, yoksul, yaşlı, genç, etnik ve dini azınlık ve diğer tüm ötekilere olan tahakkümler toplumun doğa ile olan ilişkisine de yansımaktadır. Dolayısıyla çevre sorunlarının çözümü ancak toplumdaki tahakküm sorunlarının çözümü ile mümkün olabilecektir (Bookchin, 1996: 45).

Bookchin *Toplumsal Ekoloji* düşüncesini geliştirirken Marx’ın sınıf çatışması kavramı yerine toplumdaki tahakkümleri ve Derin Ekoloji’nin çevremerkezliliğin karşısına da ikinci doğa kavramını ortaya koymuştur. Organik evrim sürecinde doğa Kropotkin’in anlayışına uygun olarak farklılık, özgürlük ve özfarkındalık doğrultusunda ikinci doğayı yani insan toplumunu oluşturmuştur. İnsan diğer türlerden üstün değildir ancak insan-dışı doğa içinde yer alan insan toplumu doğanın onun en etkin ve evrilmiş parçasıdır. Bu nedenle, tahakkümlerden kurtulan özgür bir toplum doğa ile uyumlu bir ilişki kurabilir. Çevre sorunları ve diğer toplumsal adalet sorunları toplumsal düzlemde ele alınmalıdır ve çözümlenmelidir. Bu noktada Bookchin, çevre sorunlarının toplumsal içerimlerini yadsıyan teknik ve yasal düzenlemelere indirgeyen çevreci etkinlikleri liberal çevrecilik ve hatta çevre mühendisliği olarak tanımlayıp eleştirmektedir (Bookchin, 1994: 23, 1996: 78-79). Toplumsal Ekoloji çevre sorunlarını doğaya ve topluma tahakküm çerçevesinde değerlendirmesi nedeniyle Eleştirel Sosyal Bilim paradigmasına girmektedir.

⁸ “Our Synthetic Environment”

Ekofeminizm

Ekofeminizm kavramı ilk kez 1970’lerde, Françoise d’Eaubonne tarafından kadınların dünyayı kurtaracak ekolojik bir devrime önderlik etmeleri amacıyla kullanılmıştır. Zira çevre sorunları, nüfus artışı gibi sorunlar eril kültürün sonucudur. Çözüm ise kadınların veya herhangi başka bir grubun güç sahibi olmadığı dişil bir toplumu gerektirmektedir. Merchant (2005) insan-doğa ilişkisinde kadının yerine dair dört farklı yaklaşım; *liberal, kültürel, toplumsal* ve *sosyalist ekofeminizm* tanımlamaktadır. *Liberal Ekofeminizm* mevcut sistem içinde kalarak yasa ve düzenlemeler yoluyla insan-doğa ilişkisinde ve çevreci hareket içinde reform yapmayı amaçlamaktadır. Radikal Feminizm akımından çıkan *Kültürel Ekofeminizm* ise çevre sorunlarına ataerki eleştirisi çerçevesinden bakmakta ve “kadın ile doğayı birlikte özgürleştirecek alternatifler” ortaya koymaktadır. Bu süreçte kadınlar doğum, hamilelik, bakım süreçleri ve duygusal deneyimleri nedeniyle erkeklerden biyolojik olarak önde görülmektedir. *Sosyalist ve Toplumsal Ekofeminizm* diğerlerinden farklı olarak toplumsal adalet, kapitalizm ve tahakküm eleştirisi ortaya koymaktadır. Ynestra King ve Chaia Heller gibi toplumsal ekolojistlere göre *Toplumsal Ekofeminizm* sadece kapitalist ve ataerki eşitsizliklerin değil tüm tahakkümlerin çözülmesini önermektedir. Böylece kadınlar ve erkekler eşitlikçi ve ekolojik bir toplum kurabilirler. Mary Mellor’un da dahil olduğu *Sosyalist Ekofeminizm* ise sürdürülebilir bir dünya için üretim yerine yeniden üretim alanına odaklanmaktadır. Üretim alanındaki eşitlik ve özgürlük talepleri kadınların daha çok dahil olduğu yeniden üretim alanını da kapsamalıdır (Merchant, 2005: 196-212). *Ekofeminizm* çevre sorunlarını ve çözümlerini toplumsal cinsiyet çerçevesinden ortaya koyması nedeniyle Eleştirel Sosyal Bilim ve Feminist Sosyal Bilim paradigmaları kapsamına girmektedir.

Derin Ekoloji

Derin Ekoloji akımının kurucusu Arne Naess’e (1973: 95-98) göre çevre hareketi *Derin* ve *Sığ Ekoloji* olarak ikiye ayrılır. *Sığ ekoloji*, kirlilik ve kaynakların tükenmesine karşı mücadele eden yaygın ve güçlü bir çevre hareketidir. Bunun karşısında ise insan-çevre ilişkisine bütüncül bakan, tüm türler arası eşitliği savunan, yaşamda rekabeti değil işbirliğini ve birlikte var olmayı öne çıkaran, yerel özerkliği ve merkezizleşmeyi öneren *Derin Ekoloji* yer almaktadır. Naess’in *Derin* ve *Sığ Ekoloji* ayrımı, doğayı korumanın veya insan yararının öne çıkarılması çerçevesinde Timothy O’Riordan’ın teknomerkezcilik-çevremerkezcilik, Donald Worster’in emperyalist-arkadyan çevreci düşünce gelenekleri, Murray Bookchin’in çevrecilik-toplumsal ekoloji ve nihayet Dunlap ve Catton’ın İP-YEP ayrımına benzemektedir (Eckersley, 2003:26). *Derin Ekolojinin* en dikkat çekici kavramı içsel değer⁹dir. Buna göre tüm canlılar sadece var oldukları için ve insanlara fayda sağlayıp sağlamadıklarına bakılmaksızın içsel bir değere sahiptir. Bu yaklaşım insanlığa faydasına göre doğayı ‘çevre ve kaynak’ olarak değerlendiren insanmerkezci yaklaşıma karşı tüm canlıların eşitliğini savunan çevremerkezciliği öne çıkarmaktadır. *Derin Ekoloji* toplumsal eşitsizliklere karşı çıkmasıyla Eleştirel Sosyal Bilim paradigmasına; insan aklının egemenliğini reddetmesiyle Postmodern Sosyal Bilim Paradigması’na yakın durmaktadır. Ayrıca *Derin Ekolojinin* insanmerkezcilik karşıtı çevremerkezci yaklaşımı güçlü bir Yeni Ekolojik Paradigma eğilimi göstermektedir.

Koşu Bandı¹⁰ Üretimi Kuramı

Kuram sosyo-çevresel diyalektik ve koşu bandı üretimi kavramlarına dayanmaktadır. Sosyo-çevresel diyalektik endüstriyel toplumlarda üç sentez aşamasını ortaya koymaktadır. İlk olarak ekonomik sentez aşamasında ekonomik büyümenin çevreye verdiği zarar yadsınır. Sonra, üretimi ve toplum sağlığını tehdit eden ciddi çevre sorunları dikkate alındığı “yönetilen darlık sentezi” aşamasına geçilir. Henüz geçilmemiş ekolojik analiz aşamasında ise üretim ve tüketim doğal

⁹ “intrinsic value”

¹⁰ Koşu Bandı metaforu sürekli hızlanan ve bitmek bilmeyen bir döngü anlamında kullanılmaktadır. Buna göre üretim artışı ile ilgili sorunların daha çok üretim artışı ile çözülmesi ve sonunda içinden çıkılmaz bir döngüsel bir süreç girilmesini anlatmaktadır.

kaynak kısıtları nedeniyle azalacak ve ekonomik büyüme duracaktır. Bu kaçınılmaz sona bizi götüren ise *Koşu Bandı Üretimidir*. Zira, çok uluslu şirketlerin ve sendikali işçilerin refah artışı için desteklediği ekonomik büyümeye dayalı üretim, büyük çevre sorunlarına yol açmaktadır. Çözüm yerine sermaye yoğun ekonomik büyüme devam ettirilmektedir (Schnaiberg, 1975; aktaran Buttel vd., 2002: 49-54).

Koşu Bandı Üretimi kuramı ekonomik büyüme ile çevre korumanın karşıtlığını ortaya koymaktadır. Zira endüstriyel üretimin gelişmesi ekonomik büyümeyi sürekli kılmaktadır, ancak çevreye verilen zarar da artmaktadır. Çevre sorunları karşısında üretim daha da artırılarak ekonomik büyümenin tercih edilmesi sonsuz bir döngü içinde *Koşu Bandı Üretimini* ortaya koymaktadır (Gould vd., 2003: 3-7). Durdurulamaz gibi görülen bu döngüyü ancak çevre ve işçi hareketinin ortaklığı engelleyebilir (Gould vd., 1996: 2). Ancak bu ekonomik büyüme sürecine iş imkanları ve refah beklentisi nedeniyle işçi sınıfı da destek vermektedir. *Koşu Bandı Üretimi* yaklaşımı çevre sorunları ile sınırsız kapitalist büyüme arasındaki ilişkiyi ortaya koyması bakımından Eleştirel Sosyal Bilim paradigmasına girmektedir.

Risk Toplumu

Modernleşme 19. Yüzyılda tarım toplumunu dönüştürdüğü gibi 20. Yüzyılda da endüstri toplumunu dönüştürmektedir. Bu süreçte servet üretiminin öne çıktığı ilk dönem klasik modernleşme, risk üretimin baskın olduğu ikinci dönem ise ‘dönüşlü modernleşme¹¹’ olarak tanımlanmaktadır. Artan maddi üretim, kıtlığın aşılmasını sağlamıştır ancak büyüyen üretici güçlerin getirdiği “tehlikeler ve potansiyel tehditler” ortaya çıkmıştır. İçinde bulunduğumuz dönüşlü modernleşme döneminde modernizmin temel ilkeleri olan bilim, teknoloji ile ilerlemenin eleştirilmesi ve toplumsal hareketlerin ortaya çıkışı, modernizmin bitişini değil ancak yeni bir safhaya geçtiğini göstermektedir. Kıtlık toplumu aşılmıştır ancak henüz tam anlamıyla *Risk Toplumuna* geçilmemiştir. Bu dönüşlü modernleşme döneminde, modernizmin standart çekirdek aile yapısı kadınların iş hayatına katılması, boşanmanın kolaylaşması ve benzeri nedenler sonucunda dönüşmektedir. Artık cinsellik, aile, aşk kavramlarının eski ve modernist tanımları yetersiz kalmaktadır. Fabrika üretimine dayalı, günlük çalışma saatlerinin ve çalışma ömrünün belirli olduğu dönem yerini esnek, belirsiz ve kısmi zamanlı çalışmaya bırakmaktadır. Günümüzde riskler algılanamamaktadır, zira modernizmin aşırı üretimi ve küreselleşmesi tehlikeleri hesaplanamaz, başa çıkılmaz ve sistematik risklere dönüştürmektedir. Dönüşlü modernleşme döneminde insanların ve diğer canlıların yaşamına yönelik tehditler de yok edilemez boyutlara ulaşmıştır. Örneğin nükleer enerji santralleri özel şirketlerce sigorta yapılmamaktadır. Sanayi üretimindeki risklerin felakete dönüştüğü anlarda “piyasaların çökmesi, sermayenin değersizleşmesi”, “muazzam maliyetler, hukuk davaları ve itibar kaybı” gibi yan etkiler toplumsal, ekonomik ve siyaset alanlara da yayılmaktadır (Beck, 2011: 10-29). Çözüm için öncelikle bireyler, kurumlar ve tüm toplum bilimi, değerlerini ve geleneklerini yeniden değerlendirmelidir (Barbosa, 2009: 40-41). Dönüşlü modernite döneminde yeteri kadar insan riskten zarar gördüğünde çevre sorunları, endüstri toplumunun ve basit modernleşme döneminin toplumsal hareketleri yerine sigorta şirketlerinin, piyasanın ve devletin ortak çalışmasıyla çözülecektir (Fisher, 2016). *Risk Toplumu* tezi toplumsal eşitsizliklerin yerini belirsiz ve herkesi tehdit edebilen risklerin aldığı göstermesi nedeniyle Eleştirel Sosyal Bilimden çok Postmodern Sosyal Bilim paradigması kapsamına girmektedir. Zira modernizmin her şeyi bilme ve kontrol etme iddiasına karşı toplumu ve doğayı tehdit eden kaçınılmaz riskleri ortaya koymaktadır.

7. DEĞERLENDİRME

20. yüzyılda artan çevre sorunları toplumda ve uluslararası alanda kabul edildiğinde çevre konusu da sosyal bilimlerde ve sosyoloji içinde yer bulmaya başlamıştı. Ancak, İnsan İstisnalığı Paradigmasının çevreyi toplumdan dışlayan tutumunun etkisindeki sosyoloji geleneği henüz bu dönüşüme hazır değildi. Çevresel etkileri yok sayarak sosyokültürel belirlenimci bir pozisyon alan

¹¹ “Reflexive modernization” kavramı “düşünsel modernleşme” olarak da kullanılmaktadır.

sosyoloji içinde çevreye bir alan açabilmek için 1970'lerde Dunlap ve Catton'ın Yeni Ekolojik Paradigma'yı ortaya atması gerekmişti. Nihayet toplum-çevre etkileşimi diğer sosyal bilim ve sosyoloji dallarının ötesinde Çevre Sosyoloji adı altında incelenebilecekti.

40 yıldır dünyada ve Türkiye'de sosyoloji disiplini içinde kendini kabul ettirmeye çalışan Çevre Sosyolojisi için kendi kavram ve kuramlarını geliştirip toplum-çevre etkileşimine dair çalışmalarda uygulaması önemlidir. Bu çalışmada yalnızca Çevre Sosyolojisinin kuramsal ve kavramsal zenginliği sunulmamış, aynı zamanda da sosyal bilim paradigmaları çerçevesinde sınıflandırılarak sosyolojik niteliği öne çıkarılmaya çalışılmıştır. İdeal tipler olarak tanımlanan üç sosyal bilim geleneğinin Çevre Sosyolojisi içindeki yansımaları ortaya konmuştur. Çevre-toplum ilişkisini düzenlemeyi ve çevre sorunlarını çözmeyi hedefleyen kuram ve kavramlar Pozitif Sosyal Bilim paradigması kapsamında toplumun çevre algısına odaklanan yaklaşımlar Yorumlayıcı Sosyal Bilim geleneği içindedir. Çevre sorunlarını toplumsal eşitsizlik ve adalet çerçevesinde değerlendiren zengin kuramsal gelenek ise Eleştirel Sosyal Bilim paradigması içinde değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada kuramsal ve kavramsal zenginliği ve sosyolojik niteliği ortaya konmaya çalışılan Çevre Sosyolojisinin sosyoloji disiplini dışında da potansiyeli bulunmaktadır. Sosyolojinin kuruluş geleneğine rağmen toplum-çevre etkileşimini incelemeyi başaran Çevre Sosyolojisi, son dönemde disiplinler arası çalışmalarda öncü rol oynama konumuna gelmiştir. Sosyolojinin özellikle pozitif bilimler ve mühendislikler ile birlikte yürüttüğü çalışmalarda Çevre Sosyolojisinin yer alması disiplinin geleceği, imkanları ve ortaya çıkan yeni olasılıklar açısından önemlidir.

8. KAYNAKÇA

Adak, Nurşen (2010). "Geçmişten Geleceğe Çevreye Sosyolojik Yaklaşım", *Ege Akademik Bakış*, 10(1): 371-382.

Barbosa, Luiz C. (2009). "Theories in Environmental Sociology", Sy. 25-46. Ed. Kenneth A. Gould ve Tammy L. Lewis. *Twenty Lessons in Environmental Sociology*. New York: Oxford University Press.

Beck, Ulrich (2011). *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru*. İstanbul: İthaki.

Bookchin, Murray (1994). *Özgürlüğün Ekolojisi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bookchin, Murray (1996). *Ekolojik Bir Topluma Doğru*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Brewster, Bradley H. (2011). *Environmental Reconstruction in Microsociological Theory for Microsociological Reconstruction in Environmental Sociology*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Wisconsin-Madison Üniversitesi, ABD.

Buttel, Frederick H. (1978). "Environmental Sociology: A New Paradigm?" *The American Sociologist*, 13(4): 252-256.

Buttel, Frederick H. (1987). "New Directions in Environmental Sociology" *Annual Review of Sociology*, 13: 465-488.

Buttel, Frederick H. ve Craig R. Humphrey (2002). "Sociological Theory and Natural Environment", Sy. 33-69. Ed. Riley E. Dunlap ve William Michelson. *Handbook of Environmental Sociology*. London: Greenwood Press.

Byrne, John; Cecilia Martinez ve Leigh Glover (2002). "A Brief on Environmental Justice", Sy. 3-17. Ed. John Byrne, Leigh Glover ve Cecilia Martinez. *Discourses in International Political Economy*.

Catton, William R. ve Riley E. Dunlap (1978). "Environmental Sociology: A New Paradigm", *The American Sociologist*, 13: 41-49.

Clark, Brett (2006). *Metabolic Rift: Toward a Sociology of Ecological Crisis*" Yayınlanmamış Doktora Tezi. Oregon Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, ABD.

Çımrın, Füsün Kökalan (2014). "Sosyoloji ve Çevre", *International Periodical For The Languages and History of Turkish or Turkic*, 9(2): 1007-1020.

Dunlap, Riley (2016). "Sociology's Engagement with the Environment (Part I)". "Immersion Distinguished Scholar Workshop: Sociology" toplantısında (11-14.01.2016, Annapolis/ABD) sunuldu. <http://www.sesync.org/sites/default/files/education/sociology-5.pdf> (21.09.2106).

Dunlap, Riley E.; William Michelson ve Glem Stalker (2002). "Environmental Sociology: An Introduction", Sy. 1-32. Ed. Riley E. Dunlap ve William Michelson. *Handbook of Environmental Sociology*. Londra: Greenwood Press.

Eckersley, Robyn (2003). *Environmentalism and Political Theory, Toward an Ecocentric Approach*. New York: UCL Press.

Fischer-Kowalski, Marina and Weisz, Helga (2005). "Society as Hybrid Between Material and Symbolic Realms.Toward a Theoretical Framework of Society-Nature Interrelation", Sy. 113-149. Ed. Michael R. Redclift ve Graham Woodgate. *New Developments in Environmental Sociology*. Northampton: Edward Elgar.

Fisher, Dana (2016). "Sociology's Engagement with the Environment (Part II)". "Immersion Distinguished Scholar Workshop: Sociology" toplantısında (11-14.01.2016, Annapolis/ABD) sunuldu. <http://www.sesync.org/sites/default/files/education/sociology-6.pdf> (21.09.2106).

Frank, John; Ann Hironaka ve Evan Schofer (2000). "The Nation-State and the Natural Environment over the Twentieth Century", *American Sociological Review*, 65(1): 96-116.

Gould Kenneth A., David N. Pellow ve Allan Schnaiberg (2003). "Interrogating The Treadmill Of Production: Everything You Wanted to Know About The Treadmill, But Were Afraid to Ask." "Çevre ve Koşu Bandı Üretimi" Sempozyumunda (31.10-01.11 2003, Wisconsin/ABD) sunuldu.

Gould, Kenneth A., Allan Schnaiberg ve Adam S. Weinberg (1996). *Local Environmental Struggles: Citizen Activism in the Treadmill of Production*, New York: Cambridge University Press.

Hannigan, John (2006), *Environmental Sociology*. Londra: Routledge.

Jakku, E.; D. Burch & R. Rickson (2009), "Constructing an Environmental Problem: Claims-making in the Brisbane River Dredging Dispute", *Australasian Journal of Environmental Management*, 16(1): 25-35.

Jones, Samantha (2002). "Social Constructionism and The Environment: Through The Quagmire", *Global Environmental Change*, 12: 247-251.

Kayır, Gülser Öztunalı (2005). "Sosyoloji'den Ekososyoloji'ye Doğru Değişen Kuramsal Temeller", *Akdeniz İ. İ. B. F. Dergisi*, 9: 154-176.

Konak, Nahide (2008), "Ecological Modernization and Eco-Marxist Perspectives: Globalization and Gold Mining Development in Turkey", *Capitalism Nature Socialism*, 19(4): 107-130.

Konak, Nahide (2010). "Çevre Sosyolojisi: Kavramsal ve Teorik Gelişmeler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24: 271-283.

Latour, Bruno (2005). *Reassembling the Social, An Introduction to Actor-Network Theory*. Oxford: Oxford University Press.

Lave, Rebecca (2015). "Reassembling the Structural: Political Ecology and Actor-Network Theory" Sy. 213-223. Ed. Tom Perreault, Gavin Bridge and James McCarthy. *The Routledge Handbook of Political Ecology*. New York: Routledge.

Martinez-Alier, Juan (1997). "Environmental Justice (Local and Global)", *Capitalism Nature Socialism*, 8(1): 91-107.

Merchant, Carolyn (2005). *Radical Ecology*. Oxon: Routledge.

Naess, Arne (1973), "The Shallow and The Deep, Long-Range Ecology Movement. A Summary", *Inquiry*, 16(1): 95-100.

Neuman, W. Lawrence (2010). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri-I*. İstanbul: Yayınodası.

O'Connor, James (1998). "Capitalism, Nature, Socialism: A Theoretical Introduction", *Capitalism, Nature, Socialism*, 1(1): 11-38.

Odabaş, Zuhâl Yonca (2010). *Sürdürülebilir Afet Yönetimi ve Kadın*. Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.

Richter, Rudolf (2013). *Sosyolojik Paradigmalar*. İstanbul: Küre Yayınları.

Ritzer, George (2011). *Sociological Theory*. New York: Mc Graw Hill.

Staggenborg, Suzanne (2012). *Social Movements*. New York: Oxford University Press.

Tuna, Muammer (2012). (Ed.) *Çevre Sosyolojisi*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.

CHANGING ECONOMIES UNCHANGING GENDER ROLES: A SOCIOLOGICAL STUDY ABOUT WOMEN WORKING IN THE AGRI-FOOD SECTOR IN TURKEY¹

Değişen Ekonomiler Değişmeyen Cinsiyet Rollerini: Türkiye’de Tarım-Gıda Sektöründe Çalışan Kadınlar Üzerine Sosyolojik Bir Çalışma

Kasım KARAMAN²

ABSTRACT

The aim of this article is to examine the effects of transformations in economical politics on agricultural structure, social relations and gender roles, the relationship between employment of women and their status and roles in the case of women working in package unit in TARIŞ premises and agricultural premises based in Manisa/Alaşehir.

This research was carried out by mixed methodology where both qualitative and quantitative methods were used. Data was principally collected by questionnaire. However, questionnaire data were supported by participatory observation and in-depth interviews. The sample was formed by selecting randomly 309 women (%80,3) in 10 businesses and 76 women (%19,7) from Tariş company. Therefore the total number of sample is 385.

Data was analyzed via SPSS statistical package. According to the findings, women regard the works they do in packaging units as extensions of their domestic roles and traditional agricultural practices. The fact that they work as seasonal workers, they get paid less than minimum wage, the perception that their works are seen as extension of their domestic roles, traditional perception of womanhood have not resulted in any change in status and roles of women depending on their employment.

Key Words: Women’s labour, agriculture, gender, social change

ÖZET

Bu çalışma, ekonomi politikte yaşanan dönüşümlerin tarımsal yapı, toplumsal ilişki ve cinsiyet rolleri üzerindeki etkisini, kadınların istihdamı ile statü ve rolleri arasındaki ilişkiyi Manisa/Alaşehir tarım işletmeleri ve TARIŞ tesislerinde, paketlemede çalışan kadın işçiler örneğinde ele almayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma, nicel ve nitel yöntemin araştırma tekniklerinin bir arada kullanıldığı karma yöntemle gerçekleştirilmiştir. Araştırmada temel veri toplama tekniği olarak anket tercih edilmiş, anket, katılımlı gözlem ve derinlemesine görüşmelerle desteklenmiştir. Araştırmanın örneklemini, araştırma evrenini temsilen özel sektöre ait 10 farklı işletmeden tesadüfi olarak seçilen 309 kadın (%80,3) ve Tariş’ten de 76 (%19,7) kadın olmak üzere 385 çalışandan oluşmaktadır.

Anket verileri SPSS istatistik programında analiz edilmiştir. Çalışma, kadınların üzüm işletmeleri paketleme servislerinde yaptıkları işleri hane içi rollerinin ve geleneksel tarım pratiklerinin birer uzantısı olarak algıladıklarını göstermiştir. Mevsimlik işçi olarak çalışmaları, asgari ücretin altında maaş almaları, istihdamlarının hane içi rollerinin bir devamı ve bir çeşit “fedakârlık” olarak görülmesi ve geleneksel kadınlık algısı, kadınların statü ve rollerinde istihdama bağlı bir değişimin yaşanmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kadın Emegi, Tarım, Toplumsal Cinsiyet, Toplumsal Değişim

Introduction

The legal regulations, on one hand, made in the developing countries with the motivation of integrating with the global economy are increasing the power of developed countries and multinational partnerships; on the other hand, they reduce the authority on the economy of those

¹ This article is an extended and revised version of the paper entitled “Changes in Agri-Food Sector in Turkey and Woman” presented in XIII World Congress of Rural Sociology (July 29-August 4, 2012), Lisbon-Portugal.

² Assoc. Prof. Dr., Erciyes University, Education Faculty, kasimkaraman@hotmail.com

making such regulations (Koc, Dahlberg, 1999: 112; Aydın, 2010: 183). Among the sectors to be influenced from such settlement the most is agri-food sector within the economies (Bonanno, 2004: 37).

Having launched just following the economic crisis erupted in mid-1970s; the restructuring has promoted the role and control of multinational corporations in agri- food sector. During the process, called as 'Third Food Regime', the capital aiming at many more profits through reducing production costs has shifted its operations of manufacture to the countries which offer unqualified and female labour, and cheap labour force (Koc, 2010: 77). Within this framework, the female labour seems to intensify at agricultural works in many parts of the world. This situation has been conceptualized as 'the feminization of agriculture' (www.fao.org).

The changes in agri-food sector caused by the neo-liberal policies launched in 1980s in Turkey are worth to be investigated with a multidimensional point of view. Customs Union Agreement signed with European Union (EU) has required some legal regulations of agri-food sector, as it has in many fields, in Turkey in favour of EU. Due to the conditions of this agreement, Turkey has reduced the tariffs in agricultural products import and lessened the agricultural subventions. On the other hand, such international settlements as International Monetary Fund (IMF), the World Bank (WB), World Trade Organization (WTO) has played critical roles in integration of Turkish agri-food sector with the global agri-food sector (Ozturk, Nas et. al., 2008: 36-37). As a result, some factors such as privatization in agriculture, limitations to agricultural subventions, removal of customs walls, quotas on agricultural products have caused the agri-food sector in Turkey to become narrow rapidly, and reduced the employment rates in agriculture (Gunaydin, 2006:14).

1. Gender and Female Labour in Agriculture

Studies carried out in various countries in international level on the effects of economic changes resulting from structural adaptation policies and globalisation process in the context of increasing international trade on gender revealed different results. While some of these studies appraise the process due to increase in women workforce, others point out an increase in the number of women working in small establishments and agricultural sector that women suffer in the sense that compared to men, they get less wages and they work in unsecured types of job (Ecevit, 2011:40).

Studies carried out in Turkey on position of women and perception of gender usually appear to be supporting the second set of results stated above. As Ecevit stresses, the consequences of structural adaptation policies that have been put into action since 1980 have created new inequalities for women and deepened the existing inequalities between men and women (Ecevit, 1997: 72). According to the 2015 Report of World Economic Forum, Turkey ranks 130. position out of 145 countries. When evaluating the overall score, the report looks at certain criteria; namely economic participation and equal opportunities, time spent in education, life expectations, health services and political criteria. Turkey is in 131. position in economic participation and equal opportunities, ranks in 105. position with respect to both equality in terms of educational level and how much power is shared in politics (The Global Gender Gap Report 2015, 2015:9).

Inequality between men and women in terms of participation to workforce and the level of employment in Turkey is also reflected in OECD report. According to the 2014 OECD data, while the participation rates of women aged between 15-65 to the workforce are 79,3 % in Sweden, 79,0% in Switzerland, 75,0 % in Denmark, 72,1 % in England, 67,1 % in the USA, 69,8 % in Spain, 74,2 % in Canada (OECD average 62,8 %), it is 33,6 % in Turkey (<http://stats.oecd.org/>).

Although population of men and women is almost the same in Turkey, there is a serious inequality in terms of rates of joining the workforce. TÜİK 2015 data asserts this notion as it states that as opposed to 31,5 % of women, 71,6 % of men join the workforce. These rates changes dramatically for men in agricultural sector as only 15,9 % of men join the agricultural workforce. For women it is almost the same figure (31,4 %) (www.tuik.gov.tr). At the outset, only in agricultural

sector women beats men in terms of participation to workforce. Although the workforce in agricultural sector has been in decline, it is still populated by women workforce.

When assessed based on the years, the decline of employment in agriculture can be clearly observed: the employment rates in agriculture were 25,7 %, 23,7%, 25,2%, 23,6% respectively in 2005, 2008, 2010 and 2013 (www.tarim.gov.tr). The male and female employment rates in agriculture are, respectively, 19%-46% in 2005, 17%-42% in 2008, 18%-42% in 2010 and 18%-37% in 2013 (Tokgoz, 2014: 36).

In spite of the rising density of female labour force in agri-food sector, the women seem not to be so efficient at the sources' control and decision-making mechanisms (Allen, Sachs, 2007: 1). The women have been kept out of the relations which could be a power source for economic and social fields. They are also subject to many obstacles obstructing the settings they could improve themselves (Ecevit, 1994: 96). Moreover, they are out of some activities for such direct agricultural production as agricultural education studies (Kizilaslan: 2007: 23).

However, the relatively good state of women in terms of agricultural workforce do not seem to be reflected in their positions well. The majority of women work in unsecured manner, long hours with low wages. Although women work on 24 hour cycle (from dawn to dawn) in rural areas, what they do is perceived as an extension of their mother and house-wife roles (Gülçubuk vd., 11).

There are some approaches building a correlation between the female labour force being made secondary as cheap labour and the secondary position of woman within the society. It can be observed a kind of making insignificant related with the understanding of gender at those works associated with the womanhood roles of the women at the markets. In this respect, it has been emphasized on the necessity of changing the mentality regarding the roles of gender in eliminating the wages inequality between man and woman, and this inequality is estimated to be removed by changing the social value judgments (Kumbetoglu, Caga, 2000: 58-60).

Although economic analysis of women employment indicate that they are disadvantaged and tend to be considered subsidiary, the increase in participation of women to workforce and level of employment have been reflected positively for their social positions. For this reason, it is important to evaluate the cultural results as well rather than only focusing on the situation with economic dimensions. Although limited, participation of women to the workforce and increase in employment levels bring about a change in perception of gender which then leads to development of a modern mind-set. This process is more explicit in the lives of women living in rural areas. Participation of women to social communication patterns and networks are justified with the fact that they work. Increasing levels of employment among women lead a way that status of women also increase in the family and society. This gives way to the opportunities that provides women more power in decision making processes. Being self-sufficient results in high self-esteem in women that is then the source of psychological support they need. Women feel more confident about the future. Participation of women in social and economic life increase not only individual welfare of women but also welfare of whole society (TBMM Komisyon Raporu, 2013:1).

2. Agricultural Businesses as a Field for Feminine Employment

The restriction in agriculture sector has caused the male labour force to sever from the agricultural works, and the rate of female labour force, which is absolutely more inexpensive, to go up rapidly (Gunaydin, 2010: 192). Production of seedless grape is one of the production lines that has been affected mostly by the neo-liberal economy politics in the agricultural sector. Turkey is ranked as the first in the global production of seedless raisin. The global production of seedless raisin in the year of 2008/2009 was 767.400 tons. 349.000 tons of the whole production was recorded in Turkey, 255.000 tons of which were in the USA, 50.000 tons of which were in Iran and the rest of which was recorded in Chile, Argentina, South Africa and Greece. In the season of 2009/2010, Turkey was again ranked as the first with the production of 255.000 tons in the 725.000 tons' global

production, and was followed by the USA and Iran, respectively with the 242.000 tons' and 100.000 tons' production (2010 Grape Report, 2011: 5).

Aegean Region is the most significant part of Turkey in terms of vineyards and production amount of seedless grapes. According to the data in 2010, the grape production has been resumed on the land of about 850.000 hectares. Alasehir is the greatest grape producer of the region with its 190.000 decares' vineyard. The sector, previously depending on the production of seedless dried grape, has turned to the production of edible seedless fresh grape recently. Alasehir, Sarigol and Buldan are the leading centers in production of seedless fresh grape (2010 Grape Report, 2011: 6). The most important institution in purchase and selling of seedless dried grape is TARIS (Union of Cooperatives for Agricultural Sales), but nowadays many companies make purchases and marketing of seedless fresh grape. The production of seedless fresh grape aims at the export, rather than the local market. Along with the market-targeted production in agri-food, the sector of packaging and distribution has gained importance. This sector has become a temporary field of employment in the place it has been built. Having been a significant product in the food export of Turkish agri-food sector in the recent years, the seedless fresh/dried grapes have enhanced the significance of packaging and distribution services. The center of international economic connections for these raisin/grape businesses is Alaşehir.

According to the records released by Alasehir Exchange of Commerce, 8.250 transporters checked out from Alasehir Custom House in 2010, and 250 million dollars' export of agricultural products were realized in the mentioned year. 185.000 tons of seedless fresh grapes were ranked as the most exported product among the other agricultural products such as cherry, pomegranate and strawberry (www.ciftcihaber.com). In 2011, 29.050 tons of dried grapes were exported by TARIS (www.tarisuzum.com.tr).

This newly-built market has augmented the number of enterprises by private sector the basic operations of which are on selection, packaging and distribution of fresh fruits and vegetables, but especially seedless grapes, in Alasehir as an important center for grapes production. The tasks of selection and packaging in these enterprises have developed as a feminine branch, and thus this has formed a temporary/seasonal field of employment for the local women. The social status and position of the women in the rural area have been mostly shaped based on the traditional patriarchal structure.

According to our observations the changes and transformations occurred in social and economic life can alter the interfamilial distribution of role and status, and this can bring the women's traditional family-based status be kept out of the house with it. One of the most crucial social changes causing the transformation in traditional role and status of the rural women generally possessing the role and status of mother and housewife is that these women begin to work as the workers at the grapes enterprises.

As stated before, rationalization and capitalization of agricultural sector as well as neo-liberal economy politics that started to be effective in 1980s in Turkey have resulted in a significant shift in traditional agricultural sector. Family and small businesses have been transformed into agricultural structures and they resulted in consequences social relations. Production of seedless grape is one of the production lines that has been affected mostly by the neo-liberal economy politics in the agricultural sector. With the increase of production for the markets, packaging and delivery of goods have become two of the most important jobs of the production of seedless grape. The fact that packaging job is done by women only has resulted in an agricultural practice that has been feminized which in turn also resulted in transformations in social relations and roles. 40 thousands women are employed seasonally in packaging work only in Alaşehir.

3. Methodology

Women working in the raisin/grape businesses located in Alaşehir raise such questions as whether that they work as the workers at the grapes enterprises has triggered some fundamental changes in their traditional roles and status, and converted traditional perception of gender are some

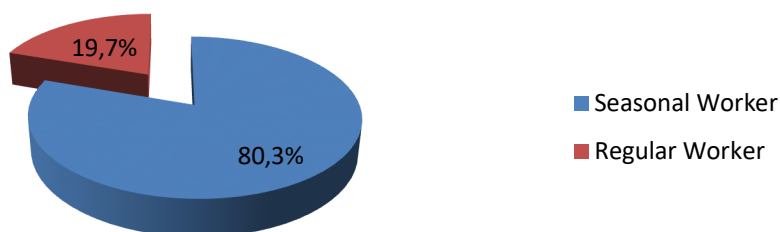
come to mind at this point. Since working on the agricultural areas is one of the traditional gender roles attributed to the rural women, does the transfer of the mentioned role out of the house create the transformations differed from the traditional perception in the gender role and status of the women? Is being an agricultural worker the transformed form of the women's traditional in-house roles, and in this context, does this situation display a kind of continuity in their traditional gender roles and status? The main objective of the research is to determine the working conditions of the women working in agriculture sector, to reveal whether that they work temporarily or permanently makes changes at their social roles and status, and to assess their status and roles along with the perceptions of gender.

The purpose of this study is to examine the effects of transformations in economical politics on agricultural structure, social relations and gender roles, the relationship between employment of women and their status and roles in the case of women working in package unit in TARİS premises and agricultural premises based in Manisa/Alasehir.

This research was carried out by mixed methodology where both qualitative and quantitative methods were used. Data was principally collected by questionnaire. However, questionnaire data were supported by participatory observation and in-depth interviews. This study was done in August-September of the year 2009 at the TARİS processing enterprises of seedless dried grapes and at the private-owned processing enterprises of fresh fruits and vegetables, especially the seedless fresh grapes, in Alasehir of Manisa. The universe of the research consists of the women working on the selection and packaging bands at the enterprises the number of which has increased in recent years and made export targeted operations with its production of fresh fruits and vegetables, especially seedless fresh grapes, in a way differing from the traditional type of agriculture, and the seedless dried grapes processing plant of TARİS in Alasehir of Manisa in Aegean Region. The study sample consists of totally 385 female workers, the randomly selected 309 people (80,3 %) from ten different private-owned enterprises, and 76 people (19,7 %) from TARİS, in a way representing the research universe. The sample that in-depth interviews were carried out was determined by purposeful sampling and interviews were conducted. Interviews and observation notes were recorded. The interviews were analyzed and they were classified and interpreted together with observation data. The quantitative data has been analyzed on SPSS 16.0 statistical software.

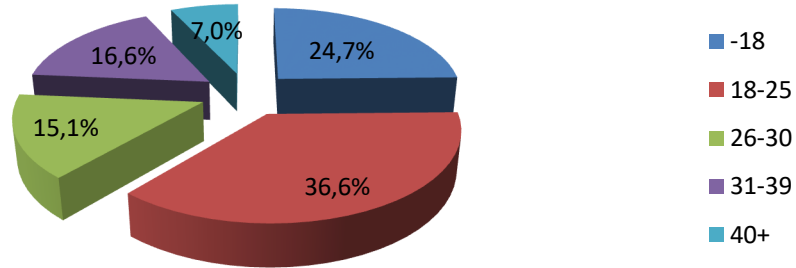
4. Research Findings

The operations related with grapes' harvest and marketing preparations in the aftermath gain intensity in the months of August and September. Thus, it has been observed an increasing demand for labour force on the production fields of grapes during that period. Since this demand for labour force cannot be met from Alasehir and its surrounding, some travelling/temporary seasonal agricultural labourers arrive in Alasehir for working on the lands. Almost $\frac{3}{4}$ of the women working at the enterprises are the local workers from such settlements as Alasehir, Sarigol and Kula very near to the enterprises; the rest consists of the travelling/temporary workers from the other parts of the region. On one hand, these travelling/temporary seasonal agricultural workers meet the necessity for labour force; on the other hand, they influence the wages for the workers to fall. The women within local labour force working at these enterprises have been determined to be the members of those families often not possessing any or sufficient agricultural lands.

Graph 1: Job Type

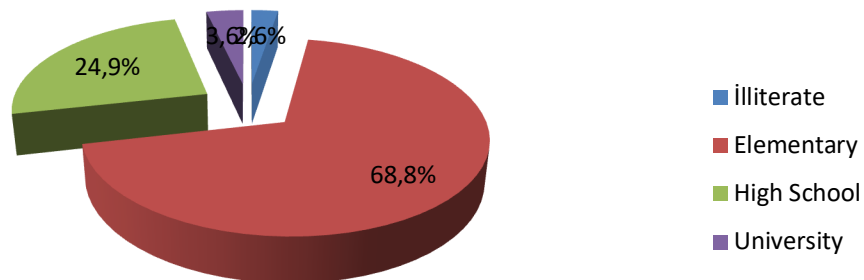
However, the exact number of the women in this sector is not clear, since they work off the books. It is estimated that almost 40.000 women work in the season at the enterprises. There are approximately 90 enterprises in the region. However, some of the enterprises are sub-contractor enterprises. Some enterprises employ 10-20 workers in a day, and some do 150-200.

Graph 2: Age Groups

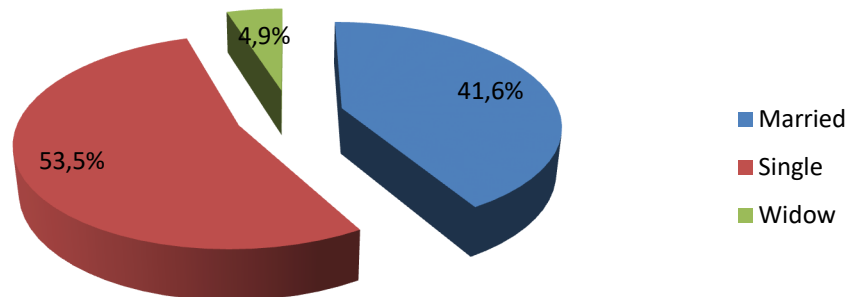
Thus, the age factor is a determining variable in choosing worker at the enterprises. Because the selection and packaging services have been carried out on the active bands. Care and velocity is the most sought feature at workers. 68,3 % of the women included in this research is between the years 18-40, 24,7 % of whom younger than 18, 7 % of whom older than 40. The distribution based on age groups of the women in the research sample seems to be proportional to average of age for the workers preferred at the enterprises.

The educational status of the women working at the enterprises is significant since it reveals well the reflections in the educational field of the gender-oriented inequality in Turkey. 68,8 % of the women are primary school graduates, and 24,9 % of whom high school graduates. 3,6 % of them are university graduates, and 2,6 % of whom are illiterate.

Graph 3: Educational Level

41,6 % of the women are married, 4,9 % of them widow, and 53,5 % of whom single. The married and widow generally have only one child (33 %) or two (40,8%) children. 10,1 % of the women have three, 2,2 % of whom four children, while 14 % of those have not any.

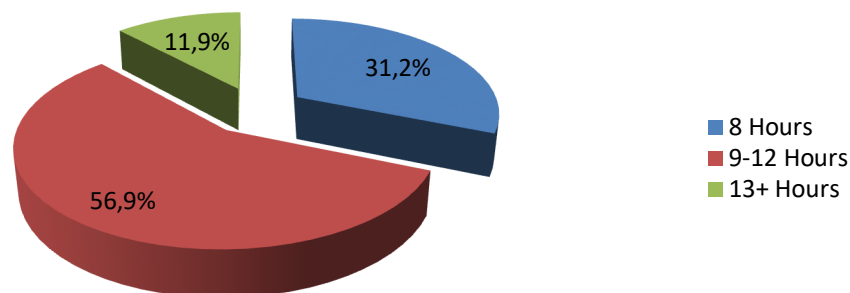
Graph 4: Marital Status

The employer-employee relations in the sector of agriculture are under the direct effect of informal intermediate sector, though some legal regulations to have been made. The people called as 'dayibasi' supply workers for the enterprises, and some works for the workers. The *dayibasi* get some commissions from the workers' wages, and have authority in recruiting workers. During the terms in which the demand for worker is at lower degree, the *dayibasi*-worker relations (kinship, neighborhood and acquaintanceship etc.) gain importance. The *dayibasi* arrange the employer-employee relations, distribute the wages which they take from the employees to the workers, and convey the messages of the employer to the workers. One of the other significant tasks of the *dayibasi* is the credits they supply to the workers. The *dayibasi* meet the cash needs of the workers by the credits called 'advance' during the winter in which demand for labour force is quite low on condition that they re-pay in return for working in summer. Thus, this makes the worker dependent on *dayibasi*.

The wage to be paid to the workers is determined every year based on the volume of the work by the commission consisting of Provincial Director of Agriculture, Chairman of Chamber of Agriculture in the town, the *dayibasi* and representatives of grapes enterprises chaired by the district governor. However, the decision made by this commission is something advisory, not binding. The wage is up to the grapes harvest-worker supply relations. However, the workers think that their wages are quite low, the employers agree on paying lower wages and they have not right of speech on this issue.

The women working at the TARIS dried grapes processing enterprises are employed with social security, and are granted some rights such as weekly day-off, extra wage for the extra working hours, medical leave, health insurance, food subsidy. The monthly income of the workers is not under minimum wage.

The women at the grapes enterprises except for TARIS work off the books. Therefore, they have not such rights as daily working timetable, weekly pay-off and extra wages for extra working hours. Most of the women at the enterprises (68,8 %) work more than eight hours in a day. They do not have any chance of holiday as they are paid based on daily working timetables. The monthly average income of the women (69,1 %) working at these enterprises is under minimum wage. The act of working attributed to the female labour within the traditional family structure and blessed as 'devotion' has been strengthened with extra working hours and lower wages at the enterprises. This situation reminds us of the continuity of traditional roles and status of woman with a new form in the agricultural labour. The working timetables-wage relations can be easily arranged in favor of the plant owner. The working hours can be enhanced, though the wage to be kept stable and in return of lower extra wages. The workers fulfilling this demand of the plant owners gain a kind of confidence with their devotion in order to work on the other days. This behavior is a significant indicator for the workers to be accepted as 'good workers' in the eye of both employer and *dayibasi*.

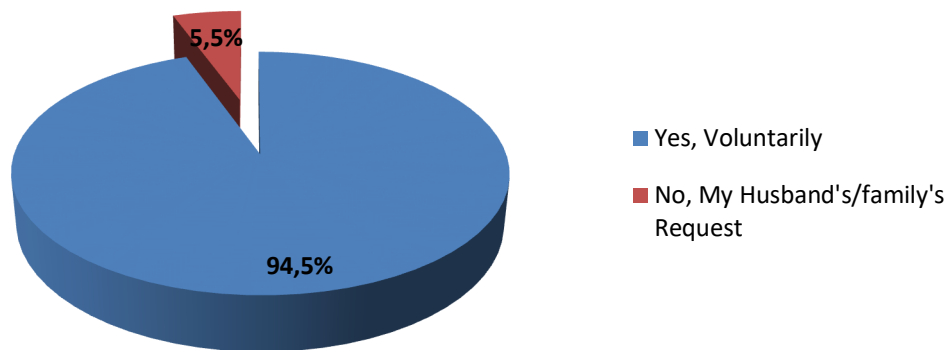
Graph 5: How Many Hours A Day Do You Work?

The women work at such agricultural businesses as collecting leaves and separating the grapes from the vine (54,8 %) or just spend time on housework (42,1 %) during the period in which the agricultural enterprises are off or fewer workers are needed. Thus, the women keep the same roles at in-house context, as they do on agricultural lands, within the traditional interaction networks.

However, these businesses carried out within the traditional interaction networks are also temporary, and do not offer any guarantee of work. The majority of the women working at the agricultural enterprises seek to work at a permanent business with social security and a specific salary. This wish of the women is efficient in their preferences of marriages. For the women, the firstly expected feature at the men while marrying is whether they work at a business with social security and a specific salary (53,2 %).

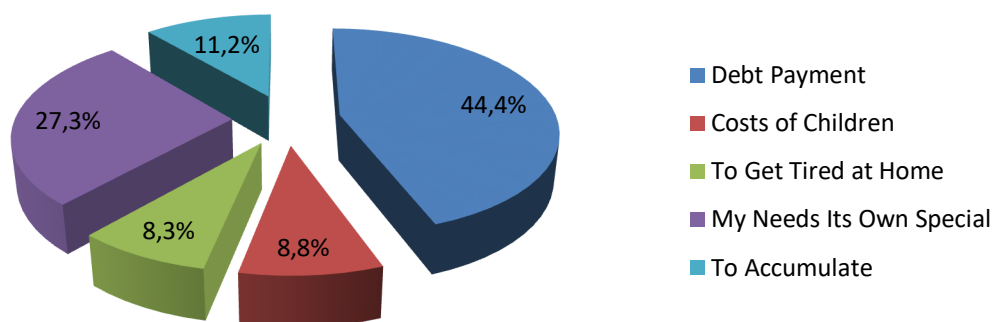
The answers given by the women to the question ‘If you had an opportunity, which occupation would you like to have?’ actually give some significant clues about the current situation and degree of their satisfaction. This also displays that the women are aware of the permanence between the agricultural labour and their traditional in-house roles and status, and that they want to determine their gender by stepping out of their traditional roles and status. As a matter of fact, the women prefer such the jobs offering higher social status as doctor, lawyer and teacher (50,1 %) or want to work at any business, but under the public assurance (32,5 %). The percentage of the women who want to work at agricultural businesses is quite low, namely (2,6 %).

While almost all the women working at the enterprises (94,5 %) began to work with their own desire, 5,5 % of them did with that of their families. It is quite difficult for the women to make decisions on the outside activities, those outside of the house, on their own within the limits of traditional family structure. The women who behave or make decisions independently are not welcomed. Thus, that they work at any business except for the familial ones is up to the approval of their spouses/families, even if they want individually. This situation again reminds us the proceeding feature outside the house of gender roles and status in traditional patriarchal structure. A great majority of the women (79,5 %) working at the agricultural enterprises have stated that they took permission from their husbands/families in order to work. The participation degree (81,1 %) to the statement ‘A woman must take permission from her husband in order to work outside’ towards a question of attitude asked to the women support strongly the act of taking permission in order to work at the enterprises.

Graph 6: Was It Your Choice To Start Working In This Enterprise?

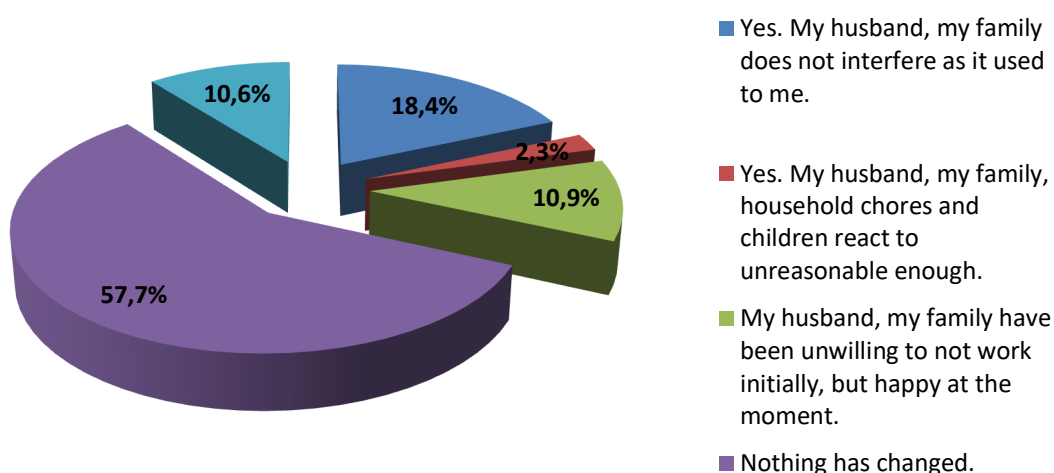
The working reasons of the women at the enterprises give some significant clues about economic situation in the rural area and the proceeding feature outside the house of the women’s traditional status and roles. The farmers not possessing their own lands or running their small family business are in debt. One of the leading reasons to work at these enterprises for the women is to pay their debts (44,4 %). The other reasons of them are to meet basic needs (27,3%), to save money (11,2%), to meet their children’s needs (8,8 %), not to have anything to do (8,3 %) and to make preparations for marriage (6,0 %).

Graph 7: How Do You Spend Your Earnings?

The estate and any earned value in the rural family within the traditional social structure are of the men. Thus, the spending authority of them is in the hands of men. One of the reasons of this man-dominant situation is that the woman does not have a direct income. However, that the woman works at a business in return for a specific salary except for the traditional in-house/family businesses does not trigger any significant change in their familial status. The female labour interpreted as contribution or support to the family within the traditional structure is valid for the gains made by the women working at the enterprises, and these gains have been viewed as a kind of contribution to the familial budget. These women have not freedom to manage their own gains. They give all or some of their gains to their husbands/families. The percentage of the women managing all their gains is quite low (2,6%).

That the women work at a business with a specific income does not make any change in their social status and roles. They were asked whether their families and ones around them changed the behaviors and attitudes in a positive way towards themselves since they work at the enterprises during the day and get a specific gain. More than half the women (64,5 %) have responded that they did not observe any change, 20,6 % of them have stated that their husbands/families began to behave themselves more considerately, and 2,3 % of whom has said that they were criticized because they could not care about their housework/children sufficiently.

Graph 8: Did You Recognize Any Change In Attitudes Of Your Family/Husband When You Start Working And Earning Money?

The women over 18 have the right to vote at general and local elections. They primarily make their political preferences based on their free-will (52,1 %). The effect of husband/father is lower (5,2 %).

The women do not seem to be satisfied with the current agricultural policies. They consider that the politicians remember themselves solely on the election days (50 %) and that any beneficial step has not been taken in favour of farmers (36,2 %). The percentage of those who have found the current agricultural policies successful (3,4 %) and those thinking of a positive change towards the better even if not to be satisfying yet seems to be quite low (10,3 %).

It is worth that there are too many expressions emphasizing the secondary position of the women in the society when looked into the responds by the women working at the enterprises to the question ‘What is your the most urgent matter as a woman?’ being secondary in the society and not experiencing sufficient love/respect seem to be the most important problems. When the men attempted to attend the interviews made with the women during the breaks or lunches, or intended to listen to what was spoken because they wondered, the warnings like ‘These questions interest us, so be away from here, please’ of the women and their sincere responds display how valuable it is to be considered important for the women.

The women are not in comfort in their businesses and bilateral relations, as much as the men are. It has been stated that a woman should be moderate in their ways of speaking and behaving, and what is expected of a woman is to be moderate, and expressing one’s real feelings and opinions is not always good, and even doing so is an indicative of being a bad woman.

One of the other significant problems uttered by the women is of education. That the families do not give permission, or the opportunities are not sufficient, or the girls’ attending the school are not welcomed are the other sources of discomfort for the women.

The women have not sufficient fields of work. The temporary, seasonal an unguaranteed businesses on farms or at the enterprises have not been viewed as satisfying. While some of the women complain about unemployment, some are not happy about having to work. Both having to work at home and on farms or at the enterprises have been considered a thing enhancing the burden on the women.

Conclusion

The agricultural enterprises are feminine-character. The tasks of selecting and packaging fresh fruits and vegetables especially seedless fresh grapes have been viewed as the business for the women. This situation can be associated with the roles attributed to the woman in gender terms.

The female labour has been devalued from two sides. The tasks expected due to their gender in family and extra working hours and lower wages at the enterprises are efficient in this trivialization process. The working conditions of the women working without any social security and in return for lower wages reflect their social status. The traditional status and roles of the women have been transformed and emphasized, and their extra working at lower wages has been praised as diligence and devotion.

The women work at the grapes enterprises with their own desire. However, this desire of them is up to the permission of their husbands/families. The women work in order to make contribution to the family budget. The most important factor for them to work is paying their families’ debts. The women give the income they gain to their husbands/families. The number of the women spending they earn for themselves is quite low.

The level of awareness of women about their secondary position within the society seems to be very high. Thus, being secondary in the society is a source of dissatisfaction and disturbance for them. The women think of being subject to a kind of trivialization away from such values as love and respect. However, their social status and roles have been internalized by the women.

When compared with the process of making decisions on other issues, the women are more independent in determining their political preferences. In other words, they make decision of which

political party they support on their own. The women are not happy about the current agricultural policies. They think of the politicians to remember themselves solely just before the elections.

In conclusion, that the women work at enterprises and earn money does not make any change in their social status and roles. The status and roles based on gender include some comprehensive and complex processes which cannot be explained solely according to economic reasons.

References

ALLEN, Patricia and Carolyn SACHS 2007 “Woman and Food Chains: The Gendered Politics of Food”, *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, Vol. 15 (1), pp. 1-23.

AYDIN, Zulkuf 2010 “Neo-Liberal Transformation of Turkish Agriculture”, *Journal of Agrarian Change*, Vol. 10, No. 2, pp. 149-187.

BONANNO, Alessandro 2004 “Globalization, Transnational Corporations, The State and Democracy”, *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, Vol. 12, pp. 37-48.

ECEVIT, Mehmet 1994 “Tarımda Kadının Toplumsal Konumu: Bazı Kavramsal İlişkiler”, *Amme İdaresi Dergisi*, Vol. 27, No. 2, pp. 89-106.

ECEVIT, Yıldız 1997 “Küreselleşme, Yapısal Uyum ve Kadın Emeginin Kullanımında Değişmeler”, *Küresel Pazarlar Açısından Kadın Emegi ve İstihdamındaki Değişimler: Türkiye Örneği* (Der. Ferhunde Özbay), İnsan Kaynagını Gelistirme Vakfı, İstanbul, pp.31-77.

ECEVIT, Yıldız 2011 “Emek”, *Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları* (Ed. Y. Ecevit, N. Kalkiner), Acikogretim Fakültesi Yay., Eskisehir.

GULCUBUK, Bulent; YILDIRAK, Nurettin; KIZILASLAN, Nuray; OZER, Dilek; KAN, Mustafa; KEPOGLU, Arzu. “Kırsal Kalkınma Yaklaşımları ve Politika Değişimleri” http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/e443d6819ae22b2_ek.pdf (14.08.2016) pp.1-19.

GUNAYDIN, Gokhan 2006 “Türkiye Tarım Sektörü”, *Tarım ve Mühendislik*, No. 76-77, pp. 12-27.

GUNAYDIN, Gokhan 2010 *Tarım ve Kırsallıkta Donusum, Politika Transferi Sureci/AB ve Türkiye: Tan Kitabevi Pub.*

<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=72&locale=tr> (08.08.2016).

<http://www.ciftcihaber.com/yazi/alaschirde-uzum-ihracati-basliyor.html>. (21.07.2012).

<http://www.fao.org/Gender/en/agri-e.htm>. (30.01.2012).

<http://stats.oecd.org/> (10.01.2016).

http://www.tarim.gov.tr/Belgeler/SagMenuVeriler/Tarimsal_Veriler.pdf (05.07.2016).

<http://www.tarisuzum.com.tr>. (21.07.2012).

<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=10860>. (22.07.2012).

KIZILASLAN, Nuray 2007 “Rural Woman in Agricultural Extension Training”, *Research Journal of Social Sciences*, Vol. 2, pp. 23-27.

KOC, Mustafa and Kenneth A. DAHLBERG 1999 “The Structuring of Food Systems: Trends, Research, and Policy Issues”, *Agriculture and Human Values*, Vol. 16, pp. 109-116.

KOC, Mustafa 2010 “Yokluk Çokluk: Küresel Gıda Sisteminde Parçalanmış Butunluk”, *Dünden Bu Güne Küreselleşme Yerelleşme ve Türkiye* (Ed. M. Talas-B. Kara), pp. 73- 91.

KUMBETOGLU, Belkis and Nilgun CAGA 2000 “Calisan Kadınlar ve Küreselleşme”, *Gorus Dergisi*, No. Eylül, TUSIAD Pub., pp. 56-65.

OZTURK, Sinasi and Fethi NAS et. al. 2008 “1980 Sonrası Değişen Tarım Politikalarının Sosyolojik Etkileri: Muğla Köyleri Örneği”, TUBITAK, Proje No: 106K322.

SANAYİ VE TİCARET BAKANLIĞI 2011 “2010 Yılı Uzum Raporu”, [tgm.sanayi.gov.tr/Files/.../ 2010-uzum-raporu-07032011154358.doc](http://tgm.sanayi.gov.tr/Files/.../2010-uzum-raporu-07032011154358.doc). (07.06.2012), pp. 1-13.

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 2017-27/1

TBMM Komisyon Raporu 2013 “Her Alandaki Kadın İstihdamının Artırılması ve Cozum Onerileri”, <http://docplayer.biz.tr/8272438-Kadin-erkek-firsat-esitligi-komisyonu-yayinlari-no-12-her-alandaki-kadin-istihdaminin-artirilmesi-ve-cozum-onerileri-komisyon-raporu.html> , pp. 1-212.

TOKSOZ, Ayse Gulay 2014 “Türkiye’de Kadın İşgücü Profili ve İstatistiklerinin Analizi” T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, [http://kadininstatusu.aile.gov.tr/data/542a8e86369dc31550b3ac33/T%C3%BCrkiye'de%20Kad%C4%B1n%20%C4%B0%C5%9Fg%C3%BCc%C3%BC%20Profili%20ve%20%C4%B0statistikleri'nin%20Analizi%20\(Nihai%20Rapor\).pdf](http://kadininstatusu.aile.gov.tr/data/542a8e86369dc31550b3ac33/T%C3%BCrkiye'de%20Kad%C4%B1n%20%C4%B0%C5%9Fg%C3%BCc%C3%BC%20Profili%20ve%20%C4%B0statistikleri'nin%20Analizi%20(Nihai%20Rapor).pdf) (03.07.2016).

WORLD ECONOMIC FORUM 2015 “The Global Gender Gap Report 2015”, 10th Anniversary Edition, <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2015/economics/#economy=TUR> (07.05.2016).

SIİRT DUDÊRAN AŞİRETİ: YAPI VE DEĞİŞİM*

Dudêran Ashiret of Siirt: Structure and Change

Metin GÜLTEKİN¹

Mehmet TAN²

ÖZET

Göçebelik, temel ekonomik faaliyeti hayvancılık olan ve bir mekâna bağlı kalmayıp, hareketliliği esas alan bir yaşam tarzını ifade eder. Aşiret ise akrabalığa dayanan büyük bir sosyal örgütlenme biçimidir. Koçer aşiret, göçebe yaşam tarzını benimseyen ve hayvancılık ile geçimini sağlayan akrabalığa dayalı topluluktur. Bu çalışma, göçebe yaşam tarzından kent hayatına geçen koçerlerin (göçebelilerin) kentle bütünleşme sürecini incelemeyi amaçlamaktadır. Siirt Dudêran aşireti üzerinde yapılan bu araştırma, koçerlerin sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik özelliklerini belirleyerek kente geçiş sürecini nedenleriyle birlikte ele almaktadır. Bu süreçte Koçerler, bir yandan göçebe yaşam tarzlarını kente taşımışlar bir yandan da kentin yerleşik kültürüne uyum sorunuyla karşılaşmışlardır. Göçebe ve kentsel yaşam biçimlerinin farklılıkları koçerlerin zihin dünyalarını etkilemiştir. Aşiret bağları büyük oranda çözülmüştür. Tam olarak uyum gösteremedikleri sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal süreçlere maruz kalmışlardır. Sonuçta koçerler ne içinde doğmuş olduğu ve tecrübe ettiği süreçleri yaşayabilmiş ne de kent yaşamına ayak uydurabilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Göçebelik, Kentleşme, Aşiret, Koçer, Dudêran.

ABSTRACT

Nomadism is a way of life whose basic economical activity is live stock and that is based on mobility, not belonging to a certain place. An ashiret, however; is a big social form of organization based on kinship. Koçer-ashiret is a community built on kinship relations and whose members adopt a nomadic lifestyle and makes a living by live stock. This work is aimed to scrutinize the integration process of koçers who moved into urban life from a nomadic life. This study that has been carried out on Siirt Dudêran ashiret handles their transition process from a nomadic life to an urban life by defining their socio-cultural, socio-economic and socio-politic characteristics. Within this transition period, koçers have brought their nomadic lifestyle to the town and have also been confronted by the compliance problem with the town's sedentary culture. The differences between nomadic lifestyle and urban lifestyle have mentally effected koçers. Ashirets ties have mostly become is solved. They have been exposed to social, cultural, economical and political processes which they haven't totally complied with. As a result, neither they could live the life they were born in and experienced nor they could adopt the urban life truly.

Key Words: Nomadism, Urbanization, Ashiret, Koçer, Dudêran.

1. Giriş

Ülkemizin doğu bölgelerinde yaşayan göçebe Kürt aşiretlere “koçer” denilmektedir. Koçerler geçimlerini keçi ve koyundan oluşan küçükbaş hayvan sürüleri yetiştirerek sağlarlar. Sürülerinin keçi ve koyundan olması, onların hızlı hareket etme yeteneği yüzünden uzak ve yüksek yerlere gidebilme imkânı sağlamaktadır. Hatta onların iyi beslenebilmesi açısından bu imkân bir zorunluluğu da dayatmaktadır. Sonuçta hayvanlara özgü avantajlı beslenme arayışı koçerleri göçebe yaşam tarzına zorlamaktadır. Hayvanlarının iyi beslenmesi için yaz mevsimini serin yaylalarda geçirirler. Kışları ise yine sürülerine besin sağlama arayışı yüzünden daha düşük rakımlı sıcak bölgeleri tercih ederler. Koçerler, yazları Van, Hakkâri ve Bitlis'in yüksek yaylalarına, kışları ise Siirt, Mardin ve Şırnak'ın kırsal bölgelerine yerleşirler. Hayvanlar için, yazları otlak ve sulak

* Bu çalışma, Dicle Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalında yapılmış olan “Göçebelikten Kent Hayatına Geçiş: Siirt Dudêran Aşireti Örneği” başlıklı Yüksek Lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

¹ Yrd. Doç.Dr. Fırat Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü ELAZIĞ mgultekin@firat.edu.tr

² Arş.Gör. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Sosyoloji Bölümü ELAZIĞ mehmettan@firat.edu.tr

yaylalar tercih edilir ve çadırlarda yaşanır. Kış ayları için ise köy kiralanmak suretiyle geçirilir. Kışları köylerde ikamet edilmesi Koçerlere “yarı göçebe” olma özelliği kazandırmaktadır.

Aşiretli olmak, göçebe Kürtleri (Koçer) tamamlayan önemli özelliklerindedir. Aşiret, zor koşullar içinde yaşayan koçer topluluklar için dayanışmayı sağlaması açısından önemlidir. Bu, kendi aralarında birliği sağladığı gibi diğer grup ve topluluklara karşı da bir savunma yoludur. Koçerler göç esnasında kullandıkları güzergâhlarda diğer göçebe aşiretlerle karşılaştıkları gibi yerleşik aşiretliyle de karşılaşabilmektedirler. Aşiretli olma, hem yerleşikler hem de koçerler için bir güç ve ayrıcalığa sahip olmayı ifade ederken aynı zamanda bir dengenin oluşumunu da sağlamaktadır. Bu bağlamda aşiretlerin karşılaşması, aşiretli olma sebebiyle talan, hırsızlık, yağma veya adam öldürme gibi olayların yaşanmasını engelleyebilmektedir.

Modernleşmenin genel etkileri, göçebelerin yerleşik hayata geçiş sürecini hızlandırmıştır. Göçebelikten yerleşik hayata geçiş ile birlikte göçebeler aynı zamanda farklı bir yaşam tarzına da geçiş yaparlar. Özellikle yerleşilen yer şehir ise, bu geçişte kırsala yerleşimden daha hızlı ve ani bir değişimin yaşanması kaçınılmaz olur. Hayvancılığa dayalı göçebe bir hayat sürmekte olan koçerlerin, kent hayatına geçişi neticesinde yoğun bir uyum sorunu ile karşı karşıya kalmaları muhtemeldir. Çok farklı bir geleneğe ve yaşam biçimine sahip olmaları, Koçerlerin uyum sürecini derinden etkileyecektir.

Kente göç edenlerin kente tutunmaları için öncelikle ekonomik olarak ayakta kalmaları gerekmektedir. Özellikle araştırma alanımız içindeki Dudêranlı koçerlerin ekonomik olarak var olabilmeleri için bildikleri hayvan yetiştiriciliğini bir geçinme yolu olarak devam ettirdikleri görülmüştür. Bu onların kente yerleştikleri yeni yerleşim alanlarını kendi yaşam tarzlarına göre oluşturmalarına neden olmuştur. Gettolaştırdıkları kenar mahallelerde evlerin altında ahır bulunması, ahır olmaması halinde derme çatma ahır oluşturulması ortama kırsal bir görüntü verilmesine sebep olmuştur. Yerleşikliğin bu biçimde oluşturulması, onların şehir hayatına uyumunu yavaşlatmaktadır. Aynı zamanda kent sakinleri ile ilişkileri de sorunlu hale getirmektedir. Bu sonuçlar, çarpık kentleşmenin yanında orada çelişkili ve kaotik bir sosyal ve kültürel ortamın oluşmasını beraberinde getirmiştir. Onların yaşadığı alanlarda birincil ilişkiler devam etmektedir. Bu yüzden, ikincil ilişkilerin egemen olduğu kent ve modern hayat ile bir çatışma görüntüsü ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık, kente yerleştikten sonra kentlilerle geliştirdikleri sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkiler, Dudêranlı koçerlerin kent hayatına uyum sağlamalarına katkı sağlamaktadır. Ayrıca çocukların eğitim yolu ile toplumsallaşması Dudêranlı çocukların kente ve kent hayatına uyumunu hızlandırmıştır. Ancak farklı bir yaşam biçimine sahip oldukları düşünüldüğünde, Dudêranlı Koçerlerin kent hayatına uyumu, bilindik kentleşme süreçlerinden farklı ve uzun olabilecektir.

2. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma, Siirt kentine yerleşmiş Dudêran aşiretine mensup koçerlerin kentleşme ve kentleşme sürecini konu edinmektedir. Araştırmanın amacı, bu süreci takip ederken bir topluluğun sosyal ve kültürel yapısındaki değişimi ortaya koymaya çalışmaktır. Araştırma, Siirt İli kenar mahallelerinde yerleşik hayata geçmiş Dudêran Aşireti mensupları üzerinde yapılmıştır. Araştırmanın evreni, Dudêranlıların yoğun olarak yaşadıkları Siirt'in Ulus, Alan, Dumlupınar ve Evren mahallelerinden oluşmaktadır. Bu mahallelerde bulunan 900 haneden 200 haneye/kişiye anket uygulanmıştır. Bunun yanı sıra 15 kişi ile görüşme yapılmış ve ayrıca gözlemlerimizden yararlanılmıştır.

3. Kavramsal Çerçeve

Göçebe (Göçer, Koçer) ve Göçebelik: Göçebe sözünün göç-oba'dan ya da Farsça göç-ave'den geldiği söylenmektedir. Osmanlılarda göçerevli, göçkün, göçkücü tabirlerinin yaygın olarak kullanıldığı, göçkücü tabirinin “evi olan fakat mevsime göre yer değiştiren” anlamında kullanılmıştır. Ortaasya Türk ağzlarında köçmek, oturmak, kotormak ve taşınmak deyimleri

kullanılmaktadır (Ögel, 1985: 5). Koçer ise etimolojik olarak, Kürtçe’de “koç” (göç) kelimesinden türer. “Koçer” göçer, “koçeri” göçebelik anlamına gelmektedir (Farqînî, 2000).

Göçebelik, bir topluluğun, yaşamlarını sürdürebilmek için düzenli aralıklarla yer değiştirme alışkanlığıdır. Göçebelikte insanların hayvanın doğal yaşantısına uyması söz konusudur (Sayılır, 2012: 566).

Kentleşme ve Kentleşme: Kentleşme, “sanayileşme ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında artan oranda örgütlenme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan, insanların davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikim sürecidir” (Keleş, 1972: 6). Kentleşme ise kentleşme akımı neticesinde, toplumsal değişimin insanların davranışlarında ve ilişkilerinde, değer yargılarında, tinsel ve özdeksel yaşam biçimlerinde değişiklik yaratma süreci olarak tanımlanır (Keleş, 1980: 71). Kentli insan modern insan olup, modernleşmenin pozitif yanlarını içselleştirebilir. Kentleşme davranışlarını çeşitli boyutlarda (ekonomik, sosyal, siyasal, psikolojik, inançsal ve estetik) yaşayan birey, kenti ve aynı zamanda kentsel ilişkileri geliştirme olanağına sahiptir. Kentli insan kent toplumunda gelişir, kent toplumu da aynı şekilde kentli insan ile gelişir (Bal, 2008: 83).

Aşiret: Aşiret genellikle, aynı atadan geldiğine inanan, aynı kültürü ve coğrafi alanı paylaşan, bu yüzden de aralarında sıkı bir birbirine bağlılık ilişkisi görülen insan topluluğu olarak tanımlanmaktadır (Demir ve Acar, 2002: 50). Türkiye’de aşiretler, Anadolu’nun pek çok yöresinde görülmekte, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin çoğu yerinde halen hâkim bir geleneksel örgütlenme biçimi olarak varlığını sürdürmektedir (Türkdoğan, 1998: 23). Bruinessen’e (2011: 82) göre Kürt aşireti, gerçek ya da gerçek olduğu varsayılan ortak bir ataya dayanan ve akrabalık temelinde örgütlenmiş, genellikle toprak bütünlüğü de olan (dolayısıyla ekonomik) kendine özgü bir yapıya sahip sosyal-politik bir birimdir.

Toplumsal Yapı: Toplumsal davranışlarda tekrarlanan kalıplar ya da daha özgül kapsamda, bir toplumsal sistemin veya toplumun farklı öğeleri arasındaki düzenli ilişkiler için esnek biçimde kullanılan bir terimdir. Bu bağlamda, sözgelimi bir toplumun farklı akrabalık, dinsel, iktisadi, siyasal ve diğer kurumlarının onun toplumsal yapısını meydana getirdiği, bu yapının bileşenlerinin de normlar, değerler ve toplumsal rollerden oluştuğu söylenebilmektedir. Yapılar, güdülenmiş toplumsal eylemden ayrı biçimde var olur, ama yine de bu eylemleri belirleyen bir etkiye sahiptirler (Marshall, 2005: 804-805).

Toplumsal Değişme: İnsanlar arası ilişkilerin değişmesi anlamına gelen toplumsal değişme, hem üretim ve mülkiyet ilişkisinin değişmesine hem de anlamların, değerlerin, kuralların değişmesine bağlıdır. Diğer taraftan hem üretim ve mülkiyet ilişkilerinin değişmesi hem de anlamların, değerlerin, kuralların değişmesi genel toplumsal değişmeye yol açabilir (Kongar, 2012: 24).

4. Siirt Koçerleri

Siirt’te, göçebe olarak yaşamlarını sürdürenler gibi göçebe hayat tarzından yerleşik düzene geçenler de kendilerini “koçer” olarak tanımlamaktadır. Genel olarak koçerlerin yaşam tarzı “göçebe hayvancılık” olarak adlandırılan göçebe türü kapsamına girmektedir. Göçebe Siirt koçerleri yazları Van, Hakkâri ve Bitlis’in yaylalarına, kışları ise daha sıcak olan yerlere yani Cizre, Nusaybin ve Şırnak taraflarına göç ederler. Onlar yazları yaylada çadırlarda yaşarken kışları köy kiralanan evlerde yaşarlar. Halen Siirt şehir merkezinde yedi koçer aşiret mevcut olup büyük çoğunluğu göçebe yaşam tarzından yerleşik hayata geçmişlerdir. Bu aşiretler; Dudêran, Mamediyân, Garisan, Alikan, Sturkiyan, Keşkeliyan ve Siloqiyan aşiretleridir.

Tarihsel sürece bakıldığında bölge genelinde çok daha fazla koçer aşiretlerin, aşiret konfederasyonlarının ve beyliklerin olduğu anlaşılmaktadır. Kürtlerin Osmanlı Devletine katılımıyla Dudêran aşiretinin içinde bulunduğu Botan ve Hakkâri, Behdînan, Soran, Baban gibi yarı otonom Kürt beylikleri meydana gelmiştir (Kreyenbroek ve Allison, 2008: 25). Botan emirliği,

Osmanlı hâkimiyeti sonrasında “Hükümet-i Cezire” olarak isimlendirilen ve otonom yapıya sahip bir idari yapılanmadır. Şerefname’ye göre bu emirliğin adı, cesaret ve savaşçılıklarıyla tanınan bir Kürt aşireti olan Bohti’den gelmekte olup bu emirlik yalnız adı geçen aşiretten oluşmuyordu. Bohti’nin dışında Dumbulî, Nûki, Mehmûdi, Şehy Taranî, Masaki, Raşki, Pinkan, Dalam, Biasturai, Şiruyan, Duturan aşiretleri de bu emirliğe bağlı idi (Özcoşar, 2009: 61). 1935-1945 yılları arasında Irak İçişleri Bakanlığı Danışmanı olan Edmonds (2003: 21-22) ise Botan’ın başkentinin “ada” anlamına gelen Cezire olduğunu ve Botan Mirliğinde Garisan, Kelhoki, Eruhi, Şuvan, Jiran, Aliyan, Hacı-Aliyan, Tufka, Nusa, Heran, Silopi, Şernaxi, Seldi, Goyan, Miran, Harunan, Hesinan, Maman, Ebasan, Heveri, Hacı-Beraşu aşiretlerinin olduğunu belirtir.

Bruinessen (2011: 271-272)’nin Botan Emirliği ile ilgili şifahi olarak topladığı bilgilerde ise Botan, bir iktidar krizinden sonra son mirin üç oğlunun emirlik topraklarını paylaşması sonucu Cezire, Gurkel ve Finiq Kaleleri olmak üzere üç parçaya ayrıldığı aktarılmaktadır. Botan’ın Cezire bölümünün askeri belkemiği göçer aşiretlerden oluşan “Şillet” ve “Çoxsor” adlı iki konfederasyondur. Bu iki konfederasyonda halen göçebe olan aşiretlerin çoğu yer almaktadır. Gurkel’e bağlı Kürtler adlarını ilk emirlerinden biri olan Hacı Bedr’den alıyor, Hacı Beyran diye anılıyorlardı. Cezire, en güçlü aşiretler kendisine bağlı olduğundan diğerlerine söz geçirebiliyordu. Çoxsor konfederasyonunu oluşturan aşiretler; Miran, Dudêran, Elikan, Soran, Garisan aşiretleridir. Şillet Konfederasyonu ise; Batuan, Kışçan, Teyyan, Herikan, Mûsreşan aşiretlerinden oluşmakta olup Çoxsor’da Miran, Şillet’te de Batuan başı çeken aşiretlerdir.

Dudêran aşireti Lideri Hacı Mirza Tetik’in aktardığı bilgiler ile Bruinessen aktardıkları örtüşmektedir. Tetik’in aktardıkları şunlardır: “Miran, Dudêran, Alikan, Soran, Garisan aşiretleri Çoxsor Konfederasyonunu oluştururken; Batiyan, Keççan, Teyyan, Xeyrikan, Mûsreşan aşiretleri ise Şillet Konfederasyonunu oluşturmaktadır. Çoxsor ve Şillet isimlerinin hikâyesi var: Zamanın Botan Miri Batiyan, Keççan, Teyyan, Xeyrikan ve Mûsreşan aşiretlerini Yezidilerin üzerine gönderip “ÇoxeSor”un Yezidilerden alınması istemiş (Çox o zamanın en değerli kumaş çeşidi idi. Bu kumaştan ancak asilzade ve beyler elbise dikiyordu. Sor kırmızı rengi anlamındadır. Muhtemelen Yezidilerin sahip olduğu bu değerli kumaş onlardan alınarak onlara üstünlük sağlayacağı düşünülmüştür). Ancak bu aşiretler başarısız olmuş. Daha sonra Miran, Dudêran, Alikan, Soran, Garisan aşiretleri yezidiler üzerine göndermiş ve bu aşiretler başarı ile döndükleri için Mir tarafından onlara “çoxsor” ismi verilmiştir. Diğer aşiretlere yine Mir tarafından Şillet ismi verilmiştir. Çoxsor’un başı Miran aşireti iken Şillet’in başı Batiyan aşiretidir.” Dudêran aşireti Çoxsor Konfederasyonunda Miran aşiretinden sonra gelen etkin bir aşirettir. Dudêranlıların anlatımlarına göre aşiretleri diğer aşiretler tarafından saygı gösterilmektedir.

4.1. Dudêran Aşireti

Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan göçebe topluluklarının belli rotaları vardır. Duderan aşireti Şırnak rotasında yer almaktadır. Şırnak rotası Hakkâri’nin yüksek yaylalarından Mardin Siirt ve Batman’a kadar olan bölgeyi birbirine bağlar. Bu güzergâhta Dudêranlı aileler seyahat eder. Nisan ve Eylül aylarında yürüyerek 41 gün hareket halindedir. Her ailenin yeme ve uyku için bir çadırı, peynir üretimi için özel bir çadırı bulunmaktadır. Yemek hazırlama (mutfak) için ayrı bir çadır olabilir. Ailenin zenginliğine bağlı olarak sadece kadınlar için bir çadır, yıkanmak için başka bir çadır kurulabilir. Ayrıca hasta ve yaralı koyunlar için bir çadır daha eklenebilir. Bu durumda bir Dudêran kampında bir aile alanı içeren çadır grupları birbirinden ayrılabilir. Bu modele göre kamp boyunca her ailenin 2 ile 5 arasında çadırı bulunabilir (Thevenin, 2011: 18).

Dudêran Aşireti, Siirt’e yerleşen koçer aşiretler içerisinde nüfus yönüyle en büyüğü olarak görülmektedir. Daha önce belirtildiği gibi Coxsor Konfederasyonunda yer alması etkin bir aşiret olduğunu göstermektedir. Ayrıca Çoxsor’un başında yer almış Miran Aşiretinin Suriye sınırının çizilmesinden sonra Suriye tarafında kalması Dudêran aşiretinin önemini ve etkinliğini artırmıştır. Önceleri göçebe bir hayat sürmelerine rağmen aşiretin ekseriyeti yerleşik hayata geçmiş durumdadır. Halen bazı Dudêran Aşireti üyeleri göçebeliği sürdürmektedir. Önemli bir kısmı Siirt şehrine yerleşmiş bulunmaktadırlar. Duderî, Duderan, Dudiran ve Duderyan gibi isimlerle

anılmaktadırlar. Geleneklerine ve dini inançlarına bağlı bir şekilde yaşamlarını sürdüren aşiret, Şafii mezhebine bağlıdır.

4.2. Aşiretin Tarihsel Seyri

Aşiretlerin tarihçesi hakkında yazılı belgeler pek az olmakla birlikte aşiretlerin özellikle göçebe aşiretlerin tarihleri sözlü tarihe dayanmaktadır. Araştırma konusu olan Dudêran aşireti ile ilgili tarihçenin de sözlü olarak aktarılacak bugüne kadar ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Görüşülen aşiret lideri ve üyelerinin benzer tarihçeleri anlatmış olmaları aşirette sözlü anlatımın önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.

Dudêran Aşireti ile ilgili aşiret lideri Mirza Tetik'in anlattıklarına göre aşiretin asıl çıkış yeri Şanlıurfa'nın Viranşehir ilçesi olup aşiretin 200-300 sene gibi bir tarihi olduğu anlaşılmaktadır. Mirza Bey Viranşehir'deki diğer aşiretler gibi Dudêran Aşiretinin aslında yerleşik hayat tarzına sahip olduğunu ve hayvancılık ile geçimlerini sağladığını aktarmaktadır. Bilinmeyen bir sebepten aşiretin oradan göç etmek zorunda kaldığını ve ilk olarak Silvan tarafına göç ettiklerini nakletmektedir. Burada dönemin Diyarbakır paşası aşiret liderinin kızını istemiştir. Ancak aşiret liderinin kızını yeğeniyle nişanladığı gerekçesiyle paşayı reddetmiştir. Bu nedenle buradan Bitlis'e göç etmek zorunda kalınmıştır. Burada da dönemin Bitlis beyi de aynı kıza talip olmuştur. Bitlis'te de aşiret rahatsız edilince artık göçebe bir yaşam tarzını seçerek yazın yaylalara kışın daha sıcak yerlere göç ederek yaşamlarını sürdürmeye başlamışlar. Artık koçer bir aşiret olarak Botan bölgesinde yerlerini aldıkları bilgileri aktarılmıştır. Zamanla bölgede etkinliğini artırarak Çoxsor Konfederasyonunun önemli aşiretlerinden biri haline gelmiştir. Mirza Bey Çoxsor konfederasyonunun başını Miranların çektiğini ve onlardan sonra Dudêran aşiretinin geldiğini belirtmektedir. Türkiye ile Suriye arasında sınır çizildiğinde Miranlar'ın Suriye tarafında kaldığını ve onların orada yerleştikleri nakledilmektedir. Ayrıca Miranlar ile Dudêranlar arasında kız alıp vermeden dolayı akrabalık ilişkilerinin olduğu bildirilmiştir. Bunun sonucu olarak Dudêranların Miranların yerine geçtiği söylenebilir. Aslında buna benzer bir durum Beşikçi'nin (1992: 106) Alikan aşireti üzerinde yaptığı çalışmada geçmektedir. Beşikçi'ye aktarılanlara göre Alikan aşiretinin ulu kişi olarak tanımladığı Mira'ya bağlı Alikan aşireti dışında Dudêran, Soran, Garisyan, Kıçan, Mahmediyan, Tayyan, vs. aşiretleri Mira'ya bağlı olup bunlar Mira soyundan gelmektedir. Buna göre Mira Suriye'de oturan ve aynı zaman Mira'nın da başkanıdır. Daha sonra Alikan Aşireti Mira'ya bağlı iken zamanla büyümüş, nüfusu, gücü, kuvveti artmış ve Mira'dan ayrılarak ayrı bir aşiret olmuştur. Beşikçi Alikan'ların kullandığı bir sözü aktarmaktadır:

“Mira mir (büyük), Alikan Vezir, Dudêranseyêpîr (köpek)”

Yani, Mira büyüktür, Alikan onun veziridir, Dudêran ise köpeğidir. Bu söz Mira soyunu açıkladığı gibi, Mira'ya bağlı olan aşiretler arasında birtakım farklılaşmaların olduğunu da ortaya koymaktadır (Beşikçi, 1992:106).

Beşikçi'nin aktardığına benzer bir deyişi Bruinessen (2011: 272-273) de aktarmaktadır: “Çoxsor'da Miran, Şillet'de Batuan başı çeken aşiretlerdir. Eğer mir güçlü kişiliğe sahip usta bir politikacı değilse, önemli kararlar daha çok bu iki aşiretin reisleri tarafından alınır. “Ne de olsa ağa bütün aşiretin en üstünüdür” demişti bana Miran'ın önemli ailelerinden birinin bir mensubu. “Çünkü mir bu mevkiye, sırf Türkler ailesine bunu miras yoluyla geçen bir görev olarak vermiş oldukları için sahiptir.” Hala çok yaygın olan eski bir deyiş de, asıl iktidarın bu iki aşirete ait olduğu görüşünü yansıtmaktadır:

Miran mir in	“Miranlar prenslerdir,
Batuanwezir in	Batuanlar vezirler
Şilletseyêpîrin	Şilletlerse birer yaşlı köpek”

Beşikçi ile Bruinessen'in aktardıkları da sözlü tarihe dayanmaktadır. Mirza Bey ile Bruinessen ve Beşikçi'nin aktardıkları mukayese edildiğinde Bruinessen'in ile Mirza Bey'in aktardıkları birbiriyle örtüşmektedir. Alikanların Dudêran için söyledikleri ise bir mücadelenin

yansıması olarak görülebilir. Koçer aşiretlerin birbirleriyle mücadele içinde olmaları olağandır. Bu konfederasyon içerisinde önemli bir konumda olmak bir aşiretin değerini tahakküm etmesi ile bağlantılıdır. Gerek iktidar mücadeleleri, gerekse aşiretler arası çıkar çatışmaları bu deyim in ve farklı türevlerinin aşiretlerin birbirlerine karşı söylemelerine neden olabilmektedir. Özellikle Dudêran'a atfedilen bu söz Dudêran aşiretinin güçlü olduğunu gösterir. Yine Mirza Bey'in aktarımına göre Dudêran Aşiretinin Hamidiye Alaylarının kurulduğu dönemlerdeki lideri olan Elyas Bey'e paşalık rütbesi verilmiştir. Tüm bu anlatımları değerlendirdiğimizde Dudêran Aşiretinin Miranlardan sonra önemli bir etkiye ve güce sahip olduğu anlaşılmaktadır.

4.3. Aşiretin Örgütlenme Yapısı

Tüm aşiretlerde olduğu gibi Dudêran Aşiretinde de hiyerarşik bir örgütlenme biçimi görülmektedir. Bu hiyerarşide en küçük birim, "kon" dedikleri çadırıdır. Çadır, aileyi temsil etmektedir. Bu yerleşik hayata yansıtılacak olursa "kon" "mal"a denk gelmektedir. "Mal" aile birimi olmaktadır. Birçok ailenin bir araya gelmesinden ise "zoma" oluşmaktadır. Zoma göçebe hayat tarzında birçok çadırın bir araya gelmesini ifade etmektedir. "Bavık" ise kabileye denk düşmektedir. Aşiretin alt basamağı olarak değerlendirilebilir. "Bavık" kan bağı akrabalığına dayanmaktadır. Dudêran Aşireti sosyal örgütlenmesinde en üst yapıda "eşir" dedikleri aşiret yer almaktadır. Görüldüğü gibi Dudêran Aşireti sosyal örgütlenmesi dörtlü bir sınıflamadan müteşekkildir.

Dudêran aşireti büyük bir aşiret olması sebebiyle bavıkların sayısı da fazladır. Muhammed Emin Zeki Beg (2011: 355)'in 1900'lü yılların başında yaptığı çalışmasında aşiretin yaklaşık 400 aileden oluştuğu, göçebe halinde yaşadığı ve yaz aylarını Van Gölü'nün güney tarafında geçirdiğini belirtilmektedir. Aşiret liderinden edinilen bilgiye göre şu an, Dudêran Aşiretine mensup Siirt'te en az bin ailenin olduğu, Tarsus'da 40-50 aile, Cizre'de 10 aile, İdil'de 20 aile ve Nusaybin'de 20 aileye yakın olduğu tahmin edilmektedir.

Dudêran Aşiretinin alt birimleri (bavık) bir çalışmaya (Boti, 2011: 46) göre şunlardır:

1. Qiroyan	6. Mala Qubêt	11. Deştuyan	16. Mala Hopaniyan
2. Aqubiyan	7. Mala Mirza	12. Şemsikiyan	17. Mala Qızıliyan
3. Mala Tahir	8. Mala HeciHesam	13. Gewriyan	18. Mala Rihanê
4. Mala Mehme Axa	9. Mala Reşê	14. Bekiriyân	19. Mala Baliyan
5. Mala Kasım Axa	10. Mala Xalid	15. Şahiniyan	20. Mala Tajdin

Dudêran Aşiret Lideri Mirza Bey ise bavık olarak şunları aktarmıştır:

1. Mala Mirza Axa	5. Qiroya	9. Etmanyâ
2. Mala Mehme Axa	6. Şemsika	10. Gurmeleka
3. Nebiyê Mamê	7. Aqubiya	11. Gewra
4. Hamid Axa	8. Deştuya	12. Şemoya

Bavık listelerinde farklılık olduğu görülmektedir. Görüştüğümüz başka bir Dudêran mensubu ise daha az sayıda bavık sıraladı. Diğerleri hatırlatıldığında onların aslında Dudêran aşiretinden olmadığını ileri sürmüştür. Bir bakıma hangi ailenin bavık olup olmadığı kişilere göre değiştiği görülmektedir. Bunu şu şekilde açıklaması yapılabilir: Aşiretten kız alıp aşirete kız veren başka ailelerin aşirete eklenmesi gibi bazı ailelerin çabuk büyümesi, hızlı nüfus artışı ve güçlü olması sebebiyle aileden bavıka dönüşmesi söz konusu olabilmektedir. Bu durumda sosyal konumu etkinleşen aileler, aşiret içinde dengelerin değişimine sebep olduğu ve bavık olarak bilinmesine yol açtığı değerlendirilmesini yapabiliriz.

4.4. Aşirette Liderlik

Dudêran aşiretinde liderliğin genellikle Mala Mirza Axa soyundan devam ettiği görülmektedir. Halen mevcut lider Mirza Bey, Mala Mirza Axa'nın da lideridir. Bu baviğin aşiret tarihinde de daima liderlik rolünü üstlendiği edinilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Daha önce bahsedilen Paşalık

rütbesini almış Elyas Paşa da bu soydan gelmektedir. Bu durumda, İbni Haldun'un (2004: 176) sözünü ettiği güçlü olan bir grubun diğer gruplara liderlik etmesi örneği Dudêran aşiretinde de görülmektedir. Aşiret içerisinde tüm bavıklara liderlik yapılabilmesi için, güçlü bir lider veya güçlü bir bavık olması gerekir. Aşiret içerisinde liderliği sürdürecektir bir gücün olmaması halinde aşiret, diğer aşiretler karşısında etkinliğini kaybeder. Ağa etkin bir lider olması halinde hem aşiret içinde birlik olmasını sağlar hem de dışarıdan gelebilecek tehditlere engel olur. Başka bir ifadeyle güçlü bir ağa profili aşiret dışından olası tehditleri de ortadan kaldırır. Ayrıca aşiret içindeki işbölümünün sağlanması ve sürdürülmesinde ağa önemli bir etkiye sahiptir. Bu bakımdan ağalık kurumu güçlü kılınması gerekmektedir. Aşiret göçebe halinde iken, her ailenin sattığı bazı ürünler üzerinden belli bir oranı aynı mantık gereği ağaya verilmiş. Yayla ve köylerde konaklama gibi konularda diğer aşiretler ile yapılan anlaşmalarda da yine baskın bavıktan gelen ağa aşiretini temsil edermiş. Bruinessen (2011, 138-141) misafirlerin idamesi için ağa belli bir miktar katkı aldığını ve sağladığı faydaya göre hediye aldığını belirtir. "Küçük çaptaki kan davalarında" hakem rolünü oynaması, komşu köyler arasında meraların ve suyun kullanımı ya da boşanmalar nedeniyle çıkan ihtilaflara çözüm getirmesi ağadan beklenir ve bunun karşılığında ağa taraflarca ödüllendirilirdi.

Aşiretin yerleşik hayata geçilen ilk zamanlarında ağalığın devam ettiği ve ağanın tüm aşiret üzerinde söz sahibi olduğu gerek Mirza Bey gerekse öteki aşiret üyeleri tarafından ifade edilmiştir. Örneğin koçer kadınların sokakta süt ve yoğurt gibi ürünlerini satarak geçimini sağlamalarına izin verilirken ağa, kendi aşiretine mensup kadınların çalışmasını yasaklamıştır. Hatta bu dönemde Dudêran aşireti ile birlikte diğer koçer aşiretlerin de Dudêran aşireti liderinin aldığı bu karara uyduğu anlatılmaktadır. Özellikle aşiretlerin ataerki özelliği, kadınların çalışma hayatında yer edinmesine karşı olmalarına neden olmaktadır. Bir diğer husus "söz olma" konusudur, yani kadınların çalışması bir bakıma toplum içinde rahat davranması olarak değerlendirildiklerinden kadınların ürettikleri ürünleri çarşıda, sokakta satmasını yadırgamışlardır. İlerleyen zamanda başta kent yaşamına uyum olmak üzere sosyal ve ekonomik değişimler ile birlikte ağalık kurumunun çözülme eğilimine girdiği anlaşılmaktadır. Siirt'te şu anda yerleşik hayata geçmiş aşiret üyeleri ile yaptığımız görüşmelerimizde ağaya saygı gösterdiklerini ancak daha önceki bağlılığın kalmadığını belirtmişlerdir. Özellikle husumet, kan davasının çözümü ve taziye gibi önemli konularda ağa söz sahibidir ve aşireti temsil etmektedir. Ağalık kurumunun çözülmesiyle ağalığa manevi bir nazarla bakılmaya, başka bir ifadeyle sembolik bir anlam atfedilmeye başlandığı gözlemlenmiştir. Dahası, her bavığın bir "*ruspi*" veya "*mezin*" dedikleri aile büyüğü bulunmaktadır. Kürtçe terminolojide aşiret, kabile sülale reisleri arasında herhangi bir ayırım yapılmaz hepsi için ağa terimi kullanılır. Ancak Omeryanların bavık gibi yüzeysel sülale reislerine ağa değil *mezin* (büyük adama) ya da *makul* (akıllı adam) denilmesi gibi bazı istisnalar da vardır (Bruinessen, 2011: 131). Dudêranlılar da bu istisnalar arasında sayabiliriz. Bavığın ileri geleni veya lideri ağa olarak isimlendirilmemesine rağmen günümüzde Dudêranlılarda bavıklar artık ağa yerine kendi aile büyüklüğü etrafında toplanmayı tercih etmektedirler.

5. Bulgular: Aşiretin Kentleşmesi ve Sosyal Değişim

Yüz yıldan daha kısa sürede göçebelikten yerleşik yaşama geçmeye ve ardından da şehirleşmeye yönelen aşiretler her bakımından yapısal bir değişim geçirmişlerdir. Aşiretler salt edilgin oluşumlar değildirler, değişim sürecinde bir taraftan dayanışma ağlarını ve değer sistemlerini korudular, diğer taraftan hayali veya gerçek ortak soy ideolojisi, ortak çıkarlar, karşılıklı zorunluluklar, şehirde veya taşradaki kasabalarda diğerleriyle ittifakların kurulması evlilikler gibi bazı yollarla varlıklarını sürdürdüler. Aşiretlerin uyum süreçleri, çeşitli esnek grup dayanışmalarını meydana getirdi. Bunlar da sırasıyla, sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel eylem için gerekli ortamları yarattı. Bu ortamlar geniş ve karmaşık bir alana dönüştü ve bu ampirik gerçeklik ortaya pek çok soru çıkarttı (Jabar ve Dawod, 2013: 3). Bu sorulara cevap arama amacıyla belli ölçeklerde birçok çalışma ortaya çıkmıştır. Dudêran aşireti de kente yerleşme ile birlikte sosyolojik olarak önemli değişimler yaşamış ve sosyal etkilere neden olmuştur. Çalışmamız da bu değişimin doğurduğu bazı sonuçları aydınlatma yönünde bir girişim olarak değerlendirilebilir.

5.1. Yerleşik Hayata Geçiş ve Bazı Sonuçları

Kente göç ile birlikte sosyo-kültürel tutum ve davranışlar doğal olarak değişmektedir. Çünkü kent ile kır hayatı farklı gerekliliklere sahiptir. Kırdaki cemaat ilişkileri söz konusu iken kentte cemiyet kültürü hâkimdir. Dolayısıyla kente uyum başta kentte kalma süresiyle ilişkilidir. Yaptığımız araştırma sonuçları göstermektedir ki konumuz kapsamındaki Dudêranlı koçerlerin % 90'ı 20 yılı aşkın süredir, daha çok PKK'nın terörist faaliyetlerin yoğun olarak yaşandığı 90'lı yıllarda Siirt'e yerleşmiş bulunmaktadır. Yapılan görüşmelerde 1984'den sonra başlayan terör, şiddet ve çatışmaların Dudêranlıları zor durumda bıraktığı anlaşılmıştır. O dönemde, PKK'nın kendi tarafına çekme çalışmaları ve göçebelerin bazı yaylalara çıkmasının devlet tarafından yasaklanması neticesinde göçebeliliği sürdürmeleri zorlaşmıştır. Bu baskılar sonrasında koçerler yerleşik hayata geçmeye yönelmişlerdir. Ondan önce bir grup Dudêranlı'nın Siirt'e ilk yerleşimleri 1970'li yılların başına denk gelmektedir. Bu grup, 1970 yılında Valiliğe başvurup yerleşik düzene geçmek istediklerini belirtmişler. 1972 yılında devlet tarafından yapılan 42 konut ile birlikte arazi verilerek yerleşik hayata geçmeleri teşvik edilmiştir. 1984 yılından sonra yerleşik hayata geçenler ise kendi imkânları ile kente yerleşmişlerdir.

Anket sonuçlarından elde edilen verilere göre katılımcıların % 41'i güvenlik, %41'i göçer hayatının zorluğu, %10'u kan davası, %8'i ise ekonomik, sağlık ve çocuklarının eğitimi sebebiyle göçebeliliği bıraktıkları anlaşılmaktadır. Dudêranlıların önemli bir kesimi, güvenlik gibi istenmeyen zorunlu nedenden dolayı yerleşik hayata geçmişlerdir: Bir Dudêranlı'nın anlatımına göre göçebe halinde yaşarken yaylada çatışma arasında kaldıklarını ve bir sürü hayvanlarının telef olması nedeniyle can ve mal güvenliğinin kalmadığını düşünerek mecburiyetten yerleşik hayata geçtiklerini belirtmiştir. Ayrıca başka bir Dudêranlı hem devlet hem de örgüt göçebeleri yanına çekmek için desteklerini istediklerini ve ikilemede kaldıklarını, hangi tarafa destek verilerse can ve mal güvenliği tehlikeye düşeceği düşüncesiyle yerleşik hayata geçme kararı aldıklarını belirtmiştir. Bir diğer sebep olan kan davasından dolayı yani geleneksel bir nedenden dolayı göçebeliliği bıraktıklarını söylemişlerdir. Kan davaları genellikle kız kaçırma ve yaylalardan geçerken başka göçebe aşiretler ile kavgalar çıkması sonucu oluşabilmektedir. Koçerlerin göçebe yaşam ile ilişkileri şehre uyumu etkilemektedir. Görüşülen Dudêranlıların yaklaşık yarısının ise, modernleşme sürecinin doğurduğu olanaklar ve ürettiği algı nedeniyle yerleşik hayata yöneltilerini anlaşılmıştır. Sonuç olarak Dudêranlıların göçerliği bırakma sebepleri, çoğunlukla güvenlik gerekçelerine ve modern gelişmelerle kıyaslandığında göçer hayatının izafi zorluğuna dayanmaktadır.

Gelinen noktada Dudêran aşiretinin % 87'si artık göçebe yaşam ile ilişkilerinin kesildiğini, % 5'i sadece göçebelilik yaparak yaşamını sürdürdüğünü belirtmiştir. % 8'i ise, hem ayrı bir iş yaptıklarını hem de göçebelilik yapmaya devam ettiklerini belirtmişlerdir. Katılımcıların büyük bir çoğunluğunun göçebelilik ile ilişkilerinin kalmadığını ve başka işler ile hayatlarını ikame ettikleri görülmektedir. Koçerlerin büyük bir kısmı göçebelilik ile bağlantıları kalmadığından bu durum onların kentleşmelerini olumlu yönde etkilemesi beklenilebilir. Büyük oranda kentsel süreçle eklenilen Dudêranlı koçerlerin göçebe yaşamlarına dönme istekleri sorulduğunda tablodaki sonuçlar ortaya çıkmıştır:

Tablo 1: Göçebe Hayata Dönme İstekleri

Seçenekler	N	%
Cevapsız	3	1,5
Evet	53	26,5
Hayır	144	72
Toplam	200	100

Dudêranlıların % 77'si göçebeliliğe dönmeyi istemediklerini belirtirken % 26,5'i de göçebe yaşama dönmek istediklerini belirtmişlerdir. Göçebe hayata dönme isteklerinin cinsiyete göre

dağılımında erkeklerin yaklaşık %35'i göçebelige dönmeye istekli olmasına karşın kadınların sadece % 18'ininde göçebe yaşama dönmeyi istedikleri görülmektedir. Diğer taraftan erkeklerin % 62'si ve kadınların % 82'si göçebelige dönme isteklerinin olmadığını belirtmektedir. Koçer bir kadın göçebe yaşamda çok çocuk doğurmak, çocukları yetiştirme, çadırın su ihtiyaçlarını sağlama, ateş için odun getirme, hayvanlarla ilgilenme, peynir yoğurt yapımı gibi ağır işleri yalnız kendilerinin yaptığını söylemiştir. Bu durumda göçebe hayatta erkekler, kadınlara kıyasla daha rahat oldukları anlaşılmaktadır.

Yerleşik hayata her ne sebepten kaynaklarsa kaynaklarsın geçişin ardından, göçebe hayatın sebep olduğu duygular da, kurallar da değişime uğramaktadır. İbni Haldun (2004) bu durumu en bariz ifadesini nesep asabiyesinin sebep asabiyesine dönüşmesi olarak vurgulamıştı. Araştırma sonuçlarımız göstermiştir ki, 20-25 yıllık şehir hayatı deneyimi, göçebelige dayanan aşiret asabiyesini büyük oranda dönüştürmüştür:

Tablo 2: Aşirete Bağlılık Durumu

Aşiret Bağlarını Öneme Durumu	N	%
Çok önemli	101	50,5
Önemli ama artık uyamıyoruz	65	32,5
Şartlar değişti uymak mümkün değil	21	10,5
Hiçbir önemi yok	13	6,5
Toplam	200	100

Tablo geneline bakıldığında, aşirete bağlılığın Dudêranlıların yaklaşık yarısı üzerinde etkisini yitirdiği anlaşılmaktadır. Bütün üyelerin onun normatif kurallarına bağlı kalmadığı bir noktada, aşiret normlarının ve örgütsel sisteminin bağlayıcı işlevini yitirmiş olabileceği göz önüne alındığında, mevcut aşiret bağlılığının hukuksal olmayan kültürel bir forma dönüşmüş olacağı söylenebilir. Bu durumda kent merkezinde aşiret, yerini aşiret örf ve adetlerinden beslenen kültürel aşiretçiliğe bırakmış olur. Kültürel aşiretçiliği temellendiren ahlaki yapı ise, hem kentsel yaşamın izole edici etkisiyle hem de aşiret ortamından uzak kalmanın psikolojik etkisiyle korunmuş olur. Yani kent yaşamına sosyal yönden yabancılaşma, kültürel aşiretçiliği güçlendiren etkenlerden biri (Jabar, 2013: 76) olarak ortaya çıkar. Kente yerleşen Dudêranlı, bu yabancılaşmanın etkisi ile aşiret kimliğini öne çıkarır. Şehirde aşiretin önemini koruması ve sürdürmesinde artık kültürel aşiretçiliğin rolü bulunmaktadır. Kente ilk yerleşimi ve yerleşilen meskeni belirleyen aşirettir. Yabancı bir yerde kendini güvende hissetmek için aşiretine yakın ikamet etmeyi ve kendini aşiret bazında tanıtmayı tercih eder. Kente yerleşme ile karşılaştıkları ötekileştirme ve dışlamaya karşılık, aşiret üyeleri dışa kapalı bireylere dönüşür. Dudêranlıların Siirt'e ilk yerleştikleri dönemde kentliler tarafından dışlanması, aşiretin dışarıya kapalı kendine özgü bir cemaate dönüşmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte şehirle bütünleşen birey için modern şehir hayatının dinamikleri gereği aşiretin önemi ve aşirete bağlılığı giderek zayıflar. Nitekim Siirt koçerleri üzerine yapılan bir çalışmada (Tayanç, 2016: 88-90) 18-25 yaş aralığındaki katılımcıların %57,2'si, "Sizin için en önemli şahsiyet kimdir?" sorusuna "belediye başkanı" cevabını vermişken 34-41 yaş aralığındaki katılımcıların ise %72,5'inin "aşiret büyüğü" cevabını vermeleri, kuşak değişimiyle beraber aşiret bağlarının zayıfladığını göstermiştir.

Aşiret bağlarının zayıflamasına karşılık, şehir hayatına duyulan ilgi bağlamında bakıldığında, Dudêranlıların % 43'ü kentin sosyal yaşamından % 27,5'i sağlık hizmetlerinden, % 13'ü çalışma kolaylığından, % 12'si eğitim hizmetlerinden memnun kaldıkları görülmektedir. Koçerler, daha önce Siirt'e yoğurt, peynir, süt ve tereyağı gibi ürünlerini satmak üzere geldiklerini ve şehrin sosyal yaşamına dönük ilgilerinin o yolla arttığını anlatmışlardır. Şu andaki durum açısından da, özellikle burada istenilen mal ve ürüne ulaşmanın kolay olduğunu, şehirde insanların birbirine karışmadıklarını, herkesin kendi işine baktığını ifadelerinde belirtmişlerdir. Sağlık hizmetlerine yönelik memnuniyetlerini bir "nimet" olarak tasvir etmektedirler. Yayıla kaldıkları dönemlerde

baş ağrısı, diş ağrısı gibi basit hastalıklara geleneksel tedaviler uyguladıklarını, ancak şehirdeki sağlık hizmetleri birçok hastalığın tedavisi olduğunu belirttiler. Şehrin olumsuz yönlerine yönelik olan soruya ise, Dudêranlıların % 42,5'i şehrin ahlaki yozlaşmadan dolayı memnun olmadığını belirtmiş iken % 21'i çevre kirliliği sebebiyle, % 12'si akraba ilişkilerinin zayıflaması sebebiyle, % 8,5'i kuralcılık, % 8'i güvensizlik % 5'i gürültü ve % 2,5'i trafik sebebiyle şehirden memnun olmadıkları anlaşılmaktadır. Dudêranlılar genel itibarı ile çeşitli imkanlar yüzünden şehir hayatına olumlu yaklaşırken, daha çok da ahlaki ve kişisel (sosyal) ilişkilerdeki bozulma yüzünden olumsuz yaklaşmaktadırlar. Bu iki yönelim, Siirt Dudêranlı koçerlerin kentleşme süreçlerinin gerilimli bir duygusal güzergahta seyrettiği sonucunu ifade etmektedir.

5.2. Aile

Aile, nesillerin devamı ve kültürlerin yeni nesle aktarılması yönüyle geleneksel yapının devamını sağlamaktadır. Büyük çaplı bir aile olarak kabul edilebilecek aşiret örgütlenmelerinde olduğu gibi, Dudêran aşireti için de aile, aşiretin örgütlenme yapısının en küçük bir birimi olarak önemli bir yere sahiptir. Evliliğin kuruluşu geleneksel olarak görücü usulü evliliğe dayanmaktadır. Ancak her yönüyle olduğu gibi ailenin kuruluşu açısından da aşiret, yerleşik hayatın ve modernleşme sürecinin çeşitli biçimlerde etkisi altında kalacaktır. Aşağıdaki tablolar bu etkileri göstermektedir.

Tablo 3: Evlilik Türü Dağılımı

Evlilik Türü	N	%
Cevapsız	21	10,5
Görücü	124	62
Tanışıp Görüşerek	25	12,5
Kaçarak/kaçırarak	10	5
Berdel	20	10
Toplam	200	100

Uygulanan anketimize göre, Dudêranlıların % 62'si görücü usulü ile evlenirken, % 12,5'i tanışıp görüşerek, % 10'u berdel usulüyle, % 5'i kaçarak/kaçırarak evlenmiştir. Görüldüğü gibi mevcut evliliklerin büyük bir oranı geleneksel bir evlilik türü olan görücü usulü evlilik yoluyla evlenmişlerdir. Önemli sayılabilecek bir oranda da tanışarak evlenmenin yer aldığı görülmektedir. Ancak, görücü usulü, berdel ve kız kaçırma seçeneklerini göz önüne aldığımızda, aşiret üyelerinin evlilik biçiminin %77 oranında geleneksel yöntemlere dayalı olduğu sonucu çıkmaktadır. Görüşülen aşiret üyeleri göçebe yaşam sürdürdükleri dönemlerde kız kaçırma olaylarının sık yaşanması sebebiyle bu tarz evliliği normal gördüklerini belirtmişlerdir. Kaçırma olayları önceden aileler hatta aşiretler arası büyük kavgalara sebep olmuştur. Bu kavgalarda ölüm ile sonuçlanabildiği ve beraberinde kan davasına neden olabildiği bildirilmiştir. Kaçırılmalarda kızın hiç rızası olmamasına rağmen o dönemlerde normal karşıladıklarını, ancak şu an için kaçırmaı doğru bulmadıklarını belirtmişlerdir. Diğer taraftan hem kızın ailesinin vermek istememesi ve hem de kızın rızasının olması durumunda ise, kız kaçırmaı normal karşıladıklarını eklemiştir. Görüşülen aşiret üyeleri berdel ve başlık parası konusu ile ilgili olarak ise, kadınların evliliklerde söz hakkı olması gerektiğini söylediler. Başlığı kızların bir mal gibi satılması, berdeli de ise mal değiş-tokuşu olarak gördüklerinden, bu tür vakalara karşı çıkmakla birlikte az da olsa uygulandığını ifade etmişlerdir. Geleneksel yapıda değişim olduğu ve bu değişimin evliliğe de yansıdığı görülmektedir. Şehir hayatına geçiş, Koçerlerin başlık ve berdel gibi konulara yaklaşımını değiştirmektedir. Bu değişime rağmen, sık görülmese de kızlarının gönlü olmadan yapılan evlilikler de olabilmektedir. Ayrıca evlilikler genellikle aşiret içi olmaktadır. Aşiret içi evlilikler dışında diğer koçer aşiretlerden de kız alıp verme görülebilmektedir. Koçer çocukların eğitimlerine devam etmesi ve kent hayatına uyum göstermesi, koçer olmayan biriyle evlenme olasılığını güçlendirmektedir.

Görüşülen aşiret üyelerinin, çocukları için istedikleri evlilik türü de önemlidir. Zira çocukları için istedikleri evlilik türü, evlilik ile ilgili eski alışkanlıkları devam ettirme ya da değiştirme eğilimlerinin ne düzeyde olduğunu gösterecektir. Anket sonuçlarının gösterdiği üzere, aşiret mensuplarının, % 83,5 gibi yüksek bir oranda çocuklarının tanışarak görüşerek evlenmesini, ancak % 14'ünün ise çocuklarının görücü usulle evlenmesini istedikleri anlaşılmıştır. Burada bariz bir değişim eğilimi görülmektedir. Geleneksel bir dünyaya sahip ebeveynlerin, çocuklarının görücü usulü ile evlenmesini istemesi beklenir iken, burada tam tersi bir durum karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bazıları kendilerinin aşiret içi evlilik tercihi yerine, çocuklarının aşiretten olmayan birisi ile evlenmelerini de olumlu bulduklarını hatta farklı kültürden insanlar arasında evliliklerin de olabileceğini belirttiler. Az da olsa araplar ile kız alıp verme durumunun söz konusu olduğu görülmüştür. Ebeveynlerin çocuklarının mutlulukları için çocuklarının isteklerini göz önüne aldıkları gözlenmiştir. Beritan aşiretinin şehirleşmesi ile ilgili yapılan çalışmada (Taşdelen, 1997: 95) Dudêranlıların aksine bir netice ortaya çıkmıştır. Beritan aşiret üyeleri evliliklerinde takip edilen usulün baskın olarak görücü usulü olduğu görülmüş ve aşiret mensupları kendileri hangi usulle evlenmişlerse çocukların da aynı usulle evlenmelerini istemişlerdir.

Koçer aile özellikleri içerisinde dikkat çeken bir husus da çok eşliliğin olmasıdır. Katılımcı Dudêranlı koçer erkeklerin % 87'i tek eşli, % 12'si iki eşli, % 1'i de 3 eşlidir. Göçebe hayatı sürdüren koçer erkeklerde çokeşlilik daha sık rastlanırken bu durumun günümüzde yavaş yavaş değiştiği ifade edilmiştir. Göçebe yaşadıkları dönemde çok eşliliğin bazı zaruretlerden dolayı gerekli olduğu belirtilmiştir. Görüşülen aşiret üyeleri göçebe hayatta eşi ölmüş kadınların ortada kalmaması amacıyla evlendirildiği ve bu evliliğin genellikle ölmüş eşin kardeşi ile olduğunu belirtmişlerdir. Ancak, aşiretin çok eşliliğe bakışları, şehir hayatının zorlukları ve ekonomik imkânların kısıtlılığı gibi nedenlerden değişmiştir. Gerek kentleşmenin etkisi gerek kadın ve erkeklerin bilinçlenmesi çok eşliliğin sık görülmesini zorlaştırmaktadır. Özellikle kadınların bilinçlenmesi daha başat faktördür. Kadınların kent hayatına geçmesi ile düşünce ve davranışlarında değişimler yaşanmıştır. Kadının göçebe yaşamda çadır ve çevresi olan dünyası kente yerleşme ile ev, mahalle ve çarşı olarak genişlemiştir. Ayrıca kitle iletişim araçları kadınların bilinç düzeylerini etkilemiştir. Artık kadınlar haklarını öğrenmekte ve talep etmektedir. Bu bağlamda kadınların evlilik konusunda kesin olarak tek eşliliği savundukları gözlemlenmiştir. 50 yaşlarındaki bir erkek görüşmecinin anlatımına göre bazı kadınların kentteki sosyal veya siyasi etkinliklere katıldığı ve eşlerinin bu duruma engel ol(a)madığını söylemiştir.

Aile büyüklüğü, modern ve geleneksel aile ayrımının da çok önemli bir kriter olarak bilinmektedir. Aşağıda katılımcı Koçer ailelerin aile büyüklükleri görülmektedir:

Tablo 4: Aile Büyüklüğüne Göre Dağılım

Ailedeki Fert Sayısı	N	%
Cevapsız	1	0,5
0-1	2	1
2 ve 3	6	3
4 ve 5	16	8
6 ve 7	30	15
8 ve 9	52	26
10 ve üzeri	93	46,5
Toplam	200	100

Tabloya göre, katılımcıların ailelerinin % 87,5'i 6 ve üzeri üyeden oluşmaktadır. Aile büyüklüğü 10 ve üzeri kişi sayısı olan ailelerin oranı ise % 46,5 gibi önemli bir orandır. Bu durum Dudêran aşiretinde ailenin bir toplumsal birim olarak ne kadar önemsendiğine işaret etmektedir. Ailelerin sahip olduğu çocuk sayısı açısından bakıldığında %57 gibi bir oranda 6 ve üstü çocuğa

sahip oldukları görülmüştür (6-7, %17; 8-9 %23; 10 ve üzeri %17). Bu durumda Dudêranlı ailelerin genellikle kalabalık ve önemli bir düzeyde de geniş aile yapısına sahip oldukları ortaya çıkmaktadır. Göçebe hayatında ailenin büyüklüğü işbölümü açısından önemlidir. Kentte ise aile büyüklüğü sayıca daha az olup işbölümü açısından sınırlılık söz konusudur. Burdan hareketle aşiret üyelerinin büyük oranda kente yerleşmiş de olsa, geleneksel eğilimlerini korudukları ve sürdürdükleri söylenebilir.

Mevcut durum bu şekilde iken, onların fazla çocuk sahibi olma fikrini destekleyip desteklemediklerini belirlemeye dair soruya, katılımcıların %37,5'inin "destekliyorum", buna karşılık %54 gibi büyük bir oranının ise "desteklemiyorum" biçiminde cevaplamıştır. Bu durum fazla çocuk sahibi olma yönündeki geleneksel eğilimin büyük oranda tersine dönmüş olduğunu göstermektedir. Fazla çocuk sahibi olmayı desteklemeve desteklememe nedenlerine dair sorduğumuz sorulara aşağıda görülen yanıtlar verilmiştir:

Tablo 5: Fazla Çocuk Sahibi Olmayı Destekleme Sebepleri

Sebepler	N	%
İş gücü için	10	14
Aileye ekonomik destek için	11	15
Toplumda itibar sahibi olmak için	17	22
Neslin Devamı için	37	49
Toplam	75	100

Yanıtların yarıya yakını neslin devamı faktörünü işaret etmektedir. Fakat "neslin devamı için fazla çocuk sahibi olma" görüşü geleneksel bakış açısını içermektedir. "Toplumda itibar sahibi olma" seçeneği de doğrudan geleneksel bakış açısını yansıtmaktadır. Buna karşılık ilk iki seçenek modern ve ekonomik bir yönelimi dile getiriyor gibi görünse de, nüfus üzerinden ekonomik getiri elde etme düşüncesi, dayanışmacı ve dolayısıyla geleneksel algıya gönderme yapmaktadır. Görüşülen aşiret üyelerinin ifadelerinden çocuk sahibi olma konusunda geleneksel değerlerinin önemli olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca bu konuda dinden de referans almaktadırlar. Aşiretin dine bağlılığı sebebiyle konu ile ilgili olarak "çocuk rızkı ile gelir" ve "çocuğun olmasını engellemek günahtır" söyleminin hâkim olduğu görülmüştür. Özellikle neslin devamı için fazla çocuk sahibi olmayı destekleme fikri hem din anlayışından hem de aşiretin geleneksel yapısından kaynaklanmaktadır.

Tablo 6: Fazla Çocuk Sahibi Olmayı Desteklemememe Sebepleri

Nedenler	N	%
Ekonomik zorluklar	40	37
Şehrin zorlukları	3	2,5
Yeterli ilgi gösterememe	30	28
Fiziki koşullar	3	2,5
İyi yetiştirememe endişesi	30	28
İstemiyorum	2	2
Toplam	108	100

Fazla çocuk sahibi olmayı desteklemeyenlerin sebeplerine bakıldığında birinci sırada ekonomik zorluklar gelmektedir. Fazla çocuk sahibi olmayı desteklemeyen Dudêranlıların % 37'si ekonomik zorlukları sebep göstermişlerdir. % 28'i yeterli ilgi gösterememeyi, % 28'i iyi yetiştirememe endişesini sebep olarak göstermişlerdir. Bu durum, yerleşik hayata geçmiş Dudêranlı köçerlerin artık şehrin ve modern hayatın koşullarıyla yüzyüze kalmış olduklarını ve yüzlerini o koşulların belirlediği yöne doğru çevirmiş olduklarını ifade etmektedir. İçinde buldukları şehrin

fazla büyük olmaması veya onun içinde kendilerine özgü çözümler üretebilmeleri muhtemelen "şehrin zorlukları" ve "fiziki koşullar" seçeneklerine ait oranların düşük çıkmasına yol açmıştır.

Konut durumu açısından bakıldığında, katılımcıların % 90'ı oturdukları evin sahibi olduklarını belirtmişlerdir. Kente yerleşen Dudêranlıların ilk olarak ev sahibi olmayı düşündükleri ve bunu gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Bu durum Dudêranlı koçerlerin kente tutunmak amacıyla ev sahibi oldukları ve kentte kalıcı olmayı düşündükleri biçiminde değerlendirilebilir. Ayrıca kalabalık aileye sahip olmaları ve çoğunlukla hayvan yetiştirmeye devam etmeleri onları ev sahibi olmaya zorlamıştır. Dudêran aşireti üyeleri kente yerleşirken birbirlerine yakın olmaya ve aynı mahallede ikamet etmeye özen göstermişlerdir. Evin oda sayısı ve yaşam alanı aile fert sayısı açısından önem arz etmektedir. Üye sayısı fazla olan ailenin geniş eve sahip olması gerekmektedir. Aşiret üyelerinin % 53'ünün 4 ve üzeri odalıya sahip evlerde oturmaları dikkat çekmektedir. Evin oda sayısının, aile yapısına uygun olduğu söylenebilir. Genişlik açısından köy evlerini andırmakla birlikte, kullanılan eşyaların (mobilya, kitaplık gibi) kente özgü olduğu gözlenmektedir. Buna karşılık bazı Dudêranlıların eski alışkanlıklarından dolayı mobilya tarzı eşyalar kullanmadığı görülmüştür. Hatta evinde gördüğümüz bir aşiret üyesi daha önce mobilyalarının olduğu ancak hem odayı daralttığı hem de rahat ettirmediği gerekçesi ile evden çıkardığını söylemiştir.

5.3. Ekonomi

Ekonomi bütün toplum biçimlerinde sosyal hayatın önemli bir bileşenidir. Göçebelik hayatını sürdürürken doğrudan üretim ekonomisi üzerinden hayatlarını sürdüren koçerler, yerleşik hayata geçtiklerinde, binlerce yılın birikimi olan ticari, endüstriyel ve mali sistemlerin oluşturduğu farklı bir ekonomi biçimi ile karşılaşmışlardır. Onlar için artık fazla koyun sahibi olmanın ekonomik kriter olma gücü anlamını yitirmiştir. Daha çok paranın belirleyici olduğu bu ekonomide gelir büyük ölçüde para miktarıyla ölçülür olmuştur ve sahip olunan para miktarı adeta bütün hayat standardını ifade eden bir parametre haline dönüşmüştür. Şehir merkezinde yerleşik hayata geçmiş ve o şekilde hayatlarının sürdürme kararlılığında olan Dudêranlı koçerlerin gelir durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 7: Aylık Gelir Seviyesi Dağılımı

Aylık Gelir Tutarı	N	%
Cevapsız	2	1
0-400	85	42,5
401-800	44	22
801-1200	34	17
1201-1800	14	7
1801-2500	20	10
2501-+	1	0,5
Toplam	200	100

Tablodan görüldüğü üzere, yakın zamanda yerleşik hayata geçmiş Dudêranlıların gelir düzeyi neredeyse yarıya yakın bir oranda en alt gelir dilimi olan 0-400 TL arasındadır. İkinci büyük oran, ikinci gelir dilimi olan 401-800 TL arasındadır. Tabloda altı ayrı gelir dilimi gösterilmiştir. Bunları ikiye bölüp gruplandırdığımızda alt, orta ve üst gelir dilimi biçiminde üç grup oluşturabiliriz. Bu halde, genel olarak inceleme alanımız kapsamındaki Dudêranlıların toplamda % 65'e yakın oranda alt gelir grubuna dâhil oldukları ortaya çıkmış olur. Orta ve üst gelir kategorilerinde bariz bir yoğunlaşma görülmemektedir. Bu durumda yakın zamanda yerleşik hayata geçmiş Dudêranlıların ekonomik bakımdan genel anlamda yoksul bir durumda oldukları anlaşılmaktadır. Ancak sosyal yardımlardan yararlanma isteğinden kaynaklanan gelir düzeyini az gösterme eğiliminin de burada rolü olabileceğini düşünmekteyiz. Ayrıca şehirde yaşamalarına karşılık hayvan yetiştiriciliğine devam etmeleri nedeniyle, paraya dayalı olmayan bir ekonominin ve kültürün onların hayatında

hâlâ önemli bir yer işgal ettiği gerçeği de göz önünde bulundurulmalıdır. Tüm bu olasılıklara rağmen Koçerlerin gelir düzeyinin genel anlamda ortanın altında olduğu rahatlıkla söylenebilir. Ekonomik yetersizlik ise doğal olarak kente uyumu ve kentlileşme sürecini olumsuz yönde etkileyecektir.

Gelir düzeyinin yanısıra, yapılan iş ve meslek de ekonominin ve sosyal yaşamın önemli göstergelerindedir. Yeni yerleşen Dudêranlı Koçerlerin kentlileşme düzeyine büyük oranda ışık tutabilecek faktörlerden biri de meslek dağılımıdır. Çünkü kent işbölümüne dayalı bir toplumsal organizasyondur. Yüksek düzeyli bir mesleki profil, o topluluğun sosyal süreç içindeki konumunu da yükseltecektir. Bu bağlamda örneklem alanımızın durumuna baktığımızda, kentlileşmenin henüz yeterli düzeyde gerçekleşmemiş olduğu görülmektedir. Öncelikle görüşülenlerin yaklaşık yarısı “ev hanımı” seçeneğini işaretlemişlerdir. Bu oran, kadınların modern anlamda ekonomik ve sosyal hayatta neredeyse hiç olmadıklarını, bir yönüyle de kadına dönük geleneksel bakışın büyük oranda devam ettiğini göstermektedir. Diğer oranlara baktığımızda katılımcıların %8’inin kamuda çalıştığı (işçi %4,5, memur %2, öğretmen %1,5), %14’ünün ticaretle uğraştığı (esnaf %9,5, tüccar %4,5); diğerlerinin öğrenci (%6,5), vasıfsız işçi (%14) oldukları ve bir kısmının da hâlâ göçebelğe devam ettikleri (%5,5) anlaşılmıştır. Ayrıca iş bulamayanların bir kısmı özellikle Akdeniz ve Karadeniz bölgelerine mevsimlik işçi olarak gitmektedirler. Katılımcılar arasında dikkat çeken bir oranda vasıfsız işçi bulunmaktadır.

Kente yerleşen Dudêranlı koçerlerin ekonomi yapma biçimlerinden biri de hayvan yetiştiriciliğidir. Dudêranlıların % 42,5’i şehirde hayvan beslediklerini söylemişlerdir. Kentli Dudêranlılar hayvanlarını beslemek için farklı yollara başvurumaktadırlar. Kimileri yem almak suretiyle hayvanlarını beslediklerini, kimileri ise ya kendileri ya da ortaklaşa tuttıkları bir çoban vasıtasıyla hayvanları beslenebileceği alanlara günlük olarak götürülüp getirdiklerini söylemişlerdir. Dudêri koçerler şehirde hayvan beslemeyi temel geçim kaynağı olması sebebiyle (% 80,5) yaptıklarını ifade etmişlerdir. Hayvan besleyen Dudêranlılar genellikle evin bodrumunu, yoksa yakınarda inşa ettikleri bir yeri hayvanlar için ahır olarak kullanmaktadırlar. Bu mekânlar ortama kırsal bir alan görüntüsü vermektedir. Şehirde hayvan beslenmesi şehirliler tarafından hoş karşılanmamaktadır. Ayrıca kimi zaman resmi makamların kentte başıboş gezen ineklerin toplanacağı ve sahiplerine para cezası verileceği uyarılarına rağmen kentte hayvancılık devam etmektedir. Kentlilerin koçerleri bu alışkanlıkları yüzünden yadırgaması, onları daha da kentin dışına, kenar mahallelere itmektedir. Böylelikle kentle bütünleş(e)meyen kenar mahallede kentten izole olarak varlıklarını sürdürürler. “Varoşlar ya da gecekondu yerleşmeleri aslında kentin fazlalarını attığı, yükünü bıraktığı sürgün yeri, bir dışlama, izoloasyon çeperi durumundadır” (Aytaç, 2016: 152). Kenar mahallelerde göçebe yaşam alışkanlıklarını kolaylıkla sürdürebilirken aynı zamanda kent imkânlarından da istifade etmektedirler. Bu durum koçerlerin kente izole bir alt kültür olarak varlık kazanmalarına ve kentle bütünleşmelerinin daha da zorlaşmasına/yavaşlamasına yol açmaktadır.

Dudêranlıların ekonomik zihniyet yapısını anlamaya yönelik olarak sorulan “zenginlik sizin için ne ifade ediyor” sorusunu katılımcıların % 35’i işveren olma, yani iş yeri ve para sahibi olma, %23,5’i ise büyük bir hayvan sürüsüne sahip olma biçiminde algılamış/yorumlamışlardır. Bu durumda önemli bir oranın hâlâ göçebelikten kalma algıların etkisinde olduğu sonucu çıkmaktadır. Dudêranlı koçerlerin ekonomik zihniyet kalıplarını analiz etmek için kullandığımız araçlardan biri de paraya ihtiyaç duymaları halinde nasıl bir yol izlediklerini sormak olmuştur. İhtiyaç halinde borç para temininin kimden sağlandığı sorulduğunda, Dudêranlıların % 70’i borç paraya ihtiyaç duyduklarında en çok yakın akrabalarından borç aldıklarını, % 14,5’i yakın arkadaşlarından, % 5,5’i eş veya oğullarından, % 3,5’i bankadan, % 3’ü ise komşularından borç aldıklarını belirtmiştir. Özellikle düzenli gelirleri olan kişiler bankalara yönelmektedirler. Dudêranlıların % 94 gibi çok büyük bir oranının borç para teminini yakın akraba ve eş-dosttan almaları, onların kişisel ilişki ve sosyal bağlarının hâlâ güçlü olduğunu, dahası aşiret bağlarının hâlâ işlevsel olduğunu ve kent hayatında da cemaatvari sosyal ilişkilerini sürdürdüklerini göstermektedir. Bu göstergeler ışığında katılımcıların yakın akrabalık ilişkilerinin korunduğu ve geleneksel yapıların henüz çözülmediği söylenebilir. Başka bir yaklaşımla ifade edecek olursak, Dudêranlıların dayanışma ihtiyacı, kentin

bireyselci para ekonomisinin belirlediği koşullarda kendisini beslemektedir. Dudêranlı Koçerlerin ekonomik sıkıntı yaşamaları durumunda aşiret üyelerinden temin etmesi, aşiret bağlarının boyut değiştirmiş yeni görünümü olarak karşımıza çıkmaktadır. Aşiret, kentte önemli bir işlevi sürdürmeye devam etmektedir. Bu yeni işlev, onların modern dünyaya adaptasyonu için gerekli lojistiği sağlayan bir işlevdir.

5.4. Eğitim

Temel sosyal kurumlardan biri olarak eğitim tüm toplum biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Ancak formel biçimiyle eğitim en yaygın olarak modern toplumlarda görülür. Çünkü modern toplum ortak değerlerden çok, işbölümünün, uzmanlaşmanın ve somut bilginin yapılandığı bir toplum biçimidir. Buna karşılık henüz yerleşik hayata geçmemiş göçebe toplumlarda formel eğitim yok denecek kadar azdır. Yerleşik hayata modern kurumlara özgü olarak yapılanmış bir kentsel hayatın koşulları altında geçmiş bir göçebe aşiret, onun yeni koşullarına adapte olmayı da doğal olarak tercih demektir. Bu noktadan sonra modern formel eğitim sisteminin kriterleri üzerinden, aşiret mensuplarının eğitim standartlarını değerlendirmek sosyolojik bir anlam içerecektir. Aşağıdaki tabloda, çok uzak olmayan bir zamanda Siirt kent merkezine yerleşen Dudêranlı koçerlerin genel eğitim durumu ortalaması ortaya konulmuştur:

Tablo 8: Eğitim Durumu

Eğitim Durumu	N	%
Okur-yazar değil	117	58,5
Okur-yazar	9	4,5
İlkokul	34	17
Ortaokul	13	6,5
Lise	21	10,5
Üniversite	6	3
Toplam	200	100

Dudêranlı koçerlerin eğitim durumlarına bakıldığında %60'a yakın bir oranda yani büyük bir bölümü okur-yazar olmadıkları görülmektedir. Bu tablo, günümüz standartları bakımından oldukça olumsuz bir sonucu göstermektedir. Dudêranlıların çoğunluğu okuma yazma bilmemektedir. İkinci sıradaki oran ise, % 17 ile sadece ilkokul mezunu olanlardır. Diğer okuma oranları oldukça düşüktür. Bunun yanında 50 yaş üzeri aşiret üyeleri içinde Türkçe bilenler de çok azdır. Aşiret mensuplarının günlük iletişim dili ise Kürtçedir. Bu kadar düşük bir eğitim seviyesine rağmen aşiret mensuplarının çocuklarının eğitimleri konusunda oldukça istekli oldukları görülür. Görüşülen aşiret mensupları, kendilerinin imkânları olmadıkları için eğitimsiz kaldıklarını ancak çocuklarının daha iyi durumlara gelmeleri için gayret ettiklerini dile getirmişlerdir. Bu bağlamda genellikle kız çocuğu okutmama gibi bir tavır Dudêranlılarda geçerli değildir. Geleneksel toplumlarda kız çocukların okutulması yönünde bariz bir çekince varken, Duderan aşireti mensupları kız çocuklarının okumasıyla ilgili yaklaşık %90 oranında olumlu yanıt vermişlerdir. Kendileri hayvancılık ile hayat-larını sürdürmüşken, çocuklarının modern hayata uygun meslekleri tercih etmesini istemektedirler. Çocuklarının olmasını istedikleri meslekleri sorulduğunda da çoğunlukla eğitime dayalı meslekleri saymaları, onların eğitim öğretime dönük ve yeni dünyanın gereklerine uygun özel bir eğilimlerinin olduğunu göstermektedir.

Aşirette erkek çocuklarının olmasını istediği meslekler bakımından kız ve erkekler arasında belli bir ayırım görülür. Erkek çocukları için; önemli oranlar olarak, % 37,5'i doktor, % 22'si öğretmen, %11,5'i avukat-savcı tercihi yapmıştır. Kız çocukları için istenilen meslek sorulduğunda, önemli oranlar olarak, % 26'sı hemşire, % 22,5'i öğretmen, %18'i doktor tercihinde bulunmuşlardır. Bu sonuçlardan yola çıkarsak, aşiret mensuplarının yine de gelenekçi bir yönüyle de muhafazakâr bir bakış açısıyla, erkekler için kızlara göre, sosyal hayatta daha fazla rol alan, daha

aktif sayılabilecek meslekleri tercih ettikleri fark edilmektedir. Kızlar için %26 hemşire istenirken %18 doktor tercihi bu yargıyı doğrulamaktadır.

5.5. Siyaset

Türkiye’de aşiretlerin siyasetle ilişkisi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde bariz bir biçimde görülmektedir. Aşiret liderlerinin ve aşiretlerin ileri gelenlerinin değişik partilerde siyaset yaptıkları bilinmektedir. Aşiretlerin kendileri bizzatı siyasi bir organizasyon olarak düşünüldüğünde aşiret ve siyaset arasındaki ilişki oldukça olağandır. Aşiret sadece bir yerel güç olmakla kalmayıp temsilcilerini Ankara’ya göndermekle aynı zamanda ulusal süreçte de bir kabul görme değerlendirmesi yapabilmektedirler. Aşiretlerin kendi içlerinden birisinin siyaset yapması, onlara onu destekleme yönünde bir sorumluluk yüklemektedir.

Göçebe aşiretler belki ilk başta siyaset aracılığıyla, modern süreçlerle karşı karşıya gelmişlerdir. Görüşülen Dudêranlı koçerler, göçebe halinde yaşarken bile siyasete ilgili olduklarını, yaylada kaldıkları dönemde Koçerler ile görüşen partilerin onların seçim sandıklarına götürüp tekrar yaylaya bırakarak ulaşım hizmetlerini karşıladıkları söylenmişlerdir. Halen Dudêranlılar farklı siyasi partilerde siyaset yapmakta ve partilerin il yönetimlerinde yer almaktadırlar. Özellikle Hüda-Par, HDP ve Ak Parti’de görev almış ya da almaya devam eden aşiret üyeleri mevcuttur. Bu bağlamda aşiretin siyasette önemli bir aktör oldukları söylenebilir. Görüşülen aşiret üyeleri siyasi gelişmeleri takip ettiklerini bildirmişlerdir. Okuma yazması olmayan aşiret üyelerinin bile politik bir tavır geliştirdikleri gözlemlenmiştir. Bu grubun özellikle televizyon aracılığı ile genelleşmektedir. Türkçe bilmeyen kesim, Kürtçe yayın yapan televizyon kanallarını takip ettiklerini ifade etmişlerdir. Bazılarının ise bağlı oldukları dini cemaatlerinin bakışları istikametinde politik duruş belirledikleri gözlemlenmiştir. Aslında Dudêranlı Koçerler kentte yaşıyor olmalarına rağmen, siyasal sürece katılımı sosyal bir bağlılığa dayalıdır. Bu bağımlılık, kendi aşiretlerinden çok ya bir cemaate ya da bir ideolojiye bağlı olmakla gerçekleşmektedir.

Bir otorite olarak ağanın artık siyasi yönlendirmeye fazla etkisi olmadığı görülmektedir. Görüşülen kişilerden bazıları siyasi olarak ağalarından farklı düşündüklerini onun için bu konuda ağanın bir bağlayıcılığının olmadığını ifade etmişlerdir. Mirza Ağa da seçimlerde kime oy verileceğini sadece ailesine söyleyebildiğini belirtmiştir. Dudêriler siyasal katılımı önemsemektedir. Kitle iletişim araçlarının etkisi siyasal katılımı etkilemektedir. Aşiret içerisinde siyasetin etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Gençten yaşlısına her bireyin siyasi bir görüşe sahip olduğu ve siyaseti takip ettikleri gözlemlenmiştir. Aşiret içerisinde ağırlıklı olarak etnisiteye dayalı ile dine dayalı siyaset görmek mümkündür. Aşiretin yapısı ve bireylerin zihin ve yaşam biçimleri ile birlikte bu siyasi ayrımının keskin olmayıp geçişken bir özelliğe sahip olduğu söylenebilir.

Sonuç

Çalışmamız Dudêran koçerlerinin göçebelikten kent hayatına geçiş süreci ile birlikte meydana gelen yapısal değişimleri; bu değişimin faktörlerinden olan göçebelik ve kentleşme arasındaki gerilimli geçiş sürecini konu edinmiştir.

İnsanların hayatlarını her yönüyle değiştirecek bir sürece girmesinin bazı önemli nedenleri olmalıdır. Uzun yıllar göçebe hayatı yaşayan Dudêranlı Koçerlerin böyle mühim bir kararı almalarında en önemli neden güvenlik faktörü olmuştur. Şehre yerleşme onlar için adeta güvenli bir yere sığınma anlamına gelmektedir. Bu itici nedenin yanında modern kent yaşamının cazibesinden kaynaklanan çekici nedenler de bu kararda etkili olmuştur. Sonuçta, kente yerleşme ile birlikte yeni bir hayat biçimine geçişin getirdiği zorluklar ve kendilerinin öngörmediği yapısal sorunlar ile karşı karşıya kalmışlardır.

Öncelikle kentte hayatlarını sürdürme, düzenli bir iş ve gelire ihtiyaç doğurmuştur. Ancak kente yerleşen Dudêranlıların hayvancılık dışında bildikleri bir meslek olmaması nedeniyle, o zamana kadarki ekonomik kaynakları olan havyan yetiştiriciliğiyle bağlarını koparamamışlardır. Çalışmak zorunda olan geriye kalan yetişkin erkekler ise daha çok düşük gelirli nitelsiz işlerle

uğraşmak zorunda kalmışlardır. Kent hayatının genel itibari ile kendilerini memnun etmesine rağmen göçebe yaşamdan kalma alışkanlıklarını kentte yaşarken bir çözüm olarak sürdürme istekleri, kent hayatına uyumu zorlaştırmıştır. Bu durum, Dudêranlıların kentliler tarafından dışlanmasına neden olurken, ötekileşme duygusu altında kendi aralarındaki bağları güçlendirme ve belli mahallelerde gettolar halinde yaşama yoluna gitmelerine neden olmuştur. Aşiret mensuplarının ayrı bölgelerde adeta bir alt kültür olarak varlıklarını sürdürmeleri, anlaşmazlıklarını daha çok aşiret büyüğü aracılığıyla, kendi töreleri kapsamında gidermeye çalışmaları veya borç para ihtiyacı karşılama gibi durumları öncelikle akraba ve aşiret mensuplarından karşılamaya çalışmaları bu duruma birer örnektir. Bu durum aşiretin şehir mekânında aşiret kültüründen beslenen cemaatvari ilişkiler ile birlikte varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Ancak, bireysel değerlerin öncelikli olduğu kente uyum çabası içinde yaşamını sürdürmek isteyen aşiret üyeleri, bu koşullar altında aslında grup aidiyetinin farkındalığı üzerinden aşirete önem atfetmiş olmaktadır. Kente uyum sürecinde kullanılan bu araçsallaştırılmış bağlılık, aşiret bağlılığını tampon bir mekanizma olarak yeniden üretmektedir. Bu noktadaki aşiret artık, göçebelik dünyasının yapılandığı aşiret olma özelliklerinden içerik olarak tümüyle farklılaşmıştır. Bir liderlik etrafında organize olmuş bir yapı olan aşiretin, yerleşik hayata geçtikten sonra aşiret ağasının kontrolünden büyük oranda çıkmış olması, onun otantik özelliğini yitirdiğinin göstergesidir. Aşiret artık sembolik/kültürel bir birliktir. Zamanla kente uyum sağlayan; daha fazla eğitim alan, politik sosyalleşme yaşayan aşiretlinin ters orantılı olarak aşiretine bağlılığının zayıflaması bu durumun göstergesidir.

Dudêran aşireti mensuplarının yerleşik hayata geçmeleriyle ortaya çıkmış olan sosyal durum ve değişim eğilimi aşağıda aile, ekonomi, eğitim ve siyaset değişkenleri üzerinden daha özel olarak özetlenmeye çalışılacaktır.

Dudêran aşiretinde mensup ailelerin dörtte üçünden fazlasının görücü usulü, berdel ve kaçarak/kaçırarak evlenme biçiminde yani geleneksel yollarla evliliklerini kurdukları ortaya çıkmıştır. Buna karşılık %85'e yakın bir oranda, çocuklarının yapacakları evlilikleri görüşerek evlenme biçiminde gerçekleştirmelerini istemektedirler. Bu onların modern tutumlar yönündeki değişim konusundaki potansiyel isteklerini göstermektedir. Başlık parası ve berdel uygulamalarına da sıcak bakmamaktadırlar. Yine görüşülen ailelerin yaygın biçimde, 10 ve üzeri aile ferdine sahip geniş ve kalabalık ailelerden oluştuğu anlaşılmıştır. Konu geleceğe dönük yüzüyle ele alındığında, fazla çocuk sahibi olma konusunda karşı karşıya oldukları modern kentsel koşulları göz önünde bulundurdıklarını ve fazla çocuk sahibi olmayı bu nedenle çok istemediklerini fark etmekteyiz. Yine de kayda değer bir oranda fazla çocuk sahibi olma konusunda geçmişten gelen geleneksel eğilimlerinin sesine kulak verdiklerini de görülmektedir. Kente uyum süreci aynı zamanda bir geçiş sürecidir. Dudêranlılarda geniş aileden çekirdek aileye doğru bir geçişin yaşandığı ve kadınların daha fazla söz sahibi olmaya başladığı anlaşılmaktadır.

Ekonomik yaşama baktığımızda Dudêran aşireti mensuplarının genel anlamda alt düzey bir ekonomik gelire sahip oldukları ve çoğunlukla fazla gelir getirmeyen niteliksiz işlerle uğraştıkları görülmektedir. Kadınlar ekonomik hayatta pek yer almamaktadırlar. Başka bir ekonomi kaynağı olarak, geleneksel hayatlarından devraldıkları hayvan yetiştiriciliği görülmektedir. Bu, bir yanda onların paraya dayalı ekonominin koşullarından uzak olmalarına yol açmakta bir yandan da şehir hayatıyla bütünleşmesi zor, kendine özgü bir yaşam tarzının ortaya çıkmasına katkı sağlamaktadır. Bu kendine özgülük, tüm sosyal ve ekonomik hayatta kendini açığa vurmaktadır. Bu yüzden (muhtemelen çok yüksek maliyetli olmayan) ekonomik sıkıntılarını da büyük oranda kendi aralarında var olan sosyal bağları harekete geçirerek karşılama yoluna gitmektedirler.

Dudêranlılar değişimi istemektedirler ve değişim için en önemli araç olarak eğitimi gördükleri anlaşılmaktadır. Gelenekleri değişime mani olmaktadır, ekonomik imkânları/imkânsızlıkları değişime uyum için yeterli gücü sağlayamamaktadır. Ancak eğitimle ilgili tutumlarına bakıldığında, mevcut haliyle eğitim, hatta okuma yazma oranının çok düşük olmasına rağmen, geleceğe dönük olarak içinde buldukları "kaderden" kurtulmak için en çok eğitim sürecine umut

bağladıkları anlaşılmaktadır. Geleneksel kısıtlamalara rağmen çok yüksek oranda kız çocuklarını okutma eğiliminde oldukları görülmektedir. Çocukları için istedikleri mesleklere bakıldığında ise, büyük oranda eğitimle elde edilebilecek meslekleri tercih ettikleri ortaya çıkmıştır. Fakat burada da geleneğin etkisi görülmüş; kız çocukları için daha pasif meslekler daha fazla tercih edilmiştir.

Türkiye'nin demokratik hayata geçişiyle birlikte, henüz yerleşik hayata geçmeden, aşiretler siyasi arenanın önemli aktörleri olarak ortaya çıkmışlardır. Çünkü aşiret demek, aynı anda binlerce oy demektir. Aşiretler için kendi güçlerini pekiştirmek, yönetim sürecinde söz sahibi olmak için, çoğunlukla kendi temsilcileri aracılığıyla siyasete katılmak istenen bir durum olmuştur. Hemen tüm aşiretler gibi Dudêranlılar da medeni (yerleşik) hayata geçmeden modern siyaset biçimiyle karşılaşmışlardır. Ancak yerleşik hayata geçtikten sonra, zamanla aşiret motivasyonundan çok bireysel yönelimlerle ve özel olarak da dinsel ve etnik motivasyonlarla siyasete yöneldikleri anlaşılmıştır. Bölgedeki olaylar politizasyonu tetiklemiştir. Kadınlar daha fazla siyasal sürece katılmıştır. Bu süreçte partilerin organizasyonlarının ve kitle iletişim araçlarının da kitleyi politize etmekte etkin bir rol oynadığı farkedilmiştir.

Sonuç olarak, şehre yerleşme süreci ile birlikte Dudêran köçerlerinin yaşam biçimlerinde önemli değişimler ve çalkantılar yaşanmıştır: Dudêran köçerleri kentlileşirken pek çok göçebe yaşam pratiklerini geleneksel değerlerini korumuşlardır. Ancak kentli bazı tutum ve davranışlar da kazanmışlardır. Bu süreçte özetle üç ana dinamiğin değişime etki ettiği görülür: Bir yandan ekonomik sınırlılıkları ve geleneklerine dönük muhafazakârca tutumları nedeniyle kentsel sürece tavır almışlardır. Bir yandan kent sakinlerinin kendilerinden hoşnutsuzlukları yüzünden içe kapanmışlardır. Bir yandan ise, yerleşik şehir hayatının yeni kaderleri olduğunu algılayarak, bu sürece katılmak için zihinsel ve pratik bir çaba içinde olmuşlardır. Öz olarak, Dudêran aşireti topluluğunun pratikler ile hedefler arasında bir gerilim yaşadıkları; geleneksel yaşam biçimlerinden ve değerlerinden hemen sıyrılmadıkları, fakat modern kent hayatının yaşam kodlarını da geleceklerinin bir parçası olarak fark etmiş oldukları ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça:

Aytaç, Ömer (2016). "Kent, Yoksulluk ve Sosyal Düzensizlik Potansiyeli", Mukaddime Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 1, Sayfa: 135-155.

Bal, Hüseyin (2008). Kent Sosyolojisi, Isparta: Fakülte Kitabevi.

Beşikçi, İsmail (1992). Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar (Göçebe Alikan Aşireti), Ankara: Yurt Kitap Yayınları.

Boti, Evdila (2011). Ferhenga Serte, Siirt: Siirt Belediyesi.

Bruinessen, Martin Van (2011). Ağa, Şeyh ve Devlet, Çev. Banu Yalkut, İstanbul: İletişim Yayınları.

Demir, Ömer ve Acar Mustafa (2002). Sosyal Bilimler Sözlüğü, Ankara: Vadi Yayınları.

Edmonds, Cecil John (2013). Kürtler, Türkler ve Araplar Kuzey-Doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme, Çev. Serdar Şengül, Serap Ruken Şengül, İstanbul: Avesta Yayınları.

Farqîni, Zana (2000). Türkçe-Kürtçe Sözlük, İstanbul: İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları.

İbni Haldun (2004). Mukaddime I-II, Çev. Halil Kendir, İstanbul: Yenişafak Gazetesi Yayınları.

Jabar, Faleh A. ve Dawod, Hosham (2013). Aşiretler ve İktidar; Ortadoğu'da Etnisite ve Milletçilik, Çev. Ömer Ögünç, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Jabar, Faleh A. (2013). "Şeyhler ve İdeologlar: Aşiretlerin Irak'taki Baba Tarafından Kalma Totalitercilik Altında Yapı Bozumuna Uğraması ve Yeniden Yapılanması, 1968-1998", Çev. Ömer Ögünç, Aşiretler ve İktidar Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik, Der. Faleh A. Jabar-Hosham Dawood, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Keleş, Ruşen (1972). Şehirciliğin Kuramsal Temelleri, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları.

Keleş, Ruşen (1980). Kent Bilim Terimleri Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Kongar, Emre (2012). Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Geçeği, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kreyenbroek, Philip ve Allison, Christine (2008). Kürt Kimliği ve Kültürü, Çev. Ümit Aydoğmuş, İstanbul: Avesta Yayınları.
- Marshall, Gordon (1999). Sosyoloji Sözlüğü, Çev. Osman Akinhay ve Derya Kömürçü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları
- Ögel, Bahattin (1985). Türk Kültür Tarihine Giriş I, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Özcoşar, İbrahim (2009). Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.
- Sayılır, Şeyda B. (2012). “Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımından Konar-Göçerlerin Farklılaşması”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: XII, Sayfa: 563-580.
- Taşdelen, H. Musa (1997). Göçerlerin Şehirleşmesi (Beritanlı Aşireti Örneği), İstanbul: Turan Yayıncılık.
- Tayanç, Mehmet (2016). Göçerlerin Kente Tutunma Biçimleri: Siirt Conkbayır Mahallesi Örneği, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van: Y.Y.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Thevenin, Michael (2011). “Kurdish Transhumance: Pastoral Practices in South-east Turkey”, Pastoralism: Research, Policy and Practice, Sayfa: 1:23.
- Türkdoğan, Orhan (1998). Güneydoğu Kimliği: Aşiret-Kültür ve İnsan, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Yazıcı, Mehmet (2016a). “Göçerlerde Toplumsal Yapı ve Çöküş Üzerine Kuramsal Bir Değerlendirme”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 26, Sayı: 1, Sayfa: 191-208.
- Yazıcı, Mehmet (2016b). “Modern Göçerlik”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 15, Sayı:56, Sayfa: 235-252.
- Zeki Beg, Muhammed Emin (2011). Kürtler ve Kürdistan Tarihi, Çev. M.Ali Avni, Vahdettin İnce, Mehmet Dağ, Reşat Adak, Şükrü Aslan, İstanbul: Nubihar Yayınları.

ANTİK DÜNYAYI FETHEDEN ORDU (BÜYÜK İSKENDER'İN ORDUSU ÜZERİNE BAZI BİLGİLER)

Army Conquering the Ancient World (Some Informations on the Alexander the Great's Army)

Cuma Ali YILMAZ¹

ÖZET

Büyük İskender, antik dünyanın en büyük askeri dehalarından biri olarak düşünülür. O zamanlar keşfedilen dünyanın neredeyse yarısını ele geçirerek, sınırları Makedonya'dan Hindistan'a uzanan büyük bir imparatorluk kurdu. Sınırlarını genişletmek için giriştiği bütün savaşlardan zaferle çıkmıştı. Büyük İskender, bu başarısının büyük kısmını ordusuna borçlu. Çalışmanın amacı Büyük İskender'in başarısında ordusunun etkisini saptamaktır.

Bu çalışmada Büyük İskender'in hayatı hakkında bilgi verildikten sonra ordusu, ordugâhı, savaş taktiği konularına değinildi. Makalenin sonunda, çalışma değerlendirilip bir sonuçla özetlendi.

Anahtar Kelimeler: Büyük İskender, Ordu, Antik Dünya

ABSTRACT

Alexander the Great, is accepted as one of the biggest military genius in antique world. Those days, by capturing nearly half of the world which is discovered, he established a great empire whose boundaries extended to India from Macedonia. Also, he managed successfully all the wars to expand the boundaries. Alexander the Great owed that achievement to his army. The aim of the study is to determine the impacts of his military on Alexander the Great's achievement.

In this study, after it was informed about Alexander the Great's life, it was also mentioned about his army, the war tactic and his encampment. At the end of the article, the study was summarized with the result of assessment.

Keywords: Alexander the Great, Army, Antique World

GİRİŞ

Makedonya kralı II. Philippos² ve Olympias'ın oğlu olan Büyük İskender, MÖ 20 Temmuz 356 yılında dünyaya geldi³. Doğum yeri II. Philippos'un devletinin başkenti ve hükümet merkezi olan Pella şehriydi⁴. Büyük İskender küçük yaşından beri kültürel alanda, askeri ve birçok alanda iyi bir eğitim görmüştü. Babası II. Philippos onu, ilkçağın en büyük düşünürü olan Aristoteles'in yetiştirmesini istemişti⁵. İskender MÖ 343'ten MÖ 340 yılına kadar, Aristoteles'ten eğitim aldı⁶. Kral II. Philippos, kuzeye savaşa gidince, 16 yaşında olan İskender'i kral naipliğine atadı⁷.

Makedonya kralı II. Philippos, MÖ 336 yılında Aigai (bugünkü Vergina)'da bir suikast sonucu öldürüldü⁸. Bunun üzerine aynı sene Büyük İskender'in kraliyet dönemi başladı⁹. İskender tahta çıktığında ilk işi, orduya dayanarak krallığını sağlamlaştırmak oldu¹⁰. Büyük İskender, tarihin en başarılı ve çok yönlü ordularından birine komutanlık etti. Bu orduyu, Makedonya kralı ve babası olan II. Philippos'tan miras aldı. II. Philippos, Yunan askeri teknolojisindeki en son gelişmeleri

¹ Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, ELAZIĞ cuma2323@hotmail.com

² Philippos üçüncü ve en ünlü evliliğini Olympias ile gerçekleştirdi. Kral MÖ 357 yılı sonbaharında, Epiros prensesi Olympias ile evlendi. Olympias evlendiğinde, henüz 18 yaşını doldurmamıştı. Bu evlilikten bir yıl sonra Büyük İskender dünyaya geldi. Peter Green, *Alexander of Macedon 356-323 B.C. A Historical Biography*, London, 2013, s. 29-30.

³ Carol G. Thomas, *Alexander the Great in his World*, Australia, 2007, s. 12; Büyük İskender, Makedonyalıların Loios diye adlandırdığı, Antik Helen takvimine göre 6 Hecatombion'da dünyaya geldi. Bu tarih, miladi takvimde 20 Temmuz'a tekabül eder. Plutarch, *The Life Of Alexander The Great*, Translated by: John Dryden, New York, 2004, s. 5.

⁴ Recep Hikmet Kırmımlı, *İskender'in Liderlik Sırları*, İstanbul, 2011, s. 41.

⁵ Suad Yurdkoru, *Büyük İskender'in Anadolu Savaşları*, İzmir, 1962, s. 10.

⁶ Ian Worthington, *By The Spear; Philip II, Alexander The Great and The Rise and Fall of the Macedonian Empire*, America, 2014, s. 328.

⁷ Samuel Willard Crompton, *Ancient World Leaders Alexander the Great*, United State America, 2003, s. 21.

⁸ Peter Green, *Alexander the Great and the Hellenistic Age*, London, 2007, s. 1.

⁹ Carol G. Thomas, *Alexander the Great in his World*, s. 13.

¹⁰ Naci Paşa, *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri No:29, Büyük İskender-Dara*, Ankara, 1933, s. 1.

Makedonya'nın geri kalmış ordusuna uygulayarak disiplinli, profesyonel, daimi bir ordu kurdu¹¹. Büyük İskender, babasının oluşturduğu bu orduyu kullanarak büyük zaferlere imza atmıştı. Bu nedenle II. Philippos'un ordusu Büyük İskender'e büyük fayda sağlamıştır¹².

Büyük İskender kral olduğunda, Makedonya ordusu yaklaşık 35.000 asker kadardı. Bu ordu, Avrupa'nın en iyi eğitilmiş ve en güçlü ordusuydu¹³. Kral, elindeki kara kuvvetleriyle başarıdan tamamıyla emin olacak bir durumda olmak zorundaydı. Yani Büyük İskender'in esas hedefi olan Perslere karşı girişeceği savaşa, donanımlı bir orduyla katılması gerekirdi. Kral, Granikos Savaşı için Asya'ya doğru harekete geçtiğinde ordunun bütün kuvveti, 30.000 piyade ile 5.000 süvari kadardı¹⁴.

Büyük İskender'in Makedonya ordusu çeşitli sınıflardan oluşuyordu:

1. Büyük İskender'in Ordusunun Bölümleri

1.1. Asilzade Süvarileri

Bu sınıf, Makedonya asilzadelerinden oluşturulmuş ve 'Arkadaşlar' ünvanıyla nitelendirilmişti. Bunlar çok eski zamanlardan beri süvari olarak, krala savaş hizmetinde bulunurdu. Teçhizatları zırh, miğfer ve kalkandan ibaretti. Savaşlarda silah olarak mızrak ve hançer kullanmaktaydılar. Üzengisiz ata bindiklerinden mızrak bir yere konulmayıp serbestçe elle kullanılırdı. Bu ağır süvariler, Makedonya bölgelerine göre tanzim edilmişti. Çünkü her bölge bir 'Kıta' veya 'İle' denilen ve ortalama 150 kişiden oluşan bir kuvvet çıkarmaktaydı. Krallık İle'si özel bir yer işgal ediyordu. Çünkü bunlar, en seçkin kişilerden seçiliyor ve kralın muhafız kıtasını meydana getiriyordu. Her İle bir albay tarafından kumanda ediliyor ve ona 'İlarh' deniliyordu. Asilzade süvarilerinin hepsine ise 'Hiparch' ünvanı verilen bir general kumanda ederdi¹⁵. Kral, süvari sınıfının başında savaşa giderdi. Süvariler hem teke tek savaşta hem de kitle halindeki savaşlarda düşmana galip gelecek şekilde yetiştirilmişlerdi¹⁶.

Gerek Yunanlıların gerekse Makedonyalıların ne üzengi ne de nal tanımadıklarını göz önünde tutmak herhalde dikkate değer bir noktadır. Aynı zamanda Asyalı süvariler de bunları bilmiyorlardı. Büyük İskender'in sonraki seferlerinde süvari birliklerindeki atlara kış mevsiminde dağların buzlu yollarında yaptırdığı uzun yürüyüşler, bu esnada katlanılması gerekli olan ağır zahmetler düşünülecek olursa nal bulamayışın önemi anlaşılmış olur. Süvarilerin üzengisiz, eyersiz olarak sadece atların sırtına bağlanmış bir örtü üzerinde hareketleri, bu zahmetleri bir kat daha artırıyor. Süvari, bugün bizim tasarlayamayacağımız kadar güç bir durumda bulunmaktaydı. Süvari, üzengiye dayanarak değil oturduğu yerden bütün hareketleri yapmak zorundaydı. Bunun için de yalnızca bedeninin üst kısmının kuvvetinden faydalanabilmekteydi. Ayrıca toplu bir halde ve düşman saflarını yaracak şekilde şiddetli saldırılar yapmak da bunlardan bekleniyordu. Anlaşıldığına göre süvarilerin gördükleri eğitimin ağırlık noktası, at üstündeki askeri oldukça serbest hareketler yapmaya alıştırmaktan ibaretti¹⁷.

Büyük İskender'in ordusunun özelliği, açık bir şekilde iki noktada kendini göstermektedir. Yunan ordularında süvarilerin sayısı her zaman azdı. Thebaili General Epaminondos'un yaptığı meydan savaşında bunlar, 1/10 oranındadır. Büyük İskender'in ordusunda ise bunların sayısı nerdeyse iki katına çıkmış olup oranı 1/6'dır. Bu ordunun daha karakteristik olan tarafı, sadece subaylardan oluşmamakla birlikte gerçek bir subay sınıfına da sahip oluşudur. Makedonya'da krala mensup gençlerin yetiştirildiği "Somatophylakia", hem askerlik hem de bilim bakımından

¹¹ Barry Strauss, *Tarihe Yön Veren Büyük Komutanlar, İskender, Hanibal ve Sezar'ın Liderlik Dehası*, (Çev. Ümit Hüsrev Yolsal), İstanbul, 2003, s. 68.

¹² Ian Worthington, *By The Spear; Philip II, Alexander The Great and The Rise and Fall of the Macedonian Empire*, s. 116.

¹³ Nick Hunter, *Alexander the Great*, London, 1998, s. 19.

¹⁴ Richard Stoneman, *Alexander the Great*, London and Newyork, 1997, s. 25; Carol G. Thomas, *Alexander the Great in his World*, s. 14.

¹⁵ M. E. Bosch, *Helenizm Tarihinin Anahatları*, (Çev. Afif Erzen), İstanbul, 1942 s. 15-16.

¹⁶ Suad Yurdkoru, *Büyük İskender'in Anadolu Savaşları*, s. 37.

¹⁷ Ömer Öztürk, *Büyük İskender*, İstanbul, 2013, s. 158.

'Makedonyalı genç soylulara mahsus talim, terbiye akademisi' demektir. Süvarilerin Hetairleri, Hypaspistlerin, Pezetairlerin, Sarissophorların (sarissa ile silahlanmış askerler) subayları burada yetişirler, daha sonra yüksek rütbelere terfi ederlerdi. En yüksek rütbe sahipleri veya kralın yakınındakilerin en başta gelenleri olan yedi Somatophylakes, en dar manada "Hetair"¹⁸ adını taşıyan kişilerdi. Bunlar kralın müşavirliğini yaparlar, hizmetinde bulunurlar ve geçici bir süreliğine kraldan komutanlık görevleri alırlardı. Kraldan sonra gelen en yüksek subay, yaşlı General Parmenion ile Makedonya'daki Antipatros'tu. Sonra, derece sırası bilinmemekle birlikte, ayrı ayrı süvari gruplarının Hiparchları, Falankların, Hypaspistlerin, Helen müttefiklerinin ve ücretlilerin komutanları gelmekteydi¹⁹. Bunlar arasında en önemlisi, sayıca Makedonya süvarilerine eşit ve neredeyse onlar kadar iyi olan Thessalia süvarisiydi. Arkadaş Birlikleri gibi onlar da İle'lere bölünmüştü. Bunlar arasında Pharsalia Birliği, en saygın ve kalabalık olanıydı. İlk üç büyük savaşta Falanks'ın sol kanadını koruyarak Arkadaş Birlikleri'yle aşağı yukarı aynı görevi gördüler. Komuta yapısı Makedonya süvarisine benziyordu. İle'ler aynı bölgeden gelen askerlerden oluşuyordu. Ancak komutanları Makedonyalıydı. Ağırılık olarak Orta Yunanistan ve Peleponnesoslu askerlerden oluşan diğer müttefik süvarileri, o kadar da önemli ve etkili değildi. Bunların sayıları daha azdı ve savaşta ön planda olmazlardı. Thessialıların gibi onlar da, bir Makedonyalı komutanının emrinde, İle'lere bölünmüşlerdi. Müttefik Yunan devletlerinden gelen piyadeler daha geri plandaydı. Sayıca büyük bir birlik oluşturuyorlardı. MÖ 334 yılında Hellespontos'u geçenlerin sayısı 7.000'di. Ağırıklı olarak ağır silahlı Hoplitlerden oluşuyordu. Ancak bunlar Anadolu'ya geçtikten sonra pek ortada görünmemişlerdi. Nitekim hiçbir önemli savaşta onlarla ilgili bir kayıt yoktur. Gaugamela'da yedek Falankların büyük kısmını onların oluşturduğunu varsayabiliriz. Ancak diğer savaşlarda onlara hiç yer yoktur. Adları sadece küçük savaşlarda geçer. Bunlar çoğunlukla Parmenion'un komutasındaydılar. Hiçbir zaman Büyük İskender'in ordusunda yer almazlardı. Bir Argos birliğine Sardes'te garnizon görevi verilmiştir. Tek kayıtlı olay budur. Ağır silahlı Hoplitleri, müttefik piyadelerin önemsememelerinin bir nedeni de karmaşık yapısıydı. Bunlar değişik şehirlerden geldiklerinden Makedonyalı komutanların onları tek bir birlik olarak örgütlemeleri olanaksızdı. Bunun yanı sıra, sadakat sorunu da vardı. Büyük İskender kısa bir süre önce Khaeronea'da alt ettiği bu askerleri Pers ordusunda savaşan Helen paralı askerleriyle savaştırmak istememiş olabilir. Bu, akrabanın akrabayla savaşması anlamına gelecekti. Büyük İskender'in Yunanlı müttefikleri bunu yapma konusunda Makedonyalı askerler kadar istekli değillerdi²⁰.

1.2. Ağır Piyade

Bu piyadeler, hür Makedonya köylülerinden oluşmakta ve "piyade maiyet adamları" ünvanını taşımaktaydılar. Bu askeri sınıfın genel teknik adı Muharebe Safı yani Falanks'tı. Bunlar bir takım birliklere ya da tümenlere ayrılmakta olup onların ismine de 'Takse' denilmekteydi. Her Takse bir Makedonya bölgesinden toplanan askerlerden ibaret olup ortalama 1.500 kişi olan bu kuvvet, bir general ya da Strategos (ordu lideri)'un idaresindeydi²¹.

¹⁸ Hetair: Bunlar Makedonya ordusunda hassa askeri demektir. Memleketin en şerefli ailelerinden seçilmiş 2.000 kişiydi. 8 kısma ayrılmış olan bu askerlerden birinci bölümdelikler, Büyük İskender'in en yakın fedaileridir ki, bunlardan Philotas ile Kleitos başta gelmektedir. Necati Kotan, *Büyük İskender*, Adana, 1971, s. 97.

¹⁹ Droysen, *Büyük İskender II*, Ankara, 1946, s. 28.

Hipparchy'lerin asker sayısı bilinmemektedir. Büyük İskender sonrası dönemde Agema'daki asker sayısının 300 olduğu yönünde bir bilgi vardır. Arkadaş Birlikleri'nin geri kalanıyla ilgili olarak elimizde sadece, Arrhionos'un İndus yolculuğuna çıkan askerlerin sayısı olarak verdiği 1.700 rakamı bulunmaktadır; ancak bu askerlerin birliğin tümünü oluşturdukları yolunda bir bilgi bulunmamaktadır. Örneğin, Perdikkas bu sırada başka bir görevdeydi ve başka yerde olan tek kişi o olmayabilir. A. B. Bosworth, *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri; Fetih ve İmparatorluk*, Ankara, 2005, s. 328.

²⁰ A. B. Bosworth, *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri*, s. 322-323.

²¹ M. E. Bosch, *Helenizm Tarihinin Anahatları*, s. 16.

MÖ 330'dan sonra tüm Makedonya süvarisinin yeniden yapıldığı görülmektedir. Artık ana birlik ile değil, "hipparchy" adı verilen yeni bir birlik bulunmaktaydı. Bu yeni birimlerden ilk olarak Arrhionos'un 329 ilkbaharında ptolemaios ilgili yazdığı yazısında söz edilmektedir ve bu tarihten sonra "hipparchy" terimi süvari birliği anlamında kullanılmaya başlar. İle terimi alt birim anlamında kullanılmaktadır ve her hipparchy'de en az iki İle bulunmaktadır. Bunlara ek olarak kraliyet İle'si teriminin kullanılmasına son verilir ve onun yerine *agema* terimi kullanılmaya başlanır; artık İskender'in süvari ve

Kazı bilimci ve filolog Pierre Jouguot'a göre; "Takse'lerin kadrosunun 1536 olduğu düşünülmektedir." Takse'ler 512 askerin üç katını içermelidir. Daha küçük birimlere indirgediğimizde en küçük birlik 16 askerden oluşmaktaydı. Fakat orta derecede bölünmeler daha az kesinlik gösterir. Arrian'ın Anabasis'inde bir bölüğün "Lochos" diye adlandırıldığı görülür. Bu adlandırma takselere karşılık gelebilir. Dizi ve Lochos'un arasındaki taktiksel bölünmenin Enomatia'ya denk geldiğini varsayabiliriz. Fakat Büyük İskender tarihinde bu terimin adı geçmemektedir. Diziler, 32 kişilik bir topluluktan oluşmuş olmalı. Belki de 1/2'si olarak tanzim edilmiştir. Yalnızca Büyük İskender istisnai olarak dizileri ikiye katlayarak 16 kişilik bir yoğunlukla Falanksları biçimlendirdi ki, bu daha sonraları bir klasik haline gelmiştir. Şu gerçektir ki, kral kitleleri düzenli bir şekilde tanzim etmiştir. Fakat bazen manevra için gerekli mesafelerde her birim bağımsız tutulmuştur. Falanksların Takse'si deneyimli subaylar tarafından kumanda ediliyordu, o subayların bazıları daha sonra savaşlarda önemli bir rol oynayacaklardı. Bunlar Perdikkas, Coenos, Meleagros, Amyntas, Amyntas'ın oğlu Philip ve daha sonra da Polyperchon gibi başarılı subaylardı. Krateros, ordunun yöneticilerinden biriydi. Falaks'ın bir Takse'sini hatta belki de Falanksların tamamını kumanda ediyordu²².

Falanksların heyeti için bir başkumandan mevcut değildi. Yani Falankslar henüz derli toplu değildi. Daha ziyade sonradan bir araya gelen beceriksiz kitlelerden oluşuyordu ki o zaman askerlerin astlığını telafi etmek ve çarpışmalara olan direnç gücünü korumak için yoğun düzenlemeler yapıldı. II. Philippos ve Büyük İskender, Falanks yönetiminde genellikle başarılıydılar. Makedonya piyade erleri taburu savaşlarda önemli bir rol oynardı. Fakat Hetoiroi'nin ağır süvarilerinin de katılmaları ya da refakat etmeleri gerekirdi ki, zaten II. Philippos ve Büyük İskender, onları hücumlarda kesin görevlendirirdi. Makedonya bir süvari ülkesiydi. Gençliklerinden beri binicilik deneyimi yaşayan büyük bir soylu sınıfı vardı. Onların da girişimiyle farklı gruplardan oluşan derli toplu bir Makedonya piyade birliği meydana getirildi²³.

Falanks'ın özelliği, teker teker askerlerin silahlanma ve konumlanmasında görülmektedir. Falanjistler, Helen anlamında ağır silahlı askerler (Hoplit) olmakla beraber, Helen ordusunda olduğu kadar ağır değillerdi. Bunların donanımı tolga, zırh, dizlik ve gövdeyi örtecek kadar bir enililikte yuvarlak kalkandan ibaretti. Baş silahları, 14-16 ayak uzunluğunda bir mızrak olan Makedonya Sarissa'sı²⁴ ile kısa Yunan kılıcıydı. Toplu bir halde yakın savaşa özgü olan bu sınıf, bir yandan düşmanın en şiddetli saldırılarını soğukkanlılıkla bekleyebileceğinden, bir yandan da düşman saflarını kuvvetli bir ilerleyişle delebileceğinden emin bir şekilde düzene konmuş olma zorunluluğundaydı. Kural olarak bunlar, on altı asker derinliğinde olup ilk beş askerin mızrakları cephenin önüne doğru uzanmış bir durumdaydı. Böylece hücum eden düşmana karşı bu düzen, geçilmez hatta hücum edilmez bir duvar gibiydi. Bundan sonraki saflar Sarissalarını önlerindeki askerlerin omuzları üstüne koyarlardı. Bu muharebe topluluğunun ağırlık ve çabukluğundan ibaret olan korkunç çifte kuvvetine karşı durmak imkânsız gibiydi. Dar bir alana sıkışmış olan bu insan

piyade muhafızlarının yapılanması birbirine benzemektedir. A. B. Bosworth, *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri*, s. 327-328.

²² Pierre Jouguot, *Alexander The Great and The Hellenistic World, Macedion Imperializm and The Hellenazitoin of The East*, Translated by: M.R. Dobie, Chicago, s. 10-11.

²³ Pierre Jouguot, *Alexander The Great and The Hellenistic World, Macedion Imperializm and The Hellenazitoin of The East*, s. 11.

Asya'ya giden Makedonya ordusunda bu Makedonya Hoplitlerinden, "Pezatair"lerinden altı Taksis (sıra) veya Falanks vardı. Bunlar Perdikkas, Koinos, Andromenes'in oğlu Amyntas, Meleagros Amyntas'ın oğlu Philippos ve Krateros adlarındaki komutanların idaresindeydiler. Anlaşılan Taksisler, Kantonlara göre toplanıp oluşturuluyorlardı Böylece Koinosun komutasındaki Taksis, Elymiotislilerden; Perdikkas'ın Orestislilerle Lynkestishilerden; sonradan Polysperkon'un komutasına geçecek olan Philippos'unkiler ise Tymphaialılardan meydana geliyordu. Droysen, *Büyük İskender II*, s. 19-20.

²⁴ Makedonyalı falanks askerleri tamamen zırh giyerlerdi. Donanımları Sariissa'dır. Sarissa, Büyük İskender zamanında 12 Cubit (5,5 metre) uzunluğundadır. Ruth Sheppard, *Alexander the Great at War His Army- His Battles- His Enemies*, Great Britain, 2008, s. 81-82.

yığını, son derece ustaca hareketler yapmak zorundaydı. Bunun için gereken birlik, ayar ve çabukluk ise ancak askerlerin mükemmel bir jimnastik eğitimi görmüş olmalarıyla mümkündür²⁵.

Büyük İskender, Falanks sıraları arasına hafif kargıcılar, sapancılar, okçular yerleştirerek yeni bir taktik geliştirdi. Bu yeni Falankslar savaşa girerken yayılarak üç parçaya ayrılıyor, ilk hücum için sağdan ve soldan okçular ilerliyor, kargıcılar da bunları takip ediyordu. Falanks'ın diğer kısımları dayanak olarak geride kalıyordu. Okçularla kargıcılar avcı çarpışmalarından sonra, aralıklardan kendi kısımlarına çekildikleri zaman bütün kütle, artık etrafı sarılmış düşmanın üzerine atılıyordu²⁶.

Falanksların biçiminde çok fazla değişiklik yapılabilirdi. Falanks derinliğini otuz iki sıraya çıkarmak için Dekades'lerin sayısı iki katına çıkarılabilir ya da sekize indirmek için yarıya düşürülebilirdi. Bu durumda, ön saflardaki değişiklik yavaş olurdu. Tıpkı İssos Savaşı'nda, başlangıçta otuz iki sıra olan Makedonya safının ova genişledikçe açılması gibi. Ön saflarda boşluklar oluştuğunda, arkadan Falanks'ın derinliği sekize düşene kadar, sırayla asker yollarırdı. Büyük İskender'in İlyrialılar için MÖ 335 yılında düzenlediği gösteri, kayıtlara geçmiş en etkili gösterilerden biridir. Büyük İskender gösteri sırasında Falanks'ın derinliğini 120'ye çıkardı. Yürüyüşün ve Sarissaların yönünü değiştirerek ön safta bir takım değişiklikler gerçekleştirdi. Son olarak, bütün ön sırayı geriye çekerek, solda kama şeklinde bir uç oluşturdu. Bu manevralar sessizlik içinde gerçekleştirildi ve tören alanındaki disiplin kusursuzdu. Talimlerle, esnek ve bir bütün halinde kalabilen, bir piyade kuvveti hedefleniyordu²⁷. Falankslar süvariyle birlikte Makedonya ordusunu, dünyanın en iyi ordularından biri yaptı²⁸.

Sarissalar, en uzun ve en kuvvetli insanlardan seçilmiş olan her Takse için, taarruz esnasında bir hücum makinası manzarası arz etmekte ve savunma vaziyetinde ise sık, birbirine girmiş ve sertçe ileriye doğru yöneltilmiş mızraklarla, yaklaşılması imkansız bir kütle meydana getirmekteydi. Bütün Makedonya ağır piyadesinden Büyük İskender ancak yarısını, yani 6 takseden ibaret ve tahminen 9-10 bin kişilik bir kuvveti beraberinde sefere aldı. Diğer yarısı Makedonya'da bırakıldı. Asilzade süvarilerinin aksine, Büyük İskender harp seferi için Takselerin hepsini eski Makedonya bölgelerinden toplamıştı²⁹.

Şekil.1. Sarissalar

Kaynak: Ian Worthington, *By The Spear*; Philip II, *Alexander The Great and The Rise and Fall of The Macedonian Empire*, America 2014, s. 57

²⁵ Droysen, *Büyük İskender II*, s. 18-19.

²⁶ Suad Yurdkoru, *Büyük İskender'in Anadolu Savaşları*, s. 38.

²⁷ Büyük İskender'den sonraki dönemde Falanks'ın bütünlüğü bir saplantı haline geldi. Saflarda bozulmalar çok tehlikeli olarak kabul ediliyordu ve komutanlar askerlerini bozuk yüzeylerde yürütmeyi, ırmaklardan geçirmeyi düşünemiyorlardı bile. A.B. Bosworth, *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri*, s. 318.

²⁸ Samuel Willard Crompton, *Ancient Word Leaders Alexander the Great*, s. 23.

²⁹ M. E. Bosch, *Helenizm Tarihinin Anahatları*, s. 16-17.

1.3. Hafif Piyade

Bu kıtalar 'Hypaspist Kalkancılar' ünvanını taşıyan, (bir grup seçkin, kalkanlı piyade erleri) kral muhafızlarından oluşuyordu³⁰. Bu kıtalar, Kral II. Philippos zamanından beri hizmet etmiş ve ordunun asli unsuru olmuşlardır. Hypaspistler bölgelere göre ayrılmışlardı³¹. Hypaspistler, Makedonya'ya özgü bir askeri birlikti. Bunlar ketenden zırh, hoplitlerden daha hafif kalkan, daha uzun kılıç taşımakta olup 'Peltast' diye adlandırılmaktaydı. Bu sınıf silahlı bir kuvvet olarak, milis askerlerinin aksine sürekli hizmette tutulan asker anlamında Makedonya'ya girmiştir. Nitekim kralın kalkanlı askerleri olan hafif piyadelerin, Trabantlar (Bağımlılar) adını taşımalarından anlaşılmaktadır. Hypaspistler, yüksek yerleri ele geçirmek, nehir geçitlerini tutmak, süvari hücumlarını desteklemek ve bundan faydalanmak için uygun kıtalardı³².

Hafif piyadelerin içinde, sayı bakımından en önemlileri şüphesiz Traklardı. Bunların komutanı muhtemelen, Trakya hükümdarı hanedanına mensup olan Stalkes'ti. Takselerin çoğunu oluşturdukları sayılarından anlaşılmaktadır. Ayrıca bunlar Akontistler (hafif silahlı piyade), kargıcılar olarak nitelendirilmektedir. Tıpkı Peltastların taşıdıkları silahların Trakları taklit ederek alındığı gibi, bunlar da küçük kalkan taşımaktaydılar. Traklardan sonra en fazla sayıya sahip olan Agrianlar gelmektedir. Bunlar da Akonist'tirler. Komutanları, Prens Langaros'un oğlu olduğu tahmin edilen Attalos'tur³³.

Büyük İskender'in en önemli hafif silahlı askerlerini oluşturan Agrianlar, Yukarı Strymon'dan gelen dağlılardı. Bunlar zor arazi şartlarında görev yaparlardı. Tuna seferinden itibaren, özellikle zorlu yürüyüşlerde Hypaspistlerle ve seçkin Falanks piyadesiyle birlikte kullanıldılar. Savaşlarda, ana hattın ilerisinde savunma perdesi oluşturdular. Genellikle yan yana savaşarlardı. Muhtemelen bir Makedonya okçu birliği de vardı ancak sayıları azdı. Genellikle Giritliler okçu oluyordu ve birliğin kayıtlarda adı geçen komutanlarından ikisi Giritli'ydi. Okçular uzman birliklerdi. Makedonya dışından geliyorlardı. Ancak küçük çarpışmalarda, Agrianlarla birlikte Makedonya askerlerinin yanında kullanılıyorlardı. Trakyalılar da genellikle aynı amaç için kullanılıyorlardı. Fakat okçular ve Agrianlardan daha sık bahsedilmektedir. Tarihi Diodorus, Hellespont'dan geçerken 1.000 kişilik bağımsız bir birlik olarak bunlardan söz etmektedir. Bu en düşük rakamdır. Büyük İskender kuzeyde, verilen bu rakamın iki katını kullanmıştı ve Asya seferine başlayınca, katılan yedek askerlerle bu sayı daha da artmıştı. Agrianlar, ordunun vazgeçilmez unsuru olduklarını kanıtlamışlardı ve sayıları sistematik olarak artırılmıştı³⁴.

Bir diğer büyük piyade grubu Trakyalılar, Triballialar ve İlyrialılardan oluşan 7.000 kişilik bir birlikti. Bu askerler savaşlarda Helen piyadelerinden daha az rol alıyorlardı. Savaşlarda Triballiaların adı hiç geçmez. Curtius, Gaugamela Savaşı'nda paralı piyadeden söz ederken sadece bir kez İlyrialılara değinir. Trakyalılar biraz daha ön plandaydılar. Odrysia prensi Sitalces'in komutasında, İssos Savaşı öncesinde ve sırasında çok etkindiler ve Sagalassus ve Gaugamela'da, Agrianların sağ kanatta gördükleri görevin aynısını sol kanatta gördüler. Savaşlarda onlar hakkında başka hiçbir şey duymamamız sadece bir rastlantı olabilir ancak tarihlerinden anladığımız kadarıyla Büyük İskender onları hiçbir şekilde vazgeçilmez olarak düşünmüyordu. Trakyalıların büyük bir kısmı MÖ 330 yılında Media ve Parthia satraplık ordularını oluşturmak için geride bırakıldılar. Bir kısmı MÖ 326-325 yılında ana orduya geri döndü ama kısa bir süre sonra tüm Trakya Birliği, pek de önemli bir görev olmayan Kuzey Hindistan'daki garnizon ordusu görevi verilerek devre dışı bırakıldı. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, ön saflarda çarpıştırılmayıp ikinci derecede önemli görevlerde veya tecrübeden çok sayının önemli olduğu durumlarda kullanıldılar. Makedonyalı olmayan 4.000 askerle birlikte Lade Adası'nı işgal eden ve Pers donanmasına geçit vermeyen onlardı. Bunun yanı sıra Pamphylia'da yol yapımında görevlendirildiler. Büyük İskender'in onları ülkelerine geri

³⁰ Ian Worthington, *Alexander the Great Man and God*, London and New York, 2014, s. 60.

³¹ M. E. Bosch, *Helenizm Tarihinin Anahatları*, s. 17.

³² Ömer Öztürk, *Büyük İskender*, s. 153-154.

³³ Droysen, *Büyük İskender II*, s. 23.

³⁴ A. B. Bosworth, *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri*, s. 321-322.

göndermeye hiç niyeti olmadığı anlaşılıyor. Trakya birliğinin kuruluş nedeni, askerleri Trakya dışına çıkarmaktı. Böylelikle Trakya'yı kontrol altında tutmak daha kolay olacaktı. Aynı kaygı İlyrialılar ve Triballialar için de geçerliydi³⁵.

Başlangıçtan itibaren, donanma büyük bir öneme sahipti. Çünkü Persler, Küçük Asya ve Fenike sahillerinden itibaren denize hâkimdiler. Büyük İskender'in filosu ise Korint Anlaşması'na bağlı sahil şehirlerinden temin ediliyordu³⁶. Asya Seferi'nde donanma önemli bir rol oynamıştır. Kral, bu donanmayı ancak Çanakkele Boğazı'nı geçişte himaye unsuru olarak, Miletos muhasarasında da liman ağzını kapatmak üzere kullandı. Büyük İskender, Granikos Savaşı'na giderken kendisini 160 gemilik bir donanma destekliyordu³⁷.

Bir başka öneme sahip askeri kurum, teknik kıtalardı. Bunlar istihkâmcılardan oluşuyordu. Teknik kıtalar ve istihkâm kıtaları, muhasara makineleri inşa ederlerdi. Bu kıtalar, duvarlara çıkmak için merdivenler, muhasara kulelerinden mahsur şehrin duvarlarına bırakılabilecek seyyar köprüler, suni doldurmalar üzerinde duvarlara doğru ileri itilen seyyar kuleler ve duvarları yıkıcı aletler imal ederdi. Bundan başka köprüler, gemiler, kanallar ve binalar inşa ederlerdi. Aralarında mühendisler, mimarlar, şehir uzmanları bulunmaktaydı. Bu yüksek nitelikteki teknik uzmanlarını Büyük İskender, Makedonya'da yeteri kadar bulunmadığından, milliyetleri göz önüne alınmaksızın her taraftan ücretle getirtmekteydi³⁸.

Büyük İskender savaşlarda, babası gibi çok yaygın biçimde paralı asker de kullandı. Sadece 5.000 paralı askerinin Hellespontos'u geçtiği kayıtlarda yer almaktadır. Fakat Anadolu'da savaşmakta olan paralı süvarilerin tamamını da kapsayan binlerce paralı asker vardı. Özellikle bir birlik, "Yaşlı Paralı Askerler Birliği" Makedon Kleander'in komutasına verilmişti. Diğerleri durumun gerektirdiği şekilde görevlendiriliyorlardı. Paralı süvariler Gaugamela'da, her ikisi de Makedon olan Menidas ve Andromakhos'un komutasında iki gruba ayrılmışlardı ve bu ortak komutanlık bir süre devam etti. Saptanabilen tek düzenleme budur. Genelde paralı askerlerin ordudaki diğer askerlerden çok daha esnek bir yapıda örgütlendikleri anlaşılmaktadır. Yeni birlikler silahaltına alındığından, silahaltındakiler satraplık ordularında görevlendirildiklerinden veya krallığın son yıllarında doğuda kurulan şehirlere yerleştirildiklerinden, paralı askerlerin sayıları sürekli değişiyordu. Ön saflarda savaşmak söz konusu olduğunda muhtemelen onlara çok az ihtiyaç duyuluyordu. Büyük savaşlarda yedekte tutuluyorlardı. Sadece süvariler Gaugamela'da önemli bir rol oynadılar. Paralı askerler Korinthos Birliği'nin piyadeleri gibi, genellikle Parmenion'un komutasındaydılar ve ikinci derecede önemli savaşlarda kullanılıyorlardı. Daha sonraki yıllarda, Areia'da Satibarzanes ve Sodgiyana'da Spitamenes'le savaşmak üzere yollanan kuvvetlerin, neredeyse tamamı paralı askerlerden oluşmaktaydı. Büyük İskender'in hemen yanında yaşayan kuvvetler dışında, tüm imparatorlukta savaşçı askerler paralı askerlerden oluşmaktaydı. Paralı askerlere düzenli olarak maaş ödeme zorunluluğu ve Dareios'un askerlerine çok iyi para ödemesi yüzünden Makedonya ordusundaki sayıları başlangıçta azdı. Kayıtlarda sadece Miletos'taki garnizondan alınan 300 asker dışında, Kleander'in Peleponnesos'ta topladığı 4.000 paralı asker ve Antipatros'un Memphis'e yolladığı 400 paralı süvari görünmektedir. Kabul etmek gerekir ki, bu kayıtlar eksiktir ama Büyük İskender'in parasının çok olduğu MÖ 331'den sonraki durumla çok büyük farklılık göstermektedir. Bu dönemden

³⁵ A. B. Bosworth, *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri*, s. 323.

Aynı kategoriye Trakya süvarisi de girmektedir. Bu askerler Granikos ve Gaugamela'da Yunanlı süvarilerle yan yana konuldular. Ancak çok seyrek kullanıldılar; daha sonra, piyadeyle birlikte Media garnizonunu oluşturdular. MÖ 326 yılının sonlarına doğru Hindistan'a giden bir başka Trakya süvari birliğine Kuzey Hindistan satraplık ordusunda görev verildi. Kuzeyden, Pałyonya'dan gelen diğer süvari birliğinin çok daha başarılı bir askeri kariyeri oldu. Prodromoi ile birlikte Granikos ve Gaugamela'da ön saflarda savaştilar; hafif teçhizatları nedeniyle onlara izci denmekteydi. Ancak MÖ 331 yılından sonraki hiçbir belgede adları geçmediği gibi herhangi bir garnizon kuvvetine katıldıklarını belirten bir kayıt da yoktur. Sayıları azdı; başka bir birlikle birleştirilmiş olmaları mümkündür. A. B. Bosworth, *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri*, s. 323-324.

³⁶ M. E. Bosch, *Helenizm Tarihinin Anahatları*, s. 18.

³⁷ Suad Yurdkoru, *Büyük İskender'in Anadolu Savaşları*, s. 39.

³⁸ M. E. Bosch, *Helenizm Tarihinin Anahatları*, s.18.

sonra, çok büyük paralı asker akışı oldu. Günümüze gelen kayıtlarda yaklaşık 60.000 paralı askerin silahaltına alındığı görülmektedir. Bu sayıdan daha fazlası da kayıtlara girmemiştir³⁹.

2. Büyük İskender'in Ordugâhı

Büyük İskender'in ordusu, tıpkı bir seyyar devlet merkezine benziyordu. Ordu karargâhı devlet merkezinin bulunduğu bir saraya benziyordu. Yüksek sivil makamlar ve bütün idare mekanizmasının üsleri, hazine, maliyeciler, sağlık, levazım teşkilatları, ordunun silah ve mühimmat işleri, hayvan bakımı teşkilatı tam kadrosuyla bu devlet merkezinde mevcuttu⁴⁰.

Ordu karargâhında levazım heyeti ve muhasebecinin bulunmasını şöyle açıklayabiliriz: Kral II. Philippos'un koyduğu bir kurala göre her süvari, beraberinde sadece bir seyis götürülebilirdi. Ancak bunun da atlı olması şarttı. Bugünkü hesaplara göre bir at için günde dörder ölçek yulafla arpa lazımdı ve üç günlük yem ki, Asya içlerine doğru yapılan yürüyüşler esnasında bunun iki katına ihtiyaç vardı. Beraber alındığına göre ikinci hayvanın, hem bir yığın ot hem de yirmi dört ölçek arpa veya yulaf taşınması mümkün değildi. Bu nedenle Hetairlerin yükünü taşıyacak ayrıca bir yedek beygirin bulunması şart olmuştu. Bu durum hem Thessalia hem de Makedonya süvarileri için aynıydı. İki kişiden birini 3.000 savaşçı olarak hesaplırsanız, 9.000 hayvan bulunması gerekiyordu. II. Philippos'un diğer bir emri ise, her 10 Falanjist için bir yükçüye izin vermek oldu. Kuvvetle muhtemel, müttefik kıtalarıyla ücretliler için de aynı kural geçerliydi. Tüm bu sebeplerden dolayı Büyük İskender'in karargâhı, bu kadar donanımlı olmuştu⁴¹.

Büyük İskender'in ordusu bu şekildeydi. Babası II. Philippos bu orduyu sıkı bir disiplin altına alarak toparlamıştı. Yaptığı birçok sefer sayesinde, ordunun muharebe yeteneğini artırarak Makedonya ile Thessalia atlı soylularını sıkı bir şekilde birbirine bağlamıştı. Böylece Helen dünyasının o zamana dek görmediği kadar mükemmel bir süvari sınıfı meydana getirmişti. Ancak askerlikteki üstünlüğü duyuracak, meydana getirdiği orduyu istediği biçimde kullanacak, hatta kendi gücünü kendisi anlayacak bir mertebeye yükselmek, II. Philippos'a nasip olmamıştı. Bunu başarmak ve ordudan istifade etmek Büyük İskender'e nasip oldu⁴².

Büyük İskender'in Perslere karşı giriştiği savaşta, Pers askerlerine kıyasla kendi ordusu nicelik açısından çok küçüktü. Sefer ordusunun nispeten küçük olmasının sebebi, özellikle kıtaların teçhizat ve temel ihtiyaçlarının yüksek masraflar gerektirmesinden idi. Yani ordunun özellikle, teknik açıdan gelişmiş bir şekilde teçhizat ve silahlandırılması, büyük paraların harcanmasını gerektirmiş olmalıdır. Büyük İskender hükümete geçtiği zaman, devlet hazinesindeki mevcut para, yalnızca 60 talent (tahminen 140.000 altın Türk lirası) kadardı. Buna ek olarak, miktarı bizce saptanamayan, devletin yıllık vergilerinden, gümrüklerden gelen gelirleri ve senelik üretim değeri 1.000 talent (tahminen 2,5 milyon altın Türk lirası) olan Trakya altın madeni vardı. Yunanistan'dan Büyük İskender gelir olarak hiçbir şey almıyordu. Buna karşın 500 talent (tahminen 2 milyon altın Türk lirası) parası ve bir aylık da depolanmış erzak mevcuttu. Makedonya'da asker ve diğer maddi vasıtalar gereğinden büyüktü. Fakat Anadolu üzerine yapacağı taarruzun bir başarısızlığa uğraması, kendisi için iktisadi bir felaket demektir. Bundan dolayı harbin devamı arka arkaya gelen zaferlere bağlı olmakta ve bu zaferler sayesinde asıl hareket üslerinin ancak düşman memleketinde meydana getirilmesi mecburiyeti doğmaktaydı⁴³.

3. Büyük İskender'in Savaş Taktiği

Makedonya ordusunun silahlandırma, talim, terbiye ve teşkilatının disiplinli oluşunun yanı sıra, özellikle Büyük İskender'in harp usulü orduya üstünlük kazandırmıştı. Eski Yunan harp sanatı yalnızca sıra halinde düzenlenmiş yani orduların sıkça birbirine bitişik ve uzun bir hat üzerinde derinliğine dizilmiş muharebe düzenine dayanıyordu. Çatışma menziline kadar bütün bu hat eşit bir

³⁹ A. B. Bosworth, *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri*, s. 324-325.

⁴⁰ Suad Yurdkoru, *Büyük İskender'in Anadolu Savaşları*, s. 40.

⁴¹ Ömer Öztürk, *Büyük İskender*, s. 159-160.

⁴² Droysen, *Büyük İskender II*, s. 30-31.

⁴³ M. E. Bosch, *Helenizm Tarihinin Anahatları*, s. 19.

şekilde ilerlemelerle düşmana yaklaştırılırdı. Bu muharebe düzeni yalnız Hoplit ve ağır teçhizatlı piyadelerin kullanılmasına imkan tanıyordu. Yarım çark hareketleri, dönme ve buna benzer basit manevralar iyi biliniyordu. Komutan İfikrates'in 4. yüzyılın ilk yarısında hafif silahlı kıtaları orduya ithal etmesinden sonra, Epameynondas (MÖ 420-362) tarafından, harp usulü ders, talim ve terbiyeye ihtiyaç duyulan zorlu bir sanat haline getirildi. Kendisi uzmanlık kazanmış, çeşitli sınıflardan oluşan kıtaların "İstekli Muharebe Nizamı" denilen düzeni, harp sanatının içine aldı. Bu usulde, ordunun sağ tarafı zayıf bir şekilde sıralanıyor ve düşmandan uzakta bulunduruluyordu. Sol taraf ise fazla derecede takviye edilmiş olduğu halde ilk hücumu yapıyordu. Bu hücum kanadı daha fazla sayıya sahip olduğundan, düşman cephesini yarıyor ve içeriye doğru çark hareketi yaparak, sağ kanadın da aynı zamanda hücumla geçmesiyle, düşmanın savaş düzeni bozuluyordu. II. Philippos gençliğinde üç sene kadar Thebai'de kalarak Epameynondas'ın bu harp sanatını, etkili bir şekilde araştırdı. Elde etmiş olduğu bilgilerden faydalanarak, kral olduktan sonra kendi harp taktiğini geliştirdi⁴⁴.

Ordunun yürüyüş düzenleri hakkında kaynaklara dayanan kayda değer bilgimiz yoktur. Fakat şunu söyleyebiliriz ki büyük hareketler için gerçekte hep aynı olan bir muharebe düzeni şeması tekrarlanmaktadır. Buna göre, ortada ağır piyade yer almakta olup, düzenli olarak değişen sırayla ve her biri kendi komutanının idaresi altında altı Falanks bulunmaktaydı. Falanksların sağında Hypaspistlerin Taksesleri, bunların sağında yine düzenli olarak değişen sıra ile Makedonya süvarilerinin oluşturduğu sekiz filo vardı. Sağ kanadın hafif kıtaları yani Sarissa ile silahlandırılmışların ve Paiyonyalıların teşkil etmekte olduğu İle'ler ile Agrianlar ve okçular, durumun gereğine göre avcı unsurları olarak saldırıya başlamak, kanadın en açık ucunu örtmek vb. gibi amaçlar için kullanılırdı. Falanks'ın solunda ise en başta, örneğin ordugâhın korunması gibi işlerle görevlendirilmemiş oldukları halde, Sitalkes'in Trakları bulunmaktadı. Bunlar sağ kanadın Hypaspistleri kargılıdır. Sonra Helen devletlerinin göndermiş oldukları atlı yardımcı kıta, daha solda Thessalia süvarileri, en sonunda da bu kanadın hafif kıtaları, yani Agathon'un komutasındaki Odrys süvarileri ve daha sonraki savaş yıllarında bunlardan başka okçulardan meydana gelen ikinci bir kıta dahil oldu. Bunlar üçüncü ve dördüncü Falanks arasındaydı. Her iki kanat da buradan itibaren sayılmaktadı. Kural olarak hücumla geçmekle görevlendirilmiş bulunan sağ kanadı doğrudan doğruya kralın kendisi, sol kanadı ise Parmenion sevk ve idare etmekteydi⁴⁵.

Ana vurucu güç ve tüm büyük savaşların kilit unsuru 15.000 kişilik vazgeçilmez Makedonya piyadesiydi. Makedonlar, süvari söz konusu olduğunda bu kadar baskın değillerdi. Thessalialılar onları dengeliyordu. Fakat yine de Büyük İskender onları diğer süvari birliklerinden çok daha sık kullandı. Daha sonraki yıllarda sayısal olarak Büyük İskender'in ordusu çok büyüdü fakat hayati önem taşıyan Makedonya birlikleri bu sayının sadece küçük bir kısmını oluşturdu. Zaten Büyük İskender, Gaugamela hariç bütün zaferlerini emrindeki kuvvetlerin sadece küçük bir kısmıyla kazandı. Bu yüzden, seferin ilk yıllarında, Büyük İskender'in Perslerle yapacağı savaşın hazırlıklarına başlamasıyla, ordunun Makedonlardan oluşan çekirdeği sistemli bir şekilde arttırıldı. Kaynaklar MÖ 333-330 yılları arasında, Makedonya'dan etkili sayıda destek kuvvet geldiğini söylemektedir. Yaklaşık 3.000 Makedon piyade, Makedonyalılarından ve Thessalialılardan oluşan 500 süvari Gordion'da Büyük İskender'in ordusuna katılmıştı. Bunun yanı sıra, yaz sonuna doğru Büyük İskender Kliky'a girmek üzereyken, Makedonya'dan 5.000 piyade ve 800 süvari gelmişti. Bunların katılmasıyla Falanks askerlerinin sayısı artmıştı⁴⁶.

Büyük İskender, Asya'ya hareket ederken 12.000 piyade ile 1.500 süvariye Antipatros'un komutası altında Makedonya'da bırakmıştı⁴⁷. Bunların yerine, 1.500 Thessalia süvarisi, Helen müttefiklerinin gönderdikleri 600 süvari ile 7.000 piyade, 5.000 Helen ücretli askeri, Trakya piyadesi, Odrys ve Paiyonya süvarileri yerleştirildi. Hellespontos yönüne doğru yürüyüşe geçen ordunun bütün kuvveti 30.000 piyade ile 5.000 süvariden fazla değildi. Piyade kuvvetleriyle

⁴⁴ M. E. Bosch, *Helenizm Tarihinin Anahatları*, s. 19-20.

⁴⁵ Droysen, *Büyük İskender II*, s. 25-26.

⁴⁶ A. B. Bosworth, *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri*, s. 325.

⁴⁷ Arrian, *İskender'in Seferleri*, (Çev. Meriç Mete), İstanbul, 2005, s. 242.

süvarilerin hepsi birden, silah gruplarına veya memleketlerine göre birliklere bölünmüştü. Bu ise bütün silahlarının ortak etkisiyle küçük ordular demek olan Roma lejyonlarından, yakın çağın tümenlerinden farklı bir bölümdü. Askerlik sanatına sahip olmayan, tek bir yenilgiyle her şeyi kaybeden, düzenli ordular üzerinde kazandıkları zaferle Asya milletlerinin kalabalık ordularına karşı, silahlarıyla memleketlerine göre bölünmüş kıtaların taktik şekli, içten birbirlerine bağlı olma üstünlükleri vardı. Büyük İskender'in Asya'ya götürmekte olduğu ordu, gerçekte Makedonya teşkilat yapısına sahipti. Ek olarak gelen müttefiklerin yardımcı kuvvetleriyle eskilerden başka, yeni temin edilen ücretli askerler de aynı teşkilata katılıyorlardı. Ancak bunların görevleri, Makedonya ordusunun hareketi ve dayanma becerisini tamamlamaktan ibaretti⁴⁸.

Liderler ile onların yönettikleri toplumlar arasında, Büyük İskender'in ordusu tarihin başarılı ordularından biriydi. Persler geleneksel bir savaşa girmeye karar verseydiler, mali kaynak ve insan gücü bakımından Persler ile aralarında büyük bir uçurum olmasına rağmen, Makedonyalıların gerçekten kazanma şansı vardı. Persler karada geleneksel olmayan bir savaş ile deniz saldırısının birleştirilmesine dayanan farklı bir strateji seçseydiler, Büyük İskender'in ordusunu muhteşem ama işe yaramaz bir makine kılabilirdi. Çünkü düşman kurnaz, kararlı ve becerikliyse büyük generaller bile savaşları kaybedebilirler⁴⁹.

Büyük İskender'in Asya Seferi'nde yanına aldığı ordunun sayısı ile ilgili farklı rakamlar mevcuttur. Arrian'ın verdiği bilgilere göre, Büyük İskender'in Asya'ya hareket ettiğinde yanına aldığı ordunun sayısını kaynaklar şu şekilde vermiştir:

Tablo 1: Antik Kaynaklara Göre Büyük İskender'in Asya Seferi'ne Giderken Yanına Aldığı Ordunun Sayısı

	Piyade	Süvari
Kalithenes	40.000	4.500
Ptolemi	30.000	5.000
Aristobulus	30.000	4.000
Anaximenes	43.000	5.500
Arrian	30.000	5.000
Diodorus	32.000	5.100

Tablo 2: Milliyetlerine Göre Büyük İskender'in Ordusunda Bulunan Askerlerin Sayısı

Birlik	Piyade	Birlik	Süvari
Makedonyalılar	12.000	Makedonyalılar (Yoldaşlar süvarisi)	1.800
Yunanlı Bağlaşıklar	7.000	Thessialılar (Bağlaşıklar)	1.800
Yunanlı Paralı Askerler	5.000	Başka Yunanlı (Bağlaşıklar)	600
Odryssia, Triballia, illyria	7.000	Trakyalılar, prodomoi (Cirit taşıyanlar)	
		Paeonialılar	900
Agrianlar (Mızrakçılar) ve Okçular	1.000		
Toplam	32.000	TOPLAM	5.100

Kaynak: Arrian, İskender'in Seferleri, (Çev. Meriç Mete), İstanbul, 2005

SONUÇ

Verdiğimiz bilgilerden genel bir çıkarım yaparsak:

Kral II. Philippos'un, Makedonya tahtına oturduğunda, gerçekleştirdiği en önemli yenilik şüphesiz orduda oldu. Kral, askerleri sıkı bir disipline sokarak düzenli ordu haline getirdi. Büyük İskender tahta çıktığında, hazırda bulunan bu orduyla babasının yapmak istediği Asya Seferi'ne başladı. Doğal olarak orduda bir takım değişiklikler yaptı. Ancak yine de, ordunun çekirdeği II. Philippos'un kurduğu şekliyle kalmıştı.

Büyük İskender 13 yıllık krallık süresince birçok bölgeyi ele geçirip, Makedonya'dan Hindistan'a uzanan büyük bir imparatorluk kurdu. Bu kadar kısa sürede sınırlarını bu denli genişletmesindeki en büyük etken ordusuydu. Büyük İskender, Makedonya ordusunu sistemli bir şekilde genişleterek, girdiği bütün savaşlarda galip gelmiştir. En dar manada Makedonya ordusu

⁴⁸ Ömer Öztürk, *Büyük İskender*, s. 151-152.

⁴⁹ Barry Strauss, *Tarihe Yön Veren Büyük Komutanlar, İskender, Hanibal ve Sezar'ın Liderlik Dehası*, s. 69-70.

yaya ve atlı askerlerden oluşuyordu. Yaya (piyade) askerler, ordunun bel kemiğini teşkil etmekteydi. Piyadelerin özünü ise Falankslar oluşturmaktaydı. Falanks birlikleri, o dönemin bütün askerlerinden daha iyi silahlara ve zırhlara sahipti. Bu askerler sayesinde, düşmanın direnişi büyük ölçüde kırılıyordu. Kusursuz bir disipline sahip olan Falankslar, savaşın en şiddetli anlarında bile düşman karşısında bozulmuyor ve disiplinini koruyabiliyordu. Ordunun gücüyle Büyük İskender'in savaş taktikleri birleşince, yapılan seferlerde başarı elde edildi.

KAYNAKÇA

- ARRIAN; *İskender'in Seferleri*, (Çev. Meriç Mete), İstanbul, 2005.
- BOSCH, M. E.; *Helenizm Tarihinin Anahatları*, (Çev. Afif Erzen), İstanbul, 1942.
- BOSWORTH, A. B.; *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri; Fetih ve İmparatorluk*, Ankara, 2005.
- CROMPTON, Samuel Willard; *Ancient World Leaders Alexander the Great*, United States of America, 2003.
- DROYSEN, Johan Gustov; *Büyük İskender II*, Ankara, 1946.
- GREEN, Peter; *Alexander The Great and The Hellenistic Age*, London, 2007.
- GREEN, Peter; *Alexander of Macedon, 356-323 B.C. A Historical Biography*, London, 2013.
- HUNTER, Nick; *Alexander the Great*, London, 1998.
- JOUGUOT, Pierre; *Alexander The Great and The Hellenistic World, Macedon Imperializm and The Helenazitoin of The East*, Translated by: M.R. Dobie, Chicago.
- KIRIMLI, Recep Hikmet; *İskender'in Liderlik Sırları*, İstanbul, 2011.
- KOTON, Necati; *Büyük İskender*, Adana, 1971.
- NACİ Paşa; *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri No:29, Büyük İskender-Dara*, Ankara, 1933.
- ÖZTÜRK, Ömer; *Büyük İskender*, İstanbul, 2013.
- PLUTARCH, *The Life Of Alexander The Great*, Translated by: John Dryden, New York, 2004.
- SHEPPARD, Ruth; *Alexander the Great at War His Army- His Battles- His Enemies*, Great Britain, 2008.
- STRAUSS, Barry; *Tarihe Yön Veren Büyük Komutanlar, İskender, Hanibal ve Sezar'ın Liderlik Dehası*, (Çev. Ümit Hüsrev Yolsal), İstanbul, 2003.
- STONEMAN, Richard; *Alexander the Great*, London and Newyork, 1997.
- THOMAS, Carol G.; *Alexander the Great in his World*, Australia, 2007.
- YURDKORU, Suad; *Büyük İskender'in Anadolu Savaşları*, İzmir, 1962.
- WORTHINGTON, Ian; *Alexander the Great Man and God*, London and New York, 2014.
- WORTHINGTON, Ian; *By The Spear; Philip II, Alexander The Great and The Rise and Fall of the Macedonian Empire*, America, 2014.

Dr. REFİK SAYDAM ÖNDERLİĞİNDE CUMHURİYET DÖNEMİ SAĞLIK HİZMETLERİNİ MODERNLEŞTİRME ÇABALARI

*Dr. Efforts to Modernize Republican Health Services under the Leadership of
Refik Saydam*

Halil İbrahim AKSAKAL¹

ÖZET

Sağlık ilk çağlardan günümüze kadar medeniyetlerin, milletlerin ve bütün insanlığın olmazsa olmaz yaşam değerleri arasında yer almıştır. Dünyanın hemen her bölgesinde İnsanın sağlıklı yaşaması sağlam bireylerin, ailelerin, toplumların, milletlerin ve medeniyetlerin sağlıklı yetişebilmesi için tıp ilmine ve sağlık araştırmalarına ihtiyaç duyulmuş ve bu doğrultuda ilk insandan günümüze kadar bilimsel incelemeler süregelmiştir.

1923'te Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte sağlık çalışmaları ve tıbbi araştırmalar Gazi Mustafa Kemal'in önderliğinde ve onun direktifleri doğrultusunda hız kazanmış ayrıca dönemin Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam başkanlığında Hıfzıssıhha Enstitüsü kurulmuş, Türk Kızılay Cemiyeti çağdaş değerlerle yeniden şekillendirilmiştir. Çağın mevcut ihtiyaçları doğrultusunda doktor ve hastabakıcı yetiştirilmeye başlanmış, yataklı tedavi hizmetleri yurt genelinde kurulmuş ve bu dönemde çeşitli hastalıklarla mücadele edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Refik Saydam, Hıfzıssıhha, Sağlık, Hastaneler, Kızılay...

ABSTRACT

Health observately take part in civilization's, nations and people's life valve from the ancient times till now, people need medicine and health researchs in the world's almost every region because people live healthy and healthy people, healthy families, healthy societies, healthy nations, healthy civilizations and so scientific research have been done from the first person time till now.

By the Republik founded in 1923, health and medical resaeachs earned the speed thanks to Gazi Mustafa Kemal and his instruction, however Dr. Refik Saydam, who was the Term's Health Minister, set up Hıfzıssıhha institue, and Red Crescend was found again with comtemporory valve Doctor and nurse was started to breed, sleeping cure was found around the coujntry and in this term it is resisted against to different illnesses.

Key Words: Refik Saydam, Hıfzıssıhha, Health, Hospital, Red Crescend...

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşından sonra yurdun düşman işgaline uğraması üzerine, Türk Kurtuluş Savaşı başlamıştır. Bu açıdan bakıldığında Türk Milleti sadece düşmanla mücadele etmemiş aynı zamanda ekonomik yetersizliklerle, açlıkla, psikolojik sorunlarla ve salgın hastalıklarla da mücadele etmiştir. Yeni Türk Devleti'nin kurucusu olan Gazi Mustafa Kemal, Cumhuriyet'i kuran cumhurun sağlıklı ve dinamik bir yapıya sahip olmasına büyük önem vermiştir. Çünkü cumhurun kuvveti aynı zamanda, Cumhuriyetin'de kuvveti ve hâkimiyeti manasındadır. Bu amaç doğrultusunda Sağlık Bakanlığı kurulmuş ve Refik Saydam Bakan olarak atanmıştır.

Türkiye'de sağlık hizmetlerini modernleştirme çabaları, Cumhuriyet döneminin öncesine uzanır. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti, sağlık alanında insanların ihtiyaçlarını karşılayan bir takım çabalar içerisine girmiştir. Bu amaçla, 1871 tarihinde "İdareyi Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi" ni yayımlamış böylece halka hizmet amacı güden kimi örgütlerin kurulması sağlanmıştır. "Memleket Tabipleri" adlı bir kadro var ederek ülkenin gerekli yerlerine hekim atayan devlet, bunun yanı sıra Tabip Muavini makamını da yapılandırarak memleket tabiplerinin yanına birer

¹ İnönü Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi MALATYA,haksakal@mail.com

yardımcı almalarının yolunu açmıştır. Bu düzenleme, 1912 tarihinde Vilayet-i İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi'nin yayımlanması ile değişmiştir. Buna göre, "Memleket Tabibi" ünvanı kaldırılarak yerine, "Hükümet Tabibi" adıyla yeni bir kadro oluşturulmuştur².

1. Milli Mücadele Döneminde Dr. Refik Bey

Milli mücadele döneminde Anadolu'da zararlı cemiyetlerin, işgal kuvvetlerinin ve özellikle hilafet yandaşlarının yaptıkları olumsuz faaliyetler, Anadolu halkını ekonomik olarak zayıflatmış, sosyal, içtimai ve bilhassa sağlık alanında Türk halkını zor durumda bırakmıştır³. Birinci Dünya Savaşından yenik çıkan Osmanlı Devleti ve mevcut yönetimi, daha Mondros Mütarekesi'ni imzalarken, Osmanlı Devleti'nin kurtuluş çaresi olarak İtilaf Devletleriyle uzlaşmayı düşünmüşlerdir. İtilaf Devletlerini kızdıracak hareketlerden kaçınarak, onların hoşgörüsünden faydalanmışlardır. İstanbul Hükümeti, Padişah ve onlara inananlar, memleketin kendi başına, yeni bir savaşa girerek kurtulmasının imkânsızlığına inanıyorlardı. Hatta böyle bir girişimin itilaf devletlerinin insaf ve merhametini olumsuz etkileyeceği, bize karşı daha acımasız davranmalarına sebep olacağı korkusuyla yaşıyorlardı⁴.

Anadolu'da milli uyanışı sağlamak, itilaf devletlerine karşı vatani müdafaa etmek amacıyla Gazi Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları İstanbul'dan Samsun'a doğru hareket etmişlerdir. Bu dönemde Mustafa Kemal'in yanında Anadolu insanının sağlığı için canla başla mücadele eden Dr. Refik Bey vardı. Dr. Refik Bey, 5 Mayıs 1919'da IX. Ordu Kıta Sıhhiye Müfettişliği Muaviniğine tayin olmuş ve Mustafa Kemal Paşa karargâhı ile Sıhhiye Müfettiş Muavini olarak Samsun'a gitmek üzere yola çıkmıştır⁵.

Dr. Refik Bey, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkıştan itibaren Havza, Amasya, Tokat, Sivas, Erzincan ve Erzurum'da Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer almıştır. Mustafa Kemal, 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelmiş ve gelişini takip eden ilk günlerde başkanlığı altında önemli bir toplantı yapmıştır⁶. Dr. Refik Bey 10 Eylül 1919 tarihinde Erzurum Askeri Hastanesi Bulaşıcı Hastalıklar Şefliğine atanmış ancak bu görevi kabul etmeyerek diğer arkadaşları gibi askerlikten istifa etmiştir⁷.

Fevzi Çakmak Paşa'nın başkanlığındaki İcra Vekiller Heyetinde, Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekili olan Dr. Adnan Adıvar'ın istifası üzerine, 10 Mart 1921'de Dr. Refik Saydam Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekili olarak seçilmiştir. Bu arada Milli Savunma ve Sağlık ve Sosyal Yardım Komisyonlarında çalışmış, ayrıca Milli Savunma Komisyonunun kâtipliğini III. toplantı yılında da, sağlık komisyonunun başkanlığını yapmıştır⁸.

2. Cumhuriyet Döneminde Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı

II. Dönemde İstanbul'dan Milletvekili seçilen Dr. Refik Bey, 30 Ekim 1923'de İsmet Paşa tarafından kurulan ilk Cumhuriyet Kabinesi'nde Sıhhiye Vekili olmuştur. O, 6 Mart 1924'teki II. İnönü Kabinesinde'de yerini korumuş fakat 21 Kasım 1924'te İsmet Paşa'nın Başbakanlıktan istifası ile görevi sona ermiştir. 3 Mart 1925'te yeniden Başbakanlığa getirilen İsmet Paşa Kabinesinde Dr. Refik Bey tekrar Sıhhiye Vekili olmuştur⁹. Dr. Refik Bey, 1 Eylül 1925'te toplanan Birinci Milli Türk Tıp Kongresi'ne başkanlık yapmıştır. Yaptığı açılış konuşmasında Türk doktorlarının vazifelerini Misak-ı Tıbbi halinde üç esasta toplamıştır.

Buna göre: Türk doktoru özel ve meslek yaşantısında medeni hayatın sunduğu bütün özelliklerden yararlanmalı ve bu yönüyle herkese örnek olmalı, yalnız bununla kalmayıp, iletişim

² Sağlık Hizmetlerinde 50 yıl, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, no: 442, Ankara, 1973, s. 54-57.

³ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal*, 1919-1922, İstanbul, 2001, s. 47.

⁴ Rahmi Doğanay, *Teali-i İslam Cemiyeti'nin Beyannameleri*, Elazığ, 2008, s. 9.

⁵ Fethi Tevetoğlu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 223.

⁶ Sami Önal, *Hüsrev Gerede'nin Anıları Kurtuluş Savaşı Atatürk ve Devrimler*, İstanbul, 2002, s. 37.

⁷ İsmail Arar - Uluğ İğdemir - Sami N. Özerdim, *Türkiye Ansiklopedisi*, 1923-1973, S. 4, İstanbul, 1974, s. 198.

⁸ Esin Kâhya- Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara, 2000, s. 159.

⁹ Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938*, S. 49, Ankara, 1988, s. 90.

kurduğu herkese koruyucu sağlık hizmetleri ile ilgili tedbirleri ve bu alandaki gelişmeleri anlatarak, rehber vazifesi görmelidir. Faaliyetlerini sadece büyük şehirlerde değil özellikle kırsal kesimleri kapsayacak şekilde yapmalı, Türk köylüsünün sağlıklı ve mutlu olması için sürekli çalışmalıdır¹⁰.

Vekilliği esnasında Dr. Refik Bey, 1926 yılında iki ay süre ile yurt dışında incelemelerde bulunmuştur. Yine aynı tarihte Türk Kodeksi üyeliğine tayin olmuştur. III. Dönemde yine İstanbul Milletvekilliğine seçilen (1927) Dr. Refik Bey, İsmet Paşa'nın Kabinesinde Sıhhiye Vekilliğini sürdürmüştür. 3 Mayıs 1929'da Bakanlar Kurulunca, mesleki incelemeler yapmak üzere Amerika, İngiltere ve Almanya'ya gönderilmiş, 9 Temmuz 1929'da yurda dönmesinin ardından da İsmet Paşa'nın, 26 Eylül 1930'da kurduğu yeni Kabinede Sıhhiye Vekili olmuştur. Aynı yıl İstanbul Tıp Fakültesi fahri müderrisliğine seçilmiştir¹¹.

Dr. Refik Bey, 1931 yılında yapılan IV. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerinde yeniden İstanbul milletvekili seçilmiş, İsmet Paşa'nın 4 Mayıs 1931'te kurduğu kabinede de yerini korumuş ve 15 Temmuz 1931'de ilk toplanan Sağlık Şurasına Başkanlık etmiştir¹². 1934'te Saydam soyadını alan Dr. Refik Bey, V. Dönemde yine İstanbul Milletvekilliğine seçilmiş, 1935 seçiminin yenilenmesi nedeni ile 1 Mart 1935'te kurulan İsmet İnönü Kabinesinde Sıhhiye Vekili olmuştur. 25 Ekim 1937'de İsmet İnönü'nün istifası ile Dr. Refik Saydam'ın görevi son bulmuştur. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden bir gün sonra 11 Kasım 1938'de kurulan II. Celal Bayar Hükümetinde Dâhiliye Vekilliğine ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğine getirilen, Dr. Refik Saydam, 1939'daki VI. dönem TBMM seçimlerinde, İstanbul Milletvekili olarak, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından Başbakanlığa atanmıştır¹³.

Dr. Refik Bey Başbakan olana kadar aralıklarla Sağlık Bakanlığı görevinde bulunmuştur. TBMM'de 3 Mayıs 1920 ve 25 Ocak 1939 tarihleri arasında kurulan hükümetlerde görev alan Başbakanları ve Sağlık Bakanlarını şu şekilde belirtmek mümkündür:

3 Mayıs 1920-24 Ocak 1921: Başbakan Mustafa Kemal Paşa - Sağlık Bakanı Adnan Bey (Adıvar).
24 Ocak 1921 - 19 Mayıs 1921: Başbakan Fevzi Paşa (Çakmak) - Sağlık Bakanı Adnan Bey ve Adnan Bey'in istifası nedeni ile 10 Mart 1921'den itibaren Sağlık Bakanı Refik Bey olmuştur.
19 Mayıs 1921-9 Temmuz 1922: Başbakan İsmet Paşa (20 Aralık 1921)-Sağlık Bakanı Refik Bey.
12 Temmuz 1922-4 Ağustos 1923: Başbakan Hüseyin Rauf Bey (Umay)- Sağlık Bakanı Rıza Nur.
4 Ağustos 1923 - 27 Ekim 1923: Ali Fethi Bey (Okyar)- Sağlık Bakanı Rıza Nur.
27 Ekim 1923 - 6 Mart 1924: Başbakan İsmet İnönü Sağlık Bakanı Refik Bey.
6 Mart 1924 - 22 Kasım 1924: Başbakan İsmet Paşa - Sağlık Bakanı Refik Bey.
22 Kasım 1924 - 3 Mart 1925: Başbakan Ali Fethi Bey - Sağlık Bakanı Mazhar Bey.
3 Mart 1925 - 1 Kasım 1927: Başbakan İsmet Paşa - Sağlık Bakanı Refik Bey.
1 Kasım 1927 - 27 Eylül 1930: Başbakan İsmet Paşa - Sağlık Bakanı Refik Bey.
27 Eylül 1930 - 4 Mayıs 1931: Başbakan İsmet Paşa - Sağlık Bakanı Refik Bey.
4 Mayıs 1931- 1 Mart 1935: Başbakan İsmet Paşa - Sağlık Bakanı Refik Saydam.
1 Mart 1935 - 1 Kasım 1937: Başbakan İsmet Paşa - Sağlık Bakanı Refik Saydam.
1 Kasım 1937 - 11 Kasım 1938: Başbakan Mahmut Celal Bayar - Sağlık Bakanı Hulusi Alataş.
11 Kasım 1938 - 25 Ocak 1939: Başbakan Mahmut Celal Bayar - Sağlık Bakanı Hulusi Alataş (Refik Saydam bu dönemde İçişleri Bakanıdır).

Görüldüğü gibi Cumhuriyet döneminde en uzun süre hizmet veren Sağlık Bakanı, Dr. Refik Saydam'dır toplam (14 Yıl 6 ay) görev yapmıştır¹⁴.

¹⁰ Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul, 1972, s. 543.

¹¹ Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yıl Anısına, Merkez Hıfzısıhha Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1982, s. 13.

¹² İlhami Nasuhioğlu, *Tıp Tarihine Kısa Bir Bakış*, Ankara, 1975, s. 133.

¹³ Dr. Refik Saydam, 1881-1942 Ölümünün 40. Yıl Anısına, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Yayın No: 495, Ankara, 1982, s. 43-44.

¹⁴ Feridun Nafiz Uzluk, *Genel Tıp Tarihi*, Ankara, 1958, s. 339.

2.1. Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı Döneminde Sağlık Alanında Çıkarılan Yasalar

Refik Saydam dönemini diğer dönemlerden ayıran önemli farklılık, yürürlüğe konulan sağlık yasaları olmuştur. Uzun yıllar yürürlükte kalacak olan bu yasalar, aynı zamanda devletin sağlık alanındaki sorumluluğunun çerçevesini de belirlemesi açısından önemlidir. Bu alanda atılan adımlardan ilki, 8 Eylül 1926 tarihli Özel İdare ve Belediyelerdeki Sağlık ve Hayır İşlerine ilişkin kararnamedir. Bu kararnameyle Özel İdare, Büyükşehir ve diğer belediye bütçelerinin, sağlık ve hayır işleriyle ilgili düzenlemeleri içeren yönetmeliğin yürürlüğe girdiği bildirilmektedir. Aynı zamanda, hastane ve dispanserlerin Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlı olarak açılacağı, bunların işleyişinin de Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlı olarak yürütüleceği belirtilmektedir¹⁵.

1926 yılında başlatılan diğer bir uygulama ise tatil günlerinde hizmet alınabilmesi ile ilgili kanundur. 1 Aralık 1926 tarihinde çıkarılan kanunla, halkın hafta sonu tatilinde de sağlık hizmeti alabilmesi için bir takım düzenlemeler yapıp, hastane, dispanser ve eczanelerin o dönemde resmi tatil olan cuma günlerinde açık tutulması sağlanmıştır¹⁶. Bu yılda kabul edilen son sağlık yasası, Özel İdare ve Belediyelerdeki sağlık işleri ve çalışanlarına ilişkindir. Bu kanunla Özel İdare, Büyükşehir ve Belediyelerdeki sağlık personel kadrosu ve bütçeleri arasındaki düzensizliğin önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Düzenlemeden önceki yapılanmada taşra sağlık kurumlarına yardımda birlik sağlanamadığı ve halk sağlığı için gerekli görevlerin akışında engel ve düzensizlikler yaşandığı gözlenmektedir. Tüm bu hizmetlerin tek bir kaynaktan yürütülerek sorunun giderilmesi tasarının hazırlanma gerekçesini oluşturmaktadır¹⁷. O güne dek yapılan hizmetlerin toplu bir bilançosunu, 1927 yılı bütçe görüşmelerinde Sağlık Bakanı Dr. Refik Saydam çizmiştir. Saydam, Sağlık Bakanlığı'nın Meclis tarafından kabul edilen yasalara uygun politikalar belirlediğini söyleyerek, halk sağlığı hizmeti konusunda faaliyet gösteren dispanser, tedavi evleri, numune hastaneleri, özel idare ve belediyelerdeki sağlık işlerinin planları ölçüsünde yürütüldüğünden bahsedilmiştir. Ayrıca Salgın hastalıklarla mücadele konusunda yapılan çalışmalara değinmiştir, sıtma, trahom ve zührevi hastalıklarla mücadelenin sürdüğünü söylemiştir. Doğumevi, ebe yurdu, tıp öğrenci yurdu yapıldığını ve önemli kanunların çıkarıldığını belirtmiştir. Bir önceki yılda, ülke genelindeki laboratuvarlarda 6.179 araştırma yapıldığını, bu sayının 1926 senesinin ilk dokuz ayında 11.285 olduğunu ve giderek arttığını belirtmiştir¹⁸. Yurt genelindeki çalışmalarını aynı yoğunlukta sürdüren Sağlık Bakanlığı, 16 Şubat 1927 tarihli kararname ile bir önceki yıl çıkan sıtma Mücadele Kanunu'nun uygulanmasının yürürlüğe konulduğunu da vurgulamıştır¹⁹.

Refik Saydam döneminde çıkan en önemli kanun ise şüphesiz ki “*Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanundur*”²⁰. Hekimlik mesleğinin uygulama alanını düzenleyen bu kanunun ortaya çıkış gerekçesi 23 Ekim 1860 tarihli tüzük hükümlerinin yetersizliğidir. Belirtilen açıklamada, tıp alanında gerçekleşen olağanüstü gelişmeler karşısında bu tüzüğün gelişmelere cevap vermediği ve ayrıca tıp alanının dışçılık ve ebelik gibi bazı dallarına cevap veren bir hüküm taşımadığı vurgulanmıştır. Bu boşluğun doldurulması ve halk sağlığı açısından önemi büyük olan bu meslek guruplarının, devletin kontrolü altında gelişmesinin önemi üzerinde durulmuştur. Kanun tasarısı hazırlanırken, gelişmiş ülkelerdeki benzer tasarımlardan da yararlanılmıştır²¹.

Kanunun birinci bölümünde doktorlarla ilgili hükümlere yer verilmiştir. Bu bölümde doktorluk yapabilme, hasta muayene edebilme koşulları, özel muayenehane açma ve kapatma koşulları, çeşitli kurumlarda görevlendirilecek doktorların nitelikleri, ameliyat yapma koşulları ve aykırı

¹⁵ Düstur; 3. Tertip, VII, 1926, s. 1644-1666.

¹⁶ Meliha Özpekcan, *Türkiye Cumhuriyetinde Sağlık Politikaları (1923-1933)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1999, s. 156.

¹⁷ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Dönem II. Toplantı 81, XXIV (1926), s. 8-9.

¹⁸ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Dönem II. Toplantı 54, XXXI (1927), s. 72-74.

¹⁹ Düstur; 3. Tertip, VIII, 1927, s. 109-113.

²⁰ “Sağlık” *Cumhuriyet Dönemi Sağlık Ansiklopedisi*, VII, s. 1721.

²¹ Özpekcan, a.g.e. , s. 147-148.

davranışı bulunan doktorlara uygulanacak cezalar belirtilmektedir²². Yasanın bu maddesi ile hekimlere özel muayenehane açma yetkisi tanınmıştır. Bu durumun en önemli nedeni, ekonomik koşullardan kaynaklanmıştır. Yasada hekimlik bir sanat dalı sayılmış, hekimi devlet düzeninde tutabilmek için böylesine bir çözüme gidilmiştir²³.

İkinci bölüm dış doktorları ve dişçilerle ilgili hükümler içermiş, üçüncü bölüm ebelerle ilgili, dördüncü bölüm sünnetçilerle ilgili, beşinci bölüm hastabakıcı, hemşireler konusunda olup, altıncı bölüm ise genel hükümleri içermiştir. Doktor, diş doktoru, dişçi ve ebelerin bu kanunda belirtilmeyen ve diğer kanun ve tüzüklerle kendilerine verilmiş olan tüm görevleri yapmakla yükümlü oldukları, doktor, diş doktoru ve dişçilerin yapacakları her tür işlemde hastanın olurluğunu alma zorunda oldukları, hastalarla olan ücret anlaşmazlıklarının nasıl çözümleneceği, defter tutma zorunluluğu, ölenlerin diploma ve belgelerine uygulanacak işlemler, Türkiye’de (Müktesep) hak sahiplerinin mesleklerini bu kanun doğrultusunda sürdürebilecekleri ve Kanunun Sıhhiye, Adliye ve Maarif Vekillerince yürütüleceği belirtilmektedir.²⁴

Dönemin diğer önemli gelişmesi ise Merkez Hıfzıssıhha Kurumu’nun oluşturulması ile ilgili kanunun yürürlüğe girmiş olmasıdır²⁵. Meclise gelen tasarıya göre; halk sağlığının korunması için bilimsel gelişmelerin izlenmesi gerektiği, bu yüzden de uzmanlardan oluşan bir kuruma ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Bilimsel araştırmalar için Sıhhiye Vekâletinin teknik bir birimi olarak Hıfzıssıhha kurumunun oluşturulması uygun görülmüş, bunun ülkemizde salgın hastalıklarla mücadele konusuna da büyük yarar sağlayacağı söylenmiştir.

Ayrıca Ankara’da kurulacak bu kurumun en modern cihazlarla donatılacağı, böylece hem dışarıdan gelen her türlü ilacın kontrol altına alınacağı hem de teknik gelişmeleri izlemeye yetersiz kalan hekim ve hekim adaylarının buradan yararlanabileceği belirtilmiştir. Tasarı 17 Mayıs 1928 günü Meclis oturumunda kabul edilmiştir. Bu kanun çerçevesinde Sivas ve Ankara’daki kimyahaneler birleştirilerek hıfzıssıhha kurumu oluşturulmuştur. Burada kimya, bakteriyoloji, imminobiyoloji ve farmakoloji (ilaç bilimi) bölümlerinden oluşan birimler oluşturulmuş ve ilk etapta 14 uzman ile 40 yardımcı görevlendirilmiştir²⁶. Yapılan bu çalışmaya karşın, 1925 yılı ile 1930 Yılı arasındaki 5 yıllık dönemde vekâletin bütçesinde kayda değer bir artışın olmadığı hatta bir miktar azalmaya gidildiği görülmüştür. 1930 yılı bütçesi 222.700.000 lira olarak belirlenmiş, bunun 4.500.000 lirası Sağlık Bakanlığı için ayrılmıştır. İçerisinde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’na ayrılan pay da düşmüştür. Yani Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’nın genel bütçe içindeki payında da düşme görülmüştür²⁷. Bakanlığa göre az bütçe ayrıldığı bu yıl içerisinde çok önemli bir yasanın yürürlüğe girdiği görülmektedir.

Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, 17 Nisan 1930 tarihinde Mecliste onaylanan bir yasa ile on beş bölüm ve 309 maddeden oluşmuştur²⁸. Kanunun ilk kısmına göre; memleket sağlık şartlarını düzeltmek ve gelecek neslin sağlıklı olarak yetişmesi için halkı tıbbi ve sosyal yardımdan faydalandırmak, devlet hizmeti sayılmıştır. İkinci kısımda, genel sağlık ve sosyal yardım hizmetlerine ait devlet görevlerinin, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından yerine getirilmesi ve özel idarelerle belediyelere ve diğer mahalli idarelere bırakılan hizmetlerin denetlenmesi işi belirlenmiştir. Milli savunma örgütüne ait sağlık işleri ayrı olmak üzere bütün sağlık ve sosyal yardım işlerinin sorumlu ve denetçisi bu Bakanlık’tır hükmü getirilmiştir. Üçüncü kısım ise; şehir, kasaba ve köylerdeki sağlık ve sosyal sağlık hizmetleri, belediyeler, özel idareler ve diğer bazı mahalli idarelerce yürütülen sağlık işleri konusunda Sağlık Bakanlığı’nın özellikle bu

²² BCA, Fon Kodu: 030. Dosya No:10.0.0 Belge No: 6.34.13

²³ *Cumhuriyet Dönemi Sağlık Ansiklopedisi, Sağlık Maddesi*, Feridun Nafiz Uzluk, C.VII, Medipol Yayınları, Ankara, 1999

²⁴ *Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair 11 Nisan 1928 tarih ve 1219 numaralı Kanun ve Etibba Odaları Nizamnamesi*, SİMV Yayınları, İzmir, 1940, s. 3-26, *Sıhhiye Mecmuası*, 14 (Yıl 4, Mayıs 1928), s.1-13.

²⁵ BCA, Fon Kodu. 041. Dosya No: 10.0.0 Belge No: 7.44.12

²⁶ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Dönem III. Toplantı 76, IV (1928) s. 169- 170.

²⁷ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Dönem III. Toplantı 60, XIX, (1930), s. 100- 101.

²⁸ BCA, Fon Kodu: 041. Dosya No:10.0.0 Belge No: 7.39.9

idarelere rehber olmak üzere bazı mahallerde örnek kuruluşlar açması kararlaştırılmıştır²⁹. Böylelikle Türkiye'deki sağlık işlerinin kontrol altına alınarak, kanunlara bağlanması kararlaştırılmıştır. Buna göre halen uygulamada olan hükümlerin Osmanlı Devleti döneminde hazırlandığı için güncelliğini yitirdiği ve halk sağlığına hizmet edemediği belirtilmiştir. İlgili yasa ile bu açığın kapatılması ve sağlık örgütlenmesinin sınırlarının genişletilmesi amaçlanmıştır. Artık ilçelerin yanı sıra nahiyelere de hizmet götürülerek, hükümet tabiplerinin yanında birer sağlık memurunun da görev yapacağı belirtilmiştir³⁰.

1930 yılında çıkarılan bir başka önemli yasa ise eczacılara etibba odalarına kayıt olma şartının getirilmesidir. 4 Haziran 1930 tarihli kanunla etibba odaları bulunan bölgelerde meslek yapan her eczacıya, etibba odalarına kayıt olma ve seçimlerine katılma zorunluluğu getirilmiş, sağlık hizmetlerinin uzun süre kesintiye uğramaması için eczacıları meslekten uzaklaştırma cezalarının üç ayı geçmeyeceği kabul edilmiştir³¹.

Doktorların çalışma prensiplerini belirleyen önemli bir gelişme ise “ Zorunlu Hizmetin Kaldırılmasına İlişkin Kanun” un kabulü olmuştur³². Kanunun gündeme geldiği 1932 yılına değin, devlet tarafından okutulan yatılı okul öğrencilerinin yanı sıra kendi imkânlarıyla okuyan gündüzlü tıp öğrencilerine de zorunlu hizmet şart koşulmuştur. Ancak koşulların değişmesi ile ailelerin çocuklarını çok uzun yıllar öğretime göndermekten çekindikleri, ayrıca yatılı tıp öğrenci yurdundan mezun olanların sayılarının gün geçtikçe artmasına karşın, gündüzlü öğrenci sayısının belirli sayıda kaldığı açıklanmıştır. Böylece gerek yatılı tıp öğrenci yurdundan çıkan doktorların hükümet doktorluğundaki açığı kapatmada yeterli olacağı ve gerek ekonomik durum nedeniyle, gündüz okuyan doktorların bir kısmının devlet memurluğunu tercih edeceği, böylece sağlık hizmetlerinde de aksama olmayacağı düşünülmüştür. Bu tasarının diğer bir amacı olarak da tıp öğrenimine ilginin artması gösterilmiştir. Görülmektedir ki dünya ekonomik bunalımının etkisi ile devlet sağlık işlerini kendi kontrolüne almayı ve bu alandaki ihtiyacı gidermeyi amaçlamıştır³³.

Sağlık personeliyle ilgili bir başka önemli ve devletin sağlık alanındaki sosyal sorumluluğunu belirleyen yasa da 1936 tarihli “ Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Teşkilat ve Memurin Kanunu” dur³⁴. Bu kanuna göre; Bakanlık, Bakanlar Kurulu'na üye bir Bakan'ın emir ve idaresi altında olup, devlet hizmetleri arasında memleketin sağlık koşullarını düzeltmek ve milletin ferdi ve sosyal sağlığına zarar veren etkenlerle mücadele ve gelecek nesillerin sağlıklı olarak yetişmesini temin ve halkı sağlık ve sosyal yardıma kavuşturmak ve iskân işlerini görmek için kanunlarla kendisine verilen görevleri yapmakla sorumlu tutulmuştur. Özellikle Hıfzıssıhha Kanunu ile Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Teşkilat ve Memurin Kanunu, Refik Saydam döneminde çıkarılmış olan ve devleti sağlık alanındaki tüm düzenlemelerin merkezine yerleştiren önemli kanunlardır³⁵.

Sağlık hizmetlerinin taşra da örgütlenebilmesi ve işleyişin sağlanabilmesi için ise 3017 sayılı kanuna göre; ilin en büyük sağlık idarecisi ve Vali'nin sağlık danışmanı olarak Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Müdürü görevlendirilmiş olup, Bakanlığa bağlı tüm kuruluşların işlemlerinden sorumlu olmuş ve ilgili yasal çerçevede görevlerini yapmıştır³⁶.

2.2. Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı Döneminde Yapmış Olduğu Hizmetler

Sağlık hizmetlerinin modern anlamda bir devlet görevi olarak ele alınması Milli Mücadele'nin başlangıcında Ankara'da kurulan ilk hükümet bünyesinde gerçekleşmiş, 2 Mayıs 1920 tarihinde 3

²⁹ Nevzat Eren- Zafer Öztekin, *Sağlık Ocağı Yönetimi*, Ankara, 1993, s. 3.

³⁰ Eren Öztekin, *a.g.e.* s. 4.

³¹ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Dönem III. Toplantı 69, XX, 1930, s. 47.

³² BCA, Fon Kodu: 041. Dosya No:10.0.0 Belge No: 110.66.28

³³ Burada Amerika merkezli 1929 ekonomik bunalımı ve etkileri söz konusudur. Bu politika, aynı dönemde ekonomik alanda da gündeme gelecek olan ve ifadesini I. Beş Yıllık Sanayi Planı ile bulacak Devletçilik ilkesine uygundur.

³⁴ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavanin Mecmuası*, Devre V, İçtima Senesi:1, C. XVI, Ankara, 1936, s.889.

³⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, İçtima Senesi 6, C.5, Yıl 1936, s.189.

³⁶ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 53-57.

sayılı kanunla Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti kurulmuştur³⁷. Vekâletin başlıca amacı koruyucu ve tedavi edici hekimlik hizmetlerini düzenlemek, sosyal yardım çalışmalarını yürütmek, serbest hekimlik ve eczacılık faaliyetlerini denetlemektir³⁸. İlk Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili Dr. Adnan Bey'dir. 10 Mart 1921'de Dr. Adnan Bey'in vekillikten ayrılması üzerine bu göreve gelen Dr. Refik Bey, Sıhhat Vekâleti bütçesinin TBMM'deki müzakeresi esnasında, ülkemizde görev yapacak doktorların bulunduğunu ancak bu doktorların çalışacağı mekânların az sayıda olduğunu dile getirmiş, mevcut hastanelerin de bakımsızlığını ve yetersizliğini vurgulamıştır. Özellikle Anadolu'daki bu aksaklığın giderilmesi için çok büyük bir emek gerektiğinin ifade ederek, bu çalışmanın önce bir kısmının tamamlanıp kalanın daha sonraki bir zaman dilimine bırakılmasının yanlış olacağını söylemiştir. Dr. Refik Bey, yapılacak çalışmanın bir defada ve köklü bir şekilde uygulanmasını önermiştir³⁹.

Cumhuriyet döneminin ilk Sağlık Bakanı olan Dr. Refik Bey, 1923 tarihinde 560 Doktor, 554 Sağlık memuru, 136 ebe, 69 hastabakıcı hemşire ve 4 eczacı ile sınırlı olan sağlık çalışanları ile tüm yurttaki sağlık hizmeti vermeye çalışmıştır. Amaç, halk sağlığını en iyi şekilde korumak ve yalnız şehirlere değil, tüm köylere kadar sağlık hizmeti götürabilmektir. Bu nedenle Dr. Refik Saydam, devlet sağlık teşkilatında çalışacak elemanların yetişmesi, onların tayin işlemlerinin düzenlenmesi, kanun ve nizamların hazırlanması ve bütçe işleri ile ilgili çalışmalar ve düzenlemeler yapmıştır⁴⁰. O dönemde İstanbul'daki tek tıp fakültesindeki eğitim harcamalarını karşılayacak yeterli sayıda lise mezunu bulunmayışı üzerine Dr. Refik Bey bazı tedbirler almıştır. Tıp öğrenci yurtları açarak, öğrencilerin okuma ve yazma giderlerini karşılamıştır. Böylece tıp eğitimi gören öğrenci sayısı artmıştır. Ayrıca Dr. Refik Bey tıp fakültesini bitirenlere zorunlu hizmet kuralı getirerek, devletin doktor ihtiyacını gidermiştir⁴¹. Doktorların yurt dışında çalışma imkânlarının kısıtlı olması da Türkiye'de doktor sayısının azalmamasını sağlamıştır⁴².

Dr. Refik Bey'in sağlık hizmetlerinin sunulmasında benimsediği temel ilke koruyucu hizmetlere öncelik verilmesidir. Ona göre, hekimlerin ve bakanlığın asıl sorumluluğu, hastaları iyileştirmekten çok sağlıklı olanların bu durumlarının korunmasıdır. Bu düşünce ile tedavi edici hizmetlerin hükümetlerin değil, yerel yönetimlerin görevi olduğu belirtilmiş, hükümetin bu konuda yerel yönetimlere yol göstermesi amaçlanmıştır. Dr. Refik Bey, belediyelere hastane işletmesi konusunda eğitici örnekler olması amacıyla, Ankara, İstanbul, Sivas, Erzurum ve Diyarbakır'da "Numune" hastanelerini açmıştır⁴³. O dönemde koruyucu hizmetlerde özellikle kırsal bölgelerde çalışabilecek personelin yetersizliği önemli bir sorundu. Ebe, Hemşire ve Kadın Sağlık Personelinin yetiştirilmesi konusunda, Dr. Refik Saydam'ın yeterli çaba göstermediği yönünde eleştiriler vardır. Bu konuyu o günün şartlarında değerlendirmek gereklidir. Temel eğitim almış genç kızların sayısı çok azdır. Ayrıca kadınların bu işlerde çalışmaları da toplum tarafından yadırganmaktadır. Bu nedenle Dr. Refik Saydam, erkekleri eğitmek üzere "*Sağlık Memurluğu Sınıfını kurmuştur*"⁴⁴.

Dr. Refik Bey'in önemli bir diğer hizmeti de Heybeliada Sanatoryumunun kuruluşudur. Sanatoryum yapma atılımı ilk olarak Sultan II. Abdülhamit döneminde görülmüştür. Etfal Hastanesi'nden sonra bir de sanatoryum kurmak istemiş ancak bu istek gerçekleşmemiştir. Ülkemizde açılan ilk sanatoryum, 1924'te Dr. Refik Bey'in Sağlık Bakanlığı sırasında açılan

³⁷ 1945'te Anayasa Terimlerinin Türkçeleştirilmesi ile Vekâletin adı Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı olarak değiştirilmiştir.

³⁸ Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul, 2002, s. 205.

³⁹ Süreyya Kadri Gül, "Dr. Refik Saydam" Poliklinik Aylık Tıp Mecmuası, No:61, İstanbul 1938, s. 252.

⁴⁰ *Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası*, Türkiye Cumhuriyeti Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti Yayını, Ankara 1942, s. 16-17.

⁴¹ Münevver Bertan - Çağatay Güler, *Halk Sağlığı Temel Bilgiler*, Ankara, 1997, s. 382.

⁴² Fişek, a.g.e. s. 160.

⁴³ Bertan Güler, a.g.e. , s. 382.

⁴⁴ Bertan Güler, a.g.e. , s. 383.

Heybeliada Sanatoryumu'dur.⁴⁵ Sağlık ve yardımcı sağlık personelinin görev ve yetkilerini belirtmek amacıyla çalışmalar yapılmış, 11 Nisan 1928'de "Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun"⁴⁶ çıkarılmış ve bunu 1930'da Umumi Hıfzıssıhha Kanunu izlemiştir.⁴⁷ Daha önce belirtildiği gibi Dr. Refik Bey, 1929 senesinde Avrupa ve Amerika'da yaptığı incelemelerden sonra yurda dönmüştür. Avrupa ve Amerika'da edindiği izlenimler ve buralarda uygulanan başarılı halk sağlığı hizmetleri onu etkilemiştir. Dr. Refik Bey, bu uygulamaların Türkiye Cumhuriyeti'nde de tatbik edilmesi amacıyla Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun çıkarılması için çalışmıştır. 1930 yılında çıkarılan 1539 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu bu dönemin en önemli olayı sayılabilir.⁴⁸ İçinde 309 madde olan bu yasa ile sağlık hizmetleri devletin yükümlülük ve gözetimi altına sokulmuştur. Bu yasaları, 1936'da Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Teşkilat ve Memurin Kanunu'nun kabul edilmesi izlemiştir. Çıkarılan kanunlarla doktor ile hasta arasındaki sorumluluk ilişkisinin azalması, doktorun devlet adına hareket eden Profesyonel haline gelmesi, sağlık hizmetinin devlet görüşü oluşu sağlanmıştır.⁴⁹

Dr. Refik Bey, Türk kadınının her alanda olduğu gibi eczacılık alanında da başarılı olabileceği düşüncesi ile Darülfünun yönetimi ile görüşmeler yapmış, kız öğrencilerin Eczacı Mektebine alınmasını sağlamıştır.⁵⁰ Sıtma, frengi, trahom ve diğer sosyal hastalıklarla mücadele etmek, doğum ve çocuk bakımevleri açmak, sağlık ve sosyal yardım teşkilatını köylere kadar götürmek Dr. Refik Bey'in diğer önemli hizmetlerindedir. Hastalıklarla mücadelede "Dikey Örgütlenme" ilkesinden hareketle, her hastalık için bir örgüt kurulmuştur. Bu sistemde, illerde valilerin sorumluluğunda il müdürleri, ilçelerde kaymakam sorumluluğunda hükümet tabipleri görev yapmışlardır.⁵¹ Dr. Refik Bey, bu konuların tümünde başarılı çalışmalar yapmıştır. Ancak, tek başına Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin kurulması bile Dr. Refik Bey'in Türkiye Cumhuriyeti'ne ne büyük hizmetlerde bulunduğu göstermektedir.⁵²

2.3. Merkez Hıfzıssıhha Müessesinin Kurulması ve Faaliyetleri

Halk sağlığı hizmetlerini önemli bir kısmını koruyucu sağlık hizmetleri teşkil etmektedir. Gelişen teknik ve sanayi, nüfusun hızlı artması, hızlı şehirleşme beraberinde alt yapı eksikliğini getirmiştir. Eğitim yeterli olmaması, beslenme yetersizliği ise sağlık sorunlarının artmasına neden olmuştur. Bu noktada koruyucu sağlık hizmetleri önem kazanmıştır. Bulaşıcı ve salgın yapan hastalıklarla savaşmak, aşı ve serum uygulamaları ile mümkün olmuştur. Toplumun hastalıklara karşı dirençli kılınmasında, tüketilen gıda maddelerinin denetimi önemli rol oynamıştır. Ayrıca insan sağlığı ile ilgili her türlü laboratuvar çalışmaları ve kullanılan ilaçların kontrolleri de önemlidir.⁵³

Ülkemizde aşılama çalışmaları, 1892'de İstanbul'da Aşıhanenin kurulmasıyla başlamıştır. Bunu daha sonra 1894'de Nişantaşı'nda bir konakta kurulan Bakteriyoloji Müessesesi ve 1900 yılında Etfal Hastanesi'nde kurulan bir laboratuvar da yapılan çalışmalar izlemiştir. Bu dönemde çiçek ve kuduz aşıları, kızıl ve difteri serumları hazırlanmıştır. 1914'te Sahra Genel Müfettiş Muavini olan Dr. Refik Bey, İstanbul Bakteriyoloji hanesini yeniden yapılandırmıştır. 1916'da İzmir, 1917'de Sivas ve Şam Bakteriyoloji haneleri kurulmuştur. Bu kuruluşlarda I. Dünya Savaşı

⁴⁵ Esin Kâhya-Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara, 2000, s. 322, 323.

⁴⁶ *Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun*, T.C.3.Mıntika Etibba Odası Neşriyatı, İstanbul,1930, s. 1-34.

⁴⁷ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 40.

⁴⁸ *Umumi Hıfzıssıhha Kanunu*, T.C. Başvekâlet Müdevvenat Müdürlüğü Neşriyat Şubesi Yayını, Ankara 1930, s. 33-34.

⁴⁹ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s. 41.

⁵⁰ Faruk Önger, "Dr. Refik Saydam'ın Türk Eczacılığına Yaptığı Hizmetler", Dr. Refik Saydam 1881- 1942 Ölümünün 40. Yıl Anısına, Ankara, 1968, s.134.

⁵¹ Ayşe Yiğit Şakar, *Türkiye'de Sağlık Hizmetleri ve Sağlık Harcamaları*, İstanbul, 1999, s. 42.

⁵² A.Y. Şakar, *Türkiye'de Sağlık Hizmetleri ve Sağlık Harcamaları*, s. 43.

⁵³ Uğur Gönülalan, Murat Dizbay, Gül Ruhsar Yılmaz, Fatih Bakır, Banu Bayar, Tahir Uzunmehmetoğlu-Nilgün Özen-Oktay Cansız, "Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Kuruluşu ve Tarihçesi", S.1, T.C. Sağlık Bakanlığı Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2002, s. 4.

yıllarında ordunun aşı ve serum ihtiyacına yönelik yoğun çalışmalar yapılmıştır⁵⁴. İstiklal Harbi'nde (1918-1923) Bakterioloji hane, çalışmalarını arttırarak ürettiği aşı ve serumları her hafta muntazam olarak Hilâl-i Ahmer aracılığı ile Anadolu'ya göndermiştir⁵⁵. Dr. Refik Bey, 1925 yılında ele alınan Bakanlık çalışma programında merkez Hıfzıssıhha müessesesinin kurulmasını öngörmüştür. Hıfzıssıhha müessesesi, halk sağlığı ile yakından ilgilenererek hastalık ve salgınlarmın önüne geçecek, bütün biyolojik maddeleri üretecektir. Gerekliğinde devlete sağlık hizmetlerinde yardımcı olacaktır. Bu programda aynı zamanda sağlık personeli yetiştirmek ve mevcut personeli eğitmek amacıyla bir Hıfzıssıhha Okulu açılması da planlanmıştır⁵⁶. Dr. Refik Bey'in Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sunduğu 17. 5. 1928 gün ve 1267 sayılı yasa tasarısıyla Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletine bağlı olarak Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin kuruluşu sağlanmıştır⁵⁷. Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi binasının inşaatı 1929 yılında başlamış ve 1933 yılına kadar sürmüştür. İnşaat için bir buçuk milyon lira harcanmıştır.

Koruyucu sağlık hizmetlerine büyük katkıları olan Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi kuruluşundan itibaren koruyucu hekimlikte büyük rol oynamıştır. Kuruluşundan bir yıl sonra üretilen serum miktarı ülke ihtiyacını karşılamaya yetmiştir. Serum ithaline gerek kalmamıştır. 1933 yılında kuduz aşısı üretimine geçilmiştir. 1934 yılında İstanbul'daki aşı hane, Ankara'daki Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi bünyesine nakledilmiştir ve çiçek aşısı üretimi ülke ihtiyacını karşılayacak düzeye gelmiştir⁵⁸.

1935 yılında ise Farmakoloji Şubesi kurularak yerli ve yabancı ilaçlar ile diğer hayati maddelerin üretimine geçilmiştir. 1936 yılında Hıfzıssıhha Mektebi açılmış, 1937 yılında kuduz serumu üretilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Yunanistan'a, Suriye'ye, Irak'a tetanoz ve difteri serumları, Çin'deki kolera salgını sırasında da bu ülkeye bir milyon kişiye yetecek kadar kolera aşısı gönderilmiştir.

Hıfzıssıhhanın kurucusu olan ve halk sağlığı konusunda çok önemli hizmetleri bulunan Dr. Refik Saydam'ın 1942 yılında vefatından sonra, TBMM, merhumun anısına 10 Ağustos 1942 gün ve 4288 sayılı yasa ile Merkez Hıfzıssıhha Müessesesine T.C. Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi adı verilmiştir⁵⁹. Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi onun ölümünden sonra da çalışmalarına devam etmiş, 1947 yılında, biyolojik kontrol laboratuvarı kurulmuş ve enstitü bünyesinde bir aşı istasyonu açılmıştır. Ayrıca aynı yıldan itibaren deri içi BCG aşısı üretimine geçilmiştir⁶⁰.

1948 yılında ülkemizde ilk olarak boğmaca aşısı üretimine başlanmış, aynı yıl içerisinde Viroloji ve Virüs Aşılıarı Şubesi kurulmuş bu çalışmalar doğrultusunda ilk defa influenza virüsü, New-Castle virüsleri ve tavuk vebası üzerine araştırmalar yapılmıştır. 1950 yılında influenza Laboratuvarı bölgesel influenza merkezi olarak Dünya Sağlık Örgütü tarafından tanınmıştır⁶¹.

Bugün Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'ne bağlı olarak hizmet veren Adana, Diyarbakır, Erzurum, İstanbul ve İzmir de Bölge Hıfzıssıhha Enstitüleri mevcut bulunmaktadır. Bu Enstitülerde Aşı ve Serum üretimi dışında kalan, halk sağlığı ile ilgili çeşitli laboratuvar araştırma ve incelemeler yapılmaktadır⁶².

⁵⁴ Gönülalan, Dizbay, Yılmaz, *a.g.e.*, s. 5.

⁵⁵ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, s.142.

⁵⁶ Gönülalan, Dizbay, Yılmaz, *a.g.e.*, s. 6.

⁵⁷ BCA, Fon Kodu: 041. Dosya No: 10.0.0 Belge No: 177.39.19

⁵⁸ Erdem Aydın, *Türkiye'de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*, Ankara, 2002, s. 112.

⁵⁹ BCA, Fon Kodu: 041 Dosya No: 10.0.0 Belge No: 250.35.29

⁶⁰ Feridun Firik, *Cumhuriyet Devri Sağlık Hareketleri 1923-1963*, Ankara, 1983, s. 21.

⁶¹ Şakar, *a.g.e.* s. 47.

⁶² Dr. Refik Saydam, *Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sağlık Propagandası ve Tıbbi İstatistik Genel Müdürlüğü*, Ankara, 1982, s. 39- 40.

2.3.1. Merkez Hıfzıssıhha Mektebi'nin Açılması

Hıfzıssıhha Mektebi'nin kuruluşu ile ilgili karar, 17.5.1928 gün ve 1268 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Hakkında Kanun'da yer almışsa da, okulun fiilen kuruluş tarihi 23 Haziran 1936'dır⁶³. 1936'da neşredilen Sıhhi Teşkilat Kanunu Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâletinin faaliyet sahasını şu suretle çerçevelemektedir: “Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti; İcra Vekilleri Heyetine dâhil bir vekilin emir ve idaresi altında olup ve devlet hizmetleri arasında memleketin sıhhi şartlarının ıslah ve milletin ferdi ve ictimai sıhhatine zarar veren amirlerle mücadele ve gelecek nesillerin sıhhatli olarak yetişmesini temin ve halkı sıhhi ve ictimai muavenete ulaştırmak ve iskân işlerini görmek için kanunlarla kendilerine verilen vazifeleri yapmakla mükelleftir.”

Bu dilekleri sağlam ve doğru bir şekilde yapabilmek için çizilen çalışma programının ana hatlarında şunlar göze çarpmaktadır.

- a. Devletin sıhhat teşkilatını tevsi etmek.
- b. Fazla miktarda doktor yetiştirmek.
- c. Numune hastaneleri açmak.
- d. Ebe yetiştirmek.
- e. Küçük sıhhiye memuru yetiştirmek
- f. Çocuk bakım ve doğum evleri açmak.
- g. Verem sanatoryumu açmak.
- h. Sıtma ile mücadele etmek.
- i. Frengi ve diğer ictimai hastalıklarla mücadele etmek.
- j. Trahom ile mücadele etmek.
- k. Sıhhi ve ictimai teşkilatı köylere kadar götürmek.
- l. Sıhhi ve ictimai kanunlar yapmak⁶⁴.

bunlara ilave olarak, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesinin teşkili, Devlet teşkilatına, milletimizin hayat ve sıhhatine müessir olacak esasları telkin edecek olan Hıfzıssıhha Mektebinin tesisidir. On beş senelik Cumhuriyet tarihinde programın bir dakika şaşmadığını ve halkın hakiki ihtiyaçlarını dâima göz önünde tutularak düzenli yaşadığını görmekteyiz. Atatürk bu mesaiyi hassasiyetle takip etmiş her yıl açılış nutuklarında hükümete yeni direktifler vermiştir⁶⁵.

M. Kemal Atatürk Kasım 1937'de yaptığı konuşmada hıfzıssıhhanın on beş yıllık çalışmasını şöyle övmüştür; “*Kendine, inkılâbın ve inkılâpçılığın çeşitli ve hayati vazifeler verdiği Türk vatandaşının sağlığı ve sağlamlığı, her zaman üzerinde dikkatle durulacak milli meselemizdir. Sağlık ve Sosyal Yardım Vekâletinin bu mevzu üzerindeki sistemli çalışmaları, bizleri memnun edecek mahiyette inkişaf etmektedir. Aynı vekâlet, kendine verdiğimiz göçmen işlerini de sosyal ve ekonomi politikamıza uygun olarak başarı ile görmektedir. Vekâletin “Sağlam ve gürbüz nesil, Türkiye'nin mayasıdır” prensibini pekiyi değerlendirerek çalışmakta olduğunu takdire değer bulurum.*” demiştir⁶⁶.

Bu hedef doğrultusunda Merkez Hıfzıssıhha Mektebi'nin açılışında konuşan Dr. Refik Saydam, doktorluk mesleğinin toplum hayatında çok önemli bir yere geldiğini söylemiş, ihtiyarlanmanın insan yaşamında kaçınılmaz olduğunu ancak sağlığı koruyucu tedbirlerin alınması ile sağlıklı ve uzun yaşamanın mümkün olabileceğini belirtmiştir. Medeni dünyada bu konu ile ilgili çalışmalar yapıldığını ifade ederek, koruyucu sağlık hizmetlerini Türk halkına sunmanın, Türk doktorlarının görevi olduğunu vurgulamıştır.

⁶³ BCA, Fon Kodu: 041. Dosya No:10.0.0 Belge No: 940.11.1

⁶⁴ Dr. Refik Saydam, *Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sağlık Propagandası ve Tıbbi İstatistik Genel Müdürlüğü*, Ankara, 1982, s. 21.

⁶⁵ A. Süheyl Ünver, *Tıp Tarihi I*, İstanbul, 1938, s. 116.

⁶⁶ A. Afet İnan, *M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım*, İstanbul, 1971, s. 46.

İlk aşamada doktorun hastasına vereceği güven duygusunun öneminden söz eden Dr. Refik Saydam, doktor ile hastanın çok yakınlaşabileceğini belirtmiş, doktorun görevinin mevcut hastalığı tedavi etmekten ziyade, ağırlıklı olanların bu durumlarını muhafaza etmeleri yönünde çalışmalar yapmak olduğunu anlatmıştır. Türk Devletini halk sağlığı konusunda tedbirler almakla mükellef olduğunu belirten Dr. Refik Saydam, Hıfzıssıhha Mektebi'nin bu amaçla kurulduğunu söylemiştir⁶⁷. Hıfzıssıhha Mektebi, 23 Haziran 1936 tarihinde 3017 sayılı kanunla açılmıştır.⁶⁸.

SONUÇ

Cumhuriyet'in ilk yıllarında gerçekleştirilen sağlık hizmetleri her ne kadar Osmanlı dönemi ile bir devamlılık arz etse de bu dönemin kendisine has yenilikçi koşullarından olumlu anlamda etkilenmiştir. Yeni kurulan Cumhuriyet yönetimi hem daha gönülden hem de daha coşkulu bir ruhla bu işe sarılmıştır. Atatürk'ün henüz 1920 Eylül'ünde bahsettiği halkçı devlet anlayışı belki de en çok sağlık politikaları ile kendisini ifade etme şansı bulmuştur. Ancak tüm bu anlayışa etki eden bir diğer önemli gelişme de Dr. Refik Saydam'ın Sağlık Bakanlığı görevini yürütmesidir. Dr. Saydam, Bakanlık görevini yürüttüğü dönemki politikalarıyla Türkiye'de sosyal devlet anlayışının sağlık alanındaki en iyi örnekleri verilmekle kalmamış ilerleyen yıllarda uygulanacak sağlık hizmetlerinin de temelini oluşturmuştur. Dr. Refik Saydam Milli Mücadele döneminde görev almış, Erzurum ve Sivas Kongrelerine katılmış, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında Mustafa Kemal Paşa ile birlikte hareket etmiş, 1920'de Büyük Millet Meclisin' de yer almıştır. Dr. Refik Saydam'ın bu noktaya gelmesinde, yaptığı çalışmaların, sergilediği politik tavrın ve kurmuş olduğu ilişkilerin büyük rolü olduğu görülmektedir.

Dr. Refik Saydam, Cumhuriyet döneminin en uzun süre ile görev yapan Sağlık Bakanı'dır. Bakanlığı döneminde önemli çalışmalara imza atmıştır. Devletin sağlık teşkilatını kurmuş, doktor ve sağlık memuru yetiştirmeye önem vermiş, Numune Hastaneleri ve Verem Sanatoryumu'nu açmış, sağlık ve sosyal kanunları çıkarmıştır. Bu şekilde Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında adım adım, yasalarla ulus devlet yaşamına geçilmesine önemli katkıda bulunmuştur. Saydam, halk sağlığı konusunda çok önemli çalışmalar yapmıştır. Kurmuş olduğu Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'ne ölümünün ardından TBMM tarafından T.C. Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi adı verilmiştir.

KAYNAKÇA

Ansiklopediler

Cumhuriyet Dönemi Sağlık Ansiklopedisi, Sağlık Maddesi, Feridun Nafiz Uzluk, C.VII, Medipol Yayınları, Ankara, 1999

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 1923-1973, Dr. Refik Saydam, İsmail ARAR, Uluğ İĞDEMİR, Sami N. ÖZERDİM, S. 4, C. 3, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1974

Arşivler

BCA, Fon Kodu: 041 Dosya No: 10.0.0 Belge No: 110.66.28

BCA Fon Kodu: 041 Dosya No: 10.0.0 Belge No: 177.39.19

BCA, Fon Kodu: 041 Dosya No: 10.0.0 Belge No: 250.35.29

BCA, Fon Kodu: 041 Dosya No: 10.0.0 Belge No: 7.39.9

BCA, Fon Kodu: 041 Dosya No: 10.0.0 Belge No: 7.44.12

BCA, Fon Kodu: 041 Dosya No: 10.0.0 Belge No: 940.11.1

BCA, Fon Kodu: 030 Dosya No: 10.0.0 Belge No: 6.34.13

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, İçtima Senesi 6, C.5, Yıl 1936

⁶⁷ Saim Ahmet Erkun, *Türk Tababeti Tarihine Genel Bir Bakış*, İstanbul, 1935, s.11.

⁶⁸ Erdem Aydın, *Türkiye'de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*, Ankara, 2002, s. 79.

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 2017-27/1

Düstur; 3. Tertip, VII, 1926, s. 1644-1666.

Düstur; 3. Tertip, VIII, 1927, s. 109-113.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Kavanin Mecmuası, Devre: 5, İçtima:1, XVI, Ankara, 1936

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Dönem II. Toplantı 81, XXIV 1926

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Dönem II. Toplantı 54, XXXI 1927

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Dönem III. Toplantı 76, IV 1928

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Dönem III. Toplantı 60, XIX, 1930

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Dönem III. Toplantı 69, XX, 1930

Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, T.C. Başvekâlet Müdevvenat Müdürlüğü Neşriyat Şubesi Yayını, Ankara 1930

Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun, T.C.3.Mıntıka Etıbba Odası Neşriyatı, İstanbul,1930

Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair 11 Nisan 1928 tarih ve 1219 numaralı Kanun ve Etıbba Odaları Nizamnamesi, SİMV Yayınları, İzmir, 1940, s. 3-26, *Sıhhiye Mecmuası*, 14 (Yıl 4, Mayıs 1928),

Sıhhiye Mecmuası Fevkalade Nüshası, Türkiye Cumhuriyeti Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti Yayını, Ankara, 1942

Tetkik Eserler

ATEŞ, Toktamış, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul, 2002

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal, 1919-1922*, İstanbul

AYDIN, Erdem, *Türkiye'de Sağlık Teşkilatlanması Tarihi*, Ankara, 2002

BERTAN, Münevver, Çağatay GÜLER, *Halk Sağlığı Temel Bilgiler*, Ankara, 1997

DOĞANAY, Rahmi, *Teali-i İslam Cemiyeti'nin Beyannameleri*, Elazığ

EREN, Nevzat, Zafer ÖZTEK, *Sağlık Ocağı Yönetimi*, Ankara, 1993

ERKUN, Saim Ahmet, *Türk Tababeti Tarihine Genel Bir Bakış*, İstanbul, 1935

FİRİK, Feridun, *Cumhuriyet Devri Sağlık Hareketleri, 1923-1963*, Ankara, 1983

GÖNÜLALAN, Uğur, Murat Dizbay, Gül Ruhsar Yılmaz, Fatih Bakır, Banu Bayar, Tahir Uzunmehmetoğlu-Nilgün Özen, Oktay Cansız, *"Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Kuruluşu ve Tarihiçesi"*, S.1, T.C. Sağlık Bakanlığı Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2002

GÜL, Süreyya Kadri, *Dr. Refik Saydam, Poliklinik Aylık Tıp Mecmuası*, No: 61, İstanbul, 1938

İNAN, A. Afet, *M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım*, İstanbul, 1971

KÂHYA, Esin, Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara, 2000

KOCATÜRK, Utkan, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938*, S. 49, Ankara, 1988

NASUHİOĞLU, İlhami, *Tıp Tarihine Kısa Bir Bakış*, Ankara, 1975

ÖNAL, Sami, *Hüsrev Gerede'nin Anıları Kurtuluş Savaşı Atatürk ve Devrimler*, İstanbul, 2002

ÖNGER, Faruk, *"Dr. Refik Saydam'ın Türk Eczacılığına Yaptığı Hizmetler"*, Dr. Refik Saydam 1881-1942 Ölümünün 40. Yıl Anısına, Ankara, 1968

ÖZPEKCAN, Meliha, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Politikaları (1923-1933)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1999

ÖZTÜRK, Kazım, *Türk Parlamento Tarihi TBMM- II. Dönem 1923-1927*, I. Cilt, Ankara, 1950

SAYDAM, Dr. Refik, *Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sağlık Propagandası ve Tıbbi İstatistik Genel Müdürlüğü*, Ankara, 1982

SAYDAM, Dr. Refik, *1881-1942 Ölümünün 40. Yıl Anısına, Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü Yayınları*, Ankara, 1982

Sağlık Hizmetlerinde 50 yıl, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, No: 442, Ankara, 1973.

ŞAKAR, Ayşe Yiğit, *Türkiye 'de Sağlık Hizmetleri ve Sağlık Harcamaları*, İstanbul, 1999

TEVETOĞLU, Fethi, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989

TOKGÖZ, Server Kamil, *"Prof. Dr. Refik Saydam"*, Türk Hıfzıssıhha ve Tecrübi Biyoloji Mecmuası, C. III, T.C. Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi Yayını, Ankara, 1943

UZLUK, Feridun Nafiz, *Genel Tıp Tarihi*, Ankara, 1958

ÜNVER, A. Süheyl, *Tıp Tarihi I*, İstanbul, 1938

384 NUMARALI HARPUT ŞER'İYYE SİCİLİNİN H.1046-1047 (M.1636-1637) TANITIMI VE FİHRİSTİ (Sayfa 3-52)

*The Index and Presentation of Şer'iyee Records of Harput Numbered 384 in H.1046-1047
(M.1636-1637) (Page 3-52)*

Özcan TATAR*

ÖZET

Osmanlı tarihi araştırmalarında en önemli kaynaklar arşiv vesikaları olup, bunlar içerisinde Şer'iyee Sicillerinin özel bir önemi vardır.

Kaydedildikleri döneme ve yer hakkında önemli bilgileri ihtiva eden Şer'iyee Sicilleri, günümüz tarih araştırmacılığında, içerdikleri belgeler açısından özellikle başvuru kaynakları arasındadırlar.

Biz bu çalışmamızda, 384 Numaralı Harput Şer'iyee Sicili'nin tanıtımını yaparak, içerdikleri belgelerin konularına göre fihristini vermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Kadı, Şer'iyee Sicili, Harput.

ABSTRACT

The archival documents are completely the most significant sources but Şer'iyee Records have a special importance or meaning

Şer'iyee Records include interesting and useful information belongs to the time and about the place where it was kept

At this study, Şer'iyee Records of Harput numbered 384 has been introduced and given in an index

Key Words: Qadi, Şer'iyee Records, Harput.

GİRİŞ

Şer'iyee Sicilleri kadıların (veya naiblerin) tuttuğu zabıtlardır. Bunlara "*Şer'iyee Sicili*" denildiği gibi, "*Kadı Sicili*, "*Kadı Defteri*, "*Sicil-i Mahfuz*" veya sadece "*Sicil*" de denilmektedir. Osmanlı Mahkemeleri'nde, dava sonuçları ile mahkemeye intikal eden diğer kayıtları Sicillere yazma görevi, "*Mukayyid*" denilen görevlilere aitti. Mahkemeye intikal eden her türlü resmî yazı, belirli bir disiplin içinde bunlara yazılırdı. Mahallî konulara ilişkin olarak kadıların veya naiblerin verdiği kararları, sicillerin bir tarafına, merkezden gelen her türlü resmî yazılar ise öbür tarafına yazılırdı. Mahallî konuların yazıldığı bölüme "*Sicil-i Mahfuz*", merkezden gelen her türlü emirlerin yazıldığı bölüme ise "*Sicil-i Mahfuz Defterlü*" denilirdi¹.

Sicillerde bulunan belgeleri 3 ana guruba ayırabiliriz;

1-Devlet merkezinden gelen bütün ferman, emir ve tebliğler.

2-Kadı tarafından verilen hükümler.

3-Resmîyete geçirilmesi istenen vakıf, hibe, şهادet, vekalet, verese gibi konulara ait belgeler².

Mahkeme arşivleri ayrıntılı olup bunların saklanıp korunması ve düzeni, bürokraside üzerinde önemle durulan bir konu idi. Kadılar bu defterleri sıkı sıkıya muhafaza etmeliydiler. Kadılar bu defterleri kaybettikleri veya tahrif ettikleri takdirde cezalandırılırlardı. "Tayin edilen yeni kadı selefının divanını (evrak torbasını) ister ve iki emin atayarak onların önünde gözden geçirir.

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, ELAZIĞ otatar@firat.edu.tr

¹ Rifat Özdemir; "Şer'iyee Sicilleri'nin Toplu Kataloğuna Doğru", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.:1, S.:1, Elazığ-1987, s.:192.

² Mustafa Öztürk; "Harput Şer'iyee Sicilleri", *Tarih İçinde Harput Sempozyumu*, s.:74.

Verilen hükümlerin üzerinde durması, hapsedilenleri görüp, yeniden dinlemesi ve tespit edilen nafaka ve alacakları da gözden geçirmesi lazımdır³.”

Genel olarak Şer'îye Sicilleri'nin ihtiva ettikleri belge çeşitleri veya konular şunlardır;

1-Merkezden gönderilen her türlü ferman, berat, mektup vb. yazılar.

2-Ümeranın çeşitli konularda yayınlamış olduğu buyuruldular ile bunların gereğinin yerine getirildiğine yani icrasına dair kayıtlar.

3-Kadı veya naiblerin değişik konularda merkeze gönderdikleri i'lâmlar ile görev alanları dahilinde olan yerlerde kişiler veya kurumlar arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için vermiş oldukları hüccetler.

4-Şehirlerin mahalle listeleri, dinî ve sosyal yapıları ve bu yapıların inşası, bakım ve onarım vb. imar faaliyetleri hakkında belgeler.

5-Şehir nüfusu ve bu nüfusun karşılaştığı salgın hastalık ve tabiî afet gibi olayların kayıtları.

6-Evlenme, boşanma, kız kaçırma, mehir bağlama, alım-satım, mukavele, kefalet senetleri vb. konulara ait kayıtlar.

7-Hırsızlık, kalpazanlık, yaralama ve öldürme suçları ile ilgili kayıtlar.

8-Şehirlerde satılan malların narhlarına ilişkin belgeler.

9-Sancak ve şehir halkından toplanan vergi miktarları ve avarız haneleri ile ilgili belgeler.

10-Altın veya para meseleleri ile ilgili kayıtlar.

11-Tereke kayıtları.

12-Bir olayın resmen tespitine dair kayıtlar.

13-Eşkıya takipleri, göçebeler arasındaki anlaşmazlıklar ve yerleşme, yaylak-kışlak davaları ile ilgili belgeler.

14-Savaşa katılan yerli halk ile göçebelerin savaş zamanındaki vazifeleri, posta ve menzilhane işleri ile madenler, darphane ve tuzla işletmeleri ile ilgili belgeler.

15-Fetva makamından alınan bazı fetva suretleri.

16-Ru`yet-i hilâlin tespitine dair kayıtlar ile dinî günlerin ilanına dair ferman ve tezkere suretleri.

17-Bazı şair kadı ve naiblerin yazmış oldukları şiirler.

18-Mahkeme katiplerinin çeşitli yazı türlerinde yazmış oldukları hat örnekleri.

19-Savaş zamanlarında orduya aynı yardımda bulunan eşraf ve ileri gelenlerin isimleri ile söz konusu kişilerin yapmış oldukları yardımın miktar ve cinsine ait belgeler.

20-Vakıflara ait belgeler.

21-Bir bölgedeki müslim ve gayr-ı müslim halk arasındaki ilişkilere dair belgeler.

22-Bölgenin ekonomik durumunu aydınlatmaya yarayacak birtakım bilgiler.

23-Sancak veya kazalar dahilinde bulunan köylerin sayısı ve isimlerine ait bilgiler.

24-Bölge halkının kullandığı isim, lakap ve unvanlar hakkında bilgiler.

25-Halkın kullandığı günlük eşyalar ve yine halkın refah seviyesini tespit edebilmek için yardımcı olacak birtakım bilgiler.

³ İlber Ortaylı; *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s.:66-67.

26-Savaşlar ve yeni teşkil edilmeye çalışılan askerî birlikler için halktan asker temini, zahire temini ve bu hususlarda karşılaşılan güçlüklerle ait birtakım kayıtlar⁴.

1-384 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicili'nin Genel Durumu ve Defterin Tanıtımı

İncelememize konu olan Harput Şer'iyeye Sicili, Ankara'daki Milli Kütüphane'de bulunmaktadır. Defter toplam 242 sayfadan oluşmakta olup, Hicri 1046-47/Miladi 1636-37 yıllarına ait kayıtları ihtiva etmektedir. Defterin 1., 2. ve 242. Sayfaları boştur. Deftere sayfa numaraları verilmesine rağmen, belge numaraları verilmemiştir. Belge numaralandırması tarafımızdan yapılmıştır. İncelediğimiz kısım olan 3. sayfadan 52. sayfaya kadar olan kısımdaki belge adedi 205'dir.

Defterin boyutu 41 cm'ye 15 cm'dir. Defterin 3-167 arası sicil-i mahfuz kısmı, 168-241 arası sicil-i mahfuz defterli kısmıdır. Çalışmamızda yer alan belgeler, sicil-i mahfuz kısmına ait belgelerdir. Defter genel olarak talik, nesih ve divani yazı ile kaydedilmiştir. Defter sistematik tarih sırasına göre tutulmuştur. Ancak ciltlenip sayfa numarası verilmeden önce bazı sayfalar kopmuştur.

2-384 Numaralı Harput Şer'iyeye Sicili'nde Yer Alan Belgelerin Kısa Özetleri.

S.3/B.1: Ayşe bint-i es-Seyyid Ebubekir'in üvey babası Osman'ı vekil eylediğine dair Evail-i Receb 1046 (Kasım Sonları-Aralık Başları 1636) tarihli hüccet.

S.3/B.2: Ayşe bint-i es-Seyyid Ebubekir'in, babasından miras kalan mal ve mülkleri Monla Süleyman'dan aldığına dair Evail-i Receb 1046 (Kasım Sonları-Aralık Başları 1636) tarihli hüccet.

S.3/B.3: Hasan bin Ömer'in Egrüz karyesindeki topraklarını ve mallarını İsmail bin Mustafaya sattığına dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.4/B.4: Hamza Beşe bin el-Hac Ramazan'ınEce Mescidi Mahallesi'ndeki evlerini Veli Beg bin Kaymaz'a sattığına dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.4/B.5: Ulu Beg Emirza'nın vakfi mütevellisi Ali bin Hüseyin'in; bu vakfa borçlu olarak vefat eden es-Seyyid Mehmed'in borcunu, bu kişinin yeğeni es-Seyyid Osman'dan rıbhıyla birlikte aldığına dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.4/B.6: Ulu Beg Emirza'nın vakfına borçlu olarak vefat eden es-Seyyid Bekir bin Velican'ın borcunu, es-Seyyid Osman'ın kabul ettiğine dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.4/B.7: Aliye bint-i el-Ha Süleyman'ın vefat eden kocasından kendine aid olan mihr ve semen hissesini talep etmeğe Ebubekir bin Ömer'i vekil ettiğine dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.4/B.8: Ulu Beg Emirza'nın vakfına borçlu olarak vefat ettiği sicil olunan es-Seyyid Ebubekir'in, bu parayı vefatından önce eski Müteveli Baba Akre'ye verdiği dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.4/B.9: Kürd Bali bin Alaaddin'in köydeki evlerini İbrahim Çelebi bin Küçük el-Hac'a sattığına dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.5/B.10: Mürü karyesi sakini Bedik veled Karuk'un, bu karyedeki tarlasını İbrahim Çelebi bin Küçük el-Hac'a sattığına dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.5/B.11: Mürü karyesi sakini Bedik veled Evak'in, bu karyedeki tarlalarını İbrahim Çelebi bin Küçük el-Hac'a sattığına dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.5/B.12: Bekir Beg bin Büyük el-Hac Beg'in üç bin kuruşluk borcuna, Sağman sakini Ömer bin Munzur'un kefil olduğuna dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

⁴ İbrahim Yılmazçelik; *Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri (Katolog ve Fihristleri)*, Ankara, 2001, s.7-8; İbrahim Yılmazçelik; "Şer'iyeye Sicillerinin Toplu Kataloguna Doğru Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:90, Ankara, 1994, s.42-44; Özcan Tatar; "8 Numaralı Antakya Şer'iyeye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı:164, Ankara, 2006, s.217-218; Feyyaz Gürkan; "Şer'iyeye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde Bir Araştırma", *IX. Türk Tarih Kongresi, II. Cilt*, Ankara-1988, s.:766-7,

S.5/B.13: Ali Çelebi bin Kanber'in, Hüseyinlik sakinleri Derviş Çelebi ve kardeşi İbrahim Çelebi'deki borcunu aldığına dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.5/B.14: Derviş Çelebi ve kardeşi İbrahim Çelebi bin Mehmed Çelebi ile Ali Çelebi bin Kanber'in; Musa Çelebi bin Alihan'a olan borçlarına karşılık, Hüseyinlik'deki bağ ve tımar mahsullerini rehin ettiklerine dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.6/B.15: Monla Bekir ibn-i Monla İsmail'in; kardeşleri Ali Çelebi ve Halil ile Harput'taki bağ ve değirmen konusunda anlaşıl fasıl olduklarına dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.6/B.16: Ali Beg bin bin Küçük el-Hac Beg'in, Iğıkı karyesindeki on kıta tarlasını Monla Zeynel bin Osman'a sattığına dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.6/B.17: Ahmed bin Keçeci Budak'ın Adedi nam mevzideki üzüm bağını Kasım Çelebi bin Abdullah'a sattığına dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.6-7/B.18: Vefat eden Akre-zade Ömer Çelebi'nin Emirza vakfına olan borcuna karşılık, bu kişinin yetimlerinin vasisi olan Monla Ebubekir bin Budak'ın Ozan nahiyesindeki bağı Mustafa Çelebi bin Monla Abdurrahman ve kardeşi Mehmed'e sattığına dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.7/B.19: Ebubekir bin Ali'nin, Ulu Emirza vakfına olan borcuna karşılık evlerini rehin ettiğine dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.7/B.20: Ahmed Çelebi bin Davud'un Harçek karyesi zımmilerinden Karık veled Kelük'de otuz dört kuruş murabaa akçesi olub, bunun yirmi dört kuruşunu aldığı, on iki kuruşun ise nizalı olduğu ve aralarında başka bir alaka kalmadığına dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.7/B.21: Alpavud karyesi sakini Hüseyin Can Ağa bin Halil Ağa'nın mal ve mülklerinin yarısını küçük torunu Yusuf Dede'ye hibe ve temlik ettiğine dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.8/B.22: İbrahim Çelebi bin Mehmed Kethüda'nın Hanzade bint-i Mehmed'den daha önce satın aldığı dükkanı, Hanzade'nin pişman olmasıyla geri verdiği ve parasını geri aldığına dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.8/B.23: Ramazan Beşe bin Abdullah'ın; damadı Süleyman bin Musa'ya olan borcuna karşılık, ona Tadım karyesi sakini zımmilerde olan murabaa akçesini devrettiğine dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.8/B.24: Harput Kalesi sakini İbrahim Çelebi bin Mehmed Kethüda'ya borcu olan Zeyneb'in, borcunu vermek istemediği ve borcu istemek için giden naib ve diğer kişilere küfür ettiğine dair Evasıt-ı Receb 1046 (Aralık Başları-Ortaları 1636) tarihli hüccet.

S.8/B.25: Hanzade bint-i Mehmed'in, Meydan yüzündeki dükkanını kızı Hadice bint-i Latif'e hibe ettiğine dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.9/B.26: Büyük el-Hac Mustafa isimli kişi ile ilgili hüccet. **(Belge yarım bırakılmış-Tarihsiz)**

S.9/B.27: Monla Ebubekir bin Monla İsmail'in Hırhik karyesindeki Ali Beg bin Küçük el-Hac ile yarı yarıya ortak oldukları değirmen ve bahçenin dörtte birini Ali Beg'e sattığına dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.9/B.28: Monla Ebubekir bin Monla İsmail'in, Hırhik karyesindeki yarım hisse değirmenini Ali Beg bin Küçük el-Hac'a sattığına dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.9/B.29: Veli Çelebi bin Ferhad ve kızının, Huriye Hatun Mahallesiindeki evlerini Ağa Sultan bint-i Aydıde'ye sattığına dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.9/B.30: Ömer Çelebi bin Hacı Baba'nın, Attarlar Çarşısı'ndaki yarım hisse dükkanını Ahmed Çelebi bin Hızır Çelebi'ye sattığına dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.10/B.31: Bundan önce Harput Kazası'nın nüzül akçesini toplamağa memur olan Bekir Beg bin Bedikci Mehmed Efendi'nin davası ile ilgili hüccet. (**Belge yarım bırakılmış-Tarihsiz**)

S.10/B.32: Ebubekir bin Monla Ahmed'in; vefat eden babasının zimmetinde olan yedi kuruşu, Hacı Dursun Mahalle Mescidi'nin vakfına onu on bir hesabından verdiği dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.10/B.33: Müslime bint-i Habibullah'ın; babasının malını amcası kızı Rabia bint-i Mecidullah'dan talep ettiğine dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.10/B.34: Veli Çelebi bin Ferhad'ın; daha önce Ağa Sultan bint-i Aydide'ye sattığı yarım hisse evlerin diğer yarısına sahip olan Berber Yusuf'un şuf'a tutması sonucu, bu hissenin aynı fiyatla Yusuf'a satıldığı ve Ağa Sultan'a parasının iade edildiğine dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.11/B.35: Berber Süleyman bin es-Seyyid Mahmud ile el-Hac Süleyman bin Taştımur'un, Delükteş nahiyesindeki bağlarının sınırlarının ehl-i vukuf tarafından tespit edildiğine dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.11/B.36: Müslime bint-i Habibullah'ın; Monla Musa bin Monla Evzamdide'nin Hacı Mahallesi'nde oturduğu evlerin, babası malı olduğunu iddia ettiğine dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.12/B.37: Tadım karyesi sakini zımmilerin; el-Hac Ramazan'dan damadı el-Hac Süleyman'a intikal eden murabaalık hususu ve borçlar için mal ve mülklerini el-Hac Süleyman'a rehin ettiklerine dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.12/B.38: Tadım karyesi sakinleri Vartuk veled Keşiş ve Erkik veled Markos'un; vefat eden Kasım'ın kuyular hesabından olan borçlarını el-Hac Ramazan bin Abdullah'a verdiklerine dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.12/B.39: Iğki karyesi sakini Kardek veled Keşiş'in Melik İkob'u vekil tayin ettiğine dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.12/B.40: Iğki karyesi sakini Kardek veled Keşiş'in Iğki'deki iki evini Vartanisveled Keşiş'e sattığına dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.12/B.41: Zaim Ahmed Ağa bin Ali Ağa'nın; Osman Beşe bin Ramazan Beşe'ye olan borcuna karşılık Habusu karyesindeki zeamet mahsulünü rehin verdiği ve Mehmed Ağa'yı vekil eylediğine dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.13/B.42: Muvtak İbrahim bin Ali'nin, Ali bin Abdullah'a olan borcu karşılığında Ankuzıbaba nahiyesindeki bağını rehin ve Bekli Osman'ı vekil eylediğine dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.13/B.43: Mürü karyesi sakini Bedik veled Serab'ın, kapı önünü ve bir kıta bağını Ömer Beg bin Küçük el-Hac Beg'e sattığına dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.13/B.44: Mürü karyesi sakini Boğdasar veled Hadrik'ın, tarlasını Ömer Beg bin Küçük el-Hac Beg'e sattığına dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.13-14/B.45: Ayşe bint-i Reis Mahmud'un; vefat eden kocasına ait olan alacaklar ile ilgili olarak, Alpavud karyesi sakini Hüseyin Can Ağa ile olan davadan aracılarm tavassutu ile fasl olduğuna dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.14/B.46: Mustafa Beg bin Küçük İbrahim Beg'in; Monla Bekir bin Lale-zade Monla İsmail'den on kuruş alıp, ferman olunan üç adet at bahasına verdiği dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.14/B.47: Kasap Kaya bin Mehmed'in Ulu Beg Emirza vakfına olan borcuna karşılık evini ve bağını rehin ettiğine dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.14/B.48: Pağnik karyesi sakini Veli Beşe'nin Ahi Musa Mahallesi'ndeki evlerini Osman Beşe'ye sattığına dair Evahir-i Receb 1046 (Aralık Ortaları-Sonları 1636) tarihli hüccet.

S.14/B.49: Osman Beşe bin Ramazan'ın, Engüz karyesi sakini Veli Beşe ile olan davası (**Belge yarım bırakılmış-Tarihsiz**)

S.14/B.50: Vefat eden Halil Beg'in yetimlerine nafaka ve kisve baha takdir olunduğuna dair Gurre-i Şaban 1046 (29 Aralık 1636) tarihli hüccet.

S.14/B.51: Kale sakini Mehmed bin Mustafa'ya annesinden kalan ev ve malları almak için babasının vasi nasb edildiğine dair Gurre-i Şaban 1046 (29 Aralık 1636) tarihli hüccet.

S.15/B.52: Mehmed isimli çocuğa annesinden kalan evi, babasının nafaka ve kisve baha için Tolunlu Mehmed Çelebi'ye sattığına dair Gurre-i Şaban 1046 (29 Aralık 1636) tarihli hüccet.

S.15/B.53: Kale sakini Mehmed bin Süleyman'ın evlerini kayını Receb bin Derviş'e sattığına dair Evail-i Şaban 1046 (Aralık Sonları 1636-Ocak Başları 1637) tarihli hüccet.

S.15/B.54: Ahmed bin Bekir'in; amcası Kasım Çelebi bin Hüseyin'e sattığı bağın parasını almadığını söylediği, buna karşılık Kasım Çelebi'nin bunu verdiğini şahitlerle ispat ettiğine dair Evail-i Şaban 1046 (Aralık Sonları 1636-Ocak Başları 1637) tarihli hüccet.

S.15/B.55: Sipah taifesinden Mehmed Meg Kurd-zade'nin, Osman Çelebi bin Beg Ali'nin uhdesinde olan menzilcilik vazifesini kendisinin aldığını ve Osman'dan bir miktar para ve on at aldığını belirttiği Evail-i Şaban 1046 (Aralık Sonları 1636-Ocak Başları 1637) tarihli hüccet.

S.16/B.56: Kavili isimli karyeden Yar Ahmed bin Nevruz ve Hasso bin Mehmed'in; Zaruk karyesinden Malik veled Taftuk'un kullandığı ağılın kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri ve buranın babasından kendisine intikal ettiğine dair Malik'in şahid gösterdiği Evail-i Şaban 1046 (Aralık Sonları 1636-Ocak Başları 1637) tarihli hüccet.

S.16/B.57: Harput sakini Ali bin Hüseyin'in Adedi mevziindeki bağını el-Hac İbrahim'e sattığına dair Evail-i Şaban 1046 (Aralık Sonları 1636-Ocak Başları 1637) tarihli hüccet.

S.16/B.58: Harput sakinleri Sübhanvirdi, Hüdavirdi ve Ali'nin; Kesrik karyesinden Minas veled Melkon'da olan borçlarını aldıklarına dair Evail-i Şaban 1046 (Aralık Sonları 1636-Ocak Başları 1637) tarihli hüccet.

S.16-17/B.59: Ulu Beğ Emirza'nın vakfının eski mütevellisi Ömer Çelebi bin Baba Akre'nin vefatı üzerine, zimmetinde olan vakf akçesinin bir kısmını vermek için, yetimlerinin vasisi olan Monla Bekir bin Budak'ın bazı dükkanlar ve bağları sattığı, geri kalan yirmüç kuruşluk meblağ için bazı ev ve bağların rehin verildiğine dair Evail-i Şaban 1046 (Aralık Sonları 1636-Ocak Başları 1637) tarihli hüccet.

S.17/B.60: Mansur bin Piri ve oğullarının; el-Hac Süleyman bin Musa Efendi'ye olan borçlarına karşılık ve bağlarını rehin ettiklerine dair Evail-i Şaban 1046 (Aralık Sonları 1636-Ocak Başları 1637) tarihli hüccet.

S.17/B.61: Köğank karyesi sakinleri Kirakos, Sefer ve Bedür adlı üç kardeşin kasım Ağa bin Mustafa Çavuş'a olan borçlarına karşılık ona maraba va birbirlerine kefil olduklarına ve mallarını rehin ettiklerine dair Evail-i Şaban 1046 (Aralık Sonları 1636-Ocak Başları 1637) tarihli hüccet.

S.17-18/B.62: Fatma bint-i Budak'ın, harlı nahiyesindeki üzüm bağını Mevlud Çelebi bin Aşur'a sattığına dair Evail-i Şaban 1046 (Aralık Sonları 1636-Ocak Başları 1637) tarihli hüccet.

S.18/B.63: İbrahim Çelebi bin el-Hac Hızır ve Ali Çelebi bin Mustafa'nın, Şaban'ın ikinci günü hilali gördüklerine dair Evail-i Şaban 1046 (Aralık Sonları 1636-Ocak Başları 1637) tarihli hüccet.

S.18/B.64: Yusuf bin Mustafa'nın, Bağdasar veled Hebar'a Gürcü Beg Mahallesi'ndeki evini sattığına dair Evail-i Şaban 1046 (Aralık Sonları 1636-Ocak Başları 1637) tarihli hüccet.

S.18/B.65: Perçenç karyesinden Raziye bint-i Abdullah'ın; eski kocasında olan mihr ve diğer malları almak için yeni kocası Mustafa Beg'i vekil eylediğine dair Evail-i Şaban 1046 (Aralık Sonları 1636-Ocak Başları 1637) tarihli hüccet.

S.18/B.66: Ömer bin Keçeci'nin, Hacılı Mahallesi'ndeki iki evi ve Ozan nahiyesindeki bağını kardeşi Ahmed Çelebi'ye sattığına dair Evail-i Şaban 1046 (Aralık Sonları 1636-Ocak Başları 1637) tarihli hüccet.

S.18-19/B.67: Hükmullah Kulu'nun; daha önce oğullarına taksim ettiği mallarından, vefat eden oğlu Bekir Beg'e ait olup kendine intikal eden hissesini, diğer oğulları Mehmed Çelebi ve Mustafa Çelebi'ye sattığına dair Evail-i Şaban 1046 (Aralık Sonları 1636-Ocak Başları 1637) tarihli hüccet.

S.19/B.68: Nur Ali mezrası sakinesi Hatun Beşe bint-i Nur Ali'nin; Alican bin Seydi ve Mehmed Çelebi bin Hükmullah Kulu'dan babasına ait olduğunu iddia ettiği toprak ve mahsulleri talep etmesine karşın, bu kişilerin iddiaları şahitlerle çürüttüklerine dair Evail-i Şaban 1046 (Aralık Sonları 1636-Ocak Başları 1637) tarihli hüccet.

S.19/B.69: Perçenç karyesi sakini Ömer Beşe'nin yetimlerine Uncu Hamza bin Allahvirdi'nin vasi nasb edildiğine dair Evasıt-ı Şaban 1046 (Ocak Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.20/B.70: Vefat eden Kara Ali Beşe'nin varislerinin, Vertetil karyesindeki mallarını Ömer Çelebi bin Mustafa Beşe'ye sattıklarına dair Evahir-i Şaban 1046 (Ocak Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.20/B.71: Osman bin Ahmed'in, Hacılı Mahallesi'ndeki evini Mahmud bin Yusuf'a sattığına dair Evahir-i Ramazan 1046 (Şubat Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.21/B.72: Ovanis veled David'in küçük oğlu Haçuk'un ağzına Rasil bin Ali'nin taş ile vurması sonucu üç dişinin kırıldığına dair Evahir-i Şaban 1046 (Ocak Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.21/B.73: Ömer Beşe bin Kaya'nın, Hoca Mahallesindeki evlerini Osman Çelebi bin Monla Murad'a sattığına dair Evail-i Ramazan 1046 (Ocak Sonları-Şubat Başları 1637) tarihli hüccet.

S.21/B.74: Derviş Ebubekir bin Hasan'ın, Danişmendler nahiyesindeki mülkünü oğlu Hasan'a sattığına dair Evail-i Ramazan 1046 (Ocak Sonları-Şubat Başları 1637) tarihli hüccet.

S.21/B.75: Receb bin Monla Şems'in; Hızır Beşe bin Velid'e olan borcuna karşılık, Margir nahiyesindeki bağını rehin ve Murtaza Çelebi bin Bayram'ı buna vekil eylediğine dair Evail-i Ramazan 1046 (Ocak Sonları-Şubat Başları 1637) tarihli hüccet.

S.22/B.76: Arındık karyesinden Meryem bint-i Kara Ali'nin; babası ve kardeşinden kendine intikal eden hisseleri talep etmeğe Monla İsmail'i vekil tayin ettiğine dair Evail-i Ramazan 1046 (Ocak Sonları-Şubat Başları 1637) tarihli hüccet.

S.22/B.77: İsa Koca isimli kişinin erkek çocuğu olmadığından; mal ve mülkünü kendisine ölünceye kadar bakmaları karşılığında yeğenleri Boğdasar ve Alikşan'a hibe ve temlik ettiğine dair Evail-i Ramazan 1046 (Ocak Sonları-Şubat Başları 1637) tarihli hüccet.

S.22/B.78: Arındık karyesinden Meryem bint-i Kara Ali'ye kardeşinden miras kalan eşyaları ve malları vekilinin aldığına dair Evail-i Ramazan 1046 (Ocak Sonları-Şubat Başları 1637) tarihli hüccet.

S.23/B.79: Velican bin Nurcan'ın; daha önce vefat eden el-Hac Haydar'dan, bu kişinin vefatından önce Attarlar Çarşısı'ndaki dükkanı satın aldığına dair şahitlerin şهادetlerini içeren Evail-i Ramazan 1046 (Ocak Sonları-Şubat Başları 1637) tarihli hüccet.

S.23/B.80: Piyale bin İvaz'ın; Beki Sultan bint-i Hazim Ağa ile olan davası hücceti. **(Belge yarım bırakılmış-Tarihsiz)**

S.23/B.81: Piyale bin İvaz ve Raziye bint-i Cafer'in Tabakhane'deki evlerini Yusuf bin Abdulvahab'a sattıklarına dair Evail-i Ramazan 1046 (Ocak Sonları-Şubat Başları 1637) tarihli hüccet.

S.23/B.82: Tadım karyesinden Vartuk veled Keşiş ve kardeşi Erkik'in; el-Hac Süleyman bin Musa'ya olan borçlarına karşılık, ona maraba oldukları ve mallarını rehin edip, İsrayil Kethüda'nın

torunu Örkik'i vekil eylediklerine dair Evail-i Ramazan 1046 (Ocak Sonları-Şubat Başları 1637) tarihli hüccet.

S.24/B.83: Vefat eden el-Hac Haydar bin Nasreddin'in Kapuca Mescidi'ne vakf ettiği Attarlar çarşısındaki dükkani, Haydar'ın yeğeni Köroğlu Bayezid'in bu vakfette hususundan haberi olmadığını belirtip, almak istemesi üzerine, belirtilen mescidin imamı ve mütevellisi olan Monla Ali bin Budak'ın bu vakfette hususunu şahitlerle ispat ettiğine dair Evail-i Ramazan 1046 (Ocak Sonları-Şubat Başları 1637) tarihli hüccet.

S.24/B.84: Kale Kethüdası Hasan'ın; Pilyos adlı zımmiden on kuruş talep etmesine rağmen, Pilyos'un inkar etmesi ve şahitlerin şehadet ettiğine dair Evail-i Ramazan 1046 (Ocak Sonları-Şubat Başları 1637) tarihli hüccet.

S.24/B.85: Halil bin Mehmed'in oğlu Mehmed'in vasisi olan amcası Süleyman'ın vasilikten feragati üzerine, yerine Mehmed'in annesi Zahide bint-i Ahmed'in vasi nasb edildiğine dair Evail-i Ramazan 1046 (Ocak Sonları-Şubat Başları 1637) tarihli hüccet.

S.24/B.86: Halim Koca bin Receb'in, Meydan Mahallesi'ndeki evlerinden onda dokuzunu oğlu Mevlud'a sattığına dair Evail-i Ramazan 1046 (Ocak Sonları-Şubat Başları 1637) tarihli hüccet.

S.24/B.87: Kale Kethüdası Hasan bin Alican'ın, Pilyos nam zımmiden alacağını tahsil ettiğine dair Evail-i Ramazan 1046 (Ocak Sonları-Şubat Başları 1637) tarihli hüccet.

S.25/B.88: Perçenç karyesinden Malik veled Bostancı ve Redlih veled Keşiş'in, karyelerindeki bezirhanelerini Horfenk karyesi sakinesi Zeyneb bint-i Allahvirdi'ye sattıklarına dair Evail-i Ramazan 1046 (Ocak Sonları-Şubat Başları 1637) tarihli hüccet.

S.25/B.89: Harput Mütesellimi Ali Ağa'nın; Ahmed Çelebi bin Davud Beşe'ye sattığı Şağır Bağları adlı bağların bahasını, Abdurrahman Çelebi bin Abdullah'tan çürük akçe olarak aldığı, sağ akçe hesabı üzerinden talep ettiğine dair Evail-i Ramazan 1046 (Ocak Sonları-Şubat Başları 1637) tarihli hüccet.

S.25/B.90: Kinederiç karyesi sakini Osman bin Ali Şeker'in, bir çiftlik sulu ve susuz topraklarını Ali Çelebi bin İlyas'a sattığına dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.25/B.91: Tamucan veled Erid isimi zımminin, Şağrı nahiyesindeki malına sınır olan bağın satılması üzerine, bu satışla ilgili şuf'a tuttuğuna dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.25/B.92: Abdurrahman Çelebi bin Abdullah Çavuş'un; resm-i bağatı sağ akçe hesabı üzerinden tahsil edip, çürük akçe hesabı üzerinden mirlivaya teslim ettiğine dair şehir ahalisinin şikayeti ve onun şer'e davet olunduğuna dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.25/B.93: Demürcioğlu Osman'ın, Kerimoğlu Ömer'den bağ bahasından yirmi kuruş nakit ve iki batman kazgan aldığına dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.26/B.94: Abdurrahman Çelebi bin Abdullah Çavuş'un; resm-i bağatı sağ akçe hesabı üzerinden tahsil edip, çürük akçe hesabı üzerinden mirlivaya teslim ettiğine dair şehir ahalisinin şikayetine dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.26/B.95: Kinederiç karyesi sakini Osman bin Ali Şeker'in, ziraat olunmuş toprakları ve evlerini Ali Çelebi bin Hasan'a sattığına dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.26/B.96: Hoş karyesi sakini Osman bin Seyyid Ali'nin; evini açılması üzerine, Emin tarafından mahkemeye sevk edilen İbrahim bin Nökerverdi'den şüphelenmediğine ve kimsede zannı olmadığına dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.26/B.97: İbrahim Çelebi'nin; Tadım karyesi sakini Malik Serkis'den bir miktar felcan alacağı olduğunu söylediği ve Serkis'in bunu kabul ettiğine dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.26-27/B.98: Hüseyin karyesi sakini Ali Beg bin Abdullah ile Mornik karyesi sakini Ali Beşe bin Abdullah arasındaki topraklar, kavak bahçesi, bağ ve tarla hususundaki davanın aracılardan tavassutu ile fasl olduklarına dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.27/B.99: El-Hac Ömer bin Şeyhcan'ın; Horpenk karyesi sakini Selim bin Hasan Koca'dan murabaa akçesi ve alışverişinden dolayı alacağını istediğinde, Selim'in inkar etmesi üzerine, şahitlerin el-Hac Ömer'i desteklediğine dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.27/B.100: Ahur karyesi sakini Deli Mehmed bin Kalender'in; vefat etmiş olan amcası Maksud'un malından hisse talep etmesi üzerine, Maksud'un üvey oğlu Derviş bin Hasan'ın, Maksud'un malının bir kısmının onun borcuna verilip, geri kalanının bölüştürüldüğüne dair hüccetli ve şahitli ispatına dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.27-28/B.101: Ahur karyesi sakini Deli Mehmed Beg'in; Derviş bin Hasan'dan yeni yaptığı evde hakkı olduğu iddiasında bulunması üzerine, bu evde bir hakkı olmadığına şahitlerin şahadet ettiğine dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.28/B.102: Ahur karyesi sakini Deli Mehmed Beg'in; Derviş bin Hasan ile olan davalarından aracılardan tavassutu ile bir Camus ve beş kuruşa sulh olduğuna dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.28/B.103: Hoğrı karyesi zımmisi Haçuk veled İsrayil'in; Veli Beğ bin Kaymaz'a olan borcunu sekiz ay sonra vereceğine dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.28/B.104: Hasan Çelebi bin Hasan'ın, Ömer Ağa bin Mehmed'e dükkanını sattığına dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.28/B.105: Fatma bint-i Halil'in, Ankuzubaba nahiyesindeki bahçesini torunu Veli bin Ali'ye sattığına dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.29/B.106: Fatma bint-i Halil'in, bahçesini Monla Bekir bin Budak ve Ali bin Cuma'ya sattığına dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.29/B.107: Ramazan Beşe bin Abdullah'ın, Habusu karyesi sakina Boğdasar veled Kesir'de olan murabaa akçesini aldığına dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.29/B.108: Miri tereke der-anbarı için gelen fermana karşı; halkın daha önce verdik, bir dahi veremeyiz dedikleri ve Diyarbakır'da olan Sadrazam'ın huzurunda mürafaa olduklarında, Sadrazam'ın bir daha verin dediğine dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.29/B.109: Miri terekesi der-anbarı için tekrar gelen fermana karşı; yeniçerilerin, sipahilerin ve ahalinin daha önce verdik, bir dahi veremeyiz dedikleri ve Diyarbakır'da olan Sadrazam'ın huzurunda mürafaa olduklarında, Sadrazam'ın bir daha verin dediğine dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.30/B.110: Rahime bint-i Mustafa Halife'nin kardeşinden kazgan talep etmesi ve onun kabul ettiğine dair Evasıt-ı Ramazan 1046 (Şubat Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.30/B.111: Kaya Koca bin Hasan'ın, iki evini Kürd Bali bin Alaaddin'e sattığına dair Evahir-i Ramazan 1046 (Şubat Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.30/B.112: Ömer bin Farzullah'ın evinin damındaki karı Ali Koca'nın mülküne dökmesi üzerine, dökmemesinin tembih edildiğine dair Evahir-i Ramazan 1046 (Şubat Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.30/B.113: Kazaz Üstad İsmail'in evinin damındaki karı Ahmed Çelebi bin Ali'nin havlusuna dökmesi üzerine, dökmemesinin tembih edildiğine dair Evahir-i Ramazan 1046 (Şubat Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.30/B.114: Menzilci Kurd-zade Mehmed Beg'in, Osman Çelebi bin Benek Ali'den iki yüz kuruş aldığına dair Evahir-i Ramazan 1046 (Şubat Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.30-31/B.115: Davud Beşe bin Abdullah'ın; hac yolunda vefat eden amcası Mahmud Beşe'nin yol harçlığından iki yüz yirmi sekiz altın ile beş kuruşu el-Hac Abdurrahman bin Ali'den talep ettiğine dair Evahir-i Ramazan 1046 (Şubat Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.31/B.116: Sahibe bint-i Abdurrahman'ın, Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki evlerini kocası es-Seyyid Mustafa bin Piri'ye hibe ettiğine dair Evahir-i Ramazan 1046 (Şubat Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.31/B.117: Sahibe bint-i Abdurrahman'ın, Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki bir evini Ömer Ağa bin Monla Mahmud'a sattığına dair Evahir-i Ramazan 1046 (Şubat Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.31/B.118: Kinederiç karyesi sakini Osman bin Ali Şeker'in; daha önce Ali Çelebi bin İlyas'a sattığı evleri ve topraklarını, Ali Çelebinin pişman olması sonucu geri alıp, parasını iade ettiğine dair Evahir-i Ramazan 1046 (Şubat Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.31/B.119: Ömer Çelebi bin Murtaza'nın; Ali Beşe Daşgun'dan otuz iki kuruş talep etmesi üzerine, Ali Beşe'nin bundan haberi olmadığına yemin ettiğine dair Evahir-i Ramazan 1046 (Şubat Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.31/B.120: Ali Beşe Daşgun'un; damadı Ömer Çelebi bin Murtaza'dan Musli Ali'nin dem ve diyetini istediğinde, Ömer Çelebi'nin bunu kabul ettiğine dair Evahir-i Ramazan 1046 (Şubat Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.32/B.121: Abdurrahman bin Ali'nin; hac yolunda vefat eden Mahmud Beşe'nin yol harçlığından kırk üç kuruşu Mehmed bin Merdüm Dursun Beg'den talep ettiğine dair Evahir-i Ramazan 1046 (Şubat Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.32/B.122: Hasan bin Beni'nin, Ebutahirli Davud bin Hamis'den on batman mazu talep ettiğine dair Evahir-i Ramazan 1046 (Şubat Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.32/B.123: (Nakil) Parçikan karyesi sakini Eslemes bin Ali'nin oğlu Ali'yi, Ali bin Rüstem ve Nazu bin Şanu'nun değnek ve hançerle vurup katlettiklerine dair Evahir-i R.ahir 1046 (Eylül Başları 1636)

S.32/B.124: Ebutahir Nahiyesi'ndeki Henzurı karyesinden Ahmed bin Seydi'nin, Piyale bin Abdullah'dan on iki kuruş talep ettiğine dair Evahir-i Ramazan 1046 (Şubat Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.32/B.125: Osman Çelebi bin Piri'nin, Pekinik karyesindeki bağının onda birini onla Osman bin Bayram'a sattığına dair Evahir-i Ramazan 1046 (Şubat Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.33/B.126: Taybüyük karyesi sakini Kulu bin Emirkulu'nun; Pertek Kazası'ndaki Derderiş karyesi sakini Haydar bin Divade'nin koyun koyduğu Sebedi karyesindeki ağılım kendine ait olduğunu söylemesi üzerine, şahitlerin buranın Haydar'ın olduğuna şahadet ettiklerine dair Evahir-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.33/B.127: Ebutahirli Ahmed bin Seyyid Kulu'nun, Piyale bin Abdullah'a olan borcuna karşılık, borcu verene kadar bağ, bahçe ve mallarını Piyale'ye verdiğiğine dair Evahir-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.33/B.128: Saru Mustafa Beg bin Ahmed ile Murad Beg bin Abdullah arasındaki davanın araçların tavassutu ile fasl olduğuna dair Evahir-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.33/B.129: Pekinik karyesi sakini Derik veled Körkik ile Serab veled Merik arasındaki davanın araçların tavassutu ile fasl olduğuna dair Evahir-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.34/B.130: Harput mukataasının emini Hüseyin Beg'in; bin kırk beş senesi mahsulünü alıp, Musul muhafazasında olan Yeniçerilerin mevacibleri ve diğer Yeniçeriler ve Sipahilere verdiğiğine dair Evahir-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.34/B.131: Süsrürü karyesi sakini zımmilerin; Süleyman bin Musa Efendi'ye olan borçlarına karşılık, ona maraba ve birbirlerine kefil olarak, mallarını rehin ettiklerine dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.34-35/B.132: Süsrürü karyesi sakini zımmilerin; Süleyman bin Musa Efendi'ye olan borçlarına karşılık, dört kıta tarla ve nisf evi Süleyman'a sattıklarına dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.35/B.133: El-Hac Süleyman bin Musa Efendi'nin; Süsrürü karyesindeki nisf bezirhanesini bu karye sakini zımmilere vermesi karşılığında kendisine altı sene maraba olduklarına dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.35/B.134: Kinederiç karyesi sakini Osman bin Ali Şeker'in; Ali Çelebi bin Hasan'a olan borcuna karşılık, iki sene ona maraba olduğuna dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.35/B.135: Ahmed Kethüda'ya, damadı Allahverdi'nin küfrettiği ve kızını boşadığına dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.35/B.136: Harput ahalisinin; kale reisi Ahmed Çelebi'nin kendilerine küfrettiğini ve yaptığı gammazlığın men olunmasını talep ettiklerine dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.35-36/B.137: İskender Beg bin Bayram Beşe'nin; Arnavud Mehmed Beşe'ye olan Borcuna karşılık, Yenice karyesindeki çiftliğini rehin ettiği ve Hasan Beşe'yi vekil eylediğine dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.36/B.138: Murtaza Çelebi bin Osman'in; es-Seyyid Mustafa Beg'den alacağına karşılık rehin edilen ve yanına Mehmed Çelebi bin Ali Çelebi'nin vekil edildiği Margir nahiyesindeki bağın, borcun ödenmemesi nedeniyle Mehmed Çelebi tarafından satılıp parasının Murtaza Çelebi'ye verildiğine dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.36/B.139: Vefat eden Ali bin Abdullah'ın yetimlerine nazır olan Monla Abbas'ın nazırlıktan feragat ettiği ve yerine Osman'ın nasb edildiğine dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.36/B.140: Vefat eden Ali bin Monla Abdullah'ın küçük oğlu Abdullah'a günlük üç akçe nafaka ve kisve baha takdir olduğuna dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.36/B.141: Müslüman taifesine Kethüda olan Kezir-zade Ahmed Kethüda'nın zımmilerce de Kethüda nasb edildiğine dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.36/B.142: İbrahim Çelebi bin Yakub Beşe'nin; Tadım karyesi sakini Serkis veled İsrail'den murabaalık akçesi ve hububatı talep ettiğine dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.37/B.143: Yagob veled Keşiş'in; Etminik karyesi sakini Mustafa bin Ali'ye kırmızı bez bahasından borcu olduğuna dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.37/B.144: Kale sakini İbrahim Ağa bin Balkar-zade Ali Çelebi'nin, evini torunu Mustafa'ya hibe ettiğine dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.37/B.145: Hacı Beş bint-i Affan'ın; vefat eden es-Seyyid Ali bin Can Kara-zade'de olan alacağını, Ali'nin yetimesi Raziye'nin vasisi olan es-Seyyid Hüseyin'in verdiğine dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.37/B.146: El-Hac Süleyman bin el-Hac Hasan Ağa'nın, İsmail Ağa bin Bayezid'e olan borcuna karşılık evlerini rehin ettiğine dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.37/B.147: Süleyman bin Musa'nın; Melaz veled dede'den murabaa akçesini tam olarak aldığına dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.38/B.148: Döne bint-i Abdurrahman'ın kızı; oğluna ait olan Pekinik nahiyesindeki bağ hissesini Ahmed Çelebi bin Berber Mustafa'ya sattığına dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.38/B.149: Bünyad bin Cündibaşı'nın; Delüktaş Mahallesi'ndeki (nahiyesindeki) nısf hisse bağıni el-Hac Süleyman bin Timurtaş'a sattığına dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.38/B.150: Ahur karyesi sakini Mehmed bin Kalender'in; yirmi senedir tasarruf ettiği tarlasının, Durmuş bin Haydar tarafından Karaman Ağa'ya satılması üzerine, Mehmed'in talep etmesi ve şahitlerin bu tarlanın esasen Durmuş'a ait olduğuna şahitlik etmesi üzerine, bu tarlanın Durmuş'a ait olduğuna hükm edildiğine dair Evail-i Şevval 1046 (Şubat Sonları-Mart Başları 1637) tarihli hüccet.

S.38/B.151: Ali bin Hüseyin'in; Pekinik karyesindeki bağına sınır olan bağın başkasına satılması üzerine şuf'a tuttuğuna dair Evasıt-ı Şevval 1046 (Mart Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.38/B.152: Opik nam zımmının; Altuncu Malcan'da ev kirası olduğunu iddia ettiği, Malcan'ın reddetmesi üzerine, yemin teklif edildiği ve Malcan'ın yeminden çekindiğine dair Evasıt-ı Şevval 1046 (Mart Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.39/B.153: Ebutahir şehri sakini İbrahim Beşe bin Karıkucan'ın, es-Seyyid Hasan Çelebi bin Halil'e olan borcuna karşılık Ebutahir'deki tarlasını rehin ettiğine dair Evasıt-ı Şevval 1046 (Mart Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.39/B.154: İbrahim Çelebi bin Piri'nin; Osman Beğ bin Haydar'a olan borcuna karşılık Köğank karyesindeki bağını rehin ettiğine dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.39/B.155: Osman Beg bin Haydar Çelebi'nin; Ağısı karyesi ssakini Melkik veled Semaven'den murabaa akçesini tam olarak aldığına dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.39/B.156: Sadrazam şatırı Bayram Beg'in Mehmed adlı hizmetkarını, Mehmed Beg isimli kişinin ayarttığına dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.40/B.157: Bulgar Çelebi bin Çulgar'ın; Attar Çarşısı'ndaki dörtte üç dükkan hissesini Osman Çelebi bin el-Hac Süleyman'a sattığına dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.40/B.158: Sadrazam şatırı Bayram Beg ile Mehmed Beg arasındaki hizmetkar ayartma davasının aracıları tavassutu ile sulh olduğuna dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.40/B.159: Halil Çelebi bin Bulgar'ın; kardeşi Bulgar'ın Attarlar çarşısındaki ortak dükkanlarını başkasına satmasının iptal edilmesini talep ettiği ve bu satışı iptal edildiğine dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.40/B.160: Mumcu Mehmed bin Mumcu Emir'in, Hacı Emirza vakfına olan borcunu ödediğine dair bu vakfın mütevellisinin takririni havi Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.41/B.161: Göl karyesi sakini Hasan bin Gülabi'nin; Iğiki karyesinde bir köpek tarafından ısırılan ve ölen amcası Gülhanas bin Elhas'ın dem ve diyeti konusunda Han karyesi ahalisi ile dava ve nizası olmadığına dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.41/B.162: Germiri karyesi sakini Yahya Beg'in evinin soyulması hususunda Hüseyin bin Süvar'ı suçlaması üzerine, Hüseyin'in bu işde dahil olmadığına dair şahit göstermesi ve yemin etmesine dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.41-42/B.163: Ayşe bint-i Mehmed Ağa'nın, Hüseyin karyesindeki kehriz bağını Mustafa Çelebi bin Hızır Bali'ye sattığına dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.42/B.164: Zağferanlı karyesinden Murad'ın, Müridi karyesinden Dehli bin Hamza'nın amcası oğlunun bir tarla buğdayını kaldırdığını söylemesi üzerine, Dehli'nin inkarla yemin ettiğine dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.42/B.165: Kayaa bin Mehmed'in; es-Seyyid Ömer bin Abdullatif'e olan borcuna karşılık, Pancarlık nahiyesindeki bağını rehin ettiğine dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.42/B.166: Göl karyesi sakini Hasan bin Gülabi'nin Iğki karyesinde bir köpek tarafından ısırılan ve ölen amcası Gülhanas bin Elhas'ın Iğki karyesine ne geldiğine ve ne de kimin köpeğince ısırıldığını bilmediklerine dair Iğki ahalisinin yemin ettiklerine dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.43/B.167: Boyacı-zade Halil Çelebi'nin dükkanını Saraç Hasan bin Ahmed'e sattığına dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.43/B.168: Saraç Ali bin Üstad Musli'nin; es-Seyyid Ömer bin Hekim Abdullatif'e olan borcu karşılığında, Meydan Mescidi Mahallesi'ndeki evlerini Ömer'e sattığına dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.43/B.169: Saraç Ali'nin es-Seyyid Ömer'e sattığı evleri daha önce eşi Meryem'in ona sattığına dair es-Seyyid Osman ve Saraç Hasan'ın şahadet ettiklerine dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.43/B.170: Kürekci-zade Hüseyin Beg'in daha önce Veli Beg bin Kaymaz' sattığı Hoca Mahallesi'ndeki ahırını Mehmed Ağa bin Hızır'ın şuf'a tutması nedeniyle ona sattığına dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.44/B.171: Germiri karyesi sakini İsmail bin Evliya Beg'in; ağa-zade, reaya-perver, dindar ve Sipah taifesinden Yahya bin İmam Kulu'nun; şuh, gammad, ehl-i fesad, halkı rencide ve remide eden bir kişi olduğuna dair ahalinin şikayetini havi Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.44/B.172: (Nakil) Vertetil karyesi sakini zımmilerin topraklarını Sefer Beşe'ye sattıklarına dair Evahir-i R.ahir 1023 (Mayıs Sonları-Haziran başları 1614) tarihli hüccet.

S.45/B.173: Dayı-zade Ebubekir'in mühlidliğine dair Harput ahalisinin şahadetlerine dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.46/B.174: Baş tarafı eksik olan Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.46/B.175: Kinederiç karyesi sakinleri Ahmed bin Yaramış ile kardeşleri Ebubekir ve Hasan'ın üç rub' toprakların tapusunu ber-vech-i iştirak sahib-i arz olan Süleyman Beg bin Evliya Beg'den aldıklarına dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.46/B.176: Körpe karyesi zımmilerinin İsrayilik veled Tunel'i bir yıllığına harç ve tekaliflerin tevzi ve salyanında vekil eylediklerine dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.46/B.177: İbrahim bin Ali'nin, Hacılı Mescidi Mahallesi'ndeki evlerini Hasan Beşe bin Ömer'e sattığına dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.46/B.178: Ahmed Beg isimli kişinin; Arslan Beg'in kendini odasına çağırıp yemek yedikten sonra döverek parasını aldığını söylediği, Arslan Beg'in inkar ederek yemin ettiğine dair Evahir-i Şevval 1046 (Mart Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.47/B.179: Mornik karyesi sakini Emruk veled Avasab Keşiş ile yeğenleri Melkik ve Surab Keşiş arasındaki toprak bölüşümündeki anlaşmazlığın çözümüne dair Evahir-i Zilkade 1046 (Mart Sonları-Nisan Başları 1637) tarihli hüccet.

S.47/B.180: Monla Hüseyin bin Abdulkadir ve kardeşleri Monla İsmail, Monla İshak, Mehmed ve İshak'ın; Seyli karyesindeki yarım hisse değirmenlerini Egrüz karyesi sakini Veli ve Hüseyin ibn-i Ali Beşe'ye sattıklarına dair Evahir-i Zilkade 1046 (Mart Sonları-Nisan Başları 1637) tarihli hüccet.

S.47/B.181: Cuma bin Halil'in, Bedik'den yüz elli kuruş alacağı olduğunu iddia ettiği ve talep ettiği Bedik'in bunu kabul ettiğine dair Evail-i Zilkade 1046 (Mart Sonları-Nisan Başları 1637) tarihli hüccet.

S.47/B.182: Mehmed Beşe'nin, Serkis veled Kopik'den otuz kuruş talep ettiğinde Serkis'in bunu kabul ettiğine dair Evail-i Zilkade 1046 (Mart Sonları-Nisan Başları 1637) tarihli hüccet.

S.47-48/B.183: Habusı karyesi sakini Abraham veled Karuk'un, Habusı'daki üzüm bağını Boğdasar veled Kesbar'a sattığına dair Evail-i Zilkade 1046 (Mart Sonları-Nisan Başları 1637) tarihli hüccet.

S.48/B.184: Ali Beşe Daşgun'un, Sersab karyesi sakini Bayezid'den dört kuruş ve iki batman yağ alacağı olduğuna dair şahitlerin şahadetini havi Evail-i Zilkade 1046 (Mart Sonları-Nisan Başları 1637) tarihli hüccet.

S.48/B.185: Emine bint-i Abdi'yi, kocası Ali bin Mehmed'in boşadığını inkar etmesine rağmen, şahitlerin boşadığına şahitlik ettiğine dair Evail-i Zilkade 1046 (Mart Sonları-Nisan Başları 1637) tarihli hüccet.

S.48/B.186: Kale sakini Ali bin Sallabaş Mehmed'in, kaledeki evlerini oğlu Mehmed'e annesinden kalan esbabları satarak yaptırdığına dair Evail-i Zilkade 1046 (Mart Sonları-Nisan Başları 1637) tarihli hüccet.

S.48/B.187: Melik İğob'un; Melkon'dan beş kuruş talep etmesi, Melkon'un Bedik'e verdim demesi ve Bedik'in almadığını söylediğine dair Evail-i Zilkade 1046 (Mart Sonları-Nisan Başları 1637) tarihli hüccet.

S.48/B.188: Pertek Kazası'ndaki Zafranlı karyesinden olan Bali ibn-i Abbas'ın, otuz seneden fazladır Han karyesinde oturduğuna dair Evail-i Zilkade 1046 (Mart Sonları-Nisan Başları 1637) tarihli hüccet.

S.48-49/B.189: Bayezid Hacı bin Halil'in; Perçenç karyesi sakini Hacı'dan, Hacı'nın babasında ölen amcasının alacağı olduğunu iddia etmesi karşısında bu iddiadan men olduğuna dair Evail-i Zilkade 1046 (Mart Sonları-Nisan Başları 1637) tarihli hüccet.

S.49/B.190: Kürdemlik karyesi sakini Mehmed bin Alican'ın, Hüseyin bin Mahmud'un tasarruf ettiği tarlanın babası malı olduğunu iddia etmesi üzerine, bu iddiasından men olduğuna dair Evail-i Zilkade 1046 (Mart Sonları-Nisan Başları 1637) tarihli hüccet.

S.49/B.191: Piran karyesi sakini Hızır bin Semu'nun; karısı Hati bint-i Hasan'ı kendisinin katl ettiğini ve bunun keşf edilmesini talep etmesi üzerine, keşif yapıldığına dair Evail-i Zilkade 1046 (Mart Sonları-Nisan Başları 1637) tarihli hüccet.

S.50/B.192: Tilenzid karyesi sakini Mahmud Beşe bin Hüseyincan'ın; Ali bin Taştımur ve kardeşi Osman'ın tasarruf ettiği kavak bahçesinde hak iddia etmesi üzerine, bu iddiasından men olduğuna dair Evasıt-ı Zilkade 1046 (Nisan Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.50/B.193: Kalender bin Ali ile es-Seyyid Murtaza bin Mahsum Kulu arasındaki darbetme davasının araçların tavassutu ile fasl olduğuna dair Evasıt-ı Zilkade 1046 (Nisan Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.50/B.194: Es-Seyyid Mustafa bin Sefer ile es-Seyyid Mustafa bin Mehmed'in birbirlerine küfrederek birbirlerini darb ettiklerine dair Evahir-i Zilkade 1046 (Nisan Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.50/B.195: Opik nam zımminin; Altuncu Malcan'dan ev kirasından istediği sekiz buçuk kuruşu Malcan'ın kabul ettiğine dair Evahir-i Zilkade 1046 (Nisan Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.50/B.196: Hefthisar karyesi sakini Mehmed bin Resul Kethüda'nın; Harput sakini Ramazan Çelebi bin Emir-zade Mustafa'ya olan borcu karşılığında iki kıta bağçesini rehin ettiğine dair Evahir-i Zilkade 1046 (Nisan Ortaları-Sonları 1637) tarihli hüccet.

S.50-51/B.197: Veli Beg bin Kaymaz'ın; İlemil karyesindeki bağını Palulu Yusuf Han bin Süleyman'a sattığına dair Evasıt-ı Zilkade 1046 (Nisan Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.51/B.198: Telut karyesi sakini Haydar Çelebi bin Cafer'in, daha önce Veli Beg bin Kaymaz'dan satın aldığı bağı geri verdiğine dair Evasıt-ı Zilkade 1046 (Nisan Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.51/B.199: Monla karyesi sakini Abdal bin İsmail Beg'in, Halil Çelebi bin Gülabi Ağa'ya olan borcu karşılığında Monla karyesindeki bağ, bahçe, ev ve toprakları rehin ettiğine dair Evasıt-ı Zilkade 1046 (Nisan Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.51/B.200: Hadice bint-i Dayı-zade Bekir'in, babasından kendine kalan malı talebe Mustafa Ağa'yı vekil ettiğine dair Evasıt-ı Zilkade 1046 (Nisan Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.51/B.201: Maktul olan Dayı-zade Bekir'in oğlu Hüseyin'e, Mustafa Ağa'nın vasi nasb edildiğine dair Evasıt-ı Zilkade 1046 (Nisan Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.51/B.202: İbrahim Beg'in, Seyli karyesinden Mehmed'den on kuruş talep etmesi karşılığında, Mehmed'in borcu olmadığını söylediğine dair Evasıt-ı Zilkade 1046 (Nisan Başları-Ortaları 1637) tarihli hüccet.

S.52/B.203: Hacı Beşe bint-i Zülal ile torunu Hüseyin'in, Çilingir nahiyesindeki bağlarını Gökçe-zade Mehmed Çelebi'ye sattıklarına dair Gurre-i Zilkade 1046 (27 Mart 1637) tarihli hüccet.

S.52/B.204: Hefthisar karyesi sakini Mehmed bin Resul Kethüda'nın; Harput sakini Ebubekir bin Musli'ye olan borcunun yirmi kuruşunu karz-ı hasenle, sekiz kuruşunu da meyve ağaçlarının meyvelerini vermek üzere kavilleri olduğuna dair Gurre-i Zilkade 1046 (27 Mart 1637) tarihli hüccet.

S.52/B.205: Zarife bint-i Osman Kethüda'ya babasından kalan Ankuzı karyesindeki tarlasını, Çelebi Bekir Beg'in başkasına kiraya vermesinin men olunmasını talep ettiğine dair Gurre-i Zilkade 1046 (27 Mart 1637) tarihli hüccet.

SONUÇ

Hazırlamış olduğumuz bu çalışmamızda; 384 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili'nin 3-52. Sayfaları arasında yer olan belgelerin özetlerini vermeye çalıştık. Çalışmamızda özetlerini verdiğimiz bu belgeler, bir çok farklı konuyu ihtiva etmektedirler. Şehir idaresi, toplum düzeni, bölgede yaşayan ahali ile ilgili vergi ve diğer hususları ihtiva etmektedir.

Bunların yanısıra; mal alım satımı, marabalık, arazi tasarrufu ve şuf'a tutma ile ilgili belgelerden de bir çok bilgi edinilebilir. Ayrıca, aile hukuku, vasi ve nazır nasbı, nafaka tayini gibi sosyal yaşam ile ilgili de verilere ulaşılabilir.

BİBLİYOGRAFYA

384 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili

GÜRKAN, Feyyaz; "Şer'iyye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde Bir Araştırma", *IX. Türk Tarih Kongresi, II. Cilt*, Ankara-1988, s.:765-774

Ortaylı, İlber; *Osmanlı Devleti'nde Kadı*.

ÖZDEMİR, Rifat; "Şer'iyye Sicilleri'nin Toplu Kataloğuna Doğru", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.:1, S.:1*, Elazığ-1987, s.:175-210

ÖZTÜRK, Mustafa; "Harput Şer'iyye Sicilleri", *Tarih İçinde Harput Sempozyumu*, s.:71-83

TATAR, Özcan; "8 Numaralı Antakya Şer'iyye Sicilinin Tanıtımı ve Fihristi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı:164*, Ankara, 2006, s.217-238;

YILMAZÇELİK, İbrahim; "Şer'iyye Sicillerinin Toplu Kataloguna Doğru Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı:90*, Ankara, 1994, s.41-63;

YILMAZÇELİK, İbrahim; *Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri (Katolog ve Fihristleri)*, Ankara, 2001.

ABBASİLERDE BİLGİ TOPLAMA VE HABERLEŞME

Communication And Collecting Data In The Abbasids

Taner YILDIRIM*

ÖZET

Devletler, iç ve dış meselelerini çözümlmek, çeşitli sorunların üstesinden gelebilmek gibi gayelerle sürekli ve sağlam bir iletişim sistemi kurmak istemişlerdir. Devlet yöneticileri için büyük önem arz eden merkez ve vilâyetler arasındaki bilgi akışını sağlayan haberleşme, bir diğer ifade ile posta teşkilatı (berid) özellikle İslam devletleri için vazgeçilmez bir kurum olarak ön plana çıkmıştır. Bütün İslam devletleri tarafından farklı adlar altında kullanılan posta teşkilatı, özellikle Hz. Peygamber döneminden Emevilere gelinceye kadar sistemleşerek faaliyetlerini devam ettirmiştir. Daha ziyade haber alma servisi şeklinde faaliyet gösteren posta teşkilatı, Abbasiler Döneminde gerçekleştirdiği organizasyonlar ile büyük bir kurum hâline gelmiştir. Abbasî halifelerinin âdeta gören gözü, işiten kulağı olan bu müessese; çalışanları, binek hayvanları, ulakları, posta güvercinleri, ateş kuleleri, posta menzilleri ve diğer teknik ekipmanları ile oldukça sistematik çalışan kurumsal bir yapıya bürünmüştür.

Anahtar kelimeler: Abbasiler, Posta, Haberleşme, İletişim.

ABSTRACT

States want to construct a strong and continuous communication system in order to overcome various problems and to solve internal and external affairs. Communication, in other words post system -berid-, that provides contact between provinces and central administration which had great importance for government officials became an indispensable institution especially in Islamic states. Post system which was used under different names in all Islamic states continued its function starting from the era of Prophet Muhammed and until the era of Umayyad. The post system which functioned mostly as a secret service in Abbasids became a big institution with the help organisations that were carried out during Abbasids. This institution which was very important for the Abbasids caliphates became a systematic institutional structure with its workers, mounts, messengers, mail pigeons, fire towers, mail halting places and other technical equipments.

Key Words: Abbasids, Postal Service, Communication, Contact.

Giriş

Bilgi toplama veya haberleşme faaliyetlerinin çok eski dönemlerden itibaren yapıldığı ve haberleşmenin ilk zamanlardan itibaren büyük bir ehemmiyeti haiz olduğu bilinmektedir. Gerek bireyler ve toplumlar gerekse de devletler, varlıklarını ve hâkimiyetlerini sürdürebilmek için haberleşmeye ve bilgi toplamaya ihtiyaç duymuş, bunu sistemleştirme gayretinde olmuşlardır. Yalnızca büyük medeniyetlerin ve devletlerin değil, bireysel anlamda peygamberlerin dahi siyasi ve dinî faaliyetlerinde bilgi toplama ve haberleşme tekniklerinden sıkça faydalandığı bilinmektedir. Kendisini Allah'ın mesajını tüm insanlığa ileten ve duyuran bir haberci olarak tanımlayan Hz. Peygamber, İslami dönemde haberleşme faaliyetlerinin ilk başlatıcısı olmuştur¹. İslam tarihinde Mekke ve Medine dönemleri olarak adlandırılan evrelerde insanları İslam'a davet faaliyetlerinde bulunulmuştur. Kısa bir zaman içinde Hz. Peygamber'in kullandığı gizli ya da açıktan haberleşme yöntemleri ve etkin istihbarat ağı sayesinde İslamiyet geniş bir coğrafyaya ve kalabalık halk kitlesine ulaşmıştır. Hz. Peygamber'in istihbarata ve gizliliğe ne denli önem verdiğini, Mekke döneminde Kureyşlilere karşı takındığı tutumdan gayet iyi anlıyoruz. Ta ki nübüvvetin dördüncü yılında "Ey Peygamber! İnsanlara emrolunduğunu açıkça tebliğ et"² ayeti nazil oluncaya kadar bu hassasiyeti gütmeye devam etmiştir. Yine Hz. Peygamber hicret esnasında ve Medine

* Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Böl. ELAZIĞ, tyildirim23@hotmail.com

¹ İbrahim Harekât, Berid, *DİA*, c. V, Ankara, 2004, s. 499; Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2009, s. 403.

² Kuran-ı Kerim; Hicr/ 94.

dönemlerindeki faaliyetlerinde de Mekkeli müşriklere karşı gizlilik politikası içerisinde davranarak karşı taraftan bilgi almak suretiyle siyasetini belirlemiştir. Benzer çalışmalar dört halife döneminde de devam etmiştir. Örneğin Hz. Ebû Bekir, hilafet tartışmaları ve yalancı peygamberler meselesinin yanı sıra Ridde olaylarında (dinden dönme) iç istihbarata başvurmuş ve her yere casuslar göndermiştir. Hz. Ömer ise genişleyen coğrafyada iç ve dış istihbarata büyük önem vermiştir. Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde ise yaşanan iç karışıklıklardan dolayı iç istihbarata ihtimam gösterilmiştir. Emeviler Dönemine gelindiğinde ise, Divan-ı Berîd adlı bir kurumun oluşturularak bunun aracılığı ile istihbarat faaliyetlerinin yapıldığı ve böylelikle istihbarat çalışmalarının belli bir düzene girdiği bilinmektedir. Öyle ki Emeviler bu divana o derece ehemmiyet vermişlerdir ki hazineден 4 milyon dirhem bütçe ayırmışlardır. Bununla birlikte Divanü'r-Resâil mensuplarından da faydalandıkları bilinmektedir.

1. Haberleşme Faaliyetleri İle İlgili Yapılan Çalışmalar

Emevi iktidarının ardından yönetimi ele geçirip geniş bir coğrafyaya hükmeden Abbasiler, askeri ve ticarî bakımdan kendileri için birinci derecede önemli addettikleri yollar üzerinde asayiş ve emniyeti sağlayabilmek için büyük çaba sarf ettiler. Yollarda güvenliği sağlayabilmek için, menzilhaneler (istasyon, sikke, ribat, kubbe... vs.)³ vücuda getirmek ve bu menzillerde daima harekete hazır at, katır ve hecin devesi (tek hörgüçlü hızlı bir deve cinsi) gibi vasıtalar bulundurmak oldukça önemliydi. Sahil memleketlerinde veyahut akarsuların olduğu bölgelerde ise gemilerden ve sallardan⁴ istifade ediliyordu. Ancak en büyük sorun kara yollarının intizam ve emniyeti idi; bunun için büyük bir memur ve hizmetli kadrosuna ihtiyaç vardı. Bu dönemde bütün yollar üzerinde askerî faaliyetler eksik olmadığı gibi, bilhassa büyük bir ticarî faaliyet mevcuttu. Abbasi imparatorluğu içinde muazzam bir gelişme kaydeden iktisadî hayat, yalnız iç ticarete değil, dış ticarete de kendini göstermiş ve bu faaliyetlerin gittikçe artması, yolların intizam ve güvenliği meselesini ortaya çıkarmıştı. Yalnız devlet postası için değil, kalabalık ticaret kervanları için de buna ihtiyaç duyulmaktaydı⁵. Bu sebeple Bağdat'ta merkezî idareyi teşkil eden divanlar arasında ve merkezin vilayetlerle haberleşmesini yürütmek, memurların ülke içerisinde seyahatlerini sağlamak, postacılık ile ilgili diğer görevleri yerine getirmek, istihbarat ve gizli haberleşmeyi koordine etmek gibi görev sorumluluklarına sahip Divânü'l-Berîd (*Divânü'l Berîd ve's-sıkek ve't-turuk*)⁶ denilen resmî posta ve istihbarat teşkilatı kuruldu⁷. Yine Abbasiler döneminde özellikle Şîî Büveyhîlere karşı mücadelede Divân-ı Berîd'in kullanıldığı ve istihbarat çalışmalarından dinî, siyasî ve mezhebî yönlerden faydalandığı bilinmektedir. Abbasi posta teşkilatının tepe noktasını teşkil eden Divânü'l-Berîd'in başındaki kişiye Sâhibü'l-Berîd veya Sâhibü'l-Berîd ve'l-Ahbâr denilmekteydi. Halife ile birebir görüşme kudretine sahip olan bu kişiler vezirler ile eşdeğerdirdi. Bizzat halife tarafından atanan Sâhibü'l-Berîd'in, ilgili divan memurlarını tayin ve atama yetkisinin yanı sıra, teşkilatın tüm ülkede düzenli işlemlerini sağlama, halifenin yazışmalarını gerçekleştirme, haber alma ile ilgili istenen raporları hazırlama, halifenin emirlerini taşradaki idarecilere ve oradaki haberleri merkeze ulaştırma gibi görevleri bulunuyordu. Nitekim her konuyu ayrı başlıklar altında

³ Bu menzilhanelerin sayısı 132-232/750-847 yılları arasında yaklaşık 900'den fazlaydı. Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divânlar (132-232/750-847)*, Ankara, 1997, s. 60; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Leiden, 1967, s. 153; Muhyü Hilâl es-Serhan, "er-Rubutu'l-İslamiyye ve Ta'rîfuhâ ve Târihuhâ ve Devruhâ fi'd-Dif' 'ani'l-Hudûd", (çev. Aydın Çelik) *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sa. 144 (Haziran 2003) s. 161-182.

⁴ Özellikle keşif maksatlı bir gemi türü olan "Mızrab" ve yine adını Suriye kıyılarındaki Cebele şehrinden alan "Cebeliye" gemisi daha çok keşif ve casusluk hizmetlerinde kullanılıyordu. Bkz; Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticâret ve Yerleşim (VII. – XI. Yüzyıllar)*, Doktora Tezi, İstanbul, 2005, s. 269; İdris Bostan, "Gemi", *DİA*, c. XIV, İstanbul, 1996, s. 10.

⁵ W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi* (çev. Fuat Köprülü), Ankara, 2004, s. 326-328.

⁶ Kudâme b. Cafer el-Bağdâdî (337/948), *Kitâbü'l Harâc ve san'atü'l-kitabe*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1889, s. 184; İbn Hurdâzbih, *a.g.e.*, s. 153.

⁷ Barthold, *a.g.e.*, s. 276-277; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ), c. I, İstanbul, 1989, s. 499; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980, s. 66; M. Fuad Köprülü, "Berîd", *İA*, c. II, İstanbul, 1979, s. 543; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, (çev. Salih Şaban,) İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 101; Mustafa Dağ, *Erken Dönem İslam Dünyasında Berîd Teşkilatı ve İstihbarat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2012, s. 53 vd.

dosyalayan Sâhibü'l-Berîd, özellikle yollar ve menzilhaneler ile ilgili olarak menzilhane çevresinde suyun bulunup bulunmadığı, iklimi, yolların mil ve fersah uzunlukları ilgili bilgileri eksiksiz olarak divan defterine kaydedirdi⁸.

Berîd teşkilâtı, merkez ve vilâyetler arasındaki haberleşmeyi temin etmekten başka, hükümete veya saraya ait eşyanın nakli, resmî vazife ile bir yerden başka bir yere gönderilen memurların sevki gibi işler ile de uğraşıyordu. Fakat bunların sorumlu olduğu en önemli vazife, memleketin her tarafındaki büyük memurların (kumandanlar, valiler, kadılar ve maliye memurları) hâl ve hareketlerini, hükümdara karşı besledikleri niyetleri sıkı bir gözetim altında bulundurarak, merkeze süratle bildirmektir. Resmî bir teftiş vazifesinden başka, hükümdarın hususî casusluk şebekesi hizmetini de gören bu teşkilâtın, bütün vilâyetlerde ve mühim merkezlerde ayrı ayrı memurları vardı. Merkezî idarenin itimadını kazanmış kimselerden seçilen bu grubun büyük nüfuz ve salâhiyetleri olduğu için, bilhassa merkezden uzak vilâyetlerde idarî ve malî büyük yolsuzluklar yapan yahut fena niyetler besleyen askerî ve idari âmirler, bu vaziyeti merkeze bildirmemeleri için berîd (posta) görevlilerini türlü vasıtalarla kandırmağa çalışırlardı. Ancak resmî postadan başka, ticari kervanlar vasıtası ile de hususi mektuplar gönderildiği için, herhangi bir hâdiseyi uzun müddet saklamağa imkân yoktu, fakat bütün bunlara rağmen, posta ve istihbarat görevlilerinin bazen kendi maddî menfaatlerini teminden başka bir şey düşünmeyerek, merkezi yalan haberlerle oyaladıkları da oluyordu⁹. Bu hususta Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (136-158/754-775) berîd ile ilgili tespiti oldukça ilgi çekicidir. Ebû Ca'fer; "Devletimin muntazam idaresi için dört becerikli ve temiz idareciye ihtiyacım vardır. Birincisi, her türlü şüpheden uzak, doğruluktan ayrılmayan kadî; ikincisi zayıfın hakkını kuvvetliden alabilme gücüne sahip emniyet âmiri; üçüncüsü, mâliye işlerini düzenli bir şekilde yürüten harâc reisi dedikten sonra susar ve parmağını ağzına götürerek ah çeker. Bunu üç defa tekrarladıktan sonra yanındakiler, "Ya Emirü'l-Mü'minîn peki dördüncüsü?" diye sorduklarında halife "bu üç memurun her hâlini bana doğru olarak haber verecek bir berîd reisi (istihbarat şefi)" diye cevap verir¹⁰. Buradan anlaşılmalıdır ki, berîd nazırları veya şefleri günümüzdeki istihbaratçılar gibi görevlerini ifa etmekteydiler. Berîd reisleri ile halifeler arasında veya valiler arasında aracı yoktu. Berîd reisi bir konuyu arz etmek için halifenin sarayına geldiğinde doğrudan huzura çıkar ve bildirmek istediği konuyu bizzat kendisi arz ederdi. Bu bilgi halife ile berîd reisi arasında sır olarak kalır, açıklanması gerekirse berîd reisi tarafından kendi düşüncesi ve görüşüne göre açıklanırdı. Bu husus ile ilgili İmâm Ebû Yûsuf "Kitâb'ul-harâc" adlı eserinde berîd teşkilâtının bozukluğunu, bu işte kullanılan memurların güvenilir insanlar olmadığını, valiler, kadılar, mâliye memurları ile anlaşarak sû-i istimalleri sakladıklarını, bu gibi adamlar tarafından verilecek haberlere inanmanın doğru olmayacağını söylemektedir. Ebû Yûsuf bununla ilgili olarak halifeye şöyle demektedir; "Ey Müminlerin emiri! Taşrada bulunan posta memurlarına gerekli emirlerinizi ve tavsiyelerinizi iletin. Hadisatı tam olarak bildirmedikleri takdirde cezalandırılacaklarını bildirin. Çünkü bize gelen malumata göre; her çeşit haberleri tarafınıza ulaştırmakla görevlendirdiğiniz posta memurları, valilerin ve her memlekette bulunan ordu kumandanlarının uygunsuz hâllerini, kötü davranışlarını, halktan bir kısmını diğerlerine tercih ettiklerini size bildirmedikleri gibi, bazen de âmiller (memurlar) ile işbirliği yaparak halka zulüm ve haksızlık ettiklerini, bilinmesi sizce elzem olan halk meselelerini sizden gizlediklerini, halka kötü muamele yaptıklarını, kendileri halk tarafından tasvip edilmedikleri hâlde size hilaf-ı hakikat malumat verdiklerini duyuyoruz. Bu hususları araştırmanız, her memlekette namuslu ve güvenilir kimseleri seçip bu vazifelere getirmeniz, askerî işleri ve posta

⁸ Dağ, a.g.e, s. 61.

⁹ Barthold, a.g.e, s. 326-328.

¹⁰ Ali b. Muhammed İbnü'l Esir (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih* (çev. A. Ağırakça), c. VI, İstanbul, 1991, s. 30; Enver er-Rifâi, *el-İslâm fi hadâretihî ve nüzumih*, Dımaşk, 1986, s. 143; Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi* (çev. Nejdî Gök), c. I, İstanbul, 2004, s. 301; Aykaç, a.g.e, s. 52; Nesim Yazıcı, "Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazâlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXIX, Ankara, 1987, s. 381, Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2009, s. 406; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları*, s. 67; Abdülhalik Bakır, "Emevîler ve Abbasîler Devrinde İstihbarat", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, c. I, Sa. 2 (Temmuz 2003), Elazığ, 2003, s. 13.

işlerini güvenilir kimselere havale etmeniz lazımdır. Bu kimselere tembihatta bulunarak, şahadete ehil olmayanların şahadetlerini kabul etmemelerini, maaşlarının Beytülmal'den verilmesini, halka ait işlerden hiçbir şeyi gizli tutmamalarını, hadisatı olduğu gibi tahrir etmeden, ilave ve noksan yapmadan valilerinize ve size bildirmelerini tavsiye edin ve emirlerinize muhalefet edenleri başkalarına ibret olacak şekilde cezalandırın. Posta memurları ile kumandanların ehli namus ve güvenilir kimseler olmalarına dikkat edin. Çünkü posta memurları; valiler, kadılar, amirler ve diğer memurlar aleyhinde müfettiş demek olduklarından adil kimseler olmadıkları takdirde, verecekleri haberleri doğru kabul etmenin ve mucibince amel etmenin caiz olamayacağı aşikârdır. Yine posta memurlarına emir buyurunuz ki posta işlerinde kullanılan hayvanlara, posta işleri ile ilgisi olmayan kimseleri bindirmesinler"¹¹. Abbasî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr, berîd görevlilerine günde iki kez rapor göndermelerini emretmiştir. Sabah ve akşam namazlarından sonra halifeye sunulan bu raporlarda; buğday, arpa gibi hububat ürünleriyle, yiyecek maddelerinin fiyatları, kadınların hükme bağladığı her türlü konular, valilerin icraatları, vilayet beytûmaline giren ve çıkan her şey hakkında bilgi bulunmaktaydı. Halife bu raporları zaman kaybetmeden inceler, malların fiyatlarında bir artış varsa bunun sebebini vali ve harac amilinden sorup, verilen habere göre fiyatları ya değiştirir ya da aynı bırakırdı¹². Halife el-Mansur, istihbarat konusunda oldukça deneyimli bir devlet adamıydı. Düşman casuslarına bilgi sızdırmamak için her türlü tedbiri alırdı¹³. Örneğin bununla ilgili olarak tarihçiler, halifenin casus tehlikesinden dolayı, Bağdat merkezindeki çarşıları Kerh'e naklettirmesini şu şekilde aktarmaktadırlar: Rivayete göre Rum (Bizans) diyarından Bağdat'a gelen elçiye, Ebû Ca'fer, başmabeyincisi Rebî b. Yunus'u rehber olarak görevlendirip ona şehrin tüm mekânlarını gezdirmesini emretti. Rebî, onu gezdirdi, surlara çıkardı, sur kapılarının kemer ve kubbelerini gösterdi. Halifenin maksadı başşehrinin ihtişam ve azametini göstermekti. Daha sonra elçi Mansûr'un yanına geldiğinde Mansûr ona: "Şehrimi nasıl buldun?" diye sordu. Elçi cevaben: "Ey mü'minlerin emîri! Sizler öyle bir şehir kurmuşsunuz ki, sizden önce yaşayan hiçbir kimse benzerini yapmamıştır. Sağlam surlar içerisinde inşa edilmiş güzel yapılara rastladım, ancak şehriniz üç kusuru var" dedi. Birincisi; sudan uzak olmasıdır. Şüphesiz ki insanların suya olan ihtiyaçları kaçınılmaz bir şeydir. Diğeri; bilindiği gibi göz yeşil ve yeşile tutkundur. Oysa şehrinizde bir bahçe bile yoktur. Üçüncü kusur ise şudur: Halkın ve düşmanların (pazarları kastederek) şehirde seninle beraberdir. Hâlbuki idare edilenler, idare edenlerle aynı yerde bulunurlarsa hükümdarın sırlarının ifşa edilmesine sebep olur. Mansûr bunlardan şehrindeki eksiklikleri öğrenmişti. Fakat bu eksiklikleri Bizans elçisine itiraf etmekten kaçınarak şöyle savundu: "Su hakkındaki görüşünüze gelince, bize dudaklarımızı ıslatacak kadar su yeterlidir. İkincisi ise biz oyun ve eğlence için yaratılmadık. Sırların yayılması hususundaki görüşünüze gelince, benim halkımdan gizlediğim hiçbir sırrım yoktur". Fakat elçi ülkesine dönünce, Mansûr, adamlarını yanına çağırarak onlara şöyle dedi: Dicle nehrinden iki kanal kazın, Abbasîye'ye benim için ağaç dikiniz ve tüccarları Kerh semtine naklediniz. Özellikle çarşıların şehir dışına taşınmak istenişinin sebebi, şehre gelen tüccar taifesi içerisinde casus olma ihtimali bulunan ve gece olduğunda şehrin kapılarını açarak tehlike doğuracak kişilerin olabilmesiydi¹⁴.

Abbasîlerde, halife ile valilerin arasındaki yazışmaları yürüten sır kâtipleri özellikle görevleri nedeniyle halifenin birçok özel meselelerine ve devletin gizli tutulması gereken önemli bilgilerine vakıflardı. Kâtipler, sahip oldukları önemli bilgiler nedeniyle bazen çok büyük zararlara yol açabiliyorlardı. Nitekim halife Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından önemli bir iş için görevlendirilen

¹¹ Yaküb b. İbrahim Ebû Yûsuf (181/798), *Kitâbu'l-Harâc* (çev. Ali Özek), İstanbul, 1973, s. 285.

¹² Aykaç, *a.g.e.*, s. 52.

¹³ Dağ, *a.g.e.*, s. 56; Bakır, *a.g.m.*, s. 15.

¹⁴ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târîhu't-Taberî* "Târîhu'l Ümem ve'l Mülûk" (thk. Muhammed Ebû'l Fazl İbrahim-Muhammed Ali Baydoun), Beyrut, 1962→Kahire, 1960-70, c. IX, s. 230-231,262; Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût el-Hamevî (626/1229), *el-Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut, 2008. c. IV, s. 448; Ebû Ali b. Muhammed b. Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkibü'l-Himem* (thk. Seyyid K. Hasan), Beyrut, 2003, c. III, s. 110; Ali b. Muhammed (630/1232); *el-Kâmil fi't-Târih* (trc. A. Ağırakça-A. Özaydın), İstanbul, 1985, c. V, s. 464; Hüseyin Ali Mısırî; *Ticâretü'l-'Irak fi'l-'Asri'l-'Abbâsî, İskenderiyye*, 1982, s. 88; Ahmed Muhtâr Abbâdî; *Fi't-Târîhi'l-'Abbâsî ve'l-'Endelüsî*, Beyrut, ts, s. 58; Ahmet Çelebi, "Abbasîler Devri" *D.G.B.İ.T.*, İstanbul, 1992, c. III, s. 369-370.

bir casusun planı, yine onun sır kâtiplerinden biri tarafından bozulmuştu. Zira bu sır kâtibi aynı zamanda düşman için hizmet eden bir casus idi. Bununla ilgili bir haberde: "Ebû Ca'fer el-Mansûr, kendi zamanındaki Şiilerin başı olarak bilinen Muhammed b. Abdullah ve İbrahim b. Abdullah'ı ortaya çıkarıp yakalamak için, bir casusuna, adı geçen kişilerin yandaşları tarafından yazılmış gibi gösterilen sahte bir mektupla bazı aynı yardım malzemeleri verdi. Bu casus Medine'ye vardktan sonra, Abdullah b. Hasan ile görüştü ve ona, oğlu Muhammed'in nerede olduğunu sordu. O da, oğlunun Cuheyne Dağı'nda bulunduğunu söyledi ve bu casusa, kardeşi Ali b. Hasan ile görüşerek onun rehberliğinde oraya gitmesini tavsiye etti. O da bu tavsiye üzerine, Ali b. Hasan'la görüştü ve kendisini Muhammed'e götürmesi konusunda söz aldı. Tam bu sırada Ebû Ca'fer'in, Şiiler'le gizli işbirliği içinde olan bir sır kâtibi vardı. Bu kâtip, hemen Abdullah b. Hasan'a bir mektup yazarak Ebû Ca'fer tarafından gönderilen casusun durumunu anlattı. Mektup, Abdullah b. Hasan'ın eline geçer geçmez derhal bu olayı bildirmesi için, Ebû Hubbar adında bir şahsı, Ali b. Hasan ile birlikte Muhammed'e gönderdi. Ebû Hubbar, yolda Ali b. Hasan ile karşılaştı ve yeni durumu ona nakletti. Arkasından süratle yoluna devam ederek Abdullah b. Amir el-Eslemi, Şuca adında bir şahsın iki oğlu ve bazı kimselerle bir mağarada saklanan Muhammed ile görüştü ve durumu ona da anlattı. Muhammed bu haberi duyduktan sonra Ebû Hubbar'a bu konudaki görüşünü sordu. O da kendisine şu üçünden birini seçmen lazım diyerek şu tavsiyede bulundu. "Ya bırak bu casusu yakalayıp öldürelim veya onu zincire vuralım, böylece nereye gidersen onu da yanında götürürsün veyahut da bu adamı yakalayıp zincire vurursun sonra Cüheyne'deki güvendiğin akrabalarına teslim edersen, onların yanında kalır." Muhammed onun yakalanarak zincire vurulması yönünde Ebû Hubbar'a emir verdi. Muhammed ve adamları arasında bu olay ele alınırken, Ebû Ca'fer'in göndermiş olduğu casus, işin farkına vardı, böylece bulunduğu yerden ana yola çıkarak Medine'ye yük taşıyan bazı bedevilere rastladı ve onlara büyük miktarda para teklif ederek kendisini gittikleri yere kadar götürmelerini istedi. Onlarda bu cazip teklifi kabul ederek onu boş bir çuvalın içine yerleştirdiler ve Medine'ye kadar götürdüler. Bu casus buradan da Irak'a giderek başından geçen bütün olayları halifeye tek tek anlattı¹⁵. Özellikle Abbasiler döneminde beynelmilel çapta yürütülen ticaret sayesinde farklı milletlere sahip casuslar; tüccar, seyyar satıcı, seyyah, dilenci, hekim kılığına girerek başka ülkelerin durumu hakkında kendi idarecilerine bilgi akışı sağlıyorlardı¹⁶. Örneğin Ebû Müslim-i Horasânî, Abbasî davetini yürütürken, Kahtaba b. Şebîb el-Ummânî'ye yüklü miktarda para vererek bunu davet işlerinde sarf etmesi üzere es-Seffâh'ın kardeşi imam İbrahim b. Muhammed'e gönderdi. Ancak Kahtaba, Şam'a vardığında Mervan b. Muhammed'in, İbrahim'i yakaladığını ve onu hapse attırdığını öğrenince, İbrahim'e ulaşabilmek için tacir kılığına girip, oradakilere İbrahim'e bir emanet getirdiğini söyleyip kandırarak yanına girdi¹⁷. Bunun yanı sıra çoğu zaman halifeler de tacir kılığına girerek insanlar arasına katılıp halkın durumunu bizzat yerinde müşahede ediyorlardı¹⁸.

Halifeler veya valiler genellikle berîd (posta) reisleriyle kendileri arasında gizlice haberleştikleri bir tür işaret ve parolaya sahiplerdi. Halifeler veya valiler berîd reislerinden aldıkları mektuplarda bu işaret ve parola bulunmaz ise berîd reisinin kendi el yazısıyla yazılmış ve mührü ile mühürlenmiş olsa bile- o mektuplara güvenmezlerdi. Çünkü mektupların baskı altında yazdırılmış olma ihtimali vardı. Nitekim Abbasî devletinin kurulmasını sağlayan Ebû Müslim Horasani, ikinci Abbasî halifesi Mansur tarafından Horasan'dan Bağdat'a çağrıldığında hayatından endişe ettiği zaman bu yola başvurmuştur. Ebû Müslim, halife Mansur'un daveti üzerine Horasan'dan ayrılınca emrindeki askerlerin komutanlığına vekâleten Ebû Nasır Malik b. Heysem'i getirmişti. Ebû Müslim Heysem'e, sana mektubum gelinceye kadar burada bekle, eğer mektubum sana yarım mühürle gelirse o mektubu benim yazdığımı anlarsın, yok eğer mektup tam mühürlü ise bil ki onu ben yazmamışım demektir. Ebû Müslim, Medain şehrine varınca orada öldürüldü. Halife Mansur

¹⁵ Bakır, *a.g.m.*, s. 16. Ayrıca bkz; Taberî, *a.g.e.*, c. VI, s. 163.

¹⁶ Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, İstanbul, 2012, s. 92; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 499; Will Durant, *İslam Medeniyeti* (çev. Orhan Bahaeddin), Ankara, 2004, s. 47.

¹⁷ Mısıri, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁸ Ebu'l Fadl Beyhakî, *Tarihu'l Beyhaki* (trc. Yahya Hişab-Sadık Neşet), Mısır, ts, s. 555; Mısıri, *a.g.e.*, s. 57.

onun ağzından bir mektup yazarak Ebû Nasır Malik b. Heysem'e gönderdi. Mektup da kendisine ait olan mal ve servetini getirmesini istemişti. Ebû Nasır Malik b. Heysem mektubun üzerindeki mührün tam olduğunu görünce Ebû Müslim'in o mektubu yazmamış olduğunu hemen anladı¹⁹.

Emevilerden halifelik makamını devralan Abbasîlerin ilk yıllarında valilerin büyük bir kısmını, halifelerin kardeşleri veya amcaları oluşturuyordu. Bu valilerden bazılarının fena hareketleri ve icraatları olsa bile bunların mallarına devlet adına el konulmuyordu. Ancak daha sonraki dönemlerde valilikler yakın akraba dışındaki kimselerin eline geçince bu valiler hırs ve tamahkârlığa kapılıp mal biriktirmeye başladılar. Bu nedenle ilk olarak Abbasî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr, valileri berîdlerden gelen raporlar doğrultusunda azledip görevden aldıka servetlerini de müsâdere ediyor ve "Beytü'l-mâli'l-mezâlim" adı ile kurdurduğu hazineye gönderiyordu²⁰. El konulan bu mallar burada tek tek sayılıp kayıt altına alınıyordu²¹. Nitekim Abbasî halifeleri, valilerin bağımsızlık sevdasına düşüp ayaklanmalarını engellemek ya da bu tür isyanları önceden haber alıp gerekli tedbiri sağlamak için valileri, berîdler sayesinde sürekli gözetim altında tutuyorlardı. Zira halife adına tüm devlet işlerini izlemek gibi görevlere sahip olan berîd amilleri (memurlar), halifenin vilayetlerdeki en çok güvendiği kişi konumundaydılar. Ayrıca berîd amilleri, ahlaksız ve vicdansız memurlar hakkında tahkikat yapmak, önemli kişilerin ölümlerini merkeze bildirmek, bir şehre gelen asileri, asi liderlerinin aktivitelerini rapor etmek ve valilerin icraatlarını denetlemek gibi geniş sorumluluklara sahiptiler²². Örneğin halife Me'mûn Tâhirîler devletinin kurucusu Tahir b. Hüseyin'i Horasan'a vali olarak tayin ettiğinde Tahir, bir süre sonra Me'mûn'un adını hutbeden çıkardı. Bunun üzerine oradaki berîd âmili kendisinden bu durumu izah etmesini istedi. Tahir, berîd âmiline konuyu merkeze bildireceğinden korkarak bir yanlışlık olduğunu ve durumu merkeze bildirmemesini istedi. Ancak berîd âmili kendisi bu haberi Me'mûna rapor etmese dahi Bağdat'a giriş çıkış yapan tacirlerin kendisinden önce bu haberi halifeye ulaştıracaklarını söyledi²³.

Berîd teşkilatı sayesinde saray halkı da sürekli kontrol altında tutuluyordu. Örneğin Ebû Ca'fer el-Mansûr'a, berîd görevlileri tarafından oğlu Muhammed Mehdî'nin bir şaire 20,000 dirhem bahşış verdiği haberi ulaştırılınca şairi hemen huzuruna çağırıp, Şiiri kendisine de okumasını istemiştir. Mansur; bu Şiirin 4,000 dirhemden fazla etmeyeceğini söyleyip 16,000 dirhemi geri aldırtmıştır²⁴.

Hicrî 261/874 yılında halife Mu'temid, Ya'kûb es-Saffâra, Horasan, Cürcüstan, Taberistan, Rey ve Fars bölgesinin emniyet görevliliğinin kendisine verildiği haberini tacir grupları ile bildirmiştir²⁵. Hicrî 290/902 yılında Karmatîler ile Şam'da bulunan İhşidîler arasında çıkan mücadelenin ardından Karmatîler'in galib geldiği ve İhşidîler'in çok sayıda kayıp verdiği haberini yine bir grup tacir, Abbasî veziri Ali b. İsa'ya ulaştırdı²⁶. Miskeveyh (ö.421/1030), tacirlerin vezir Ali b. İsa'ya yazmış oldukları mektupta, Şiraz'da Karmatîler için casusluk yapan bir kişi gördüklerini ve bu kişinin daha sonra vezirin adamları tarafından yakalanarak ona götürüldüğünü bilgisini de vermektedir²⁷.

Hicrî 296/908 yılında cereyan eden bir hadisede, halifeden kaçan Abdullah b. Mutez'in, İbnü'l-Cassas adındaki bir mücevher tacirinin evine sığınıp saklandığı bilgisi vardır. Ancak Abdullah b. Mutez'in buraya sığındığı, İbnü'l-Cassas'ın evindeki hizmetçilerden biri tarafından saraya ulaştırılınca, İbnü'l-Cassas ile Abdullah b. Mutez, halife el-Muktedir'in (295-320/908-932)

¹⁹ Zeydan, *a.g.e.*, c. I, s. 302.

²⁰ Taberî, *a.g.e.*, c. III, s. 415; İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 30; Corci Zeydan, *a.g.e.*, s. 520.

²¹ Mez, *a.g.e.*, s. 100 vd.

²² Zeydan, *a.g.e.*, s. 300; Dağ, *a.g.e.*, s. 62.

²³ Zeydan, *a.g.e.*, s. 300; Nazir Hassan Sa'davi, *Nizamu'l Berid fi'l Düvelil İslamiyye*, Kahire, 1953, s. 74-75; Köprülü, "Berîd", *İA*, c. II, s. 544; Yazıcı, *a.g.e.*, s. 385; Barthold, *a.g.e.*, s. 278.

²⁴ Aykaç, *a.g.e.*, s. 52-53

²⁵ İbnü'l Esir, *a.g.e.*, c. VII, s. 241.

²⁶ Mısrî, *a.g.e.*, s. 60.

²⁷ Miskeveyh, *a.g.e.*, c. I, s. 181-183.

huzuruna çıkarıldılar. İbnü'l-Cassas, vezir İbnü'l Furât'ın kefilliği ile belli bir miktar para ödeyerek serbest kalırken Abdullah b. Mutez idam cezasına çarptırıldı²⁸.

Abbasî hilafeti içerisinde oldukça büyük ve önemli bir müessese olan berîd teşkilatı içerisinde birçok güvenilir memura ihtiyaç vardı. Özellikle bu memurların bağlılıklarını ve sadakatlerini sağlamak için kendilerine bol maaşlar verilmesi gerektiğinden, bu teşkilat için büyük harcamalar yapılmaktaydı. Yolların yol kesicilerden, hırsızlardan ve düşman saldırılarından korunması, gerektiğinde karadan ve denizden ajanlar gönderilmesi, berîd reisinin görevleri arasındaydı. Sınırlar kumandanlarının ve valilerinin mektupları bu daireye teslim olunuyordu. Berîd teşkilatı bu mektupları en kısa yol ve en çabuk vasıta ile yerli yerine ulaştırmak yükümlülüğündeydi²⁹. Ayrıca berîd teşkilatı, valilerin yeni tayin edildikleri eyaletlere nakledilmesi ve askeri birliklerin yükleriyle birlikte ulaşımı işlerinde kullanılmaktaydı. Halk ise bu teşkilattan faydalanmak istediğinde ağır sayılabilecek bir bedel ödemesi mukabilinde faydalanabilmekteydi³⁰. Berîd teşkilatına en çok önem veren halifelerden biri Halife Muhammed Mehdî olmuştur. Halife, vermiş olduğu emirlerin hızlı bir şekilde taşradaki valilerine ulaşması için posta teşkilatında bazı düzenlemelerde bulunmuştur. Halife kendisi gibi oğlu Hârûnu'r-Reşid'in de haberleşme hususunda hassasiyet göstermesini tembihlemiştir. Örneğin Bizans ile yapılan savaşlarda onu ordunun başına getirmiş ve ondan düşmanı yakından takip etmesini istemişti. Ayrıca Bağdat ile ordunun karargâhı arasında posta menzilleri kurdurarak, merkez ile ordu karargâhı arasında düzenli bilgi akışının gerçekleşmesi sağlamıştır. Yine halife el-Mehdî, veziri Yakub b. Davud'dan, bütün vilayetlere güvendiği kimselerden birini göndererek haberleşme ağını kurmasını emretmiştir. İlk defa bu dönemde haberleşme için deve ve katır kullanılmış, Mekke, Medine ve Yemen'i birbirine bağlayan yollar üzerinde posta istasyonları kurulmuştu. Ayrıca Bağdat ile Bizans'a bağlı liman kentleri arasındaki bağlantı yeniden sağlanmıştır³¹.

Haberleşme faaliyetlerini sağlamakta oldukça önemli bir yere sahip olan berîd teşkilatının yapısı dönemlere göre bazen farklılık arz etmekteydi. Zira el-Mehdî gibi bazı halifeler bu teşkilatın gelişmesi için büyük bir çaba ve gayret sarf ederken ondan sonra hilafeti devralan büyük oğlu Musâ Hâdî, babasının kurmuş olduğu posta teşkilatını lağvetmiştir. Hâdî'den sonra başa geçecek olan kardeşi Hârûnu'r-Reşid (786-809) dönemine kadar bu teşkilat işlevselliğini büyük oranda kaybetmiştir. Hârûnu'r-Reşid göreve geldikten sonra berîd teşkilatını yeniden düzenleyip etkin hale getirdi ve veziri Yahya el-Bermekî'yi bu iş için görevlendirdi. Bu dönemde posta istasyonlarının sayısı artırılmış ve her an göreve hazır posta hayvanları bulundurulmak suretiyle yeni bir temel ve anlayış üzerine teşkilatlandırılmıştır. Buradaki posta görevlileri yalnızca halifenin veya Sahibu'l-berîd'in emriyle hareket etmekteydiler. Bu posta teşkilatları her ne kadar devlet menfaatlerine hizmet etmek için planlanmış olsa bile, bazen sınırlı oranda özel haberleşmeleri de sağlamaktaydılar³². Her eyalet merkezinde bir posta dairesi kurulmuş ve halifeliğin önde gelen merkezleri ile Bağdat, yollarla birbirine bağlanmış ve bütün bu yollar konak yerleri (menzil) ile teçhiz edilmişti. İran'daki konak yerlerinde katırlar ve atlar, Suriye ve Arabistan'dakiler ise daha ziyade develer, gelecek emirler için hazır bir şekilde bekletiliyordu³³. Özellikle Hârûnu'r-Reşid'in hilafeti dönemi ile ilgili olarak, haber alma ve istihbarat faaliyetleri açısından ilginç bir dönem olduğu ifade edilmektedir. Hârûnu'r-Reşid ile siyasî otoritesini güçlendiren sadık adamları Bermekîler arasında ihtilaflar baş gösterince, halife onların siyasî nüfuzlarını ortadan kaldırmak için bahaneler arıyordu. Öncelikle Yahya b. Halid el-Bermekî'yi hapse attıran halife ardından onun oğlu Cafer el-Bermekî'yi casuslar vasıtasıyla takip ettirmeye başladı. Halifenin, Bermekî sarayında görev yapan özel casusları vardı. Bu casuslar, Bermekî ailesinin bütün faaliyetlerini her an takip edip halifeye rapor ediyorlardı. Özellikle halifenin bizzat yetiştirip Cafer b. Yahya el-Bermekî'ye

²⁸ Mısıri, *a.g.e.*, 60.

²⁹ Zeydan, *a.g.e.*, s. 302.

³⁰ Hitti, *a.g.e.*, c. 1, s. 496;

³¹ Aykaç, *a.g.e.*, s. 53.

³² Hitti, *a.g.e.*, c. 1, s. 496; Dağ, *a.g.e.*, s. 59.

³³ Hitti, *a.g.e.*, c. 1, s. 496-497.

hediye ettiği Hazer kökenli iki köle, Cafer'i takip edip onun faaliyetlerini ve evinde düzenlenen toplantılardaki konuşmaları günü gününe halifeye naklediyorlardı. Cafer b. Yahya el-Bermekî, haftada bir defa Fars kökenli devlet adamları ile bazı zengin kişileri evine davet ediyordu. Buraya gelen kişiler, Cafer'le birlikte tek tip kıyafetler giyerek eğlence düzenliyorlardı. Bu toplantılardan birisinde Ebû Müslim el-Horasânî hakkında bahis açıldı ve toplantıya katılanlardan birisi, ona övgüler yağdırarak devlet idaresini tek başına bir aileden (Emevîlerden) diğerine (Abbasîler) nakletmesindeki becerikliliğini dile getirdi. Bu sözleri duyan Cafer şu görüşleri ileri sürdü: “Bu şaşılacak bir durum değildir, hatta onun gücüyle de gerçekleşmemiştir. Zira o, buna ancak 600.000 kişinin öldürülmesi neticesinde ulaşabilmiştir. Oysa, hünerli kişi odur ki, devlet idaresini kan dökmeden bir kavimden diğerine nakleder.” Bütün bu konuşmalara şahit olan halifenin habercileri, Cafer'in bu konuşmasını aynen halifeye aktardılar. Ayrıca amacının, siyasî otoriteyi Abbasîlerden alarak, Farslara veya Ehl-i Beyt mensuplarına teslim etmek olduğunu ifade ettiler. Bunun üzerine Hârûnu'r-Reşid, hicrî 186/802 yılında hac ziyaretinden döndükten sonra, Cafer b. Yahya el-Bermekî'yi yakalatıp öldürtmüş, ardından da Bermekîlere ait bütün mallara el koyarak onlara yakın olan insanların çoğunu hapse attırmıştır³⁴.

Halife Me'mûn (197-217/813-833) dönemine gelindiğinde berîd teşkilatı sahip olduğu yaygın ağ sayesinde en parlak devrini yaşadı. Zira Abbasî halifesi Hârûnu'r-Reşid'in oğulları Emin ile Me'mun arasında meydana gelen taht mücadelesinde, mücadelenin Me'mun lehine sonuçlanmasında bu müessese çalışanlarının büyük katkısı olmuştur. Mes'ûdî bu hususta şu bilgiyi aktarmaktadır; “Emin ve Me'mûn arasında çıkan fitne olaylarında, Me'mû'nun komutanı olan Tahir b. Hüseyin (158-207/775-822) Bağdat'ı kuşattığı zaman, Kerh'ten bir tacir topluluğu, Tahir ile mektuplaşıp, ona Bağdat'ın içerisindeki durumun kötü olduğunu ve Bağdat'tan sağ salım çıkmak istediklerini bildirmişlerdi. Ancak bu tacirlerin geriye kalan diğer bir kısmı ise bu davranışı uygun görmeyip, Tahir b. Hüseyin ile mektuplaşan tacirlere, siz Tahir ile mektuplaşırsanız Emin'in şerrinden kurtulamazsınız diyorlardı”³⁵. Me'mûn'un kullandığı hafiyeler ve casusların çoğu tacir ve postacılar tarafından oluşmaktaydı. Bunlar vasıtasıyla kendi saltanatı içerisindeki bölgelerden kolayca haber alıyordu. Nitekim Me'mûn'a yakın olan Fadl b. Sehl, Bağdat'ta ikamet eden bazı asker ve sivil casuslarına, şehirde meydana gelen siyasî ve askerî gelişmeleri günü gününe nakletmeleri için emir vermişti. Bu sırada Me'mûn'a yakınlığı ile bilinen Abbas b. Musa Zü'r-Risateyn adında bir muhbir de Bağdat'taki siyasî gelişmeleri naklediyordu. Bu muhbirin sağlamış olduğu istihbarat sayesinde, Horasan halkı Emin'e karşı Me'mûn'u desteklemiştir. Öyle ki, adı geçen casusun, Emin'in veziri Fadl b. Rabî yanına kendisi gibi düşünen ve devamlı bir şekilde haber nakleden başka bir casusu bulunuyordu. Emin, Me'mûn'a karşı bir ordu göndermek isteyince, Zü'r-Risateyn, hemen bu casusa haber gönderip, Fadl b. Rabî'e gönderilecek orduya kumandan olarak Ali b. İsa b. Mahân'ı teklif etmesini istedi. Çünkü İbn Mahân, Hârûnu'r-Reşid zamanında Horasan valisi olduktan sonra bölge halkını kötü idare etmiş ve birtakım huzursuzluklara neden olduğu için halife tarafından görevinden alınmıştı. Bu yüzden Horasanlılar ondan nefret ediyorlardı. Böylece Zü'r-Risateyn Horasan halkını Emin'e karşı koymaya, Me'mûn'un ise yanında yer almalarına zemin hazırlamış oldu. Neticede Zü'r-Risateyn'in çabaları sonucu İbn Mâhan, Emin'in ordularının başında Me'mûn'a karşı sefere çıkınca plan gerçekleşmiş oldu³⁶.

Casusluk faaliyetleri gerek kadın gerekse erkek casuslar tarafından yapılmaktaydı. Bu casusların faaliyetleri daha ziyade Abbasî ve Bizans arasında meydana gelen mücadeleler esnasında daha da yoğunluk kazandı. Casuslar genellikle tacir, hekim ve sürme satıcısı kılığında bilgi topluyordu. Halife Me'mûn zamanında Bağdat'ta yaklaşık 1700'e yakın kadın hafiyeler memuru istihbarat örgütünde hizmet veriyordu³⁷. Bu casuslar yalnızca ülke sınırları içerisinde değil, diğer

³⁴ Bakır, *a.g.m.*, s. 17-18. Ayrıca bkz; Taberî, *a.g.e.*, c. VI, s. 490-491; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 177-178; Zeydan, *a.g.e.*, c. II, s. 435-436.

³⁵ Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî (346/957), *Mürücu'z-Zehab ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, Kahire, 1938, s. 320. Ayrıca bkz; Taberî, *a.g.e.*, c. VI, s. 562; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 202 vd.

³⁶ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. VI, s. 204 vd.

³⁷ Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 499; Durant, *a.g.e.*, s. 47.

ülkelerde de faaliyet gösteriyorlardı. Abbasî hilafetinde casusluk faaliyetlerinin en fazla görüldüğü yerler arasında Anadolu toprakları yer almaktaydı. Öyle ki, Abbasîlerin en güçlü ve en büyük rakibi olan Bizans İmparatorluğu'nun topraklarında onlarca casus; tacir veya hekim kılığında faaliyetlerini sürdürüyordu³⁸. Bununla ilgili olarak İbnü'l Cevzi, hicrî 288/900 yılında, Rakka'da bulunan tacirlerin, Rumlar'ın büyük sayılar ile Keysum'a (Adıyaman-Samsat) doğru ilerlediklerini haber vermeleri üzerine yaklaşık 15.000 kişiden müteşekkil bir İslam ordusunun hazırlığa geçtiği bilgisini vermektedir³⁹. Yine Me'mûn dönemine ait bir diğer örnekte halifenin maiyyeti ile birlikte çıktığı gezide, Horasan meyvesinden yemek istediğini belirtmesi üzerine, berîd görevlisinin katır üzerinde o arzu edilen meyveyi getirdiği görülünce etrafındakiler hayrete düşmüşlerdir⁴⁰. Nitekim bu dönemde büyük bir gelişme kaydeden berîd teşkilatı sayesinde, taze baharat ve benzeri uzun süre taşımaya dayanıklı olmayan birçok ürün oldukça hızlı bir şekilde halifeye ulaştırılmaktaydı⁴¹.

2. Posta Yolu Güzergâhları

Posta teşkilatının, hilafet merkezi Bağdat'tan ülkenin diğer yerlerine, buralardan da yabancı yakın ülkelere bitişik birçok yolları vardı. Her yol belli duraklar ile bölünmüştü. Her durakta; atlar ve hecin develeri bulunuyordu. İranlılar posta taşımacılığında atı tercih ederlerken, Araplar genellikle hecin develerini kullanıyorlardı. Kara yolculuğundaki en önemli nakil araçlarından olan ve çöl gemisi olarak telakki edilen develer hem zor iklim şartlarına dayanabilmeleri hem de suya ihtiyaç duymadan uzun süre yol alma kabiliyetlerinden dolayı, at ve katırlara oranla daha çok tercih ediliyorlardı⁴². Öyle ki İslam ülkelerini bir baştan bir başa geçen deve kervanlarının sayısı Abbasîler dönemine gelindiğinde binlerle ifade edilmektedir. Bağdat'tan ayrılıp doğuya (Orta Asya-Çin) gidecek bu kervanlar; Rey, Nişabur, Buhara, Semerkant, Merv yolunu takip ederek Çin sınırındaki Kaşgar'a, oradan ise Çin'e ulaşıyorlardı⁴³. Güneye ve batıya gidecek kervan kabileleri ise yine, Bağdat, Basra, Kûfe, Medine, Mekke, Yemen, Aden yolunu tercih ediyorlardı. Bağdat'tan, Şam (Dımaşk) taraflarına gidecek olanlar ise Musul yolunu izliyorlardı⁴⁴. Abbasîler dönemindeki İslam devletinin haritasına bakıldığında, dünyadaki üç önemli ticaret yolunun, (Emevîler sonrası yapılan fetihlerle birlikte) hem kara hem de deniz ticaret kabilelerini taşıyacak şekilde İslam topraklarından geçtiği görülmektedir. Bu yollar ciddi askerî birlikler ile koruma altına alınarak güvenliğin sağlanması hususunda en üst düzeyde çaba sarf edilmişti. Bu dönemdeki kara yolu, Çin'den başlayarak Hindistan'ın kuzeyinden Abbasî devletinin topraklarına kadar gelir ve Akdeniz'in doğusuna kadar güvenli bir şekilde uzanırdı. Yine bu dönemde hem Basra Körfezi'nin hem de Kızıldeniz'in doğuya uzanan deniz yolları, Abbasî devletinin kontrolü altında olup, her iki bölgedeki faaliyetlerin idaresi de Abbasîlerin elindeydi⁴⁵. Hem ticaret hem de posta yolu olarak kullanılan bu güzergâhlar, Bağdat-Kayrevân, Bağdat-Şam ve Bağdat-Doğu arasında uzanmaktaydı. Bağdat-Kayrevân yolu; Musul, Sincâr ve Dicle nehrine paralel uzanan beldelerden Cizre'ye, Cizre'nin içinden Nusaybin, Rakka⁴⁶, Menbic, Halep, Hama, Humus, Ba'lebek⁴⁷, Dımaşk, Taberîye, Remle⁴⁸, Kahire, İskenderiye ve Kayrevân'a ulaşıyordu. Bağdat-Şam arasında uzanan yol

³⁸Y. Hell, *El-Hadaratu'l Arabiyye* (trc. İbrahim Adevi), Kahire, 1956, s. 86; Hitti, *a.g.e.*, c. I, s. 499; Durant, *a.g.e.*, s. 47.

³⁹İbnü'l Cevzi, *el-Muntazam Fi Tarih*, c. VI, Haydarabad, 1357, s. 65.

⁴⁰Aykaç, *a.g.e.*, s. 53-54

⁴¹Mez, *a.g.e.*, s. 563.

⁴²Philp D. Curtin; *Kültürler Arası Ticaret*, (trc. Şaban Bıyıklı), İstanbul, 2008. s. 27.

⁴³Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi: Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal*, c. III, İstanbul, 1988, c. III, s. 137-144; c. VI, s. 70 vd.

⁴⁴Mısri, *a.g.e.*, s. 230.

⁴⁵Süleymân İbrahim Askerî, *et-Ticâre ve'l Milahe fi'l Halici'l-Arabî fi Asri'l Abbasî*, Kuveyt, 1998, s. 78; İbrahim Ahmet Adevî; *ed-Devletu'l İslamiyye ve İmparatoriyye Rum*, Kahire, 1958, s. 132-134.

⁴⁶el-Cezîre bölgesinde Fırat nehrinin üzerinde Harran'a üç günlük mesafede yer alan bir şehir olup Hicrî 17./638 yılda Kûfe valisi Sa'd b. Ebî Vakkas'ın gönderdiği kumandan İyâz b. Ganm tarafından barış yoluyla fethedilmiştir. Hamevî, *a.g.e.*, c. III, s. 67.

⁴⁷Suriye'nin başşehri Dımaşk'tan oniki fersah uzaklıkta bulunan ve eski medeniyetlere ait birçok bina ve eseri bir arada barındıran Ba'lebek, Hicrî 14./635 yılda Ebu Ubeyde b. el-Cerrâh tarafından barış yoluyla fethedilmiştir. Hamevî, *a.g.e.*, c. I, s. 537 vd; Zekerriyya b. Muhammed; *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1969, s. 156.

⁴⁸Bkz; Hamevî, *a.g.e.*, c. III, s. 79.

ise Fırat nehrinin batı sahili boyunca uzanan yolda; Hit⁴⁹, Enbâr ve Dimaşk'a gidiyordu⁵⁰. Bağdat'tan doğuya doğru devam eden yol ise önce Hulvan'a ardından ise sırasıyla Rey, Nişâbur, Merv, Buhârâ ve Semerkant'tan Çin'e varıyordu. Merv'den itibaren ikinci bir diğer yol ise; Horasan'ın içinden geçerek Mervürüz ve Tâlikân'a, oradan da Ceyhun Nehrini⁵¹ geçerek Fergâna'ya ulaşmaktaydı⁵². Geçtiği bölgelerde birçok şehrin ve limanın kurulup gelişmesinde rol oynayarak, medeniyetlerin teşekkülüne ve yükselişine imkân sağlayan diğer başlıca güzergâhlar ise şunlardı: İki farklı yoldan oluşan ve Kızıldeniz ile Süveyş Körfezi'ni Nil ve Akdeniz'e bağlayan güzergâhın ilki; güney yolu olup Etiyopya'da Adulis ve Sevâkin'den başlayıp Ayzab, Berenike veya Kuseyr ile Ayzab'ın kuzeyindeki Kûs'a kadar devam etmekteydi. Kuzey yolu ise, Süveyş'teki Kulzüm'den veya Tur ya da Yotabe'den Pelusiyum (el-Ferema), Danietta (Dimyat) veya Kahire'ye gitmekteydi. Kuzey Afrika hacıların da takip ettikleri bu iki yol eşzamanlı olarak kullanılmakla birlikte, trafiğin yoğunluğu açısından birbirine rakip olmuş ve dönemin şartlarına göre biri diğerine üstünlük sağlamıştır⁵³. Akabe Körfezi'ni Sina Yarımadası üzerinden Mısır'a ve Ürdün vadisinden geçerek Suriye kıyısına bağlayan birkaç yol bulunmaktaydı⁵⁴. Ayrıca Aden ve Zebid'den başlayıp Hicaz üzerinden geçerek Akabe Körfezi'nden dolaşan yol ise hac için de kullanılmış olup, İslam tarihinin özellikle ilk dönemlerinde hayli önemli bir rol oynamıştır. Bu yol Yemen'den çıktıktan sonra Taif'e uğruyor, oradan da Mekke'ye geliyordu. Mekke'den kuzeye doğru Yesrib, Hıcr, Tebük, Maan, Muta, Uman ve Busra'dan geçerek Şam'a ulaşıyordu. Mekke'den çıkıp Kızıldeniz kıyısını takip eden bir diğer yol ise, Bedir'den geçerek Eyle'ye uğruyor; buradan da ya Maan'a dönerek Muta yoluyla Şam'a ulaşıyor veya Eyle'den sonra Sina Yarımadası üzerinden Mısır'a gidiyordu⁵⁵. Yine Arabistan Yarımadası'nın Güneydoğu'sunu Mezopotamya'ya bağlayan doğu sahili güzergâhı ise Kalhad, Maskat, Suhâr, Bahreyn ve Katif gibi alternatif limanlardan başlayarak, kuzeyde Mezopotamya içine doğru giden ve Basra Körfezi'nin batı tarafında kalan ana yollardan biriydi. Ayrıca Arabistan Yarımadası'nın doğu yakasındaki başlıca güzergâhtı. İslam öncesi Arap panayırına gelen tüccarlar da, kuzeyden inip Basra Körfezi, Suhâr, Debâ ve Şıhr üzerinden, Arabistan Yarımadası'nın güney sahilini takip ederek Aden ve San'a yönünde ilerleyip, buradan da Hicaz'a Ukaz panayırına gitmekteydiler⁵⁶. Doğuda İran içlerine doğru giden iki ana yolun ise ilki Sirâf ve Fars üzerinden, diğeri ise, Hürmüz ve Kirman'dan geçmekteydi. Übulle'den (Basra) başlayıp, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinden, Bereketli Hilâl⁵⁷ olarak bilinen Mezopotamya içlerine (kuzeye doğru Suriye'ye ve Anadolu'ya) devam eden su yolu da, Doğu-Batı ticaretinin ana güzergâhını destekleyen kara içi lojistik yollar arasındaydı⁵⁸. Özellikle Anadolu üzerinden (Antakya) Avrupa'ya giden yolun yanı sıra, Hazar Denizi kıyısından Rusya'ya ulaşan yol ve İspanya (Endülüs) ile Mısır'ı tüm Kuzey Afrika sahilini boyu boyunca aşarak bağlayan yol oldukça yoğun bir şekilde kullanılmaktaydı. Antakya üzerinden uzanan Avrupa-Doğu yolu ise Fırat nehrinin kolları yoluyla Bağdat'a ulaşırdı. Buradan ise Dicle üzerinden Basra Körfezi'deki Übulle'ye, Übulle'den Umman'a, Hindistan ve Çin'e uzanırdı. Hazar Denizi üzerinden uzanan Doğu yolu ise Kuzey Rusya'dan başlıyordu. Hazar Denizi aracılığıyla, Horasan'ın merkezi Merv, Belh, Maveraünnehir'deki Buhara ve Semerkant şehirlerine uğrayan bu yol daha sonra Çin'de son buluyordu⁵⁹. Abbasiler, doğudan-batiya,

⁴⁹ Irak topraklarında Fırat nehri üzerinde yer alan bir şehirdir. Hamevî, *a.g.e.*, c. V, s. 482-483.

⁵⁰ Aykaç, *a.g.e.*, s. 60.

⁵¹ 2540 km. uzunluğundaki nehrin kıyılarında önemli yerleşim merkezleri yer alır. Bkz; Ebu İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire, 1961, s. 296-299; Kasım Muhammed İbn Havkal (367/977); *Kitabu Süreti'l-Arz*, (nşr. J. H. Kramers), Leiden, 1938, s. 460-461; Hamevî, *a.g.e.*, c. II, s. 228-229; Emel Esin, "Amuderya", *DİA*, c. III, İstanbul, 1991, s. 98-99.

⁵² Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. III, s. 142 vd. ; Aykaç, *a.g.e.*, s. 60.

⁵³ Utku, *a.g.e.*, s. 301; Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. IV, s. 265.

⁵⁴ Utku, *a.g.e.*, s. 301.

⁵⁵ Utku, *a.g.e.*, s. 302; Neşet Çağatay; *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, Ankara, 1982, s. 153; Abdullah Saud, *Central Arabia During the early Hellenistic Period*, Riyad, 1997, s. 48.

⁵⁶ Utku, *a.g.e.*, s. 303.

⁵⁷ Arnold T. Wilson; *The Persian Gulf*, Londra, 1959, s. 7-23.

⁵⁸ Utku, *a.g.e.*, s. 303.

⁵⁹ Hasan İbrahim, *a.g.e.*, c. IV, s. 266, c. VI, s. 70-71.

kuzeyden-güneye uzanan tüm yollara büyük bir önem vererek onların geliştirilmesi ve düzenlenmesi hususunda gerekli tüm gayreti sarf ettiler. Yatırımlar yaparak, deniz kıyılarına kaleler ve gözetleme kuleleri inşa edip yolların emniyetini sağladılar⁶⁰. Özellikle Kuzey Afrika kıyılarındaki bu kuleler, daha ziyade ateşle haberleşmenin yaygın olduğu ve başarılı bir şekilde yürütüldüğü yerler arasındaydı. Öyle ki bu usulle herhangi bir haber, Sebte'den (Ceuta) İskenderiye'ye bir gecede ulaştırılmaktaydı. Yine aynı şekilde Trablus'tan ise 3-4 saat içinde İskenderiye'ye ulaşıyordu. Özellikle doğudan gelen istilâ hareketlerine karşı Müslümanlar tarafından kullanılan bu haber şekli sayesinde düşmanın takip ettiği yol ile ağırlık noktaları merkeze bildiriliyordu. Ateş ocakları genelde tepebaşlarında veya dağlarda bulunmaktaydı. Genellikle buralardan sorumlu kişiler belirli yerlerde gizlenir ve yöre halkından yardım görürlerdi⁶¹. Bağdat'tan başlayıp Kuzey Afrika kıyılarına doğru uzanan bu yol, öncelikle Enbâr'a, oradan ise sırasıyla Rakka, Dımaşk, Taberîyye, Remle, Gazze, Rafah, Arîş ve son olarak Mısır bölgesinin önemli şehirlerinden olan Fustat'a uğruyordu. Fustat'tan itibaren kuzeye doğru ilerleyen bu yol, Mısır'ın liman şehirlerinden olan İskenderiye'ye gidiyordu. Rakka'dan Şam'a doğru ilerleyen bu yolun bir diğer ucu ise Halep'e, oradan Antakya'ya ve daha sonra ise Anadolu'ya uzanmaktaydı⁶². Bağdat'tan başlayıp Arap Yarımadası'nın güneyine doğru uzanan ve Hicaz bölgesinde (Mekke-Medine) son bulan yolun ilk ayağı ise öncelikle Kûfe'ye ardından ise Fırat geçildikten sonra sırasıyla Kadisiyye'ye, Bâdiye tarafına, Muğîse'ye, Vâkîsa'ya ve sonra da Sa'lebiyye'ye doğru uzanmaktaydı. Sa'lebiyye, Bağdat'tan başlayan yolun üçte birlik kısmını oluşturuyordu. Daha sonra yol Ecfâr'e doğru devam edip Feyd'e ulaşıyordu. Feyd'e ulaşıldığında yolun yarısı tamamlanmış demektir. Feyd'den sonra yol sırasıyla Kârain'e, Tûz'a, Kurneteyn'e, Semîrâi'ye, Fehime'ye, Hâcir'e, Abbâsiyye'ye ve halk arasında Ma'deni'n-Nekra olarak isimlendirilen ve tatlı su kuyularının bulunduğu Ma'deni'l-Kuraşî'ye ulaşıyordu⁶³. Ma'deni'l-Kuraşî'den ise yine sırasıyla Samt'a, Rebeze'ye, Erîme'ye, Ma'den-i Beni Süleym'e, Şeravrâ'ya, Selile'ye, Kûnâbîn'e, Umuk'a, Since'ye, Ufeyyye'ye, Kirâ'ya, Mîslah'a, Kibrâne'ye, Gamra'ya, Kasr'a, Zât'u İrk'a, Evtas'a, Bustân-ı Benî Âmir'e ve Mekke'ye 20 mil uzaklıkta bulunan Gamr Zî Kinde'ye varılıyordu. Buradan ise artık Mekke'ye giriliyordu⁶⁴. Basra'dan başlayıp, Kûfe yoluyla Ma'deni'n-Nekra'da birleşen⁶⁵ ve Hicaz bölgesine doğru uzanan bir diğer güzergâhta ise sırasıyla şu rota takip ediliyordu. Bu yol öncelikle Hufeyr'e daha sonra Ruhayl'e, Şeciy'e, Harcâ'ya, Hafer'e, Mâviyye'ye, Zâtü'l-Uşar'a, Yensû'a'ya, Semeyne'ye, Nebbâc'a, Avsece'ye, Karyeteyn'e, Râme'ye, Emerra'ya, Tıhfe'ye, Dariyye'ye, Cedile'ye, Felce'ye, Defîne'ye, Kuba'ya, Merrân'a, Vecrâ'ya, Evtâs'a, Zât'u İrk'a, Bustân-u Benî Âmir'e ve Mekke'ye varılıyordu⁶⁶. İbn Rüste, özellikle ağacı ve suyu bol olan Zât'u İrk bölgesinin, Irak'tan gelenler için önemli bir konaklama yeri olduğunu zikretmektedir⁶⁷. Özellikle Irak'tan Mekke'ye gelen tüccar kabileleri yollarındaki yüklerini birbirlerine aktarmalı bir şekilde devrederek Yemen'e doğru gitmekteydiler⁶⁸. Yemen'e doğru hareket edecek olanlar ise sırasıyla; Mekke'den önce Bi'r'i İbn Mürtefi'e ardından sırası ile Karnî'l-Menâzil'e, Futuk'a, Safîn'a, Terba'ya ve buradan da Kerâ'ya varılırdı. Kerâya'dan, Ranye'ye, ardından Tebâle'ye, oradan Bîşe'ye, Cusdâ'ya, buradan da sırası ile Benât-u Harb'e, Kutne'ye, Sücce'ye, Surûm Râh'a, Curaş'a, Mahcera'ya, Sa'da'ya, oradan Hayavân'a, Asâfet'e ve en nihayetinde Yemen topraklarının en önemli şehirlerinden olan San'a'ya giriliyordu⁶⁹. Sahil yolu takip edilerek Mekke'ye ve Doğu Afrika'ya doğru uzanan bir diğer yol ise; Basra'dan başlayarak

⁶⁰ Mez, a.g.e, s. 563.

⁶¹ Harekât, "Berid", c. V, s. 498-500; Mez, a.g.e, s. 564.

⁶² İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 68, 72, 73, 74; Abdulaziz, *Târihu'l-'Irâkî'l-'İktisâdî fi'l-karnî'r-râbi'i'l-hicrî*, Beyrut, 1974, s. 151-152; Abdurrahman Abdulkerim; *Devru'l-Ummâniyyîn fi'l-Milâhe ve't-Ticaretî'l-İslâmiyye Hatta Karnî'r-Râbi'il-Hicrî*, Bağdat, 1981, s. 1.

⁶³ Hurdâzbih, a.g.e, s. 109-110.

⁶⁴ Hurdâzbih, a.g.e, s. 113-114.

⁶⁵ İstahrî, a.g.e, s. 28; Hamevî, a.g.e, c. I, s. 440.

⁶⁶ Hurdâzbih, a.g.e, s. 125.

⁶⁷ Ahmed b. Ömer İbn Rüste; *el-'A'lâ'ku'n-Nefîse*, (E. J. Brill), Leiden, 1891, s. 179.

⁶⁸ Mîsrî, a.g.e, s. 288.

⁶⁹ Hurdâzbih, a.g.e, s. 115-116; Kazvîni, a.g.e, s. 50-51.

Umman'a, oradan sırası ile Fırak'a, Avkalân'a, ardından ise Arap Yarımadası'nın güney sahilleri üzerinden Yemen'in Şihr bölgesindeki Mehre'ye ve daha sonra yine sahil takip edilerek Yemen'in en büyük liman şehri olan Aden'in⁷⁰ Ebyen limanına gidiyordu. Ebyen'den ise Mendeb'e, Dankân'a, Haley'e, Serayn'a, Ağyar'a, Hircâb'a, Şuaybe'ye, Menzil'e, Kızıldeniz sahilindeki Cidde'ye ve nihayet buradan da Mekke'ye ulaşırdı⁷¹.

3. Haberleşmede Kullanılan Araçlar

Ellerindeki bilgileri veya mektupları en kısa yol ve en çabuk vasıta ile yerli yerine ulaştırmak zorunda olan berîd teşkilatı mensupları, bunun için çeşitli vasıtalar kullanmaktaydılar. Abbasiler döneminde sayısı 930'a ulaşmış olan posta yollarında, süratle yol almak için görevliler, yorgun bineklerini her durakta dinlenmiş diğer binekler ile değiştirmekteydiler. Posta nakliyatı için kullanılan hayvanların fiyatı ile yem masrafları, sürücü, görevli personelin maaşları vs. hesaplandığında devletin bu iş için harcadığı para yıllık 159 bin dinarı⁷² geçiyordu⁷³. Hazine tarafından masrafları karşılanan bu müessesenin 9. yüzyıl başlarında hayvan bakıcılarına ve sürücülerine ödediği günlük ücretin beş dinar, aylık ücretin ise yüz elli dinar olduğu ifade edilmektedir⁷⁴. Posta katarları (kafile) birden elliye kadar değişen sayıda hayvandan oluşmaktaydı. Posta binekleri halife veya vali tarafından çağrıldığında çabucak gönderilmeleri amacı ile her an hazır bekletilmekteydiler. Posta hayvanlarının her birine Bağdat ölçülerine göre en fazla 40 "ritl"⁷⁵ yük yüklenebilirdi. Hayvanların boyunlarına çanlar ve küçük çanlı gerdanlıklar⁷⁶ konulurdu ki, bunlar sallandıkça uzaklara kadar giden ve "posta patırtısı" adı veren sesi çıkarırlardı⁷⁷. Yine posta görevlilerinin de bu anlamda birtakım işaret ve işaretçileri vardı. Özellikle madalya şeklinde gümüşten yapılmış bu özel kolyelerin bir yüzüne besmele ve halifenin adı ya da lakabı nakşedilir, diğer yüzüne ise kelime-i tevhid ile "-Doğrusu seni şahid, müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik-" ayeti yazılırdı. Sarı renkli ipek bir kurdele ile boyuna takılan bu madalyon, göğüs üzerinde elbisenin altında; boyuna takılan ipek kurdele ise elbisenin üzerinde arkadan görünecek şekilde bulunurdu. Bu sayede posta görevlisi kendisini tanıtır ve posta istasyonlarındaki hizmetlerden faydalanırdı⁷⁸.

Haberleşme için hayvanlar üzerinde karadan ve gemilerle deniz üzerinden haber taşınmanın dışında sâî adı verilen ve hızlı yürüyen ulaklar da görevlendiriliyordu. Üç günlük yolu bir günde alabilen, hızlı yürümeye alışık dayanıklı kişilerden oluşan sâîler, özel görev çantası içerisinde mektup taşımakla görevlilerdi. Taşra halkı bu işi yapmada kentlilerden daha yetenekliydiler. Abbasiler döneminde böyle hızlı adamları ilk görevlendiren kişi, Büveyhoğulları'ndan Abbasilerin Irak valisi Mu'izzüddeve olmuştur. Mu'izzüddeve, İsfahan valisi olan kardeşi Rûknüddeve ile daha hızlı bir şekilde haberleşmek için Bağdat'ta sâîlere ait bir idare kurdu. Bu dönemde özellikle Fazl ve Merûş adlı iki sâî nam yapmışlardır. Bunlar her yerde isimleri bilinen, popüler kişilerdi. Bunlardan her biri günde ortalama 40 fersah (250 km) yol kat edebiliyorlardı⁷⁹. Yine berid teşkilatında bunların dışında yolları koruyan bekçiler, postayı bizzat taşıyanlar ve diğer yardımcı hizmetlerde bulunanlar da vardı. Sâîler gibi hızlı yürüyen görevlilerden başka "Şuüzi" adı verilen bir memur da berid teşkilatının bir diğer önemli üyesiydi. Bunlar valiler tarafından haber

⁷⁰ Hurdâzbih, a.g.e, s. 59.

⁷¹ Hurdâzbih, a.g.e, s. 126.

⁷² Hurdâzbih, a.g.e, s. 130.

⁷³ Zeydan, a.g.e, s. 302.

⁷⁴ Dağ, a.g.e, s. 74.

⁷⁵ 1 Ritl, yaklaşık olarak 406, 25 gram hesaplanmaktaydı. Walther Hinz; *İslamda Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990, s. 39.

⁷⁶ "Çan ve çingirak Türk kültüründe de önemli bir yer tutmuş; başta kervandaki develer olmak üzere, hayvanların boyunlarına takılmış, kuşların ayaklarına asılmış; çalgı aletlerinde, kostümlerde kullanılmış; başlangıç ve bitiş saatlerini, satıcıların gelişini haber vermek için kullanılmıştır." Bahir Selçuk, "Klâsik Türk Şiirinde Ceres (Çan/Çingirak)", *Turkish Studies*, V. 7/3, Summer, 2012, p. 2235.

⁷⁷ Zeydan, a.g.e, c. I, s. 303.

⁷⁸ Ahmed b. Ali Kalkaşandi, (821/1418); *Subhu'l-a'sâ fi Sinâ'ti'l-inşâ*, Kahire, 1922, c. I, s. 149; Aykaç, a.g.e, s. 59.; Harekât, "Berid", c. V, s. 500; Dağ, a.g.e, s. 68.

⁷⁹ Zeydan, a.g.e, c. I, s. 303.

için gönderilen özel memur sıfatını taşırlardı. Haberleri zamanında öğrenme ve araştırma için özel olarak görevlendirilen kişilere ise "kühbânlar" denilmekteydi. Bunlar yol kenarlarında, yüksek yerlerde durup düşman ordusunu gözler ve olağanüstü bir hareketlilik gördüklerinde en yakın askerî birliğe haber verirlerdi. Ayrıca postayla gelen torbaları halkın önünde açma görevini yapan özel memurlar da vardı. Posta torbaları deriden yapılırdı ve bu torbalara mektuplar konduktan sonra ağızları gönderenin mührüyle mühürlenirdi ve alıcısına gönderilirdi. Alıcı ya kendi eliyle ya da görevlendirdiği memuruyla mühürlü torbayı açtırdı⁸⁰. Yine merkez teşkilatı ile taşra teşkilatı arasında koordinasyonu sağlayan fûrvanekiler ise posta istasyonlarının işleyişini ve görevlileri denetleyen bir diğer önemli kişiydi. Fûrvanekiler ayrıca muvakkılların (sâilerin varış ve ayrılış saatlerini kaydeden memurlar) tuttukları raporları ve hazırladıkları belgeleri inceleyip merkeze göndererek gerekli tedbirlerin alınmasını sağlardı⁸¹.

Bunun dışında haberleşme için kullanılan bir diğer metot ise güvercinle haberleşmeydi. Romalılar zamanında da tanınan ancak Müslümanlar tarafından oldukça geliştirilen muhabere güvercini postası, haberleşmede en çok kullanılan araçlardan biriydi⁸². Uzak mesafeler arasında haberleşmeyi sağlayabilmek adına güvercinler özel olarak yetiştirilmekte ve eğitilmekteydiler. Özellikle ilk dönemlerinden itibaren haberleşme ağına büyük ihtimam gösteren Abbasiler, bu kapsamda posta güvercinlerini özel olarak yetiştirmişlerdir. Abbasilerin üçüncü halifesi Mehdî-Billah (775-785) güvercinlerin eğitilmesi ve yetiştirilmesi üzerinde hassasiyetle duranların başında gelmekteydi⁸³.

Posta güvercinleri ile gönderilecek haber kâğıtlarından iki nüsha yazılır ve bunlar iki saat arayla salıverilen iki ayrı güvercin ile gönderilirdi. Güvercinlerin yolda kaybolma ya da yırtıcı kuşlar tarafından avlanma ihtimaline karşı böyle yapılmıyordu. Olumsuz hava koşullarında güvercinler uçurulmaz, halifeye ait güvercinler ise özel işaretler ile belli edilirdi. Posta güvercinleri ile gönderilen mektuplar çok kısa olur, yalnızca tarih ve istenilen şey yazılırdı⁸⁴. Bu güvercinler sayesinde Rakka ile Musul gibi şehirlerden Abbasilerin başkenti Bağdat'a veya Vasıt'a, Basra'ya, Kûfe'ye en küçük haber yirmi dört saat içinde ulaşmaktaydı. İstanbul-Basra, Mısır-Suriye ve Mağrib şehirleri arasındaki haberleşme ağının da en önemli aracı olan bu güvercinler için özel iniş yerleri şeklinde tanzim edilmiş burçlar yapılmıştı⁸⁵. Posta güvercinlerinin fiyatı oldukça yüksekti. Öyle ki soylu güvercinlerin fiyatı Bağdat'taki pazarda 500 dinara ulaşmıyordu. İstanbul'dan getirilen posta güvercinleri ise Basra'da 1000 dinara alıcı bulmaktaydı⁸⁶. Oldukça kıymetli olan bu hayvanlar için bazen halifeler yaptırımda bulunabiliyorlardı. Zira Abbasî halifesi Nâsır Lidinillâh (1180-1225) posta güvercinlerini kullanma hususunda kendi güvercinlerinin dışında herhangi bir kimsenin güvercin kullanmasını yasaklamıştı⁸⁷. Miladi 837 yılında Hurremi fırkasının lideri isyancı Bâbek'in yakalandığına dair halife Mu'tasım'a verilen haber güvercinler ile yapılmıştı. Yine Karmati lideri Hamdan Karmat'ın, güvercinler sayesinde her taraftan önceden haberler alıp kehanetlerde bulunduğu kaydedilmektedir. Abbasî veziri İbn Mukle de Karmatilerle mücadelede güvercinler vasıtasıyla Bağdat'a sürekli haberler gönderiyordu. M. 927 senesinde Karmatiler üzerine yapılan bir sefer sırasında Abbasî veziri İbn Mukle bir adamını elli muhabere güvercini ile birlikte Enbâr'a gönderip Bağdat'tan bilgi akışı sağlamıştır. Yine İbn Mukle aynı yıl Karmatilere karşı yüz kişinin her birine bir güvercin vererek, saat başı rapor vermelerini emretmiştir⁸⁸.

Yine bir diğer önemli haber ulaştırıcısı vekil adı verilen görevlilerdi. Bir nevi posta merkezi olarak görev yapan vekiller aracılığıyla; Çin, Hindistan, Seylan, Yemen, Hazar Diyarı, Kuzey

⁸⁰ Zeydan, *a.g.e.*, c. I, s. 304.

⁸¹ Dağ, *a.g.e.*, s. 64-66; Aykaç, *a.g.e.*, s. 58.

⁸² Mez, *a.g.e.*, s. 565; Zeydan, *a.g.e.*, c. I, s. 303.

⁸³ Zeydan, *a.g.e.*, c. I, s. 303.

⁸⁴ Kazıcı, *a.g.e.*, s. 410.

⁸⁵ Harekât, "Berîd", c. V, s. 500.

⁸⁶ Harekât, "Berîd", c. V, s. 500.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr; *a.g.e.*, c. XII, s. 395.

⁸⁸ Mez, *a.g.e.*, s. 565.

Sumatra ve Nikobar adaları gibi birçok farklı coğrafyada hem ticaretin devamlılığı sağlanıyor hem de bilgi alışverişi sağlanıyordu⁸⁹. Bu yapı sayesinde özellikle aracılık ve emanetçilik uygulaması şekilleniyordu. Bir nevi emanetçi olarak çalışan vekiller, memleketinden ayrıлып seyahate çıkacak olan kimselerin mallarını himaye eder, kendisine belli aralıklarla gönderilen paraların hesabını tutar ve yine geride kalan aileleri ile o kişi arasındaki iletişimi sağlarlardı⁹⁰. Zaman zaman güven, risk ve iletişim imkânsızlıkları, hava ve hastalık gibi sebeplerle karmaşıklaşan problemler hususlarda, vekillere büyük bir yük düşerdi. Belli merkezlerde yoğunlaşan mükim vekiller veya Arapça “vekilü't-tüccâr” olarak bilinen aracılar sayesinde bütün işler kolaylıkla yürütülür ve çözüme kavuşturulurdu. Hemen hemen bütün önemli Akdeniz ve Hint Okyanusu limanlarında bu vekiller ile karşılaşmak mümkündür⁹¹. Muhtemelen bu yapı, bir başka ülkede, hatta bir başka şehirde ticaret yapan bir tacirin davalarını takip edecek hukukçu bir temsilciye veya avukata olan ihtiyaçtan doğmuştur. Mallarının taşınması ve satılması hususunda ortağına veya aracısına güvenemeyen tacirler, bu vekiller sayesinde mallarını sattırabilir veya siparişlerini aldırabilirdi. Başarılı ve meşhur olan bir vekilin, kendisinden sonra çocukları da aynı işi liyakatle devam ettirebilirler ise yabancı ülkelere ticaret yapanların devamlı danıştığı bir makam olma şansını elde edebilirlerdi. Böylece bu vekiller, ticari organizasyonlarda yabancı tacirlerin paralarını teslim ettikleri veya onların adına ödemelerde buldukları önemli bir kurum olmuşlardır. Ayrıca yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bir posta merkezi olarak çalışan vekiller; uzak diyarlardan gönderilen mektupların, muhatabı gelip ondan o mektubu alana kadar bekletir veya mümkünse adrese teslim gönderirlerdi⁹².

Sonuç

Müslümanların fetihler ve ticari ilişkiler neticesinde Doğu'dan kâğıdı öğrenmeleri ile birlikte yeni bir dönem başladı. Özellikle bürokraside kâğıt kullanmaya başlanması posta faaliyetlerine olumlu bir biçimde yansiyacak ve yeni bir ivme kazandıracaktır. Kâğıt kullanımının bürokrasiden başlayarak tüm kesimlerce kullanılıp yaygınlaşması ile birlikte deri ve papirüsten yapılmış malzemelerin kullanımını azalmış buna karşılık kâğıt kullanımını artırmıştı. Bu ise beraberinde haberleşme faaliyetlerinin yoğunlaşmasına ve hız kazanmasına neden olacaktı. Nitekim Emevilerin ardından hilafeti devralan Abbasîler; siyasî, sosyal ve kültürel anlamda gösterdikleri gelişmeyi özellikle posta ve haberleşme alanında da kaydettiler. Zira Abbasîler, hilafet toprakları içerisinde ve dışında, siyasî hayatta önemli bir misyona sahip olan haberleşme teşkilatını (berîd teşkilatı), kurumsallaştırarak sistematik bir hâle getirdiler. Halifelerin takip ettiği politikada önemli bir yere sahip olan bu müessese, başka ülkelerde bulunan kralların ve sultanların takip ettikleri siyaseti haber vermenin yanı sıra, ülke içinde merkez ve vilâyetler arasındaki haberleşmeyi de sağlayarak bir nevi halifelerin gözü kulağı olma misyonunu yükleniyordu. Haberleşme teşkilatı, bünyesinde barındırdığı çalışanları (Âmilü'l-Berîd, mürettepler, muvakkıl'er, fervânekiler, casuslar), yolları, konaklama merkezleri ve haber ulaştırmada kullanılan araçları (hayvanları) ile oldukça sistematik bir yapıdaydı. Halifelüğün gören gözü, işiten kulağı olan bu kurum, aktarmış olduğu bilgiler ile devletin düşmanlarına karşı ayakta kalabilmesini sağlamanın yanı sıra, devlet görevlilerinin yolsuzluk, rüşvet, ihanet ve benzeri suiistimalleri içinde en büyük engeli teşkil ediyordu. Nitekim bu dönemde başta halifeler olmak üzere, veliahtlar, vezirler, emniyet amirleri, sır kâtipleri, posta (berîd) teşkilatı başkanı ve valiler gibi yüksek rütbeli devlet adamlarının bir çoğu sır saklama ve gizlilik ilkesine aşırı derecede bağlılık göstermekteydiler. Öyle ki bu hassasiyeti azatlı köleleri ile kölelerine dahi tatbik ettiriyorlardı. Yönetim mekanizmasını oluşturan bütün devlet görevlileri güven hususunda birbirlerine karşı temkinli davranıyor ve birbirlerinin açığını ve gizli yönlerini deşifre etmek için önceden birbirlerinin yanlarına yerleştirdikleri adamları sayesinde bilgi alış verişi sağlıyorlardı.

Halifeler özellikle, kumandanlarını, vezirlerini ve valilerini kontrol altında tutmak ve

⁸⁹ Dürî, *İslam İktisat*, s. 97; Curtin, *a.g.e.*, s. 143-44.

⁹⁰ Utku, *a.g.e.*, s. 367.

⁹¹ Utku, *a.g.e.*, s. 367-368.

⁹² Utku, *a.g.e.*, s. 368; Lebîd İbrahim, *a.g.m.*, s. 625; Mehmet Aykaç, *a.g.e.*, s. 58-59.

denetlemek amacı ile özel yetiştirdikleri casuslarından faydalanıyorlardı. Bu hususta ki istihbarat faaliyetleri o derece abartılmıştı ki, halifeler kendi oğullarına, kardeşlerine veya eşlerine karşı dahi muhbirleri kullanabiliyorlardı. Yine benzer faaliyetler veliahtlar tarafından da babalarına karşı yürütülmekteydi. Özellikle siyasî olaylar (isyanlar, orduların sevki vb.) hakkında önceden bilgi aktarımında bulunan bu müessese için yüksek meblağlarda para harcanarak çalışanlarının verimi arttırılmaya çalışılmıştır. Halifelerin, gelişmesi için özel önem verdiği bu kurum, yolları, menzilhaneleri (istasyon, sikke, ribat, kubbe... vs.) posta menzillerinde her an hazır bekletilen binek hayvanları, ulakları, posta güvercinleri, gözetleme kuleleri, fenerleri⁹³ve diğer araç gereçleri (gemiler, sallar vs.) ile kısa sürede hızlı bir ivme yakalamıştır.

KAYNAKÇA

- ADEVÎ, İbrahim Ahmet; *ed-Devletu'l İslamiyye ve İmparatoriyye Rum*, Kahire, 1958.
- ÂNÎ, Abdurrahman Abdulkerim; *Devru'l Ummaniyyin fi'l Milâhe ve't-Ticaretî'l İslamiyye Hatta Karnî'r-Rabî'il-Hicrî*, Bağdat, 1981.
- ASKERÎ, Süleymân İbrahim, *et-Ticâre ve'l Milahe fi'l Halici'l-Arabî fi Asri'l Abbasî*, Kuveyt, 1998.
- AYKAÇ, Mehmet; *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara, 1997.
- BAĞDÂDÎ, Kudâme b. Cafer (337/948); *Kitâbü'l Harâc ve san'atü'l-kitabe*, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1889.
- BAKIR, Abdülhalik; "Emeviler ve Abbasiler Devrinde İstihbarat", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, c. I, Sa. 2 (Temmuz 2003), Elazığ, 2003.
- BARTHOLD, W. ; *İslam Medeniyeti Tarihi* (çev. Fuat Köprülü), Ankara, 2004.
- BEYHAKÎ, Ebû'l Fadl; *Tarihu'l Beyhaki* (trc. Yahya Hişab-Sadık Neşet), Mısır, ts.
- BOSTAN, İdris "Gemi", *DİA*, c. XIV, İstanbul, 1996.
- CURTIN, Philip D. ; *Kültürler Arası Ticaret*,(trc. Şaban Bıyıklı), İstanbul, 2008.
- ÇAĞATAY, Neşet; *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, Ankara, 1982.
- ÇELEBÎ, Ahmet; "Abbasiler Devri" *D.G.B.İ.T*, İstanbul, 1992, c. III, s. 369-370.
- DAĞ, Mustafa; *Erken Dönem İslam Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ, 2012.
- DURANT, Will; *İslam Medeniyeti* (çev. Orhan Bahaeddin), Ankara, 2004.
- DÜRÎ, Abdulaziz; *Târîhu'l-'Irâk el-İktisâdî fi'l-karnî'r-râbî'i'l-hicrî*, Bağdat, 1948.
- EBÛ ŞAME, Abdurrahman b. İsmail; *Teracim Rical el-Karneyn el-Sadis ve'l Sabia' (el-Zeyl Alel Ravdateyn)* (thk. Muhammed Zaid el-Kevseri), Beyrut, 1974.
- EBÛ YÛSUF, Yaküb b. İbrahim (181/798); *Kitâbu'l-Harâc* (çev. Ali Özek), İstanbul, 1973.
- ESİN, Emel; "Amuderya", *DİA*, c. III, İstanbul, 1991.
- HAMEVÎ, Ebû Abdullah Şihâbeddîn Yâkût (626/1229); *Mucemü'l-Büldân*, c. I-VI, Beyrut, 1957.
- HAREKÂT, İbrahim, "Berid", *DİA*, c. V, İstanbul, 1992.
- HASAN, İbrahim Hasan; *İslâm Tarihi: Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal*, c. III, İstanbul, 1988.
- HINZ, Walther; *İslamda Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul, 1990.
- HİTTÎ, Philip K. ; *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ), c. I, İstanbul, 1989.
- HUSREV, Nâsır-ı; *Sefernâme*, (trc. Abdülvehhab Tarzî), İstanbul, 1994.
- İBN HAVKAL, Kasım Muhammed (367/977); *Kitabu Sûreti'l-Arz*, (nşr. J. H. Kramers), Leiden, 1938.HELL, Y. ; *El-Hadaratu'l Arabiyye* (trc. İbrahim Adevî), Kahire, 1956.
- İBN HURDÂZBÎH, Ubeydullah b. Abdullah (300/913); *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, Leiden, 1967.

⁹³ Mez, a.g.e, s. 578; Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme* (trc. Abdülvehhab Tarzî), İstanbul, 1994, s. 140.

İBN HURDÂZBÎH, Ubeydullah b. Abdullah; *Yollar ve Ülkeler Kitabı* (çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2008.

İBN RÜSTE, Ahmed b. Ömer; *el-'A'lâ'ku'n-Nefise*, (E. J. Brill), Leiden, 1891.

İBN SA'D, Muhammed (230/845); *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, c. III, Beyrut, 1985.

İBNÜ'L CEVZÎ, *el-Muntazam fi Tarih*, c. VI, Haydarabad, 1357.

İBNÜ'L ESÎR, Ali b. Muhammed (630/1232); *el-Kâmil fi't-Târih* (çev. A. Ağırakça), c. I-XII, İstanbul, 1991.

İSTAHRÎ, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed; *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Kahire, 1961.

KALKAŞANDÎ, Ebû'l Abbas Ahmed (821/1418); *Measiru'l Enaka Fi Mealimil Hilafe*, c. I, (thk. Abdulsettar Ferrac), Kuveyt, 1964.

KALLEK, Cengiz; "Casus", *DİA*, İstanbul, 1993.

KAYAOĞLU, İsmet; *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980.

KAZICI, Ziya; *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2009.

KAZVÎNÎ, Zekeriyya b. Muhammed; *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, 1969.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad; "Berid", *İA*, c. II, İstanbul, 1979.

MES'ÛDÎ, Ali b. Hüseyin (346/957); *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'adinü'l-Cevher fi't-Tarih*, Kahire, 1938.

MEZ, Adam; *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti-İslam Rönesansı*, (trc. Salih Şaban), İstanbul, 2000.

MISRÎ, Hüseyin Ali; *Ticâretü'l-'Irak fi'l-'Asri'l-'Abbâsî*, İskenderiyye, 1982.

MİSKEVEYH, Ebû Ali b. Muhammed (421/1030); *Tecâribü'l-ümem ve Teâkibü'l-Himem*, (thk. Seyyid K. Hasan), c. I, Beyrut, 2003.

MUHTÂR, Ahmed; *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, Beyrut, ts.

NİZÂMÜLMÜLK, *Siyasetnâme*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

RİFÂÎ, Enver; *el-İslâm fi hadâretihî ve nüzumih*, Dımaşk, 1986.

SA'DAVÎ, Nazir Hassan; *Nizamu'l Berid fi'l Düvelil İslamiyye*, Kahire, 1953.

SÂMERRÂÎ, Hüsâmüddin; *el-Mü'essesâtü'l-idâriyye fi'd-deleti'l-'Abbâsîyye, hilâle'l-fetre 247-334/861-945*, Dımaşk, 1971.

SAUD, Abdullah, *Central Arabia During the early Hellenistic Period*, Riyad, 1997.

SELÇUK Bahir, "Klâsik Türk Şiirinde Ceres (Çan/Çingirak)", *Turkish Studies*, V. 7/3, Summer, 2012, p. 2231-2250.

SERHAN, Muhyu Hilâl; "er-Rubutu'l-İslamiyye ve Ta'rîfuhâ ve Târihuhâ ve Devruhâ fi'd-Dif' 'ani'l-Dudûd", (çev. Aydın Çelik) *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sa. 144 (Haziran 2003) s. 161-182.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (310/922); *Târihu't-Taberî "Târihu'l-Umem ve'l-Mulûk"* (thk. Muhammed Ebû'l Fazl İbrahim), c. I-XI, Kahire, 1960.

UTKU, Nihal Şahin; *Kızıldeniz'de Denizcilik, Ticâret ve Yerleşim* (VII. – XI Yüzyıllar), Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

WILSON, Arnold T.; *The Persian Gulf*, Londra, 1959.

YAZICI, Nesim; "Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazâlar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXIX, Ankara, 1987.

YENİÇERİ, Celal; "Cehbez" *DİA*, c. VII, İstanbul, 1993.

ZEYDAN, Corci; *İslam Uygarlıkları Tarihi* (çev. Nejdet Gök), c. I, İstanbul, 2004.

BOLŞEVİK İHTİLÂLİNİN ORTAYA ÇIKMASI VE SEBEPLERİ

The Emergence of The Bolshevik Revoluton and The Reasons Thereof

Yunus EKİCİ¹

ÖZET

Bu makalede Bolşevik İhtilalinin Rusya’da yol açtığı yıkım irdelenmiştir. Bunun yanısıra Birinci Dünya Savaşı, Rusya’da büyük bir yokluk ve sefalete yol açmış olup boğazların kapalı olması sebebiyle ekonomik bunalım gittikçe artmıştır. 1916 Ekim ayı geldiğinde grevciler; kahrolsun savaş, ekmek ve barış diye seslendirdikleri sloganlarla Lenin’in beklediği anın yavaş yavaş gerçekleşeceğinin haberini vermiştir. 1916-1917 kışı çok sert geçmiş, açlık, yakacak ve giyecek bulunamaması, bütün Rusya’yı etkilemiştir. Rusya’da ihtilal zamanı yaklaştığında karşılaşılan ekonomik güçlükler nedeniyle ülke karamsar bir havaya bürünmüştü. I. Dünya Savaşı’na kendisine yeni topraklar kazandırmak amacıyla katılan Çarlık Rusya, savaşı sonuna kadar sürdürme politikasını üç yıl boyunca devam ettirmiş ancak 1917 yılına gelindiğinde savaş cephelerinde Çarlık önemli başarısızlıklarla karşı karşıya kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bolşevik, Rusya, Lenin, Çarlık

ABSTRACT

In this article, the destruction in Russia that followed the Bolshevik Revolution has been studied. Likewise, the World War One led to a big devastation and poverty in Russia, and the economic crisis increased gradually due to the fact that the straits were closed. By October 1916, protestors were chanting anti-war slogans favoring peace and slowly giving signs that the moment that was long awaited by Lenin would come true. The winter of 1916-1917 was very harsh; hunger, lack of fuel and clothing affected whole Russia. Financial difficulties just before the revolution created a pessimistic atmosphere in the country. The Tsarist Russia, who joined the World War One with an intention to gain more land, maintained its policy of ‘staying in the war till the end’ for a period of three years, however, faced serious defeats in 1917.

Key words: Bolshevik, Russia, Lenin, Tsarism

1. Bolşevik İhtilaline Doğru Giden Yol ve Lenin’in İhtilal Üzerindeki Etkileri

Rusya’da ihtilal ilk kez 1905’te Rus-Japon Savaşı esnasında vuku buldu. İmparatorluk içindeki birbirinden farklı politik akımlar, Çarlık rejimiyle mücadele ederek onu yıpratmaya başlamış, 1917 Şubat (Mart) ihtilalinde ise başarı elde etmişti.

27 Şubat (12 Mart) 1917’de Petrograd’da ekmek bulma sıkıntısı nedeniyle ortaya çıkan ayaklanma hareketi halk toplulukları arasına askeri birliklerinde katılımıyla tam anlamıyla bir ihtilale dönüştü. Aynı gün, Rus Devlet Duma’sı (Parlamento) içinde yer alan “İlerici Blok”, “Geçici Devlet Duma’sı Komitesi” oluşturarak iktidara hâkim oldu. Yine aynı gün Amele ve Asker Mümessilleri Sovyet’i (Şura) oluşturuldu. Sovyet yetkilileri ve Duma temsilcileri arasında yapılan iki günlük müzakerelerden sonra 14 Mart’ta liberal bir geçici hükümetin oluşumuna ve Çar’ın istifasına karar kılındı.² Bu durum şüphesiz ülkede ihtilalin ciddi anlamda sinyallerini veriyordu.³

Mart 1917’de Çarlık rejimi sona ermiş ve liberal düşüncelerin savunucusu Prens Lvov’un başkanlığında Bolşevikler hariç genel anlamda bütün siyasal eğilimlerin iştirak ettiği geçici bir koalisyon hükümeti oluşturuldu.⁴

Geçici Devlet Duma’sı Komitesi böylelikle 15 Mart’ta görevini Prens Lvov başkanlığında 12 kişilik geçici hükümete teslim etti ve 16 Mart’ta da, Çar II. Nikola tahtı terk etmek zorunda kaldı.

¹ Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Cumhuriyet Tarihi Bilimi Doktora Programı, ELAZIĞ yunusekici23@hotmail.com

² Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara, 2001, s.1.

³ Abdullah Taymas, *Rus İhtilalinden Hatıralar I 1917-1919*, İstanbul, 1947, s.7.

⁴ Oral Sander, *Siyasi Tarih (İlkçağlardan 1918’e)*, Ankara, 2008, s.390.

Geçici hükümet Almanya'ya karşı savaşı sürdürmek, Kurucu Meclis'i toplantıya davet etmek ve toplantıya kadar geçen süre zarfında hükümetin üstlendiği görevleri gerçekleştirmekle sorumluydu.

Geçici hükümette Duma'da işçilerin önderi olan Aleksandr Kerensky Adalet Bakanı göreviyle tek sosyalist olarak işe koyuldu. Fakat ülkede çift başlı iktidar tablosu çizen geçici hükümet ile Amele ve Asker Mümessilleri Sovyeti arasında gerginlik ve çatışmalar çok geçmeden ortaya çıktı. Bu arada her iki teşkilata da savaş ilan eden Bolşevik ve Menşevikler de ülkede gerginliğin giderek çoğalmasına ve ihtilalin iyice yerleşmesine neden oldular. Bolşevikler sayıca az olmakla birlikte Lenin'in ekmek, barış, hürriyet ve "Bütün İktidar Sovyetlere" söylemleriyle kendilerini her geçen gün güçlendirmekteydiler.⁵

Kerensky, 1917 Temmuz ayında cephede genel bir taarruz planı yaparken, 16-18 Temmuz tarihlerinde Bolşevikler, Petrograd'da hükümeti devirmek için bir ayaklanma hareketine giriştiler de bu ayaklanma hemen bastırıldı. Bu ilk Bolşevik isyanının hezimetle sonuçlanması üzerine Lenin ve Troçki çareyi hemen yurt dışına kaçmakta buldular. Meydana gelen bu gelişmeler hükümeti tekrar biçimlendirmiş ve Kerensky, bakanlık vasıflarını muhafaza ederek Başbakan olmuştu. Bu arada orduda disiplini yeniden kurmayı arzulayan Rus Orduları Başkumandanı General Kornilov, birtakım koşullar öne sürdü. Ardından Kerensky'nin Kornilov'un görevine son vermek istemesi, Kornilov'un isyan etmesine neden oldu. General Kornilov'un Petrograd'da denetimi kurma gayretleri başarılı olamadı ve Geçici Hükümet birlikleri General Kornilov ile yardımcıları General Denikin ve General Lukomski'yi yakalayıp tutukladılar.⁶

Rus siyasetçiler bu dönemlerde kendi içlerinde yenilenmeye gittiler.⁷ Diğerleri Lenin'in savaşı hangi uğurda olursa olsun bitirme inancını irdeliyordu.⁸ Hâlbuki Lenin Bolşeviklere ve komünistlere, bununla ilgili daha ayrıntılı açıklama yapmanın yersiz olduğu düşüncesine kapılmıştı.⁹

Bolşeviklerin karşıtlarınca Bolşevik iktidarın daha fazla sürmeyeceğine inanılan düşünce, Bolşeviklerin başarısını kolaylaştıran faktörlerden biri olmuştur. Lenin taraftarları onu XX. yüzyılda Marx'ın fikirlerini savunan, bilimsel sosyalist doktrinini kapitalizme uyarlayan, Sovyet sistemine Sosyalist düzeni getiren lider olarak tanıtırlandı. Lenin, çakar peşinde koşmayan, kendi fitratıyla yoğun gayret eden, ikna kabiliyeti güçlü olan karizmatik duruşa sahip bir kişi olarak gösterilmeye çalışılmıştır.¹⁰

Lenin, yaratıcı örgütçü ve iktidarı başarıyla devam ettirmek için gerekli meziyetlere sahip kişiliği ile oluşturduğu partiye, bir araya getiren merkezîyetçi bir yapı, hâkim olduğu polis örgütüne bir güç görüntüsü vermiştir. Bu görüntüde proletarya ile halk, proletarya ile parti, parti örgütü ile parti, lider ile merkezi komite iç içe geçmek kaydıyla yeni bir tablo meydana getirilmiştir.

2. Bolşevik Partisinin İhtilal Üzerindeki Etkileri

Bütün siyasi partilerde ve sistemlerde şüphesiz liderler ve taraftarlar topluluğu mevcut olduğundan yani bir grubun emredici konumda olup diğerlerinin çalışmayı gerektiğinden, otoriter yapı söz konusuydu. Fakat oligarşik tablonun oluşmasında gerçekleşen süreç meşruluk bakımından ciddi bir önem arz ediyordu. Batı dünyasında farklı fikirleri savunan özgür ve içten tercihlerle iktidar savaşı vermesi, iktidarın meşruluğunu kolaylaştıran en temel gerçektir. Lenin'in partisi için böyle bir unsur iddia etmek imkânsızdır. Parti, özümsemiği devlet fikriyle meşruluk unsurunu sınıf ilkesine dayandırmaktan geri durmamıştır.¹¹

⁵ Serpil Sürmeli, *a.g.e.*, s.2-3.

⁶ Bülent Bakar, *Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar*, İstanbul, 2012, s.2.

⁷ Charles J. Halperin, *The Mongol Impact On Medieval Russian History, Russia And The Golden Horde*, Bloomington, 1985, s.44.

⁸ Melvin C. Wren, *The Course Of Russian History*, Newyork, 1989, s.434.

⁹ Vladimir İliç Lenin, *Lenin's Final Fight: Speeches And writings, 1922-23*, Edited by: George Fyson, Newyork, 1995, s.196.

¹⁰ Yunus Ekici, *İki Dünya Savaşı Arasında Gürcistan (1918-1939)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2012, s.101.

¹¹ Esat Çam, *Devlet Sistemleri*, İstanbul, 1987, s.201.

1917’de alternatifler son derece fazlaydı ve çok sayıda siyasal akım mevcuttu: Menşevikler (Sosyal Demokratlar), Bolşevikler (Komünistler), Devrimci Sosyalistler (Köylü Partisi), Salt Erkinlikçiler, Milliyetçiler, Panturancılar, Panislâmcılar ve benzerleri bulunuyordu. Sadece Bolşevikler tam anlamıyla gücünü kaybetmiş askerlere barış vaadinde bulunurlarken, diğer partiler müttefiklerin safında Almanya’ya karşı savaşı devam etmekte kararlıydılar. Savaş ve kıtlıktan bıkmış bu ülkede Lenin, stratejik bir geri çekilmeyi ve yeni bir iktisadi politikayı uygulamaya sokmuştur. Aydınlıkçı komünist diktatörlük, küçük üretici kesime girişim serbestliği, yönetsel özgürlük tanınması ve devlet rejimini ticari temellerinin tekrar organize edilmesini öngörmüştür. Köylülere tasarruf nisabı sistemi yerine tarımsal ürün fazlasının yarısı kadarının aynı vergi olarak ödeme mecburiyeti getirilmiştir.¹²

İhtilalin gerçekleştiği gün Petrograd (Petersburg)’da Sovyetlerin II. Kongresi gerçekleşti ve ihtilalin ikinci günü bu kongre de Lenin tarafından bizzat hazırlanmış olan “Barış Dekreti” oy birliği ile kabul edilerek yürürlüğe girmiştir.¹³

Lenin ve partisi (Bolşevikler) halka bahsettikleri sözlerinde sadık olduklarını ispatlamak amacıyla iktidara gelişlerinin ertesi günü, yani 26 Ekim 1917’de “Barış Dekret”i adıyla bilinen kararı bildirdiler. Bu Barış Dekret’i hükümetlerden daha çok o bölgelerin milletlerini ilgilendirmekteydi. Fakat Sovyetlerin bu Barış Dekret’ine hiçbir yerden beklenen cevap gelmedi. Lenin ihtilalin hemen ertesi günü savaşa katılmış bütün devletleri barış sözleşmesine çağırdı. Birkaç gün sonra Petrograd’daki müttefik elçiliklerine barış sözleşmesine iştirak etmeleri için başvuruda bulundu. Ancak müttefik devletlerden hiçbiri bunu dikkate almadı ve barış sözleşmesine de teşrif etmediler. Çarlık Rusya’sı devrinde kaleme alınan gizli diplomatik belgelerin neşrine başlanması İngiltere ve Fransa’da düşmanca bir davranış olarak yorumlanmıştır.¹⁴

Geçici hükümetin içinde bulunduğu durumu fırsat olarak değerlendiren Bolşevik Parti Merkez komitesi 10 Haziran’da tüm işçi ve askerleri Petersburg’ta, “Bütün İktidar Sovyetlere” çağrısıyla büyük bir gösteri organize etmeye davet etti. Bu davet başkentin işçi ve askerleri tarafından olumsuz karşılanmadı. Tam bu sırada Menşevikler 18 Haziran’da bir gösteri düzenleme kararını aldılar. 18 Haziran günü yaklaşık 500 bin işçi ve asker “Bütün İktidar Sovyetlere”, “On kapitalist bakan hemen istifa etsin!”, “Taarruz politikası kabul edilemez!” söylemleriyle harekete geçerek meydanlara indi. 18-25 Haziranda gerçekleşen bu gösteriler ülkenin birçok kentinde gerçekleşerek devam etti.¹⁵

İktidarı ele geçiren Bolşevikler kendi tabanlarını Çarlık Rusya’sında “işçi sınıfına hizmet etmek için şahsi menfaatlerinde feragat eden ve ailelerinden ayrı düşen” devrimcileri örnek almaya mecbur bıraktılar. Adeta özverili devrimci portresi çizerek, partiye ve davasına hizmet doğrultusunda biricik amacın bütün eski emirlere baskın çıktığı yeni bir ahlak oluşturdular. Onların ütopyacı bakış açısıyla, devrimci militan geleceğin komünist toplumu kuracak yeni türden bir insanın yalnızca ortak fayda için var olan bir “kolektif kişiliğin” adeta bir örneği idi. Birçok sosyalist bu insan portresinin ortaya konmasını devrimin temel amacı olarak düşünmekteydi.

Bolşevikler açısından “kolektif kişiliğin” aşırı bir şekilde oluşturulması için kişisel yaşamın kabuğunu kırmak önemli bir gereklilikti. Lenin’in eşi Nadejda Krupskaya, “özel yaşam ile kamusal yaşam arasında bir ayırıştırma” gerçekleştirmenin “eninde sonunda komünizme ihaneti getireceği” fikrindeydi. Bolşeviklere göre siyaset dünyasından ayrı “özel yaşam” fikri anlamsızdı. Çünkü siyasetin her şeyi etkilemesi mümkündü ve bir kişinin sözde “özel yaşam”ın da siyasal gözükmeyen hiçbir şey yok gözüküyordu. Şahsi alan kamusal kontrol ve denetimi altında tutulmalıydı. Bolşevikler

¹² Jean-Marie Chauvier, *SSCB: Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler (1917-1988)* (Fransızcadan Çev: Temel Keşoğlu), İstanbul, 1990, s.25-26.

¹³ Selami Kılıç, “1917-1918’de Kafkasya’daki Bazı Siyasi ve Askeri Gelişmelerin Işığı Altında, Bağımsızlık Yolundaki Gürcistan ve Berlin Gücü Komitesinin Bu Konudaki Çalışmaları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:4, Erzurum, 1996, s.20.

¹⁴ Yunus Ekici, *a.g.t.*, s.37.

¹⁵ Ramin Sadıkov, “Şubat Devriminden Sonra Rusya’da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi’ne Giden Yol”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 29, Sayı 48, Ankara, 2010, s.104.

devlet kontrolünün arkasındaki özel bölgeleri gün yüzüne çıkarılması ve sonunun getirilmesi öncelikli olan karşı devrimcilerin çoğalacağı tehlikeli kaynaklar kabul etmekteydi.¹⁶

1917 Şubat devrimi, Rusya’da ilk defa özgür politik hayatı sağlayarak Bolşevik partisi içinde yer alan birbirinin zıddı düşüncelerin gündeme getirilmesi için imkân sağlamaktaydı. Petrograd’da V.M. Molotov ve A.G. Shliapnikov’un öncülük ettikleri bir sol grup oluşarak Geçici Hükümete ve savaşın devam etmesine karşı devrimci bir muhalefet oluşturmasını öne sürdü. Stalin ve L.B. Kamenev’in kontrolünü sağladığı daha büyük bir grup, 1917 Mart’ın da Geçici Hükümetin birtakım şartlarla desteklenmesini tavsiye ederek, partinin önderliğini ele aldılar. Aşırı sağcı bir başka grup, kendilerini Menşeviklerden ayrı tutan hiçbir husus bulunmadığına karar verdi. Nisan’da Lenin Rusya’ya dönerek devrimci bir çizgiye yönelinmesini talep ettiğinde bu grubun üyeleri Menşeviklere hemen dâhil oldular.

Lenin’in Geçici Hükümetin devrilmesi doğrultusunda bir çağrı olan ünlü (Nisan Tezi), ilk başlarda sadece partinin küçük sol kanadınca kabul gördü ancak Lenin, kısa bir süre sonra merkezilerden de destek almayı sağladı. Bunların arasında Stalin ve bazı başka devrim öncesi sapmacıların yanı sıra (Bukharin grubu), birçok sol eğilimli Menşevik (Trotsky, Kari Radek, Rakovsky, Sokolnikov) de bulunuyordu. Devrimci düşünceye ise Kamenev, Rykov ve G.E. Zinovev’in de içinde yer aldıkları sağ sapmacı bir grup engel olmaya çalışıyordu. Bunlar nihayet Ekim Devrimine varan tüm girişimlere karşı mücadele ettiler. Zinovev ve Kamenev, çok net bir şekilde iktidarı ele geçirme arzularına muhalefet göstermeyi başardılar.

Bolşeviklerin iktidarı elde etmelerinden ve Sovyet Hükümetinin kurulmasının ardından Halk Komiserleri Konseyi sağ sapmacılar tekrar harekete geçtiler. Sağcı gruplar tek parti önderliğine doğru eğilimi ve sansürü kabul etmeyerek, parti merkez komitesindeki görevlerinden ve Komiserler Konseyinden istifa ederek ayrıldılar. Fakat hareket sonuçsuz kaldı ve bunlar da sonunda Lenin’in diktatörlüğünü sindirerek ülkelerine geri döndüler.¹⁷

Bolşevikler, iktidarı ele geçirir geçirmez büyük Rus şovenizmine karşı sert bir duruş sergilediler. 15 Kasım 1917 tarihinde yayımladıkları “Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi” ve 1918 yılı Ocak ayında yayımladıkları “Emekçi ve Sömürülen Halkın Hakları Bildirgesi” ile Çarlık Rusya’sı döneminde baskı altında tutulan halklara eşitlik ve geleceklerini kendilerinin belirleme hürriyetini verdiler. Bu hareketleriyle, ayrılıkçı milliyetçiliğe engel oldular. Rusya’nın federal bir devlet örgütü içinde bütünlük ve bölünmezliğini sağlamayı başardılar. Rusya’nın bütünlüğünün korunmasında en büyük etki milliyetler temelinde örgütlenmeyi kabul etmeyen ve tüm halklardan komünistleri merkezi bir disiplin kontrolünde bir araya getiren Bolşevik Partisi’ne aitti. Bolşevik Partisi, ufak ve güçsüz devletlerin emperyalizmin başarısı anlamını taşıyacağına farkında olarak inşa etmeye uğraştıkları sosyalist devletin büyük ve güçlü olması için gayret sarf ettiler. Böylece Rus Devrimi’nde vatan savunması ve sosyalizmin korunması aynı çizgide buluştu. Bolşevik Partisi’nin bu çizgisi neticesinde çağdışı bulunan Rus İmparatorluğu’nun geleceği değişti. Rusya, Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun maruz kaldığı bölünmeyi Bolşevikler sayesinde bertaraf etti. Ülkeye saldıran emperyalistlerin başarısızlığa uğratılmasında, Bolşevik Partisi’nin merkezîyetçi ve ciddi kadroları ile Rus şovenizmini kabul etmeyen modern vatanseverliği ve halklar hususunda takip ettiği birleştirici yöneliş neticesinde sağlanabildi.¹⁸

3. Birinci Dünya Savaşının Bolşevik İhtilaline Etkileri ve Savaş Sırasında Rusya’da Genel Durum

Rusya, 1917 yılında birçok sıkıntıyla yüz yüze kalmıştı. Bir türlü bitmek bilmeyen I. Dünya Savaşı’nın ülke ekonomisine verdiği kayıplar yaşamın her safhasında çok net görünüyor, halkın Çarlığa karşı sergilediği tavrı isyan hareketine dönüştürmeye uğraşan ihtilalci gruplar sürekli

¹⁶ Orlando Figes, *Karanlıkta Fısıldaşanlar Stalin Rusya’sında Özel Yaşam* (Çev: Nurettin Elhüseyni), İstanbul, 2011, s.45-46.

¹⁷ Klaus Von Beyme, Robert V.Daniels, “Muhalefet” ; (Çev: Mehmet Turhan) *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 36 Sayı:1, Ankara,1979, s.203-204.

¹⁸ Yıldırım Koç, *a.g.m.*, s.5.

propaganda yapıyorlardı. Ülkenin her köşesini grev hareketi sarmıştı. Sokaklara inen yüz binler savaşın hemen sona ermesini istiyordu. Ancak ne Çar Nikola ne de hükümet yetkilileri şiddetlenen huzursuzluğa çözüm aramıyordu.¹⁹ Çarlık ordularının Almanlara yenik düşmesi ve artan iç siyasi kriz Bolşeviklere ihtilal için uygun bir ortam hazırlamış bulunuyordu.²⁰

Şubat sonlarına doğru sokak çatışmalarının artması ve ordunun bir kısmının isyancılar tarafında bir duruş sergilemesi hükümet kuvvetlerini müşkül duruma sokmuştu. Silahlı kalabalık kısa sürede devlete ait önemli binaları zapt ederek bakanların yer aldığı Marinski sarayını kuşatma altına almışlardı. Olayın önemli olduğunun farkına varan Çar Nikola Petrograd'ı terk etmek zorunda kalarak kaçmıştır. Böylece başkentin isyancıların kontrolüne girmesiyle de devrim amacına ulaştı. Ardından geçici bir hükümet hemen kurularak ve başkanlığa Prens Lvov getirilmiştir.

Devrim dahi her şeyin yolunda gittiği hususunda hiçbir fikir vermiyordu. Nitekim ülke ekonomisi adeta batmış durumdaydı. Fabrikalar peş peşe kapanıyor, ürün fiyatları yükseliyor, halk açlıkla boğuşuyordu. Sadece Mayıs ve Temmuz ayları arasında hemen hemen 439 fabrika kapanmıştı. Geçici Hükümet ülkeyi ekonomik bunalımdan çıkarmanın alternatifleri üzerinde duruyor ancak bir çözüm bulamıyordu. Hatta kendini bu bunalımdan kurtaracak bir politika oluşturamayacak duruma gelmişti.²¹

Savaşın beraberinde getirdiği sıkıntıların gerici bürokratik çözümü, ekme karnesi ve beslenme gibi son derece önemli günlük kullanım ürünlerinin adil paylaşımı ile sınırlıydı. Bu amacı fakirlerin, emekçilerin, halk kitlelerinin farkındalığını canlandırmamak, onların zenginlerin denetimini reddetmek, zenginlerin gösterişli mülkler edinmesine müsamaha gösteren tüm imkânları onlara sunmak gibi gerici bürokratik uygulamadan vazgeçmeden yapılıyordu. Bütün ülkelerde Almanya da dahi, Rusya'da kaçınılmaz bir dizi acil önlemin alınması lazımdı. Zenginler kaplıca şehirlerinde resmi yiyecek payını her şekil eklerle tamamlarken ve denetlenmesine izin vermezken, alt tabaka ise açlıkla pençeleşiyordu.²²

Ülkede durum böyle olunca bütün mayıs ayı süresince ve özellikle de haziran ayında, birçok bölgede sürekli grevler kendini gösterdi. İşçiler sekiz saatlik işgünü ile hayat şartlarının iyileştirilmesini istediler. Bu arada ordu içindeki huzursuzluk da durmak bilmiyordu. Savaş hatlarında ölüm uygulamalarının tekrar gündeme geleceği ve isyancı bölüklerin dağıtılacağı hususunda dedikodular çıkmıştı. Ordu içinde kızgınlık ve endişe yoğun bir hal almıştı; askerler bazı zamanlarda savaşmak dahi istemiyorlardı. Köylerden sürekli isyan haberleri yayılıyordu. Ancak temmuz ayında 43 vilayette köylü ayaklanması kendini göstermişti. Köylüler toprak ağalarının evlerini ateşe veriyor, mallarını talan ediyor, hatta bazen bir dizi cinayetler işliyorlardı.

Bu dönemde Bolşevikler bayağı bir saygınlık elde ederek Petrograd varoşlarındaki işçi Sovyetlerini kontrol altına aldılar. Vakit kaybetmeden ordu içindeki propagandalarına hız kazandırdılar. Başarılı olabilmek için iki gazetenin yayımına başladılar. Bu gazetelerden ilk yayıma başlayan Soldatskaya Pravda (Asker Pravdası) ikinci gazete ise Okopnaya Pravda (Siper Pravdası) gazetesi idi.²³

Aralık 1917'de Kafkasya cephesindeki 200 bin Rus askeri kaçmış, cephede yalnızca 40 bin asker bulunuyordu. Orduda devrimci ruh iyice güçlenmişti. Bu durumda Rus ordusunun Kafkasya cephesinde askeri operasyonları sürdürme kuvvetinden yoksundu. Çok geçmeden cepheden geri çekilen Rus askerlerinin sayısı 125 bine kadar çıktı. Rus Ordusunun Türk-Alman saldırısını önlemek için hiçbir olanağı mevcut değildi. Rusya'nın gelmiş olduğu nokta da son derece kötüydü. Güçsüz Bolşevik Hükümeti için barış gerekiyordu. Bolşevik Hükümetinin tanınma ve "ilhaksız ve

¹⁹ Ramin Sadıkov, *a.g.m.*, s.104

²⁰ Bayram Kodaman, "Bolşevik İhtilali ve Türkiye", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:25, Isparta, Mayıs 2012, s.66.

²¹ Ramin Sadıkov, *a.g.m.*, s.102.

²² Vladimir İliç Lenin, *Yaklaşan Felaket ve Kurtulma Çareleri* (Türkçesi: Mehmet Korkmaz), Ankara, 1990, s.42-43.

²³ Ramin Sadıkov, *a.g.m.*, s.103.

tazminatsız’’ barış koşulunu öne sürmesi Osmanlı Devleti için kaçırılmayacak fırsattı. Rusya’nın savaştan çekilme isteği Alman-Osmanlı ittifakı devletlerinin çıkarlarıyla örtüşüyordu.²⁴

4. Savaşın Yol Açtığı Olumsuz Etkiler

1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı, bir tarafta İngiltere, Fransa ve Rusya (bu gruba, 6 Nisan 1917 tarihinde (Rusya’daki 1917 Şubat Devrimi’nden bir ay sonra) ABD de dâhil oldu). Diğer tarafta önce Almanya ile Avusturya-Macaristan bulunurken bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan da bu gruba katılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı, yaklaşık yüzyıllık bir süreçten oluşur. Dünyanın güçlü devletlerinin aynı zamanda dâhil olduğu uzun, çok fazla insan ölümlerine ve maddi kayıplara neden olan ilk büyük savaştır. Bu uzun süren ve geniş alanlara yayılan savaş, Rusya’da devletin imkânlarını sıfıra indirmiş ve devleti son derece güçsüzleştirmiştir. 1914 yılında Rus ordusu 1,4 milyon kişiden meydana geliyordu. Hemen duyurulan seferberlikle 4 milyon kişi daha askere dâhil edilerek savaş süresince 15 milyondan fazla insan askerlik yapmak zorunda kalmıştır. 1917 yılı Ocak ayında asker sayısı 6,9 milyon olduğu görülmektedir.

Rus Devleti, bu ordunun ihtiyaçlarını tam olarak karşılamayarak donatamamış, besleyememiş ve yönetememiştir. Rusya’nın savaş alanlarındaki zayıflıkları 1.700.000 ölü ve 4.980.000 yaralıydı. Ayrıca 2 milyon civarında sivilin de savaş sebebiyle öldüğü düşünülmektedir. Meydana gelen bu kayıplar neticesinde 1916 yılına gelindiğinde halkın ve askerinin, hükümete duyduğu güven sarsılmıştır. Savaş esnasında gerekli olan kaynakların temini için halka ağır yükler yüklemesi üzerine halkı zor duruma düşürmüştür. Bu problemlere ulaştırma konusunda ortaya çıkan büyük sıkıntılarda dâhil olunca bir taraftan ayrılıkçı milliyetçi eylemler, diğer taraftan sosyalist düşünceler de güçlenerek devam etti. Bir dönem Çarlık Rusya’sına karşı mücadelede zaman zaman birbirine destek olan bu iki hareket, Çarlık Rusya’sının zayıfladığı ve yıkılmasının ortaya çıktığı durumda birbirinin alternatifi ve rakibi olmuştur.²⁵

İngiltere ve Fransa; Almanya’yı yenilgiye uğratmak amacıyla Osmanlı Devleti’ni bir an önce savaş dışı bırakmak ve Rusya’ya yardım yolunu kapatmamak için Çanakkale’ye saldırdılar. Fakat 1915 yılında Çanakkale’de büyük bir yenilgiye uğradılar.²⁶ Bu harekâtın sonucu olarak boğazlar vasıtasıyla müttefiklerinden destek göremeyen Rusya’nın, ekonomik olarak savaşı sürdürecektir ve ekonomisini kurtaracak tüm ümitleri tükenmiştir.²⁷

Birinci Dünya Savaşı, Rus milli ekonomisinin modern savaş koşulları içindeki eksikliğini ve güçsüzlüğünü gözler önüne serdi. Savaş yıllarının ortaya çıkardığı iki önemli gelişme, sanayi üzerinde devlet kontrolünün gerekliliği ile küçük ve zayıf işletmelerin ortadan kaybolması sonucu sanayinin ciddi önem arz etmesiydi. Ancak yabancı ülkelerden makine ve özel donanım ithalinin tamamen durması, savaş sanayilerindeki gelişmeye dahi kısa sürede engel oldu. Diğer sanayi dalları ise kısa zaman sonra neredeyse tamamen bitme noktasına geldi. 1916 sonlarında Rusya’nın temel sanayi gücünün sona erdiği kaçınılmaz bir durum olmuştu. Bununla birlikte tarım, en aktif insan gücünü orduya devrettiği ve tarım makineleriyle araç gereçlerindeki iyileşmeyi gerçekleştiremez olduğu için sanayiye oranla daha büyük zarar görmüştü.

1916-1917 kışından bu yana Rusya’daki üretim ciddi manada düşüşe geçti ve özellikle büyük şehirlerde açlık kendini gösterdi. Açlığın fabrikalarda gittikçe zorlaşan koşulların ve savaştan kaynaklanan huzursuzluğun artırdığı sanayi grevleri Şubat Devrimi’nin ilk faaliyetleri olmuştur. Kapitalizmin tüm Avrupa’daki tükenme durumunu İsviçre’den takip eden Lenin, tarihin ileriye

²⁴ Musa Kasımlı, Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Oluşumu, “*Bolşevik Rusya’nın Güney Kafkasya Siyaseti (1917-1918)*”, Bakü, 2008, s.99-100.

²⁵ Yıldırım Koç, “Rus Devrimi ve Vatan Savunması”, *Teori Dergisi*, Ankara, Mart 2007, s.3.

²⁶ Bayram Kodaman, *a.g.m.*, s.66.

²⁷ Yaşar Ertürk, “Kafkas İslam Ordusu’nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 186, Ankara, Haziran 2010, s.3

yönelik ciddi bir atılım daha gerçekleştirdiğini belirtiyor ancak geleceğin sosyalist düzeni hususunda tahminde bulunmaktan veya uygulamalar planlamaktan kendine özgü bakış açısıyla çekiniyordu.²⁸

5. Bolşevik İhtilâlinin Çıkmasında Etkili Olan Unsurlar

5.1. Bolşevik İhtilâlinin İktisadi Sebepleri

Devrim öncesi Rusya'sının yani Çarlık rejiminin en mühim problemlerinden ilki köylülere toprak verilmesi ile alakalı tarım reformu sıkıntısı idi. 1861 reformu bu sıkıntıya hiçbir çözüm bulamamıştı. Serflik ortadan kaldırılıp köylüler özgür kalmış olmanın yanı sıra, köylülere bireysel mülkiyetli toprak dağıtmaktan uzak durulmuştu. Zirai kasabada aileler arasında paylaştırılan tarlalar kasabanın ortak toprakları olarak işletime sunulmuştu. II. Aleksandre'nin katlinden sonra tamamen hafızalardan silinen reform, ancak 1906 yılında gündeme gelebilmiş ve 1906-1910 reformları ile köylülere yeterli düzeyde olmayan bazı haklar verilmiştir. Bu reformlarla köylülerden arzu edenler arazileriyle ortak mülkiyet işletmesinden feragat ederek, banka kredisinden de istifade etmek üzere şahsa ait tarımsal işletmeler inşa edebileceklerdi. Reform, tarımsal işletmelerin %38'ini içine alan fakat zengin köylüleri bu doğrultuda harekete geçirmiştir. Buna rağmen köylülere yeterli gelebilecek Stolypine reformlarının tam manasıyla oluşabilmesi için yirmi beş yıl gibi bir süreye ihtiyaç duyuluyordu.²⁹

Romanov hanedanına son veren 1917 Şubat Devrimi, savaşın sebep olduğu kayıpların ve ödenen bedelin paylaşımında çok net görülen adaletsizliğin harekete geçirdiği bir halkın kendi iradesiyle isyanıydı. Burjuvazinin ve devlet memurlarının, dikta devlet sistemine bilhassa Çar'a ve onun danışmanlarına güvenini kaybetmiş büyük bir çoğunluğu bu devrimi samimi karşılayarak bundan istifade etmiştir. Geçici Hükümet halkın bu kesiminden meydana geliyordu. Devrimci partiler devrimin ortaya çıkmasında belirgin bir rol üstlenmediler. Böyle bir sonuç onlar için sürprizdi ve ilk etapta buna çok şaşırıldılar. Devrim esnasında Petrograd İşçi Temsilcileri Sovyeti'nin kurulması, merkezi bir yönlendirme etkisinde bulunmayan işçi grupların kendi iradelerinin bir sonucuuydu.³⁰

Bolşevik ihtilâline zemin oluşturan temel neden adeta çığ gibi büyüyen sosyal adaletsizlik olmuştur. Rusya bu dönemde büyük bir varlığa sahip olan zenginler ile çok fakir olan köylü ve işçi olmak üzere net bir şekilde ikiye bölünmekteydi. Lenin'in bunlardan sonuncuları sebep göstererek ihtilâli gerçekleştirdiği kaydedilmektedir.³¹

Rusya'daki mevcut iç savaş Beyaz Ordulara karşı yalnızca bir askeri mücadele olmamakla birlikte bu sırada eski toplumun kişisel menfaatlerine karşı bir devrimci savaştı. Beyazlarla mücadele etmek için Bolşevikler planlı ekonominin ilk etabını, yani daha sonraları Stalin'in Beş Yıllık Planlarına öncülük edecek savaş komünizmini ortaya çıkardılar. Özel ticareti ve mülkiyeti yok etmek için uğraştılar ve bunun yanı sıra paranın yerine genel karne sistemini getirme doğrultusunda ciddi tasarılar oluşturdular. Şehirleri ve askerleri doyurmak için köylülerin tahıllarına müdahale ettiler. Milyonlarca insanı ısınmak için ağaç kesmek, yollar yaptırmak ve demiryollarını tamir etmek için ekonomik cephede istifade edilen emek ordularına kaydettirdiler. Deneysel kolektif çalışma şekillerini ve fabrikalarla yan yana yatakhanelerde ve koğuşlarda yaşamaya zorladılar. İç savaşın iç cephesinde Bolşevikler bireyci anlayışlarından ötürü beyazların ve diğer karşı devrimcilerin görünür destekçileri olmaya meyilli burjuvaziye, eski çarlık yetkilileri, toprak ağaları, tüccarlar, köylüler, küçük esnaf ve eski aydınlar karşı bir terör furyası başlattılar.³²

Çarlık Rusya'sının I. Dünya Savaşı'ndan önce peş peşe girdiği savaşlardan yenik çıkmasıyla başgösteren sosyo-ekonomik bunalımlar, 1905 yılındaki Japon mağlubiyetinin arkasından engel

²⁸ Edward Hallett Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923*, Cilt II, (Çev: Orhan Suda), İstanbul, 2005, s.30-31.

²⁹ Esat Çam, *a.g.e.*, s.193.

³⁰ Edward Hallet Carr, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923*, Cilt I, (Çev: Orhan Suda), İstanbul, 2006, s.75.

³¹ Ahmet Gündüz, "1917 Bolşevik İhtilâlinin Türk Dünyasındaki Yansımaları", *Ahi Evren Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:6, Sayı:1, Kırşehir, 2005, s.2.

³² Orlando Figes, *a.g.e.*, s.47.

olunamayacak bir isyan şeklini almıştır. Bu temel unsurların öncülüğünde Rusya’da anarşist ve bütün değerleri hiçe sayan hareketler hızla kendini göstermiştir.³³

5.2. Bolşevik İhtilalinin Siyasi Sebepleri

Siyasi sebeplerin başında Çarlık iç politikasının giderek halktan uzaklaşması ile dünya savaşının ortaya çıkardığı ekonomik sıkıntı ve huzursuzluk gelmektedir. I. Dünya Savaşı’na ciddi beklentilerle giren Çarlık Rusya’sının Alman cephelelerinde yenilmesinin akabinde bütün hayalleri suya düşmüş, savaş sırasında ülke içerisinde sosyal ve ekonomik problemler ortaya çıkmıştır. Bir yandan savaş zenginleri bir bir ortaya çıkarken diğer yandan yoksul halk tabakaları ve cepheden firar eden askerler görülmüştür. Ümitsizlik pençesindeki aç ve zor durumda olan bu kitlelere Lenin, “Ekmek ve Barış” propagandası yapıyordu.³⁴

Sovyet Rejimi, sosyalist ideolojiyi öne sürerek mevcut ulusal toprakları içerisinde Rus toplumunun klasik durumunun siyasal eylemlerini denetlemek koşuluyla yepyeni bir “Sovyet toplumsal modeli” inşa etmiştir. Böylece yüksek Sovyet yönetsel eliti, sosyalizmin evrensel olgusunun devamı olarak sosyalist modeli kabullenmek durumunda olan ülkelere, enternasyonal sosyalizmin oluşumu ve Marksizm’in ilke ve düşüncelerinin yaygınlaşmasına katkı sağlamak uğrunda merkez ve çevre ikilemindeki küresel mücadeleye neden olmuştur.

Marksizm, en başından beri enternasyonalist bir kimliğe hâkim olmuştur. Öne sürülen kozmopolitizm, Marks’ın bilhassa Almanya’daki hayatını göz önünde bulundurarak Fransa, İngiltere ve Belçika’daki “sosyalist enternasyonal” düşüncesiyle devam ettirilmiştir. Lenin’in proleter devrimi, emperyalizmin, kapitalizmin son noktası olduğu tezi, kapitalizmin toprağa ipotekli sömürgecilik düzeninin sona erdirilmesine rağmen yıkılmamıştır. Uluslararası ilişkileri salt emperyalizmin ekonomik kaynağına endekslemeyen sosyalist öneri, uygulamada ekonomik yasaların yeni kuralları sonucunda küresel kimliğinde ciddi farklılaşmalara neden olmuştur. Fakat Almanya ve İngiltere’de gittikçe kuvvetlenen Avrupa burjuvazisi, beraberinde işçi sınıfının da sıkıntılarının oluşmasına neden olduğu gibi liberalizmin girdabına aldığı emek, üretim ve kârın paylaşım sorunu, Marksizm’in Avrupa’da uygun ortam bulmasına olanak tanımıştır. Ancak diyalektik materyalizmin kurucuları Karl Marks ve Fredrich Engels’in Alman olmalarına rağmen bu yeni düşüncenin vatani, Çarlık Rusya’sı olarak gündeme gelmiştir. Fakat monolitik diktatörlük ve alevlendirilmiş sınıf mücadelesi hususuna dayalı sosyalist devrimin işçi sınıfının etkin olduğu diğer endüstriyel Avrupa ülkeleri yerine Rusya’da ortaya çıkması bir tesadüf değildir.³⁵

5.3. Bolşevik İhtilalinin Kültürel Sebepleri

Devrimlerde çoğunlukla toplumun siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel yaşamına yeni şekil ve amaçları uygulama maksadı bulunmaktadır. Devrim ile otoriter rejimin yerine iktidara demokratik ilkeleri özümsemiş liberal bir hükümet kurulduğunda, defalarca kez partiler veya gruplar arasında serbest iktidar mücadelesi sebebiyle, iktidar dengesizliği tespit edilmektedir. 1917 Ekim Devrimi ile iktidara geçen Bolşevikler, Rus Çarlık rejiminin mutlak monarşi yerine Lenin önderliğinde Marksist ideolojiye sırtını dayayan yeni bir otoriter rejim ortaya koymuşlardır. “Halk Diktatörlüğü”, Marksist ideolojinin, sanayileşmiş ülkelerde uygulanabileceği düşünüldüğü halde 1917 Ekim Devrimi ile tam sanayileşmemiş ve tarımsal yapılı Rusya’da uygulanabilmesi alternatiflerini çoğaltan sebepler direkt olarak Çarlık Rusya’sı ile rejimin yapısında yer almaktaydı.³⁶

XX. yüzyıla gelindiğinde Rusya’da aydınlar arasında fikir eylemleri giderek güçlenmiş durumdaydı. Aydınlar ülkenin içinde bulunduğu sosyal gerginliğin bir sonucu olarak ciddi bir kaynaşma içindeydiler. Fransız İhtilâlinin meydana getirdiği hürriyetçi akımlar Rusya’da 1825’den itibaren Çar idaresine karşı ayaklanmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

³³ Umut C. Karadoğan, “İşgal Döneminde İstanbul ve Gelibolu’daki Bolşevik Aleyhtarı Wrangel Ordusu”, *Bilig Dergisi*, Sayı:57, Ankara, Bahar 2011, s.136.

³⁴ Ahmet Gündüz, *a.g.m.*, s.2.

³⁵ Mesut Hakkı Çaşın, *Rus İmparatorluk Stratejisi*, Ankara, 2002, s.106-107.

³⁶ Esat Çam, *a.g.e.*, s.192.

Çarlığın acımasız ve hiç kimseye söz hakkı tanımayan politikası aydınları arka plana itmiş, onlara gizli ihtilâl çalışmaları deneyimini sağlamıştı. Marksistler de dâhil bütün fikir akımları ya siyasi etkinliği bulunmayan akademik ve halktan ayrı pozisyondaydı yahut da grupların öncülük ettiği ve maksatları devlet adamlarını öldürmek olan katil bir teşkilat özelliği taşıyordu. Çarlığın bu baskıcı yönetimi ve halkın arzularının gözardı edilmesi rejimden ziyade muhaliflere hizmet ediyordu.³⁷

5.4. Bolşevik İhtilâlinin Milli Sebepleri

Rus İmparatorluğu'nda 1860'lara kadar etkili olan politika, Ruslar dışındaki milletlere ve milliyetlere karşı gösterilen hoşgörüyeye dayalı anlayıştı. Fakat ekonomik bunalımlar arttıkça ve imparatorluk içinde Ruslar dışındaki bazı milliyetler arasında milliyetçi akımlar ortaya çıkmaya başlayınca, 1860'lardan itibaren Ruslaştırma politikası da kendini iyice hissettirmeye başladı. Ruslar haricindeki milletler ve milliyetler arasındaki milliyetçilik ile Rus milliyetçiliği ve Ruslaştırma uğraşları birbirini körükledi ve geliştirme sağladı.

Rus İmparatorluğu içinde ilk önemli ayrılıkçı milliyetçi hareket Polonya'da meydana gelmiştir. İlk isyan 1830-31 yıllarında, ikincisi 1863-64 yıllarında baş göstermiştir. Polonyalılar, batılı güçlerin duruma el koyarak ayaklanmanın başarıyla sonuçlanacağını düşünüyordu. Ancak beklenen müdahale gelmeyince başarı sağlanamadı.

Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, Litvanyalılar, Letonyalılar, Estonyalılar ve Finliler arasında da 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde milliyetçi hareketlerde güçlendiği görülmüştür. 19. yüzyılın sonlarına doğru Gürcistan ve Ermenistan'da Çarlık Rusya'sından kopmak isteyen örgütlenmeler güçlendi. Rus İmparatorluğu'nda Türk kökenli milliyetler arasında öncelikle Volga Tatarları arasında milliyetçi hareketler yaygınlaştı. Kırımlı bir Tatar olan İsmail Gaspıralı'nın 1883 yılında yayımlamaya başladığı Tercüman Dergisi bu doğrultuda bir başlangıç teşkil etmiş oldu. Azerilerin milliyetçi eylemleri ise 20. yüzyılın başlarında tamamen güçlendi.

Bu gelişmeler, Çarlık Rusya'sının diğer halklara ve milliyetlere karşı politikasının daha da hiddetlenmesine ve Ruslaştırma politikasının daha da etkinleşmesine neden oldu. Birinci Dünya Savaşı ise milliyetlere ilişkin sıkıntılar farklı bir boyuta taşınmasına sebep olmuştur.³⁸

1917 yılında artık Çarlık Rusya'sı emperyalist ve yayılmacı politikasının sonucu olarak neredeyse bütün Türk illerini egemenliği altına almış bulunmaktaydı. Çarlık Rusya'sı bu geniş coğrafyaya yayılan dil, din ve kültürel açıdan farklı özellikler sergileyen Türk topluluklarını ekonomik ve kültürel açıdan sömürürken aynı zamanda bu Türk topluluklarının siyasi ve kültürel haklarını zapt ederek aşırı bir Ruslaştırma politikası takip etmiştir. Türkleri sömürme ve Hıristiyan-Ruslaştırmaya gayret eden Çarlık idaresi ile milli iradeyi giderek güçlendiren ve siyasi bir güç olarak mücadele boyutuna kadar veren Türklük burun buruna gelmiştir.

Türlere yapılan bu eziyetlerin bir benzeri de Çarlık Rusya'sının baskısı altında bulunan Finlilere, Lehlilere, Ukraynalılara ve Yahudilere de yapılmıştır. Bu milletler Çarlığın eziyetinden kurtulmak adına çareler aramakta ve Çarlığı sona erdirmek ve kısıtlamak isteyen "Hürriyetçi-Aydın" eylemine destek vermekteydiler. En çok destekleyecekleri hareket ise kuşkusuz Çarlığı sona erdirecek olan olacaktı. Bolşevik İhtilâli, Rusya içindeki mevcut sosyal, ekonomik ve kültürel gerginliklerin neticesinde Marksist ve Leninist bir düşüncenin iktidara gelmesine neden olan sosyalist zeminli bir ihtilâl olarak ortaya çıkmaktadır.³⁹

Rusya'da Bolşevizm'in meydana gelmesi ve gelişmesi için elverişli olan genel koşullar, Rus kadın proleterlerinin sınıf bilincinin ve devrimci anlayışının yaygınlaşmasına da büyük etki etmiştir.⁴⁰

³⁷Ahmet Gündüz, *a.g.m.*, s.2.

³⁸ Yıldırım Koç, *a.g.m.*, s.3.

³⁹ Ahmet Gündüz, *a.g.m.*, s.2-3.

⁴⁰ Gül Özgür, *Rusya'da 1917 Sosyalist Ekim Devrimi ve Kadınların Kurtuluşu*, Cilt:2, İstanbul, 1993, s.52.

1917 yılı Rusya açısından birçok deneyimlerin ülkenin siyasi durumunda önemli farklılıklara neden olduğu bir yıl olmuştur. Bir taraftan 1905 Japon Savaşı mağlubiyeti ile vuku bulan demokratik yönetim talepleri ülke genelinde son derece bir hızla artarken diğer taraftan I. Dünya Savaşı'nın getirdiği sorunlar ülkenin ekonomik ve sosyal durumunu bozmaktaydı. Her iki gelişme bir süreden sonra birbirini destekleyerek yaygınlaşmış ve Çarlık idaresine son vermişti. Daha demokratik, daha sosyal yönetim taleplerini destekleyenler, savaş koşullarının eskittiği rejim karşısında durumlarını güçlendirirken, rejimin karşısında gittikçe büyüyen ve genişleyen muhalefet cephesi de moral bakımından orduyu yıpratarak cephe başarısına taş koymaya çalışıyordu. Fakat rejimin muhalefete karşı esnememesi bu noktada muhalefetin daha şiddetli ve güvenli bir duruş sergilemesine neden olmuştur. Nitekim ekim ayında Petrograd olaylarından sonra Kerensky hükümeti yönetimi bırakmak mecburiyetinde kalmış ve neticede Bolşevik İhtilâli ortaya çıkarak Lenin dönemi başlamıştır.⁴¹

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı ortaya çıktığında Rusya hâlen tarıma dayalı bir toplumdur. 120 milyonluk nüfusun sadece 10 milyonu işçi sınıfından oluşmaktaydı. Savaş yıllarında özellikle Petersburg'da sanayi çok yoğunlaşmış, işçi sınıfının da sayısal olarak büyümesini sağlamıştır. 1914'te sosyal demokrat partilerin savaştan yana tavır alması ile Avrupa'da işçi sınıfı saflarına sızan yurtsever hava, Rusya'da uzun süre devam edememiştir. Savaş 1914-16 yılları arasında işçi sınıfı açısından ciddi bir yıkıma yol açmıştır. Savaştaki yenilgiler ve giderek artmaya başlayan yoksulluk işçi sınıfı saflarında öfkeye yol açmıştır. "Ekmek İstiyoruz" sloganı da hareketin genişlemesiyle birlikte değişime uğramaya başlamıştır. "Kahrolsun Savaş" ve "Kahrolsun Çarlık" sloganları, ekonomik taleplerin hızla politik isteklere dönüştüğünün göstergesiydi.

1917 Ekim Devrimi öncesi ülke ekonomisi felç olmuş durumdadır. Fabrikalar birbiri ardınca kapanıyor, ürün fiyatları artıyor, halk açlıkla pençeleşiyordu. Rusya 1917 yılına ağır sorunlarla girmişti. I. Dünya Savaşı'nın ülke ekonomisine verdiği zararlar hayatın her bir alanında açıkça görülüyor ve halkın Çarlığa karşı aldığı tavrı isyan kıvılcımına çevirmeye çalışan ihtilâlciler gruplar durmadan propaganda yapıyorlardı. Tüm bu gelişmeler içerisinde 1917 Ekim Devrimi birçok iktisadi, kültürel, siyasi ve milli sebeplerden dolayı gerçekleşmiştir.

KAYNAKÇA

- BAKAR, Bülent, *Esir Şehrin Misafirleri: Beyaz Ruslar*, İstanbul, 2012
- BEYME, Klaus Von, DANIELS, Robert V., "Muhalefet"; (Çev: Mehmet Turhan) *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 36, Sayı 1, Ankara, 1979
- CARR, Edward Hallett, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923*, Cilt I, (Çev: Orhan Suda), İstanbul, 2006
- CARR, Edward Hallett, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923*, Cilt II, (Çev: Orhan Suda), İstanbul, 2005
- CAŞIN, Mesut Hakkı, *Rus İmparatorluk Stratejisi*, Ankara, 2002
- CHAUVIER, Jean-Marie, *SSCB: Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler (1917-1988)* (Fransızcadan Çev: Temel Keşoğlu), İstanbul, 1990
- ÇAM, Esat, *Devlet Sistemleri*, İstanbul, 1987
- EKİCİ, Yunus, *İki Dünya Savaşı Arasında Gürcistan (1918-1939)*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2012
- ERTÜRK, Yaşar, "Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 186, Ankara, Haziran 2010
- FIGES, Orlando, *Karanlıkta Fısıldaşanlar Stalin Rusya'sında Özel Yaşam* (Çev: Nurettin Elhüseyni), İstanbul, 2011

⁴¹ Ahmet Gündüz, a.g.m., s.3

GÜNDÜZ, Ahmet, “1917 Bolşevik İhtilâlinin Türk Dünyasındaki Yansımaları”, *Ahi Evren Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:6, Sayı:1, Kırşehir, 2005

HALPERİN, Charles J., *The Mongol Impact On Medieval Russian History, Russia And The Golden Horde*, Bloomington, 1985

KARADOĞAN, Umut C., “İşgal Döneminde İstanbul ve Gelibolu’daki Bolşevik Aleyhtarı Wrangel Ordusu”, *Bilig Dergisi*, Sayı 57, Ankara, Bahar 2011

KASIMLI, Musa, Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Oluşumu, “*Bolşevik Rusya’nın Güney Kafkasya Siyaseti (1917-1918)*”, Bakü, 2008

KILIÇ, Selami, “1917-1918’de Kafkasya’daki Bazı Siyasi ve Askeri Gelişmelerin Işığı Altında, Bağımsızlık Yolundaki Gürcistan ve Berlin Gücü Komitesinin Bu Konudaki Çalışmaları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 4, Erzurum, 1996

KOÇ, Yıldırım, “Rus Devrimi ve Vatan Savunması”, *Teori Dergisi*, Ankara, Mart 2007

KODAMAN, Bayram, “Bolşevik İhtilali ve Türkiye”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:25, Isparta, Mayıs 2012

LENİN, Vladimir İliç, *Lenin’s Final Fight: Speeches And writings, 1922-23*, Edited by: George Fyson, Newyork, 1995

LENİN, Vladimir İliç, *Yaklaşan Felaket ve Kurtulma Çareleri* (Türkçesi: Mehmet Korkmaz), Ankara, 1990

ÖZGÜR, Gül, *Rusya’da 1917 Sosyalist Ekim Devrimi ve Kadınların Kurtuluşu*, Cilt: 2, İstanbul

SADIKOV, Ramin , “Şubat Devriminden Sonra Rusya’da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi’ne Giden Yol”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 29, Sayı 48, Ankara, 2010

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih (İlkçağlardan 1918’e)*, Ankara, 2008

SÜRMEİLİ, Serpil, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara, 2001

TAYMAS, Abdullah, *Rus İhtilalinden Hatıralar I 1917-1919*, İstanbul, 1947

WREN, Melvin C., *The Course Of Russian History*, Newyork, 1989

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

MAKALE YAZIM KURALLARI

Dergide yayımlanması istenen yazılar, sosyal bilimler alanında, bilime katkısı olan, özgün çalışmalar olmalı ve aşağıda belirtilen nitelikleri taşımalıdır.

1. Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar; yazının kapsamıyla uyumlu; yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.
2. Türkçe ve yabancı dildeki özetler; yazının amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmalı ve yazının diğer bölümlerinden ayrı olarak yayımlanabilecek biçimde hazırlanmış olmalıdır.
3. Yazı, dil ve ifade yönünden, dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, açık ve yalın bir anlatım yolu izlemeli, amaç ve kapsam dışına taşan gereksiz bilgilere yer verilmemeli ve makale yazım kurallarına uygun olmalıdır.
4. Makalenin hazırlanmasında bilinen bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir. Makalede kullanılan şekil, tablo, fotoğraf ve diğer belgeler, bilimsel kurallara uygun olarak hazırlanmalı, yazının amacına ve kapsamına uygun olarak seçilmeli, yazıda değinilmemiş gereksiz belgelere ve kaynaklara yer verilmemelidir.
5. Makalede kullanılan şekil, tablo, fotoğraf ve diğer belgelerin kolayca anlaşılacak biçimde yalın ve yeterli bir açıklaması bulunmalıdır.
6. Yazıda kullanılan kaynaklar yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmeli, değinilen her belge kaynaklar kısmında yer almalı, ancak yazıda değinilmeyen belgelere kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.
7. Sonuçlar, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle öz olarak verilmeli, metinde sözü edilmeyen veri ya da bulgulara yer verilmemelidir.

Aşağıdaki biçimde düzenlenmiş olmalıdır

1. Yazılar A4 kâğıdının bir yüzüne 16x24,5 cm. boyutunda basılır. (Kenar boşlukları üstten 2,5 alttan 2,5, iç kenar 2,5, dış kenar 2,5 cm. olacaktır.) İlk sayfada üstten 12 punto boşluk bırakılır.
2. Yazılar PC bilgisayarda Microsoft Word programında 11 punto Times karakteri ile tek satır aralıklı olarak yazılır. Özetler 10 punto, yazı içindeki tablolar, fotoğraflar ve şekil adları ile dipnotlar 9 punto ile yazılır. Kaynaklar listesi satır başlarında 1,0 cm boşluk bırakılarak asılı paragraflar halinde 10 punto ile yazılır.
3. Makalenin başlığı ilk sayfanın başına kalın 14 punto büyük harflerle sayfa ortalanarak yazılır. Türkçe başlığın altına yabancı dilde başlık ilk harfler büyük diğerleri küçük olarak yazılır. Metin içindeki başlıklar öncesinde ve sonrasında 6 punto boşluk bırakılır.
4. Başlıktan sonra 6 punto aralık verilerek yazar ad(lar)ı invansız olarak sayfa ortalanarak yazılır. Unvan, çalıştığı kurum ve elmek (e.mail) adresi dipnot olarak belirtilir.
5. Çalışma herhangi bir kurumun desteği ile gerçekleşmiş ise kurumun adı ilk sayfanın altında dipnot olarak belirtilir.
6. Yazar adından sonra 6 punto boşluk bırakılarak Türkçe ve yabancı dilde 150 kelimeyi geçmeyen özet yazılır ve yazının ana konusunu tanımlayan anahtar kelimeler bu özetlerde belirtilir.
7. Makale; tablo, şekil ve fotoğraf ve kaynaklar dahil **25 sayfa** geçmemelidir. Makalenin toplam boyutu 3 mb'ı aşmamalıdır.
8. Şekil, tablo ve fotoğraflar bilgisayar ortamında hazırlanıp metin içinde ya da sonunda sayfa boyutlarını (14x20 cm.) aşmayacak şekilde yerleştirilir. Sayfa boyutlarını aşan şekil, tablo ve fotoğraflar ile renkli basılan sayfaların basım masrafları yazar tarafından karşılanır. Makalede yer alan fotoğraf ve şekillerin yoğunluğu düşük olmalıdır.
9. Atıfta bulunulan kaynaklar metin içinde, yazarın soyadı ve yayın yılı parantez içinde gösterilir. Açıklamalar ise sayfa altında dipnot olarak verilir.
10. Metin içinde değinilen bütün kaynaklar makalenin sonundaki kaynaklar bölümünde yazar soyadına göre alfabetik olarak dizilir. Kaynakların öntüne sıra numarası konulmaz ve diğer bibliyografya kurallarına uyulur.

Makale teslim edilirken;

1. Yayımlanması istenen makaleler, bilgisayar ortamında hazırlanıp, A4 formatında bilgisayar çıktısı olarak 3 nüsha teslim edilir. Nüshalardan ikisinde yazar ad(lar)ı ve adresleri belirtilmez.
2. Makale teslim edilirken, özgün bir yazı olduğunu ve daha önce herhangi bir yerde yayımlanmadığını belirten bir yazı (teslim formu) imzalanır.
3. Makalenin teslimi sırasında posta işlemlerinde kullanılmak üzere, her biri 1 TL değerinde 40 adet posta pulu, 10 adet 26x35 ebadında zarf ve dört poşet dosya ile bir plastik kapaklı dosya da teslim edilir.
4. Hakem önerileri doğrultusunda yeniden düzenlenen makalenin son şeklini gösteren bir nüsha yazı ile birlikte 3½ inch'lik micro floppy disk (disket) ya da CD ortamında teslim edilir.
5. Hakemlerden olumlu rapor alamayan makale yayımlanmaz ve yazarına iade edilmez; bu konuda idari ve adli bir sorumluluk kabul edilmez.

Yazışma Adresi:

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü 23119 – ELAZIĞ

Tlf : 0 (424) 241 54 80

Faks: 0 (424) 233 21 80

e.mail: sbedergi@firat.edu.tr

0 (424) 237 00 00 – 3739